VALERIU LEU

CARTEA ȘI LUMEA RURALĂ ÎN BANAT 1700-1830

EDITURA BANATICA

https://biblioteca-digitala.ro

VALERIU LEU

CARTEA ȘI LUMEA RURALĂ ÎN BANAT
1700—1830

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

VALERIU LEU

CARTEA ȘI LUMEA RURALĂ ÎN BANAT 1700 — 1830

EDITURA BANATICA
REȘIȚA, 1996

https://biblioteca-digitala.ro

ISBN 973-97757-2-1

● Consilier editorial: PETRU CĂLIN ●

https://biblioteca-digitala.ro

Istoricului
NICOLAE BOCŞAN

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

Introducere

O abordare strictă a raporturilor pe care cultura scrisă le-a stabilit cu lumea rurală lipseşte până în prezent deşi cercetări substanţiale, mai ales din ultimele două decenii, o fac, pentru Banat, posibilă.

Relaţia scris-oralitate, suport esenţial al oricărui demers în acest domeniu, a stârnit interesul multor cercetători preocupaţi de istoria spiritului românesc. Investigaţiile se bazau însă pe fonduri documentare eclectice, importante dar lipsite de unitatea originii zonale. Ele au fost adunate din multe părţi, constituindu-se în eşantioane mai mult sau mai puţin relevante pentru un loc şi pentru un moment istoric. Aceasta a fost raţiunea delimitării spaţiale pe care am crezut-o necesară.

Banatul oferă cercetării istorice condiţii deloc neglijabile. Pe de o parte, dimensiunile sale permit studierea fiecărei localităţi în parte, a fiecărui sat, a fiecărui fond, aşadar o abordare exhaustivă. Pe de altă parte, un complex de factori istorici longevivi i-au creat un statut aparte, asemănător celui asumat de Macedonia sau Galiţia. În caracterizarea lui trebuie să apelăm la formula atât de tocită şi totuşi atât de adevărată de „placă turnantă". Aflat la periferia a două lumi, a două civilizaţii strălucitoare, Banatul le-a resimţit influenţa. Uneori chiar şi presiunile. Condiţia de intermediar a fost o constantă care se resimte şi astăzi. Banatul poate deci oferi cercetătorului un spaţiu de sinteză în care mişcările sunt mai repezi, imaginile mai pline de culoare. Care a fost deci evoluţia raportului oralitate-scris într-un astfel de spaţiu? Întrebare dificilă care impune la rândul ei o condiţie importantă oricărui demers: abordarea din perspectiva duratei lungi (o altă îndrăzneală de neocolit a tentativei noastre). De aici şi fixarea reperelor cronologice. Ele încadrează o epocă a marilor transformări, dificilă dar esenţială pentru ceea ce va urma, până astăzi. Desfăşurările acestei epoci s-au imprimat adânc în suportul sensibil al mentalităţilor. Urmele sunt vizibile şi ne-am străduit să le identificăm.

Tensiunile oricum accentuate într-un teritoriu de sinteză, de frontieră s-au amplificat odată cu penetraţia austriacă, care aduce cu sine puncte de vedere proprii în mai toate domeniile dar şi mijloace pentru a le impune, verificate în spaţii central-europene. Reformismul îşi va stabili în Banat câmpul experimental. Aici se vor testa, fără opreliştile şi limitările impuse de autonomii feudale, deschideri înnoitoare. Înnoitoare nu doar pentru acest sau aceste spaţii, recuperate prin expansiunea unui continent în redimensionare, ci şi pentru zone, regiuni pe care imperiul le-a controlat întotdeauna. Lucrurile s-au desfăşurat accelerat, uneori chiar cu brutalitate. Totul, absolut totul a fost repus în discuţie. Vechiul a fost supus unor severe şi adeseori nedrepte examinări. Cartea şi şcoala vor deveni importante căi de acţiune în acest sens. Într-un

https://biblioteca-digitala.ro

astfel de răstimp modificările suferite de statutul cărții, al culturii scrise, nu puteau fi decât de anvergură.

Care a fost reacția celui mai tradiționalist compartiment social, pentru care deci schimbările nu puteau fi decât și mai violente? Cât și ce a acceptat? Cât, cum și la ce s-a renunțat? Care au fost etapele? Pentru a putea formula un răspuns a fost necesară o examinare a statutului scrierii într-o lume preponderent analfabetă așa cum era lumea satului bănățean în momentul cuceririi austriece, așa cum era orice civilizație rurală, de oriunde. Acest teritoriu disputat între oralitatea extrem de vitală și scrisul agresiv, își exprimă punctele de vedere și include dezbaterii instituțiile disponibile, biserica și școala, la rândul lor afectate de înnoiri și atașate de tradiție în măsură și în modalități diferite. Erau însă unite prin faptul că și într-un caz și în celălalt satul primea oferte librare instituționalizate. Cărțile vehiculate în acest fel erau cărți controlate, cărți autorizate. Așadar, cercetarea statutului pe care l-au avut în sânul societății rurale, drumul lor, impactul pe care l-au avut, modul în care s-au difuzat, sensul mișcării trebuia să țină seamă de această realitate și să urmeze diferențiat cele două canale, biserica și școala.

Tot atât de adevărat este și faptul că satul românesc din Banat a avut opțiuni proprii, neimpuse oficial. Cărțile populare se încadrează între aceste opțiuni. Ele constituie chiar, din această cauză, un sector care se va manifesta prin manuscriere, nefiind multiplicate prin tipar decât foarte târziu. În schimb, foarte diverse, cărțile populare cunosc în Banat, ca peste tot cuprinsul românesc, o vitalitate extraordinară. Sustrase autorității, ele dovedesc totuși o reală forță de adaptare rămânând utile și interesante mentalului colectiv. Recuperarea lor în demersul nostru era deci obligatorie.

Același statut, din acest punct de vedere, al neobligativității, a neimplicării instituționale (cel puțin până la un punct) îl aveau și cărțile programului național de luminare. Erau cărțile care, vehiculând ideologia Luminilor, o făceau deja într-un sens propriu, românesc. Erau cărțile scrise de români pentru români și care au cunoscut în Banat, dată fiind opera de școlarizare la dimensiuni nemaiîntâlnite, un public mai interesant decât în alte părți. Listele de prenumerare atestă acest lucru fără dubiu. În plus, publicul cel mai numeros — lucru nelipsit de semnificații — este cel rural. Țăranii sunt însă, în aceste liste, puțini. Cei mai mulți erau învățătorii și preoții, adică cei ce de fapt alcătuiau, la acest nivel, elita intelectuală. Cărțile însă, bisericești, școlare, populare, intrau pe mâna tuturor. Pe filele lor nu sunt pomeniți doar preoți și dascăli, ci și epitropi, crâsnici, maistori, grăniceri, calfe etc.

Satul avea deci la dispoziție o ofertă destul de diversificată, mult îmbogățită de Lumini. Creșterea fără precedent a numărului celor alfabetizați a modificat esențial datele raportului scris-oralitate. Altul este deci statutul cărții în astfel de împrejurări. Ea se adresa unui număr mare de potențiali cititori. Aceasta era premiza de la care se pornea la imprimarea unui titlu. Sub aspect economic, cartea devine o marfă. De fapt avea întotdeauna această condiție, dar acum devine o marfă ca oricare alta. Așadar, problemele de această natură — preț, circulație, difuzare, legătură — nu pot fi ocolite dar nici tratate în capitole separate pentru că, în funcție de tipul de carte și de epocă, ele se prezentau diferit. Uneori mult diferit! Biserica beneficia de propriul sistem. La fel și școala. Lucrurile îmbrăcau deci forme instituționalizate. În schimb, în

https://biblioteca-digitala.ro

cazul cărților populare nu putea fi vorba de așa ceva. Proprietarii erau de cele mai multe ori și copiștii. Cărțile incluse programului național de Luminare beneficiau de experiența dobândită atât de biserică cât și de școală, întemeindu-se în finanțare și în difuzare pe sistemul prenumerării. Acest transfer de experiență pozitivă dintr-un sistem într-altul trebuie relevat. Noi ne-am străduit s-o facem!

O problemă legată de procesul expansiunii librare în lumea rurală este cea a atelierelor de legătorie și, în general, a cultivării grijii pentru carte, pentru buna ei păstrare. De la import la confecționarea locală în final, chiar în atelierele rurale, este un drum pe care l-am reconstituit punct cu punct. Fiecare etapă își capătă un specific jalonând nu doar evoluția unui meșteșug, ci statutul general al cărții într-un anume spațiu și într-o anume epocă.

Care a fost însă rezultanta unei mari aglomerări librare constituită în satele Banatului? Care a fost efectul asupra statutului culturii scrise? Este limpede, cercetând documentele emise atunci în mediul la care ne referim, că și aici lectura a stimulat scrisul. Satul, de altfel, începuse să-și exprime opiniile în scris cu multă vreme înainte de termenul la care își fixează începutul demersul nostru. Nu este, deci, dintr-un anume punct de vedere, vorba de o noutate. Fără precedent este numai dimensiunea la care se produc lucrurile. Epoca Luminilor, cu toate deschiderile ei, a oferit prilej la multe consemnări de evenimente dar le-a și făcut posibile oferind modele literare și școlarizând mase mari de oameni. Și în acest caz, din perspectiva abordărilor noastre, esențial rămâne raportul dintre tradiție și inovație. Sensibilitatea rurală a răspuns unei oferte extraordinare în comparație cu tot ceea ce fusese până atunci, „modernizându-se". Adeseori însă această „modernizare" a rămas de suprafață ascunzând sub un subțire înveliș, viguroasă, tradiția.

O cercetare specifică implică o documentație specifică. Probele au trebuit recuperate de peste tot pe unde, un destin adeseori dramatic, le-a risipit. Banatul a pierdut enorm. Și totuși există și o șansă pe care istoria i-a acordat-o: aceea de a se păstra nesperat de mult acolo unde părea cel mai puțin probabil — la sat! Marile arhive, marile biblioteci au căzut nu o dată pradă ignoranței sau relei voințe pierzându-și tezaurele. Satele însă au conservat cu surprinzătoare voință dovezile istoriei lor culturale. Peste 90% din fondul de cărți vechi al țării noastre provine de la sate. Banatul nu face excepție. Toate aceste cărți au trebuit înregistrate, recenzate, adunate într-un catalog pentru a constitui astfel înălțimea care să lărgească perspectiva, operațiune indispensabilă și dificilă din cauza dispersiei. A fost etapa cea mai îndelungată a cercetării pentru că nu era vorba de o simplă notificare ci, în cele mai multe cazuri, de o identificare. Multe exemplare se aflau în colecții particulare greu accesibile sau în colecții publice în afara Banatului. Fără studierea fondurilor câtorva biblioteci de importanță națională nu poate fi vorba de abordarea subiectului pe care ni l-am propus. Astfel: Biblioteca Academiei Române, inclusiv filiala din Cluj-Napoca, Biblioteca Națională, Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca, Biblioteca Mitropoliei Banatului, sunt doar câteva din cele cercetate. Acestor exemplare au trebuit alăturate, măcar statistic, cele cunoscute, dar astăzi pierdute. Identificarea lor a fost posibilă deci indirect, pe cale documentară sau bibliografică. Lucrul a fost anevoios pentru că adeseori informațiile erau incomplete sau contradictorii. Pe cât ne-a stat în putință am verificat toate inventarele,

https://biblioteca-digitala.ro

mai noi şi mai vechi, ale parohiilor bănăţene comparându-le între ele şi cu ceea ce se găsea în acel moment. În acest fel am reuşit, de multe ori, să aflăm ce şi când s-a pierdut. Am inclus în studiul nostru doar acele cărţi despre care se cunoaşte fără dubiu că au existat. Au fost şi situaţii în care documentele cunoşteau „cărţi vechi" sau „cărţi cu litere cirile" fără să mai facă precizări ceea ce ne-a determinat să nu le includem statistic chiar dacă le-am semnalat. Oricum, avem certitudinea că ceea ce s-ar mai putea adăuga tabelelor noastre nu poate modifica substanţial dimensiunea fixată. Nu excludem, firește, ca ici şi colo, să mai poată fi găsit câte un exemplar, dar asta nu mai poate schimba mare lucru.

Bibliotecii rurale, marii biblioteci rurale pe care am adunat-o în catalog, i-am alăturat corpusul însemnărilor manuscrise din satele Banatului. Ca şi în cazul repertorierii cărţilor, doar integralitatea sa este de natură să poată oferi baze durabile unei priviri cuprinzătoare. Adunate, una lângă alta, ele pun la dispoziţie un imens documentar care se poate dovedi greu de stăpânit. Această dimensiune cantitativă este una din marile dificultăţi cu care ne-am confruntat. Inventarierea lor însă a fost obligatorie. Se conservă astfel punctele de vedere formulate şi expuse în satul bănăţean. Prin ele, această lume aparent tăcută, a început să vorbească. O face în felul său folosindu-se de imagini, de clişee statornicite de tradiţie, ceea ce le conferă o inegalabilă valoare pentru istoria mentalităţilor. Nici un moment demersul nostru nu s-a dorit exclus acestui fel de participare istoriografică căreia îi este destinată prin însăşi documentele utilizate. A fost şi acesta un motiv care justifica amplele citări de note şi însemnări manuscrise. Am ţinut, ori de câte ori am avut prilejul, să-i lăsăm să vorbească pe cei de odinioară. Ordonate în serii lungi, inscripţiile pot lumina nebănuite trasee. Stăpânite de tradiţie ele au cunoscut totuşi evoluţia. Inserierea de care vorbeam permite, mai bine decât în cazul altor documente, urmărirea unor clişee până în punctul, remarcabil, esenţial în definitiv, al rupturii, al înnoirii. Ea permite şi constatarea existenţei anumitor reguli în elaborarea lor, ce ţin de o diplomatică proprie cunoscând şi ea, pe această durată, unele mutaţii dar rămânând, în ansamblu, foarte severă. Nu sunt intervenţii atât de „libere" pe cât s-ar fi crezut! Scrisul, mai ales în această lume convinsă de sacralitatea lui, nu este un gest lăsat la voia întâmplării. Nu oricine, oricând şi oricum era îndrituit să noteze pe filele cărţilor din biserică. Aceste însemnări constituie de fapt temeiul, suportul documentar al cercetării de faţă. Nimic nu poate înlocui acest tezaur informaţional pentru că el este singurul în care aflăm cum, când, cine şi de la cine, pentru cine a promovat cartea (dar şi opiniile cititorilor!). Sunt, cu alte cuvinte, nu doar formulate întrebări, ci şi răspunsuri. Frecvenţa şi amplitudinea lor creşte, firesc, odată cu opera de şcolarizare, odată, deci, cu spaţiul controlat de scris într-o lume atât de ataşată totuşi oralităţii. Tot mai mulţi oameni ai satelor vor să-şi comunice punctul de vedere. Scrisul se „democratizează" şi aceste însemnări jalonează procesul, îi stabilesc dimensiunea.

Legislaţia vremii cu privire la carte, şcolară în primul rând, dar nu numai, s-a impus ca un domeniu obligatoriu implicat. Luminile, înţelegând cartea ca un principal canal de acţiune, îi vor consacra o legislaţie destul de stufoasă. Parcurgerea condicilor de circulare bisericeşti şi şcolare, extrem de voluminoase colecţii documentare, a fost şi ea indispensabilă. Desigur, ele exprimă punctul de vedere oficial dar surprind uneori

https://biblioteca-digitala.ro

și reacția celor cărora le erau adresate. Fără evidențierea efortului prin care se încerca dirijarea lucrurilor canalizându-le în sensul dorit, imaginea reconstituită nu poate fi decât una deformată. Cărțile vechi chiar, atunci când sunt foarte rare, pot fi socotite, la rându-le, documente.

Socotim că oricărei construcții îi sunt esențiale Repertoriul cărții vechi românești din Banat *și* Corpusul însemnărilor manuscrise pe cărți vechi românești din Banat. *Ele au făcut cu putință evidențierea unor stări de fapt pe care numai dimensiunea cantitativă le poate releva sau argumenta. Apelul la statistici s-a impus și el aproape de la sine. Care a fost cantitatea de carte românească în Banat, care au fost tipografiile căutate, care au fost raporturile cu ele și între ele pe acest spațiu, care și când au dominat piața, câte ateliere de legătorie au fost și unde? Tuturor acestor întrebări nu li se poate formula răspunsul decât apelând la metoda statistică.*

Terenul investigat nu a fost nici pe departe unul neted și calea n-a fost defrișată. Am beneficiat totuși de importante contribuții istoriografice care au facilitat-o, au făcut-o posibilă. Interesul pentru carte și pentru istoria sa au generat cercetări care s-au extins asupra fenomenelor de circulație. Nu au lipsit nici încercările de recenzare a exemplarelor. Desigur, inventare ale bunurilor bisericești s-au făcut întotdeauna și ele nu lipsesc nici în Banat. Primele cunoscute datează din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea. Nu erau însă preocupate de o altă valoare a cărții decât cea strict materială. Semnificația de document cultural nu le era încă acordată. Prima sesizare privind această excepție datează de la mijlocul veacului următor (1858) când episcopul Kenghelaț al Vârșețului solicita parohiilor identificarea exemplarelor foarte vechi, a celor tipărite de Macarie și Coresi. Evident, este vorba aici de un interes venit dintr-o perspectivă istorică, istoriografică. Se pare că lucrurile nu au rămas doar la identificări. Faptul că în Banat nu s-au găsit astfel de exemplare ne face să bănuim că ele au fost ridicate. Ulterior ritmul înstrăinărilor avea să fie tot mai accelerat. Activitatea lui Emilian Micu, preot în câteva sate de câmpie, a depopulat multe biblioteci parohiale. El este însă și autorul unor studii de pionierat citate încă atunci când este vorba de a identifica vreun exemplar sau a certifica existența vreunei ediții (E. Micu, Din istoria culturală a românilor din Austro-Ungaria, *în „Transilvania", XXXI (1900), nr. III, p. 17—30). Lipsa de precizie în citarea documentelor din arhivele străine îl fac totuși destul de incert. Deși i-au trecut multe sub ochi, n-a întrezărit valoarea inscripțiilor manuscrise.*

În schimb, la Rudăria, în anul 1872, bunicul istoricului Ion Sârbu a înțeles-o (este adevărat că doar într-un sens limitat), tratându-le ca documente istorice valabile, transcriindu-le și folosindu-le pentru prima oară într-o reconstrucție istorică din domeniul genealogiei.

Valorificarea fondului de carte veche, inclusiv a însemnărilor, dintr-un important centru cultural, Caransebeșul, s-a datorat unei colaborări, A. Ghidiu, I. Bălan, Monografia orașului Caransebeș, *Caransebeș, 1909. Aici au fost citate multe însemnări și cărți vechi, dar fără a se da o listă completă și un corpus integral. Interesați de istoria instituției ecleziastice și a celei școlare, autorii nu par să fi înțeles importanța bibliotecii constituite acolo. Inscripțiile sunt citate doar dacă prin ele se poate data un eveniment sau șirul de învățători și preoți din oraș. În premieră absolută sunt însă reproducerile foto după inscripții.*

https://biblioteca-digitala.ro

După Marea Unire, Banatul, lipsit de o Universitate proprie ca și de un institut de istorie, are totuși câteva remarcabile realizări istoriografice în domeniul ce ne preocupă. Prima dintre ele aparține lui C. Buracu, Muzeul General Nicolae Cena în Băile Herculane și Cronica Mehadiei, *Turnu Severin, 1924. Modelul său a fost desigur cartea mai sus citată a lui A. Ghidiu și I. Bălan. Însemnările sunt privite cu mai mult interes și sunt reproduse aproape în întregime și în totalitate. Cărțile însă nu sunt tratate potrivit valorii lor, nu există nici o preocupare pentru a le identifica cu precizie. Buracu se mulțumește cu „precizări" de felul „Apostol slăvean" întocmai ca autorii monografiei despre Caransebeș și alții care îi vor urma. Citate, însemnările reproduse de el, trebuie pe cât posibil, verificate.*

Rămânând la același nivel în privința identificărilor și a rigorii în transcriere, cercetările lui Gh. Cotoșman, aduc un plus de interes prin acoperirea unei anumite zone, în cazul său colțul nord-vestic al Banatului. El este autorul unor monografii de localități care includ studiul cărților vechi și însemnărilor: Gh. Cotoșman, Din trecutul Bănatului, *I—V, Timișoara, 1934—1935. Fondurile de la Sînicolaul Mare, Lunga, Comloșul Mare, Nerău, Sînmihai au fost repertoriate punându-se la dispoziție o mare cantitate de informații. Nici unul din studiile recenzate mai sus nu se consacră însă special istoriei cărții, a relațiilor librare. Subiectul este doar tangențial abordat, cărțile și însemările fiind utilizate doar ca documente monografice.*

Sfârșitul epocii interbelice — care nu cunoscuse nici un catalog de colecție chiar dacă Banatul adăpostește asemenea tezaure — aduce două remarcabile contribuții, inegale ca valoare dar deschizătoare a unor direcții ce vor putea fi urmate.

Prima o datorăm lui Nicolae Iorga, Observații și probleme bănățene, *București, 1940. Deși conține câteva inexactități în probleme de detaliu, ea rămâne fundamentală și exemplară pentru respectiva etapă a istoriografiei române. Au fost repertoriate fonduri din Almăj, Craina, de pe Culoarul Timiș-Cerna însumând aproape 200 de tipărituri vechi. În cele mai multe cazuri însemnările au fost reproduse. Este un prim repertoriu al cărții vechi românești din Banat. Trecerea lui N. Iorga a fost consemnată, superb omagiu, potrivit tradiției, printr-o însemnare pe forzațul unei vechi tipărituri,* Mineiul *lunii lui august, Buda, 1804, la Plugova: „În 20 August 1939 a fost Dl. Profesor Nicolae Iorga în această s(fântă) biserică, a descifrat cele scrisă în cirile pe acest minei apoi a fotografiat icoana D-lui Isus din s(fântul) altariu, cea de pe lemn".*

Tot atunci s-a publicat de N. Corneanu, Monografia eparhiei Caransebeșului, *C-beș, 1940, unde au fost trecute în revistă toate bisericile bănățene, în cele mai multe cazuri și lista cărților vechi. Există multe greșeli pentru că datele au fost transmise de preoți care cum s-au priceput și nu se reproduc însemnări, dar lucrarea a fost prima care se referă la provincie în integralitatea sa, chiar integralitatea sa istorică. Alte studii, până la cercetările de teren, își vor sprijini punctele de vedere pe această lucrare. Trebuie citată, în această situație, contribuția lui V. Molin,* Aria de răspândire a cărților de la Rîmnic *în* Banat în secolul al XVIII-lea *în „Mitropolia Olteniei", XIV (1964), nr. 11—12, p. 859—869. Abordarea se face dintr-o nouă perspectivă ce implică atât circulația cât și stabilitatea cărții într-un spațiu cultural anume.*

https://biblioteca-digitala.ro

Cu puține excepții istoriografia postbelică se va simți datoare să recupereze baza documentară indispensabilă, așa încât preocuparea cea mai evidentă a rămas repertorierea și catalogarea. Se publică inventarul unei biblioteci înzestrată aproape în exclusivitate cu tipărituri aduse din Banat, G. Hâncu, Cartea românească veche în Biblioteca V. A. Urechia, *Galați, 1965.*

Sunt însă evitate în continuare studiile de teren, sistematice, zonale ca și abordarea interpretativă a fenomenului librar. Studiile rămân în continuare descriptive.

O etapă nouă o deschide Costin Feneșan prin studiul Circulația cărților românești din secolul al XVII-lea în Banat, *în „Studia Universitatis Babeș—Bolyai", seria „Historia", 1972, p. 17—31. A fost primul demers aparținând unui profesionist pentru care cercetarea directă și transcrierea potrivit unor norme severe, riguroase erau lucruri strict obligatorii.*

Se scriu primele sinteze. Cea dintâi aparține bănățeanului Nicolae Bocșan care în Contribuții la istoria Iluminismului românesc, *Timișoara, 1986 (o carte ce nu cuprinde simple „contribuții" ci chiar istoria Iluminismului bănățean!) rezerva un capitol* Culturii tradiționale, *cărții și manuscrisului, care rămâne fără îndoială un serios punct de sprijin al oricărei tentative ulterioare, inclusiv a celei de față.*

Primul repertoriu cuprinzând, după titlu, cărțile de întregul Banat, dar în realitate numai cele din județul Timiș și câteva, puține, din Județul Caraș-Severin, aparține lui I. B. Mureșianu, Cartea veche bisericească din Banat, *Timișoara, 1985. Autorul rămâne atașat punctului tradițional de vedere și metodologiei interbelice. În enumerarea sa sunt incluse doar ca excepție acele exemplare care astăzi nu se mai află în Banat dar care bibliografic, documentar au fost atestate cândva aici. Un număr de 127 de cărți sunt „în curs de identificare". Cartea poate fi însă consultată cu folos.*

În ceea ce ne privește am beneficiat de întreagă această bibliografie bănățeană dar și de excepționalele studii privind istoria culturii, istoria literaturii și a mentalităților semnate de Pompiliu Teodor, Alexandru Duțu, Virgil Cândea, Răzvan Theodorescu și Alexandru Zub. Datorăm mult cărților lui Adrian Marino. Toate acestea sunt, cred, vizibile cu ușurință în textul nostru. El va fi urmat de un catalog, pe care îl vrem exhaustiv, al cărții vechi românești din Banat.

Reșița, octombrie, 1992

VALERIU LEU

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

I.

Satul bănăţean între oralitate şi scris

1. Sacralitatea scrisului. Scrisul în conştiinţa rurală

Sfintele scripturi, acele cărţi care guvernează atitudinea oricărui creştin, afirmă răspicat că primul text scris îl avea ca autor pe Dumnezeu: „Când a isprăvit Domnul de vorbit cu Moise pe muntele Sinai, I-a dat cele două table ale mărturiei, table de piatră, scrise cu degetul lui Dumnezeu"[1]. Divinitatea are răbdare cu oamenii şi atunci când, la mânie, săvârşesc sacrilegiul: „1. În vremea aceea, Domnul mi-a zis: „Taie două table de piatră ca cele dintâi, şi suie-te la Mine pe munte; fă şi un chivot de lemn. 2. Eu voi scrie pe aceste două table cuvintele cari erau scrise pe tablele dintâi pe cari le-ai sfărâmat, şi să le pui în chivot de lemn"[2].

Scrisul are aşadar origine divină! El vine de la Dumnezeu! Acest lucru era cunoscut de orice ţăran român din Banat cu mult înaintea epocii în care-şi fixează punctul de plecare demersul nostru. Respectul se extindea şi asupra celor ce, pătrunzând taina scrisului, citeau poporului adunat în biserică. Aici se păstrau textele sacre. Dumnezeu însuşi ceruse ca ele să fie păstrate în cel mai respectat loc al comunităţii: „M-am întors apoi şi m-am pogorât de pe munte, am pus tablele în chivotul pe care-l făcusem, şi ele au rămas acolo, cum îmi poruncise Domnul"[3].

Respectul pentru cuvântul scris rezidă şi în textul Legii celei noi. Prima din cele patru Evanghelii, a lui Matei, începe prin „Cartea neamului lui Isus Hristos"[4], Mântuitorul însuşi îi avertiza pe ucenici că nimic nu poate fi schimbat „căci aşa este scris"[5]. Pentru a putea fi transmisă şi a fi înţeleasă, învăţătura lui a fost scrisă. Aşa a trecut din generaţie în generaţie neschimbată: „Dar lucrurile acestea au fost scrise pentru ca voi să credeţi că Isus este Hristosul, Fiul lui Dumnezeu; şi crezând, să aveţi viaţă în Numele Lui"[6].

S-a constituit şi o terminologie care are, evident, semnificaţia ei. Scrisul este „sfânt", expresia „sfintele scripturi" este una consacrată. Inscripţiile manuscrise pe vechile cărţi le numesc „Sfinte şi Dumnezeeşti". Este un canon ceea ce face inutilă orice citare de caz.

Sacralitatea scrisului are însă şi o componentă intrinsecă. Sacralitatea este mai veche decât era creştină. Cunoşterea scrisului delimitează societatea aleasă, restrânsă. Avea deci un caracter de barieră de

https://biblioteca-digitala.ro

care nu se putea trece decât prin inițiere. Pe de altă parte însă scrisul are o forță extraordinară prin dezvăluire, prin comunicare[7].

La acest capitol trebuie menționat în mod special un text al Noului Testament care s-a bucurat de o mare răspândire. Este vorba de *Apocalipsa lui Ioan* care a fost mult copiată în satele noastre ajungând până la integrarea sa în categoria „cărților populare", a celor cu cea mai largă audiență. Autorul arată condiția sa de scrib care nota porunca divină: „În ziua Domnului eram în Duhul. Și am auzit înapoia mea un glas puternic, ca sunetul unei trâmbițe care zicea: „Eu sunt Alfa și Omega, Cel dintâi și Cel din urmă. Ce vezi, scrie într-o carte..."[8]. Tot acolo se afirmă că ultima judecată se face printr-o consultare de text. Se deschide o carte în care se află consemnată viața lumii. Singur Isus este vrednic s-o facă: „Apoi am văzut în mâna dreaptă a Celui ce șade pe scaunul de domnie o carte, scrisă pe dinăuntru și pe dinafară, pecetluită cu șapte peceți. Și am văzut un înger puternic care striga cu glas tare: „Cine este vrednic să deschidă cartea și să-i rupă pecețile?" Și nu se găsea nimeni nici în cer nici pe pământ, nici supt pământ, care să poată deschide cartea, nici să se uite în ea. Și am plâns mult, pentru că nimeni nu fusese vrednic să deschidă cartea și să se uite în ea. Și unul din bătrâni mi-a zis: „Nu plânge: Iată că Leul din seminția lui Iuda, Rădăcina lui David, a biruit ca să deschidă cartea, și cele șapte peceți ale ei"[9].

Programul iconografic al unor biserici ortodoxe din Banat conservă această scenă, uneori pe spațiile vaste oferite de tavanul navelor. La mijlocul secolului al XIX-lea, la Gârliște reușește o astfel de performanță un faimos pictor bănățean îndatorat academismului vienez, oravițenul Dimitrie Turcu. Se pot cita însă cazuri cu mult mai vechi ca cel de la mănăstirea Bodrog, datorat, după opinii serios susținute de competență[10], secolului al XVII-lea. Atât în scena Sfintei Treimi cât și în ipostaza de Pantocrator, Isus ține în mână o carte, grea, masivă, bogat ornamentată, cu o legătură ce evocă modelul românesc al epocii. Se pune astfel în evidență chiar și pentru neștiutorii de carte, relația directă între scris și divinitate. De altfel, la Bodrog pot fi numărate nu mai puțin de 16 scene în care personaje sfinte țin în mâini cărți sau suluri de hârtie cu înscrisuri. Influența unor astfel de scene, în sensul consolidării ideii de sacralitate a scrierii, era foarte mare.

Cărțile populare au avut contribuția lor la fixarea statutului pe care cuvântul scris l-a căpătat într-o cultură cu atributele uneia medievale cum se prezentau lucrurile în spațiul bănățean la începutul secolului al XVIII-lea. De altfel, elemente ce țin de această epocă, trecute în tradiție, vor putea fi sesizate și în epoci dominate de „modern". Ele vor coexista cu forme și esențe specifice Luminilor sau chiar postiluministe. Marile subiecte, determinate de atitudini, de sentimente perene, se permanentizează. Ele vor răspunde mereu unor solicitări, unor „orizonturi de așteptare".

Potrivit principiului după care cărțile stimulează apariția altor cărți, Sfintele Scripturi au stârnit, în veacurile ce au urmat o întreagă literatură apocrifă ce alcătuiește o componentă importantă a genului popular. Una din cele mai vechi intuind o astfel de tentație, *Apocalipsa lui Ioan* lansează un serios avertisment împotriva colaborării, dincolo de lectură, cu textul: „Mărturisesc oricui aude cuvintele proorocite din cartea aceasta că, dacă va adăuga cineva ceva la ele, Dumnezeu îi va adăuga urgiile scrise în cartea aceasta. Și dacă scoate cineva din cuvintele cărții aces-

https://biblioteca-digitala.ro

tei prorocii, îi va scoate Dumnezeu partea lui de la pomul vieţii şi din cetatea sfântă, scrise în cartea aceasta"[11]. Textul mărturisea o bună cunoaştere a condiţiei scrisului într-o societate dominată de oralitate şi în care grija pentru autor şi integritatea textului erau cvaziinexistente. Avertismentul acesta şi altele lansate de biserică a reuşit să păstreze puritatea textelor biblice. Nu se cunosc cazuri de interpolări provenind din satele Banatului. Forma da, a putut fi schimbată, dar nu sensul şi claritatea ideologică. Evanghelia de pildă a fost versificată ceea ce nu a stârnit reacţii ostile. Mihail Martinovici Roşu, cunoscut iluminist bănăţean, este autorul unei astfel de performante: „Această carte ce să numiaşte Evanghelie iaste de lipsă a să tipări pentru că aşa, în capete şi începeri şi în stihuri, Evanghelia nu să află dară e de lipsă să fie mică, ca Psaltirea ca să o aibă tot omul în casă. Al vostru de bine voitoriu Mihail Roşu din Jadani"[12]. Modelul l-am descoperit la Bocşa. Este vorba de *Evanghelia* tipărită la Snagov în 1697, aşadar o ediţie iviriană. Pe filele ei a rămas o însemnare care şi fragmentară atestă limpede proprietatea lui Mihail Martinovici Roşu: „Această Sfântă Evanghelie iaste a lui Mihail Martinovici cari au fost (în) Timişoară..."[13]. Probabil cartea a făcut parte dintr-un „lăsământ" rămas la Bocşa[14]. În orice caz, versificarea Evangheliei, a Bibliei chiar, era o chestiune obişnuită în Europa medievală[15]. Faptul că în Banat lucrurile s-au petrecut abia în perioada Iluminismului indică şi forţa de care dădea dovadă oralitatea, căci acest fel de a colabora cu textul este una cultivată tocmai în societăţile ataşate acestei forme de comunicare.

Dar în spaţiul la care ne raportăm, ca de altfel în întregul spaţiu european, inclusiv occidental, au circulat şi au fost copiate fără acelaşi respect restrictiv texte care de fapt le continuau într-o măsură propriepe cele consacrate de biserică. Perspectiva era schimbată şi ea aparţinea unui filon care nu poate fi definit decât ca „popular". Erau eresuri care oficial au fost respinse dar care se bucurau de rezonanţă într-o societate aproape 100% ţărănească. Semnificativ este însă faptul că nici acestea nu negau, ci dimpotrivă, accentuau caracterul sacru al scrierii. Astfel, *Epistolia Domnului nostru Isus Hristos* era „căzută din cer" şi „nefăcută de mână omenească". Banatul cunoaşte până în prezent nu mai puţin de 10 copii ale acestui text provenind din secolul al XVIII-lea şi prima jumătate al celui următor. Cel mai vechi a fost datat în 1773.

Caracterul sacru al unui text rezidă şi în convingerea ţăranilor că simpla lui purtare asupra lor îi ferea de necazuri[16]. Aşa, de pildă *Călătoria Maicii Domnului* era socotită aducătoare de noroc chiar dacă posesorul nu o ştia citi. Din 1783 până în 1842, Banatul singur a copiat-o de opt ori. Şi precizăm că este vorba de ceea ce s-a păstrat adică o parte mică. Acelaşi efecte erau atribuite chiar şi Legendei lui *Sisinie*. Existau însă şi unele cu destinaţie specială, de amulete, cum erau *Cele 72 de nume ale lui Hristos*. La Lugoj s-a descoperit chiar o gravură în lemn care servea de tipar pentru a multiplica acest ultim text[17]. Credinţa era, până nu demult, încă vie în satele Banatului.

Toate acestea, apreciate sau dimpotrivă, respinse de biserică, ilustrează convingerea despre originea divină şi deci atributele mistice ale scrierii. Prin această credinţă atât de puternică în mediul care era cel mai ataşat tradiţiei, cel rural, trebuie înţeles şi fixat locul şi rolul acestui tip de comunicare, *Scrisul*.

https://biblioteca-digitala.ro

Nimic surprinzător că şi în Banat, ca peste tot, cele mai vechi texte scrise sunt cele bisericeşti. Cele mai vechi şi cele mai numeroase! Biserica, centrul spiritual al satului, le-a ocrotit. Fondul de carte veche românească aflat sau provenit din Banat este în proporţie de peste 90% bisericesc. El a fost apărat de incinta sacră (acolo unde veneau sătenii să asculte, mai rar să citească, sfintele scripturi), de respectul de care se bucurau în mijlocul unei lumi covârşitor analfabetă.

Orice ţăran care cumpăra o carte pentru biserica din sat săvârşea, în ochii opiniei publice, un fapt memorabil care merita consemnat. Exemplificăm, din sutele de cazuri care ne stau la îndemână, pur şi simplu la întâmplare: „Să să ştie pentru această Evanghelie că s-au cumpărat de mine, Martin Rusu cniazul, la sfânta biserică pentru ca să fie de pomenire în veci, drept florinţi cincisprăzece. Şi am (scris) pentru pomenire şi s-au pus tot neamul lui şi s-au dat la bisărica Egerişului. Vii: Lupu, Ianăş, Giurgiu, Drăghina, Pătru, Smileana, Ana, Cătălina, Borca, Mărtin, Gheorghe, Stanciu. Morţii: Stanciu, Ianăş, Măria, Stanciu. Noiemvrie 24, 1757"[18]. Câţi din cei înşiraţi mai sus, începând cu însuşi cneazul Rusu, ştiau să citească? Evident, puţini dacă nu cumva nici unul! J. Jacob Ehrler se plângea că înainte de reformele iluministe în domeniul şcolar nici măcar cnezii nu ştiau carte[19]. Şi totuşi cele de mai sus (şi câte altele!) înfăţişează astfel de oameni în postura de cheltuitori ai unor mari sume de bani pentru achiziţionarea de cărţi. Acestea, donate bisericii, deveneau patrimoniul colectivităţii.

Respectul pentru cuvântul scris nu era evidenţiat doar de procurarea costisitoare ci şi de grija pentru buna lui păstrare. Eventualele sustrageri erau sancţionate anticipat prin grele blesteme însemnate pe file de cărţi. Sunt atât de multe încât nici aici, pentru a cita, nu se poate lua de arbitru decât întâmplarea: „Acest Sfânt şi Dumnezeiesc Treod am cumpărat eu (...) cu 18 florinţi nemţeşti ca să fie drept (...) şi am fost preot (...) la această sfântă besiarică (...) şi oricare preot va fi la această sfântă besiarică ce s-au dat această carte de pomană ca să fie în veac aici, la Greoni, să fie dator să pomenească aceste nume ce au lot-o şi de au dat bani pre ea (...) Păun Ogrinca şi alţi(i) care s-au ostănit (...) pentru sufletul lor. Şi care s-ar ispiti a o despărţi, a o strămuta de la sfânta beserică aceasta ce s-au zis şi s-ar lua au de preot, au de muierea, să fie blestemat de mine şi de trei sute şi optsprezece sfinţi părinţi de la Nicheia şi de alţi sifnţi părinţi. Şi s-au cumpărat această sfântă carte la liat 1786, decemvrie 16 zile"[20].

Se plăteau bani buni şi pentru legături durabile şi frumoase. În special pentru Evanghelii care, mai rar, se şi frecau în argint. Ele erau cărţile care se aşezau în prestol, în mijlocul bisericii, în faţa altarului. Acestor cărţi, de fapt divinului din textul lor, li se închinau toţi participanţii la slujbă.

Aceste cărţi cuprindeau deci legea, Legea Pământului şi în caz de pericol trebuiau salvate cu orice preţ. La Caransebeş, în vremea invaziei otomane din 1738, când s-a „spart" oraşul, cărţile au fost scăpate de preotul Ioan Popescul[21]. În 1788, tot în astfel de împrejurări, fiecare parohie trebuia să aibă pregătită o căruţă cu cărţi şi alte odoare gata pentru plecare[22]. Nu doar costul ridicat motiva grija pentru carte, în orice caz nu era cel dintâi motiv. Este semnificativă doza nedisimulată de dispreţ pe care o are Nicolae Stoica de Haţeg când în 1788 vede,

https://biblioteca-digitala.ro

la Lugoj, azvârlite neglijent, într-o bucătărie, cărţile parohului catolic din Mehadia, Menzel[23].

Studiul rolului şi locului cărţii, a scrisului în lumea rurală, implică de fapt problema raportului între scris şi oralitate nu doar într-un interval de timp oarecare ci într-unul decisiv pentru acest raport şi nu într-un spaţiu oarecare ci în cel mai conservator cu putinţă (în sensul de tradiţional). Aceste două elemente „maxime" dau tensiunea subiectului şi îl plasează totuşi în coordonate mai precise, restrânse. Acuitatea procesului a fost mult mai mare la acest palier cultural atât de ataşat oralităţii. Lucrurile nu pot fi disociate de contextul mai larg al raportului dintre tradiţie şi inovaţie. Secolul al XVIII-lea, în special după anul 1770, prin marile sale reforme, a determinat schimbări mari, clivaje adânci produse adeseori cu brutalitate a căror efecte se resimt până astăzi. Aceste transformări au fost cu atât mai violente în spaţiul sensibil, controlat de tradiţie, la sat. Acesta a avut însă forţa de reacţie pentru a-şi impune unele puncte de vedere retranşându-se adeseori într-o interiorizare care n-a permis decât penetrări superficiale care nu i-au afectat spiritul, esenţele, crezurile.

2. Vitalitatea oralităţii

Izvoarele care stau la dispoziţie, pentru prima jumătate a secolului al XVIII-lea, interesate într-un fel sau altul de problema culturii scrise în Banat sunt puţine şi indirecte. Cu atât mai dificil este efortul de a descoperi informaţii despre sau provenind din acel segment al societăţii caracterizat, şi nu fără justificare, ca o lume tăcută. Şi totuşi ele nu lipsesc. Toate sugerează o dominantă a oralităţii. Desigur, şcolile rurale erau mai puţine şi de grad mai mic, satul mai izolat, dotat cu instituţii şi solicitând ocupaţii ce nu implicau neapărat studii. Biserica rămânea centrul spiritual unde, atâtea câte erau, rezidau cărţile. Rare şi scumpe. Cuvântul lor era însă cunoscut chiar dacă sătenii erau în proporţie covârşitoare analfabeţi. În timpul oficierii slujbei, preotul săvârşea nu doar un serviciu divin ci şi o lectură publică, aşa numita lectură „în prezentia", proprie oricărei biserici creştine. Sfintele scripturi ajungeau astfel să fie ascultate de întreaga comunitate. Adest specific a fost fixat în chiar veacurile de început ale bisericii căci textele au fost scrise pentru a fi auzite. Ioan în *Apocalipsă* afirmă răspicat: „Ferice de cine citeşte, şi de cei ce ascultă cuvintele acestei prorocii, şi păzesc lucrurile scirse în ea! Căci vremea este aproape!"[24]. Este deci tipul de lectură impus pretutindeni de biserică. Modificările s-au produs într-o mişcare dinspre vest spre est, au constituit peste tot un proces de durată, în care intervenţia lui Gutenberg a avut rolul decisiv. Generalizarea tiparului a determinat criza vechiului mod de lectură. Banatul însă, spaţiu românesc supus unor stăpâniri străine, pustiit de multe ori, a suportat această modificare în veacul Luminilor. Dificultatea procurării de cantităţi mari de cărţi tipărite au menţinut poziţiile oralităţii respectiv ale tipului de lectură „în prezentia". Cărţile bisericeşti, care au dominat spaţiul cultural bănăţean până la reformele iosefiniste erau rezultatul unei vaste experienţe în domeniu. Structura lor era adecvată acestui fel de lectură. Textul era imprimat cu litere de mărimi diferite şi de culori diferite. Pagina era deci

https://biblioteca-digitala.ro

împărțită, în funcție de trebuințele lecturii publice, folosindu-se o evidentă semnalare grafică. Astfel de rol aveau frontispiciile și vignetele și mai ales inițialele. Cartea avea toate atributele unei partituri de pe care se „executa" lectura. În anumite cazuri se apela chiar la indicații marginale. Acest tip de carte domina nu doar biserica ci, până la reforme, și școala. *Ceaslovul* și *Psaltirea* având textul organizat în maniera tradițională, vor rămâne în continuare solicitate de școală contribuind astfel la menținerea lecturii de tip „in prezentia" chiar într-o incintă consacrată studiului.

Manuscrisul, cel care ocupă de fapt poziția intermediară între oralitate și scris, dispunea de un utilaj potrivit pentru lectura publică. De fapt el a fost un model urmat de tiparul bisericesc. Exista, fără îndoială, un anumit „cod" al lecturii fără de care textul ar fi rămas greu inteligibil[25]. Manuscrisele bănățene dau și ele impresia, ca toate celelalte de altminteri, că regulile unei gramatici severe au fost neglijate. Sunt foarte evidente elementele „ajutătoare" pentru o citire cu voce tare. Chiar și modul liber în care se copia, fără constrângerea unei fidelități maxime, este o semnalare a nivelului de oralitate conținută. Nimeni nu simte nevoia nominalizării vreunui autor iar preluările nu sunt în nici un fel semnalate, personajul cel mai important în întregul proces rămâne copistul. Textul nu era considerat proprietatea cuiva. Obiectul, cartea care rezulta din copiere, da!, avea întotdeauna un stăpân. Uneori chiar mai mulți, succesiv în timp, și toți țineau să-și noteze proprietatea[26].

Copistul știa că scrie pentru un public, pentru un public obișnuit să asculte. De aceea manuscrisul a și creat, a și impus, utilajul de care vorbeam. Deci tiparul românesc, sub acest aspect, nu a realizat o ruptură ci dimpotrivă a asigurat o continuitate.

Consistența fenomenului manuscris într-o zonă, într-o cultură chiar, poate deci dimensiona spațiul controlat de oralitate. Indică, în orice caz, vitalitatea acestei forme de comunicare în raport cu cea opusă, scrierea Tiparul determină desigur restrângerea spațiului guvernat de manuscris, sensul general al mișcării fiind în această direcție. În Banat cartea tipărită s-a impus cu repeziciune. Condițiile speciale au determinat un evident progres al producției de serie, uniformă, asigurată de tehnica tipografică cu consecințe substanțiale în destinul cunoscut de scris în lumea rurală. Manuscrisul n-a ajuns să facă școală în ținutul dintre Mureș și Dunăre ceea ce-l singularizează într-o vastă zonă românească sud-vestică cuprinzând Bihorul, Hunedoara și Oltenia. Cele câteva manuscrise copiate în Banat în cursul veacului al XVIII-lea, nu sunt un bun argument pentru a susține atașamentul său la aria unei viguroase culturi orale. Desigur aici poate fi invocat și fondul de carte tipărită acumulate de biserică, cu volume structurate potrivit trebuințelor unei lecturi publice, și care nu este unul sărac. Dar restrângerea la spațiul instituției ecleziastice a limitat forța lor de influențare.

Reformele iosefiniste care au determinat inaugurarea unei vaste rețele școlare foarte cuprinzătoare în raport cu tot ce fusese până atunci, la nivel, dacă nu cumva, în anumite circumstanțe peste nivelul occidental, au constituit un moment radical și în privința raportului discutat. Mii de copii au fost instruiți în școli organizate și conduse după regulile lumii moderne care pune un mare preț pe scriere. Absența sau prezența acestui mod de comunicare, sau gradul ei de generalizare fixau, în concepția Luminilor, granița între civilizație și barbarie. Din această per-

https://biblioteca-digitala.ro

spectivă nu pot fi surprinzătoare aprecierile unor F. Griselini sau J. Jacob Ehrler despre „barbaria" bănăţenilor de după mijlocul veacului al XVIII-lea deşi ei nu pot fi acuzaţi de lipsă de simpatie pentru români. Dimpotrivă! Semnificativ este şi faptul că Nicolae Stoica de Haţeg, pe urme ilustre cum ar fi ale prinţului Cantemir, aprecia „barbaria" românească a veacului de mijloc, ca o consecinţă directă a pierderii literelor latine odată cu abandonarea Daciei de către romani. Semnalăm, în acest context, faptul că Maria Therezia, insista pentru reintroducerea acestor caractere în şcolile bănăţene, şi în baza unei astfel de opinii[27]. Europa care a contactat Banatul în formele dure cunoscute avea, în această privinţă, un avans remarcabil, o experienţă pe care nu s-a străduit s-o explice ci doar s-o aplice masiv şi sistematic. Principalul instrument a fost şcoala. Aşadar în Banat fenomenul nu a decurs în mod „natural" ci a fost impus şi asta s-a făcut fără menajamente, cu duritate. Cărţile după care se instruiau elevii în sutele de noi şcoli de după 1770 nu mai aveau nimic de a face cu cele structurate special pentru lectura „in prezentia". Noile manuale pentru dascăli fac o teorie a lecturii din perspectiva veacului modern. Copiii învăţau să citească după percepte ce nu mai aveau nimic în comun cu modalităţile medievale. Ştiinţa de carte trebuia însuşită, dacă nu de fiecare om, atunci măcar de cât mai mulţi iar rezultatul trebuia să reflecte în mod concret, în activitatea productivă. Comunizarea a ceea ce până atunci constituia apanajul celor puţini (aleşi, iniţiaţi) a determinat, firesc, o „desacralizare", pe de o parte, şi o „democratizare" a culturii, pe de altă parte. Într-un spaţiu tot mai îngust, manuscrisul îşi găsea cu greu un loc de manevră. Societatea în care ştiinţa de carte devenise o chestiune comună, firească, nu mai putea fi interesată de copia manuscrisă, produsă într-o manieră consacrată de Evul Mediu. Cărţile tipărite după regulile lecturii moderne, în tiraje de mii şi mii de exemplare, dominau piaţa şi impuneau noul punct de vedere în raport cu luxuriantele tomuri ale bisericii. Aceste texte nu-şi „organizau" spaţiul în funcţie de un cod al oralităţii, nu trebuiau descifrate ca nişte partituri, erau strict identice, fără abateri, interpolări sau omisiuni. Erau întocmai indiferent unde şi când. Ideea nivelatoare atât de dragă guvernanţilor reformişti a găsit în tipar cel mai preţios auxiliar. Valul de tipărituri care a pătruns în cele mai izolate cătune, vehiculând aceleaşi cărţi peste tot, a reuşit nu doar să concureze oralitatea ci chiar să o facă sinonimă cu lipsa de cultură.

Lucrurile erau cu atât mai tensionate, mai tranşante, cu cât literatura impusă de autorităţi, cărţile şcolare în primul rând, erau purtătoarele unei ideologii ceea ce implica, evident, tonul polemic care va fi preluat şi de literatura programului naţional de Luminare. Totul este centrat pe raportul dintre *Civilizaţie* şi *Barbarie*. Sunt explicate cauzele decăderii dar se oferă şi soluţii toate conforme programului reformist. În ultimă instanţă este vorba de o luptă firească, de atâtea ori repetată, între tradiţie şi inovaţie. Aici, în acest orizont larg, se cuprind problemele la care ne referim.

Poziţia Luminilor în spaţiul tradiţional era de fapt una agresivă, de dizolvare şi dizlocare aşa cum se întâmplă în cazul oricărei ideologii care nu poate fi decât militantă, activă, exclusivistă. Această componentă agresivă a „modernizării" este evidentă şi la orizontul cultural rural. Impactul va fi dur pentru că, la rândul său, fondul tradiţional susţinut de secolele anterioare, verificat în condiţii diverse, va reacţiona.

https://biblioteca-digitala.ro

El va rămâne într-o perpetuă defensivă neacceptând eliminarea. Raportul acesta între noul dizolvant şi vechile forme are complexitatea sa, sensul nefiind impus automat[28]. Confruntarea care s-a produs în spaţiul bănăţean a fost acutizată de faptul că această provincie era supusă liberului arbitru al monarhului. Toate iniţiativele înnoitoare ale unei monarhii luminate aflau în Banat spaţiul potrivit de experimentare de unde şi tensiunea sesizabilă şi la nivelul cultural.

Confruntarea va dovedi prin rezultatele ce vor direcţiona veacul următor că nu întregul spectru al schimbărilor propuse era benefic şi că împotrivirea în numele unor crezuri prezentate în literatura ideologică vehiculată de reformism ca învechite, superstiţii şi incultură, a avut rostul ei, nefiind în situaţia de a frâna ci de a salva ceea ce se mai putea din faţa asaltului dizlocant. Este evident că această reacţie a temporizat impiedicând dizolvarea unui sistem cultural autohton ceea ce ar fi făcut posibil modelul de cetăţean turnat în tipar austriac.

Manuscrisul de pildă a fost de fapt eliminat din biserică acolo unde îşi cîştigase prestigiul dar a fost înlocuit de o producţie tipografică românească de la Rîmnic şi Bucureşti structurată după aceleaşi principii ale oralităţii. În acest fel însă la stoparea asaltului demolator de care vorbeam, a fost solicitat un sprijin ce implica o participare românească mult mai consistentă decât una strict regională. De altfel, dacă prin Contrareformă cartea a devenit un canal foarte important de intervenţie într-o dispută ideologică, determinând generalizarea tiparului cu consecinţe substanţiale în modificarea tipului de lectură, reacţia românească într-un spaţiu vizat cum era Banatul, a fost înfiinţarea unei tipografii orientată în mod deliberat spre aceste părţi, Rîmnicul. De aici au venit cantităţi mari de cărţi ceea ce a contribuit decesiv la lipsa de interes pentru meşteşugul copistului dar au menţinut vechiul mod, public, de lectură. Aşadar se confirmă o participare la impunerea tiparului dar nu şi la deteriorarea spaţiului oralităţii.

Pe de altă parte însă manuscrisul exclus din biserică şi evident din şcoală unde stăpânea în chip absolut manualul, rămâne principalul suport al literaturii populare. Redactarea păstrează vechile principii şi evident o mare încărcătură de oralitate. Un întreg segment al culturii scrise rămânea aşadar sub controlul manuscrisului fiind sustras astfel ofensivei reformiste. Este adevărat însă că nu a putut rămâne absolut insesizabil la influenţele iluministe. Evoluţia spectaculoasă a acestui gen începând cu ultimul pătrar al veacului al XVIII-lea, aşadar odată cu debutul Luminilor, trebuie legată de această amplă desfăşurare înnoitoare. Este o reacţie la ofensiva dizolvantă, la tentativa uniformizatoare susţinută de tipar. Cultura populară îşi proteja poziţiile. Raţionalismul, criticismul, pragmatismul iluminist îşi află în literatură populară manuscrisă pandantul. Se creează astfel un dualism cultural specific în care se poate manifesta deopotrivă literatura iluministă susţinută oficial şi apoi de programul naţional dar şi o alta, populară, cultivată apreciată într-un mediu care n-o respinge totuşi pe prima. Lucrul a fost posibil prin consistenţa aşa numitelor pături de contract — preoţi, învăţători, cnezi, negustori, ofiţeri şi subofiţeri — sensibile la stressul autoritar al reformismului dar rămânând totuşi exponenţii unei lumi rurale, tradiţionale. Mai mult, chiar literatura oficială a trebuit să-şi acomodeze expresia potrivit unor forme cultivate de tradiţie. Sunt dovezi concludente că ofensivei vaste a tiparului uniformizant i s-a opus

https://biblioteca-digitala.ro

ataşamentul pentru vechile obişnuinţe, că acestea au rezistat. Compromisul a fost posibil pentru că ţinta urmărită de reformism era impunerea unei ideologii! Sesizând receptivitatea populaţiei la anumite forme culturale care conţineau o mare „doză" de oralitate, tradiţionale, reformismul a sfârşit prin a le accepta în felul acesta putând să-şi difuzeze mai uşor şi mai adânc crezurile sale. Astfel, ideea circularelor bisericeşti prin care se transmiteau dispoziţiile din indiferent ce domeniu s-a dovedit extrem de eficientă. Ea ţinea de tradiţia lecturilor publice în biserică. Oamenii erau obişnuiţi să asculte, obişnuinţă păstrată chiar şi după ce generaţii întregi fuseseră şcolarizate şi deci, aparent, orice dispoziţie scrisă şi expusă public ar fi putut fi cunoscută. Totuşi sistemul circularelor citite în biserică s-a menţinut ceea ce înseamnă că a fost eficient. Ba chiar a fost extins şi în domeniul şcolar. Citirea era făcută dumineca şi la sărbători şi era urmată de „tâlcuirea", ceea ce o simplă foaie tipărită nu putea face. În schimb se valorifica una din posibilităţile tipului de lectură „in prezentia". Se sublinia adeseori în circulare obligaţia citirii „cu înţeles" adică sublinirea prin intonaţie a pasajelor mai importante, repetarea lecturii nu doar dumineca ci şi cu alte ocazii în funcţie de urgenţe celor transmise. Exemple sunt cu zecile şi ele denotă din partea autorităţilor o bună cunoaştere a tradiţiei, respect pentru forţa ei. Vom cita exemple târzii, din epoca în care şcolarizarea avea la rândul ei o tradiţie. Una din circulare, din 1806, referindu-se la probleme din domeniul poliţienesc se încheia cu o precizare privind modul de popularizare: „...ca aceasta în protocolul de ţirculare prescriindu-l apoi de 3 ori în duminici sau în zi de praznice norodului, fiind în bisărică de faţă, ales şi cu înţelegere să-l proceteascâ"[29]. Tot aşa o altă circulară, cu doar o lună mai înainte: „Pentru aceia bine încuvinţăniilor voastre această fericită şi de toată obştea prea bună rânduială înştiinţându-vă poruncesc ca întru o zi de dumineca sau de sărbătoare nu o dată ci mai de multe ori norodului, în bisarică, după săvârşirea dumnezeeştii liturghii a o înştiinţa şi tălcuind-o să o încredinţaţi"[30].

Nevoia de comunicare obligă autorităţile, într-o anumită etapă când diferenţele erau de neeludat, să înveţe codul local ceea ce denotă existenţa unei disponibilităţi de a sesiza şi utiliza în scop propriu ceea ce era statuat de tradiţie. Referindu-se la modul de impunere, de calcul al impozitului, Ehrler confirmă prezenţa răbojului ca instrument de calcul acceptat, la nevoie, şi de administraţia austriacă: „Între timp husarii şi juraţii numără grămezile de pe câmp, iar când revin în sat conscriptorul compară răbojul lor cu recolta înregistrată (...) Cu ocazia sesiunilor administrative, ţinute în fiecare lună, se primesc banii strânşi de cnezii sătesti, crestându-li-se pe răboj împlinirea plăţii. Una din părţile răbojului se restituie crezului, în vreme ce cealaltă se păstrează la oficiul administrativ, pe un inel, împreună cu alte răbojuri..."[31].

Aceeaşi cunoaştere, înţelegere a satului bănăţean şi a tradiţiilor sale l-a determinat pe Grigore Obradovici, în prefaţa uneia din cărţile sale, să îndemne la lectură publică, în grupuri, care să permită apoi dialogul, dezbaterea: „Cetitoriule iubite! fie de ce stare vei fi: preot, învăţătoriu, domn, diregătoriu, neguţătoriu, maistor, sau şi plugariu, te rog cu inimă fierbinte şi cu lacrimi te jur, adună pre lângă tine pre sătenii şi vecinii tăi, Dumineca şi în zilele de sărbătoare. Deci le ce-

https://biblioteca-digitala.ro

teşte câte ceva din cartea aceasta, şi le tâlcuieşte mai pre larg, cum veĭ putea (...). Nu la cârciumă Dumineca şi în zilele de sărbători, nu! ci la svătuiri bune şi înţelepte. Adunaţi-vă la un loc câte-va vecini, sau supt nescari copaci la umbră, pre iarbă verde, unul să vă cetească ceva, dar ceilalţi ascultaţi: deci de vi să urăşte cetaniia svătuiţi-vă!"[32].

Aceleiaşi tradiţii i se datora şi aprecierea de care se bucura în Banat, fabula, pe gustul omului obişnuit să asculte povestiri scurte şi cu tâlc. Este un gen frecvent în culturile orale sau acolo unde scrisul rămânea apanajul câtorva, puţini. În diverse ipostaze fabula este inclusă cărţilor populare.

Prima ediţie tipărită a fabulelor se datorează Banatului[33]. Ea a fost imprimată la Viena în 1784 în redacţia lui Nicolae Oţălea „practicantul crăeştilor de cămară venituri din Denta"[34]. Comparativ cu alte ediţii ulterioare, ea este mai restrânsă, cuprinzând un număr mai mic de fabule, învăţăturile sunt scurte reducându-se uneori la enunţuri de maxime şi proverbe. Comentariile propriu-zise lipsesc. Este, într-un cuvânt, reflexul epocii, al momentului în care a fost scrisă. Încărcătura de oralitate este mai mare decât în cazul ediţiei lui Dimitrie Ţichindeal care-l va urma în 1814. La aceasta din urmă, fabulele sunt mai numeroase iar învăţăturile se transformă uneori în comentarii ce depăşesc textul la care se referă. Şi totuşi audienţa acestui gen denotă că în cele trei decenii scurse între ediţii, evoluţia gustului n-a fost decisivă şi că tradiţia menţinea importante poziţii. Abundenţa maximelor şi proverbelor, sentinţelor moralnice, mai mare decât la Oţălea, argumentează şi ele poziţia inexpugnabilă a tradiţiei:

„Nu te însoţi cu cine nu eşti din destul a te smulge de păr"
„Făina diavolului degrabă merge în tărâţe"
„Carele cu suspinurile altora zideşte casa, nu-i vor vieţui nepoţii în trânsa".
„Iastă şi la şoarece mulţămire".
„Nedreptatea răstoarnă scaunele puternicilor"
„Cu grabă bate ferul până e ferbinte"[35].

Există, în această carte, o constatare care explică punctul de vedere al lui Ţichindeal atunci când s-a decis să traducă tocmai aceste *Fabule:* „El spune că şi el aceia cetеşte, însă aceaia nemica lui nu-i ajută, căci el şi în pruncia lui aşa au gândit şi de aciia toate atârnă cum au gândit cineva în pruncia lui!"[36]. De această constatare au ţinut, au trebuit să ţină seama cei ce reflectau asupra şanselor programului reformist dar şi asupra celui naţional.

Ţichindeal este chiar partizanul restaurării autorităţii unor vechi genuri ce cultivau oralitatea, ca cel al predicilor, cu condiţia să fie „înţelepte", adică să vehiculeze ideologia noului, să vehiculeze, cu alte cuvinte, noul pe canale vechi: „Vedem acuma la noi că nu prea merg oamenii să asculte cetania şi cântarea mineelor, mai cu bucurie şi mai cu mare folos ar asculta şi o predică înţăleaptă, care obiceiu de a spune predică în beserică ar fi vremea să le bage iarăşi prin biserici, precum era în zilele sfinţilor părinţii Vasilie cel Mare, Grigorie Bogoslov şi Ioann Zlataust şi ceia lalţi carii nu au umblat cu minee de cele mari, ci cu nevoinţă spunea învăţături moraliceşti norodului său"[37]. Ţichindeal aducea de fapt elogiul unui gen care se impusese deja prin Şincai şi Maior mai

https://biblioteca-digitala.ro

ales dar şi unei tradiţii considerată utilă chiar şi într-un veac dominat de Lumini. Genul de predici susţinut de Ţichindeal era însă unul validat de noua ideologie aşa cum forma în sine fusese validată de istorie. Întoarcerea sa spre o modalitate de expresie proprie comunicării orale era o rezultantă a observaţiilor sale. Înţelesese că aceasta era modalitatea cea mai potrivită, din punct de vedere practic, de a transmite noile idei, moderne. Aceasta era forma dar conţinutul trebuia să fie în plin consens cu epoca şi ideile sale!

Predica a fost un gen bine reprezentat dar al cărui studiu este încă la început. Protocoalele de circulare sunt pline de asemenea texte. La Paşti şi la Crăciun ele erau transmise în modalitatea obişnuită şi deşi nu au fost niciodată tipărite, prin *rostire*, prin *citirea publică*, s-au făcut cunoscute. Deşi prin conţinut rămâneau ataşate Luminilor, au contribuit la reînvigoarea vechilor forme de lectură, a oralităţii în definitiv. Era deci un punct de relaxare, de compromis a raportului analizat. Aparent este vorba de o contradicţie dar în fapt nu-i decât o formă de readaptare a bisericii la un nou moment istoric, crucial, folosindu-şi seculara ei experienţă. Biserica a fost instituţia care într-un fel sau altul a cultivat oralitatea deşi, în satele Banatului, tot ea a introdus, a păstrat şi a impus în anumite limite comunicarea scrisă.

Pentru vitalitatea oralităţii în spaţiul cultural al Banatului pledează şi marele prestigiu cunoscut aici de povestire, gen de mare popularitate. Desigur pot fi citate fragmente din cărţile populare dar cel mai bun exemplu îl constituie extraordinara operă a lui Nicolae Stoica de Haţeg, aceea cunoscută sub numele de *Cronica Banatului*[38], culegere, succesiune de povestiri care înainte de orice constituie o izbândă literară fără precedent, unică în cultura noastră. Ataşamentul la tradiţie îi asigură de fapt şi modernitatea. Autorul mai scria încă aşa cum ar fi vorbit. De aici apelul la un mijloc literar modern, dialogul, nemaiîntâlnit la alţi contemporani.

Chiar şi circularele se lasă atrase de naraţiune, de povestire, desigur de scurte dimensiuni, şi în plus stânjenite de contextul oficial, suficient totuşi pentru a ne sesiza o sensibilitate specifică. Iată un caz relatat în 1804: „Ştim cum că mai toţi dintră binecucernicia voastră a-ţ(i) înţălăs în ce feli de lucru ne cuvios şi oprit, preotul şi parohul de oarecând din Giurgiova, Ioan Marta, trecând cu vederea datorinţa chemării sale cei preoţeşti s-au slobozit şi la sfârşit ce au urmat cu dânsul. Dar ce au urmat? Au urmat această: că el atâta vreme după ce au cunoscut păşirea sa, adecă: ortăcia cu lotrii care mai nainte cu 3 sau 4 ani, între Caransebeş şi Mehadia, cassa împărătească au spart şi banii de la împărătescul acela beamter care îi ducea la Temişvara or răpit cărora bani şi numitul s-au făcut părtaşi, în arestul varmeghiei a şădea or după aceia urmând sentenţia după puterea pravilelor şi dumnezeieşti şi cetăţeneşti şi întărirea cea preaînaltă a fi degradiruit, după aceia, la sfârşit, şi de singură viaţă să să lipsească. Cătră care degradaţie sau mai vârtos să zic jalnică întâmplare am trebuit singur la Logoji, pentru o vreme nesilnică şi ră a merge şi aceia jalnică preste voia şi nădăinţa mea a săvârşi"[39]. În acest caz avem şansa de a putea compara cele relatate mai sus cu cele reţinute de Nicolae Stoica de Haţeg: „La Lugoj episcopul Şacabent adunând protoprezviterii cu mulţi preoţi în biserică aduseră pre arestantul preot Ioan Marta, spre moarte de sabie judecat. Fu de episcopul tuns, din oltariu împins. Iară noul cinstit protoprezviter al Caransebeului, Ioan To-

https://biblioteca-digitala.ro

mici, din cathedră așa cuvânt făcu, cât toată priveliștea plânsă"[40]. Exemplele se pot multiplica prin apelul la însemnările manuscrise pe cărți. O vom face într-un capitol special rezervat acestora.

Problema corespondenței, a comunicării prin *scrisori* este una care nu poate fi ocolită în analiza raportului dintre oralitate și scris. De la bun început se poate sesiza raritatea acestei categorii de documente în lumea satului, este adevărat, o lume destul de imobilă, destul de puțin dispusă la călătorie. Tot atât de adevărat este și faptul că erau documente personale neprotejate de vreo instituție, așadar mult mai expuse. Totuși, raritatea lor denotă și o neobișnuință a acestui fel de comunicare, scrisă. Din ultima pătrime a secolului al XVIII-lea a rămas totuși dovada că satele Banatului beneficiau deja de existența unor modele de redactare a unor scrisori: „Cinstitului de bun neam și al nostru obărcnezul Țâru Petru, dila milostivul și puternicul Dumnezeu îți poftesc sănătate trupească și spăsănie sufletească, din preună cu toată oblastia dumitale și pururea rog pe cerescul împărat ca să te ție și să te păzească cu toată fericirile supt mare și pre bogată mile osfinții sale, că auzind și eu de fericită sănătate, să mă poci bucura, și să poci da laudă cerescului împărat, dintru a căruia milă și putere mă aflu și eu sănătos. Scrisoarea aceasta către cinstita fața dumitale, de alta nu iastă, numai fac supărare dumitale, și te rog să i-ai sama ce voi scri înainte întru această scrisoare pentru acest om, anume cutare, din cutare sat Scris-am eu, dascălul Pavel din Răchitova, în luna lui Aprilie în 19 la anul 1786..."[41]. Este un model pentru că astfel doar se poate explica prezența sa pe o carte.

Semnificativ este și faptul că singurele 2 scrisori redactate cu certitudine de țărani, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, aparțin unor grăniceri. Războaiele au dus cătanele departe de casă. Singura posibilitate de comunicare cu cei de acasă era corespondența scrisă. Prima scrisoare, din 1800, a fost publicată de Nicolae Iorga și a fost trimisă de un soldat almăjean aflat la Timișoara, acasă, părinților săi.[42]. Cealaltă, mult mai amplă, vădind aceeași inclinație a bănățenilor spre povestire, este opera strajamesterului Gheorghe Uscat, almăjean și el și a fost expediată în 1848 de la Cava Zucarina, de la asediul Veneției. Un substanțial document privind istoria mentalităților: „Iubiți ai noștrii! Iată, căpătînd puțintică vreme mă îndemnai despre a noastră afirmare a vă înștiința. Adecă în clipirea această de vreme ne aflăm toți răsfirați și despărțiți, știți, ca când tună huliul în pui, după cloță, și tot natul apucă unde își poate căpăta scutirea sa. (...) Sâmbăta după Ispas, în 3-lea luna aceasta fiind în 1-lea campanie și al doilea preste apa Piave la forpost, înainte, aproape de Veneția li s-au tîmplat o mare nenorocire. Adecă 1-lea companie mai înainte, într-un sat, anume Porte Grandi, în 2 căși în cortel și lăsîndu-se partea cea mai comod(ă) fiindcă ghindea că nu mai pot fi despre o parte înșălați de nepreten de unde să și păza ei numai cu un șălboc. I-au încongiurat, după spusul lor, nepretenull) fără veste de 3×părți adecă de nainte și din amândouă părțile. Așadar săracii feciori fiind toți desbrăcați până la izmene și chimeșă au apucat care încătro. Care au putut să-și ia lucrurile și să îmbrace mai degrabă, au luvat! Care nu, așa au plecat! La care tâmplare nesocotită, 8 feciori de la 1-lea și unul de la al 2-lea compane. au perit. Și toți, la 28 pleziruiți, au mers în spital adecă cei mai rău în Cogliano și ceialalți în Santa Dona într-un Marodehaus unde firăru Iosim Bita îi caută cu ale lor trăbuință. Dintră cei 8 de la

https://biblioteca-digitala.ro

1-lea companie periți sînt 3 dîlboceni și 3 lăpușniceni iară ceialalți 2 sînt de la compania Cornerevii. După spusul unui spion care prin al 2-lea companie prins estă ar fi 5 dintră cei periți, pleziruiți în Veneding, la spital. Care dintră ei vor fi acolo și care morți, nu poate bine numi. (...) Pre iarnă vom veni acasă, și din cît va fi în putință și casa să o văcăluiască înlăuntru și afară. Vândut-au Pavel boii și eu cât? De-i va fi vîndut să de bani pre un lucru ce-i trăbue mai de scurt în casă. Și piatra cea de pre Vale să caute acasă să o aducă că de nu, să răpune toată și e plătită cu bani! Spune sănătate la unchiu-meu Ilia, la cocoana Ana, la nașul meu Todor, la cămăratul Baciga (...) și cu o vorbă, la toți (...) rămîn al vostru tuturor iubit și dorit frate Gheorghe Uscatu strajameșter. Cava Zucarina în 13 Iunie 1848"[43].

Ulterior se va simți nevoia unui „manual" de corespondență care să ofere modele pentru nenumăratele situații în care se impunea comunicarea în formă scrisă. Constantin Diaconovici Loga și-a asumat această inițiativă, plasată la limita culturalului, dar care constituie o dată semnificativă în reconstituirea cronologiei unei istorii a culturii scrise în lumea satului[44]. Corespondența era deja o chestiune curentă[45], începuse să se întrezărească ca un „gen" aparte, care avea nevoie, pentru a fi „frumoasă", de reguli care să o disciplineze. Necesitatea unei cărți ca și a absorbției unui tiraj întreg într-o regiune restrânsă cum era Banatul, n-ar fi fost posibilă fără participarea lumii rurale. Vechile reguli cuprinse în modelele secolului al XVIII-lea sunt înlocuite acum cu altele mai puțin supuse oralității, mai tehnice, mai stricte, mai aproape de formularul oficial.

Cuprinzătorul spațiu ocupat de neștiința de carte, suplinită prin lectura publică, începe să-și întrezărească limitele. Fără a putea fi eliminat complet, el se reduce totuși cu fiecare generație. Marile tradiții nu se pot pierde. Am arătat vigoarea cu care s-au impus atât programului oficial cât și celui național de luminare.

De fapt, o mare contribuție la menținerea prestigiului oralității în lumea care i-a fost cea mai atașată, cea rurală, o aduce, în ciuda aparenței de paradox, chiar tiparul. Am arătat că biserica, fără a fi renunțat nici o clipă la punctul de vedere validat de tradiție, la expresia care să fie înțeleasă de toată lumea, accesibilă deci, la încărcătura orală a textelor sale, s-a dotat cu o mare cantitate de cărți, manuscrisul rămânând desuet.

Tipărirea unor cărți populare se înscrie și ea în aceeași mișcare de reînvigorare a oralității. Difuzarea lor în tiraje cuprinzătoare a constituit un fenomen a cărui consecințe încă nu au fost evaluate cu precizie în lipsa unor surse documentare mai complete decât fila de titlu și predoslovia.

Tiparul „agresează" cultura orală dar o și salvează incluzând-o în informația imensă pe care o conservă și o transmite viitorului. Cultura orală era însă încă departe de a fi împinsă într-un plan secund.

3. Triumful scrisului

Implicarea tiparului, mijloc industrial de multiplicare, de producție, de câștig deci, se face pentru a răspunde unei solicitări formulate, unui „orizont de așteptare". Această literatură populară crește pe „explozia"

https://biblioteca-digitala.ro

librară iluministă, ceea ce înseamnă că aceea nu era suficientă, nu acoperea întreaga nevoie. Susținem încă o dată că era vorba și de o reacție a psihologiei populare (a imaginației, a visării) la excesul raționalist, formativ și intelectualist vehiculat de cărțile Luminilor.

Marile direcții culturale vor fi însă stabilite și susținute de tipar. El va fi cel care va schimba raportul după ce trece printr-un moment, scurt, de echilibru. Scrisul va adăuga prestigiului inițial, al originii divine, pe acela de purtător al științei, al înțelepciunii umane[46]. El este cel care consacră o civilizație, care separă de barbarie. Înțelepciunea și cartea devin sinonime. Dragostea pentru carte și învățătură sunt atributele omului civilizat, dar cartea este cea care condiționează, în ultimă instanță, starea națiunilor. Dacă veacul al XIX-lea, spune Diaconovici Loga, i-a găsit pe români într-o situație dificilă, asta s-a întâmplat numai „din pricina că nu au avut pretutindenea școli trăbuincioase, nu am avut vrednici învățători, nici cărțile cele de lipsă"[47]. Această trinitate este condiția propășirii: „Bărbați învățați (...) școli, apoi cărți, că numai aceste trei sînt tot capul lucrului..."[48], Rolul cărții este esențial în recuperarea spațiului pierdut în raport cu Europa și în construcția unei lumi civilizate: „Ne trebuiesc, mai departe cărți, din care să poată citi și învăța pruncii, basi cei ce sînt îndepărtați de școală. Așa au făcut și alte neamuri care astăzi strălucesc pre fața pământului, așa să facem și noi acum, și să ne îmbărbătăm, că prea departe am rămas (...) Numai, cărți de tot feliul să căutăm a face, a mai scoate și din alte limbi, apoi, a le da la tipariu să nu întîrziem"[49]. Tonul de proclamație, de manifest, pe care Loga l-a dat *Chemării la tipărirea cărților românești*, 1821, text cu o semnificație specială în istoria culturii române scrise, unic în sud-estul continentului, subliniază convingerea neclintită în carte ca fundamentală, unică soluție a ridicării în rândul națiunilor civilizate.

Atunci când Zaharia Carcalechi s-a învoit cu „prea învățatul și învățăiatul de luminarea neamului nostru, domnul Damaschin Th. Bojinca", unul din cei mai citiți autori bănățeni (listele de prenumerare o dovedesc cu prisosință), să scoată împreună, la Buda, o serie care „nu e scumpă după vrednicia ei", o serie populară așadar, un almanah, porneau de la aceeași convingere în efectul civilizator al cărții: „Cercând și iscusind eu, că neamul românesc crește în sânul său bărbați milostivi, avuți, și spre ajutoriul celor ce dau cărți pentru folosul de obște aplecați, și văzând că una numai și cea mai de mare lipsă e neaverea cărților, din care să se lumineze tot neamul cetindu-le, m-am hotărât, în tot chipul a sluji neamul meu, tipărind o carte sub titulatulă de *Bibliotecă*, în carea multe lucruri folositoare se cuprind"[50]. Cuvântul către cititori, scris mai mult ca sigur de Bojincă, începe cu un elogiu adus cărții ca instrument și simbol al civilizației. Sunt enumerate toate virtuțile atribuite ei în epocă, așa cum le înțelegea un iluminist bănățean, provenit din sat, care-și privea poporul ca pe un popor de țărani: „Toate neamurile cele luminate au aflat cum că a scrie cărți, și acelea a le împărtăși oamenilor săi, e cea mai încuviințată mijlocire de a lumina noroadele, cu întâmplatele ale altora fapte, a le abate de la rău și a le aduce spre cele mai bune. Prin cărți ne înștiințăm de minunatele faptele strămoșilor noștrii romanii, din cărți învățăm de minunile faptele strămoșilor noștrii romani, din cărți învățăm cele ce s-au întâmplat în lume, cu care nu numai se desfătează inima și mintea omului (carea din fire așa este întocmită, cât pururea se luptă spre știință și spre agonisire de cunoștințe noave) ci și sufletul se îmbunătățează, de vreme ce cetitele ale altora

https://biblioteca-digitala.ro

fapte bune, de credință și cucerire spre împăratul și spre patrie, de dragoste frățească către aproapele, de ascultare către domnii și boerii locului, de vitejie în oaste, și de liniște, în vreme de pace, ne aprinde inima noastră, și cu putere ne îndeamnă a unora ca aceste"[51]. Astfel de puncte de vedere se pot găsi în multe din scrierile lui Damaschin Bojinca.

Fără a avea claritatea și complexitatea celor de mai sus, astfel de opinii pot fi depistate și la Nicolae Stoica de Hațeg, nedezlipit de târgușorul său, Mehadia, atașat de fapt spațiului rural. Doar expresia scrisă, afirmă el, este compatibilă cu o istorie fie ea și locală: „Eu am dorit a vedea în scris rumâneăște despre răzmiriță din urmă, turcească, cu patima românilor noștri de-aicea, precum și de începutul militarizării de graniță, ci în deșert!"[52]. Mărturisirea lui Nicolae Stoica atestă prestigiul pe care scrisul îl dobândise. Nici o operă durabilă nu se putea concepe decât în acest fel. Coincidența cu punctul de vedere exprimat de Bojincă în prefața la *Răspundere dezgurzătoare . . .*, 1826, nu este desigur întâmplătoare. De fapt, primul semnal important provine din predosloviile *Mineelor* râmnicene în care o întreagă epocă din istoria românilor este pusă sub semnul culturii scrise[53]. Aceste cărți au fost receptate în Banat cu o promptitudine și într-un număr care detașează provincia în contextul românesc[54]. Ele pregăteau conștiințele pentru afirmațiile tranșante ale lui Loga și Bojincă, pentru a înțelege că epoca respectivă, în comparație cu ceea ce a fost până atunci, era una a culturii scrise, o civilizație a cărții. Din această perspectivă comparația cu trecutul devine inevitabilă.

Problema nu mai era însă una locală ci una a culturii românești în ansamblul ei. Stoica de Hațeg, pe urmele altora, am arătat, vedea cauza decadenței în pierderea literelor latine, *scrierea* deci. Aceasta a fost o pierdere enormă și pentru istoriografie, ceea ce s-a repercutat negativ în starea contemporană a poporului român. Definind momentul istoric pe care-l trăiau ca pe unul al cărții, iluminiștii descopereau brusc un trecut, o istorie a scrisului care-i preocupă pe toți. Stoica își deschide *Cronica* cu o istorie a alfabetului ajungând până la un „Ioan Ștefan Petru, voevodul Moldovii, în tipografia Suceăvii, pentru rumâni și, (. . .) au adaos"[55]. Aceluiași domeniu îi rezervă și alte intervenții. Astfel, după un izvor fără îndoială sârbesc, evocă perioada manuscrisului medieval: „Patriarhul sârbesc, Ioanichie, rândui piei a dreăge, cărți a scri, sinaxare, ceasloave cu psalmi, molitvenice și liturghiare. Care și rumânii primind, episcopii porunciră preoților că de tae omu vro vită spre pomenire berbeăce, oae, miel, macar la doi ani de slujia preotului mormântu, lui pielea, capu, picioarele să-i dea, pieile episcopului să trimitea. Și fiecare episcopie așa cărți pre piei făcute scriia și împărățiia"[56]. Este o etapă, după Stoica, în istoria cărții care trebuie, și este, departajată de cea care urmează, superioară: „Apoi tipografii s-au început"[57]. Această epocă îi prilejuiește punerea în lumină a unui moment din literatura noastră veche și a efectelor extraordinare pe care cultura scrisă o poate avea asupra soartei unui popor: „1636. Românii, câte vro carte rea, la Bojidar veniți, o căpăta. Români, moldoveni, Chievu Rosii, ardeălenii Lvovlemberi în Galiția, aproape având, cărți, slove cumpărară, tipăriră. Ce cumpărau în alte țări, sârbilor vindeau; și mănăstiri, bisărici zideau"[58].

În predoslovia unei psaltiri românești „din limba jidovească, cu porunca lui Gheorghe Racoți, ce-au fost calvin, tălmăcită, așa zice: cu Simeon Ștefan, mitropolitul din scaunul Belgradului, precum și Noul Testament, din anul 1648, tipărite sînt, carii Savvii au urmat, zicând că

https://biblioteca-digitala.ro

Savva ponturile unirii le-au iscălit, ca preoțimea să o mai ușureăze sau să o mîntuiască. Într-acea predoslovie să dă titula domnului așa: *Cinstitului și luminatului cu creștinătate, milostivului Gheorghe Racoți, din mila lui Dumnezeu, craiul Ardealului, domnului părților Țărăi Ungurești și spanul săcuilor s.a.* Și zic că aceasta așa făcând cărți rumânești, să lepede ceăle slovenești și că am vrut pre rumâni calvini a-i face. Și carii s-au făcut, aceia sînt acuma unguri"[59].

Privirea retrospectivă asupra scrisului, tentația unei istorii a cărții românești poate fi ușor depistată în literatura Luminilor. Studiile filologice — direcție importantă a Școlii Ardelene — erau preocupate și de gramatica istorică, domeniu vecin cu cel enunțat. Sunt tot mai frecvente lucrări ca *Dialog pentru începutul limbei române între nepotu și unchiu* semnat în 1825 de Petru Maior[60] ori *Dialog sau vorbire între învățător și școlar despre romani și români sau daco-romani* al lui Damaschin Bojinca (1829)[61]. Evident, din motivele cunoscute, atenția se focalizează pe epoca romană și postromană dar se deschide drumul spre marile bibliografii și istorii literare. Problema scrisului devine tot mai importantă în demonstarea latinității noastre, ajunge un clișeu. Bojincă remarca faptul că prezența sau absența izvoarelor scrise determină prezența sau absența din istorie a unui popor, ceea ce poate să aibă consecințe extrem de grele: „Precum ghintele de căpetenie, așa și cele părtinitoare sau abătătoare au istoria sa, de scriptori domestici și străini scrisă, care adeverează răsăritul și strămutările lor; însă a unora istoria e mai vederoasă, fiind de mai mulți scriptori strămutată, și mai de adeseori în cumpăna adevărului măsurată; iară a altora mai întunecată, pentru că, din negrijirea scriptorilor, nu s-au cercat întru adevăr"[62]. El este convins de importanța scrisului nu doar ca atribut al lumii civilizate ci și ca mijloc, unic, de a conserva istoria, esența deci a unui popor. Astfel locuitorii rămași după retragerea aureliană, n-au avut: „puțină grijă de a-și scria de după încungiurări, *sau de a-și păstra istoria sa*"[63]. Greșeala nu mai trebuie repetată! Totul, orice informație, trebuia recuperat, fixat, trebuia deci făcută o întreagă istorie. Și asta numai prin scris, în cărți.

Bojincă știa bine că nu doar scrierea este importantă ci și difuzarea, popularizarea prin tipar. O scriere care n-a ajuns la tipar nu și-a împlinit menirea, este inutilă, neterminată. Proiectele sale includ întotdeauna această fază: „Drept aceea, după ce scuturai pulberu scolastic de pe umăr, tocma când lucrai la o carte românilor de bun folos (pre care cu ajutoriul celui de sus fără întîrziere a o da la lumină doresc)"[64]. Prima sa lucrare este cea care a fost imprimată, prilej pentru un nou elogiu adus tiparului ca mijloc de ridicare a poporului român: „Citește-l cu judecare pătrunzătoare și nu negriji nimic ce nu vrei putea cu o clipită înțelege, ci învârtește folile acelea mai adeseori prin mâini și fii cu totul încredințat că le vei pricepe. Înțelegând această cărticică din rădăcină spune și altuia în care încă nu s-au dezvăluit pofta de a-și agonisi și a citi cărți în limba românească tipărite, ca să știe și el ce sămânță este răsărit"[65].

Tiparul însă presupune cheltuială și deci este necesară o inventariere a surselor posibile. Ideea de mecenat este tot mai des formulată. Gloria, altă perspectivă rămasă neabordată în cercetările istoriei culturale, nu aparține doar autorului, „scriitorului", ci și celui care face posibilă apariția unei cărți. Momentul în care această intervenție se produce este și el unul de reținut într-o istorie a scrisului. Mecenatul era un mij-

https://biblioteca-digitala.ro

loc comod, destul de comod, pentru cei cu posibilități, de a intra în istorie. Este un mijloc dar și o datorie pe care unii și-o asumă. Predosloviile, prefețele sunt neobosite în a le populariza fapta. *Aritmetica* lui Grigore Obradovici din 1805 a apărut grație unui ofițer român, Pavel Ruja: Astfel „o îmbucurare ca aciasta de la un patriot spre binele și înfrumusețarea nației sale aplecat au pricinuit tipărirea cărticichei aceștia, pentru care mulțămește iubita a mea tinerime"[66]. În 1807 același autor îl acoperea de laude pe „Thoma nobil de Făgărași din Lipova", sponsor al *Cărții de mînă pentru economie:* „De bun neam născutului Domnului Thomii, nobil de Fogarași, promeritului Oberchinez a crăescului Scaun de cămară în Lipova, Patronului mieu, și a cărții aceștiia întru umilință dediiată (...) Cunoscând eu dară aplecăciunea cea cu totul spre folosul și păsirea înnainte a nației jertvită, a sufletului celui mare al Domniei sale, îndrăznesc dar a-ți dediia cartea aceasta (... a căriia prin sârguitoare îndurare patron te-ai făcut..."[67]. *Epitomul* din 1808, tradus de Țichindeal „s-au tipărit (...) cu cheltuiala jupânului Hristofor Duca neguțitoriului din Grabați"[68]. Același va sponsoriza și următoarea traducere, *Adunare de lucruri moralicești*, 1808, asigurându-și, prin prefața lui Țichindeal, respectul contemporanilor și urmașilor: „Am despărțit cartea aceasta în două părți, neputând de odată a o întipări, că nici partea dintâi nu o aș fi putut de la lume, de nu s-ar fi îndurat acel vrednic de iubire a to(a)tă nației noastre, negoțiatorul din Grabați, jupînul Hristofor Duca, carele din nespusa dragoste, și din aprinsul foc al râvnitei cătră luminarea neamului nostru întipărirea cărți(i) aceștia a o plăti. Acestuia laude și mulțumire de la nooi și de la nepoții noștri(i) în veac a i se da se cade"[69].

Cărțile bănățenilor și-au găsit mecenații doar între conaționali dar nu în rândul oficialităților. Patronajul regal nu este nici el cunoscut ca în atâtea alte părți ale continentului. Constantin Diaconovici Loga afirmă însă că mecenatul particular nu este de ajuns pentru a susține un program. Trebuia găsit un sistem. Datoria de a susține programul editorial, forța corespunzătoare o avea numai națiunea: „Spre luminarea neamului sînt de lipsă mai departe cărți: acestea trăbuie tipărite care cu cheltuială se face. Acum cine să dea cheltuiala? Zic: dinpreună să dăm, că toți la olaltă facem un neam apoi vedem că neamului e de lipsă lumina: așa toți, din puterile sale, trebuie să dea daruri, ca să ajute neamul: toți acum să se apuce de lucru, că au sosit primăvara luminii neamului Românesc"[70].

Nu numai, dar și în această lumină, trebuie judecată problema cititorilor. În perioada preiluministă, predosloviile se adresau „creștinilor", deci tuturor. Luminile, în virtutea diferențierilor după stări, restrâng sau diferențiază lucrurile. Manualele o spun răspicat. Prefețele la cărțile bănățenilor se adresau, după caz, „poporului", „nației" sau numai „plugarilor și tuturor casnicilor". Dar termenul special, un pas cu semnificație în sociologia culturii, îl face Naum Petrovici în cuvântul său către cititor din *Pedagoghia și Methodica,* Buda, 1818, o carte cu mare răsunet în Banat: „Oare iaste aceasta carte care eu acum o trimit în mijlocul *publicumului* spre vre un folos sau doară de prisosit, aceia va judeca cetitoriul"[71]. Peste un deceniu reapare la Damaschin Bojincă în *Răspundere dezgurzătoare*... unde vorbește despre Petru Maior care „De oară ce văzu scăderea și întunericul cel ce se acășuna neamului românesc din singură lipsa *Istoriei pentru Începutul Daco-Romanilor,* tot timpul ce îi

https://biblioteca-digitala.ro

era prin ifițiumul său spre resuflare rânduit și spre petrecere îngăduit, spre un scop nobil și, precum neamului românesc așa și *publicumului* de bun folos (...) l-au întrebuințat"[72].

Informarea acestui public asupra proiectelor editoriale devine o obligație morală dar și condiție a reușitei editoriale. Încep să fie tipărite planuri editoriale ca o listă de cărți pentru care se solicita ajutor material, sponsorizări:

„Iată, eu cel subscris de astă dată cu acele următoare sînt gata a le da la typ, precum:

1. Gramatica 2. Epistolografia 3. Typicul cu cântările cele lipsă, pentru îndreptarea preparanzilor și a Clericilor adecă a celor ce se gătesc spre treapta Dăascăliei și a Preoției 4. *Plutarhu* pentru creșterea pruncilor 5. *Viiața marelui viteaz Belizarie*

Aceste temeiuri, în mai sus zisa carte puse, sînt pentru tineri foarte de lipsă. Deci, ca să se poată typări, mă întorc către Patronii neamului Românesc rugându-mă, ca să dea ajutoriu la typărire, drept văzând, câtă folosință va aduce această carte tinerimei noastre"[73]. Lista, însoțită de scurte rezumate, a fost reluată într-o parte a tirajului *Octoihului cu Catavasier* tipărit la Buda în 1826 care, în ciuda faptului că din punct de vedere financiar a fost un eșec, a fost totuși cea mai răspândită carte bisericească din Banat. Reluarea nu a fost desigur întâmplătoare. Loga a sesizat faptul că prima listă, cea alăturată *Chemării la tipărirea cărților românești,* document ideologic prin excelență cu rezonanță deci în cercurile restrânse ale cetățenilor unei republici literare, nu putea avea o penetrare și o răspândire largă.

Faptul că aceste cataloage sunt adresa în mod deliberat lumii rurale, în cărți ce ajungeau la rândul lor în patrimoniul public accesibil de acum tuturor, are o relevanță deosebită în istoria culturii românești din Banat și nu numai. El datează limpede momentul în care cei ce vegheau asupra planului editorial românesc au intuit în sat elementul, spațiul social, care poate hotărî în mod decisiv soarta sa. Lumea satului nu mai este lumea neștiutorilor de carte dezinteresați de destinul culturii române ci un teritoriu sensibil la oferta culturii scrise, chiar componenta cea mai importantă a pieții librare bănățene. Satul nu mai era privit doar ca un beneficiar, devenise susținătorul producției librare naționale. Desigur, nu este vorba de un apel exclusiv dar lumea satului este admisă, solicitată chiar la rezolvarea problemelor ce țin de editarea cărților. Evident apelul rămâne unul de ordin material, pecuniar, se propunea un schimb normal într-o societate în care cuvântul scris devenise o prezență cotidiană. Loga includea țăranii între cei cărora le revine obligația de a participa la susținerea cărților românești. Peste doi ani soluția exprimată în ceea ce poate fi numită *Proclamația* lui Constantin Diaconovici Loga devenise o practică curentă, intrase în normalul lucrurilor, în obișnuință. În acel an o circulară trimisă satelor pe filiera școlară conținea următorul anunț: „I. Thomici, o carte despre cultivarea albinelor și a goangelor de mătase întru atâta au lucrat-o cât numai tipăritul lipsește, prin care cu prenumerație a cugetat a aduce la lumină..."[74]. Se vede că soluția era viabilă de vreme ce proiectul lui Tomici s-a putut înfăptui în același an. Era un semn că lumea satului bănățean, balanța, se înclinase decisiv în favoarea exprimării, comunicării scrise. Opera de școlarizare își împlinise menirea și, sub aspecul discutat, modernizarea era un fapt împlinit.

https://biblioteca-digitala.ro

NOTE

1 *Biblia sau Sfânta Scriptură a Vechiului și a Noului Testament*, Exodul, 31, 18.

2 *Ibidem*, Deuteronom, 10, 1—2.

3 *Ibidem*, 10, 4—5.

4 *Ibidem*, Evanghelia după Matei, 1. 1.

5 *Ibidem*, 26, 31.

6 *Ibidem*.

7 A. Marino, *Hermeneutica ideii de literatură*, Cluj-Napoca, 1987, p. 45.

8 *Biblia*, Apocalipsa lui Ioan, 1, 10—11.

9 *Ibidem*, 5, 1—2.

10 I. D. Ștefănescu, *La peinture religeuse en Valachie et Transilvanie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, 1932, p. 281.

E. Arădeanul, L. Emandi, T. Bodogae, *Mănăstirea Hodoș-Bodrog*, Arad, 1980, p. 108—109. Se fac trimiteri la părerea lui R. Theodorescu.

11 *Biblia*, Apocalipsa, 22, 18—19.

12 Însemnare pe manuscrisul nr. 408, Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca.

13 Însemnare pe *Evanghelie*, Snagov, 1967, exemplarul de la Bocșa Vasiova, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 245.

14 „Foaia Diecezană", nr. 1 din 1943: „Pentru Muzeul eparhial, părintele protopop de Nicolae Iorgovan din Bocșa Montană a binevoit să donezo Cazania lui Ilie Miniat de la 1742, exemplar provenind din lăsământul cărturarului bănățean Mihai Roșu Martinovici".

15 A. Marino, *„Op. cit.*, p. 381

16 N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. II, București, 1974, p. 126—136.

17 I. Popovici, *Tabla de la Lugoj*, în „Luceafărul", Budapesta, nr. 24/1903, p. 401.

18 Însemnare pe *Evanghelie*, București, 1750, exemplarul de la Ezeriș, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 5.

19 J. Jacob Ehrler, *Banatul de la origini până acum (1774)*, prefață, traducere și note de Costin Feneșan, Timișoara, 1982, p. 119.

20 Însemnare pe *Triod*, București, 1746, exemplarul de la Greoni, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1277.

21 A. Ghidiu, I. Bălan, Monografia orașului Caransebeș, Caransebeș, 1909, p. 39.

22 P. Oalde, *Știri contemporane despre răzmerița românilor bănățeni* în „Analele Banatului", 1931, nr. 4, p. 99—103.

23 N. Stoica din Hațeg, *Cronica Banatului*, studiu introductiv, ediție, glosar și indice de Damaschin Mioc, Timișoara, 1981, p. 255.

24 *Biblia*, Apocalipsa lui Ioan, 1, 3.

25 I. Istrate, *Borocul literar românesc*, București, 1982, p. 142.

26 De pildă într-o copie a *Liturghierului* târgoviștean din 1713 aflat la Cîlnic s-a făcut următoarea însemnare: „Această carte, aceasta (a) avut-o Isaia Popovici, după el au rămănut la Gheorghe Popovici, după el a rămas la Martin Popovici așa d(a)ră a rămas la Moisă Popa și după el au rămânut la Gheorghe Popa în anul 1854".

27 V. Târcovnicu, *Istoria învățământului din Banat până la anul 1800*, București, 1978, p. 115.

28 Al. Duțu, *Călătorii, imagini, priveliști*, București, 1985, p. 235.

29 Protocolul de circulare al parohiei Gârliște, circulara din 15 mai 1806.

30 *Ibidem*, circulara din 16 aprilie 1806.

31 J. Jacob Ehrler, *Op. cit.*, p. 119.

32 Gr. Obradovici, *Carte de mînă pentru bine orânduita economie*, Buda, 1807, f. (9).

https://biblioteca-digitala.ro

33 M. Popa, *O carte veche necunoscută* în „Steaua", Cluj-Napoca, nr. 6 din 1976, *Idem, Un scriitor încă necunoscut Nicolae Oţălea şi cea dintâi carte de fabule în limba română* în „Luceafărul", nr. 11/1978.

34 *Alese fabule* acum întâiu pre limba rumânească de Nicolae Oţălea practicantu crăieştilor de cămară venituri din Denta. S-au tipărit în Beci la Iosif de Kurţbek al Răsăritului tipograf de la Curte la anul 1784.

35 D. Ţichindeal, *Filosoficeşti şi politiceşti prin fabule moralnice învăţături*, Buda, 1814, p. 3, 26, 27, 38, 49, 188.

36 *Ibidem*, p. 436.

37 *Ibidem*, p. 481.

38 N. Stoica de Haţeg, *Op. cit.*, p. 301.

39 Protocolul de circulare al parohiei Gârlişte, circulara din 15 decembrie 1804. Este urmată de cuvântarea lui Ioan Thomici care a rămas şi până acuma un text inedit al iluministului bănăţean.

40 N. Stoica de Haţeg, *Op. cit.*, p. 301.

41 Apud D. Cioloca, *Din cele trecute veacuri* în „Foaia Diecezană", nr. 7, din 1945.

42 N. Iorga, *Observaţii şi probleme bănăţene*, Bucureşti, 1940, p. 141.

43 Biblioteca Academiei Române, mas. rom. 3922, f. 15—16.

44 C. Diaconovici Loga, *Epistolariul românesc pentru facerea a tot feliul de scrisori*, Buda, 1841. Autorul aprecia că „ar fi de mare folos cărturarilor când s-ar da la typ un Epistolariu românetsc pentru ţivilizaţia soţietăţii omeneşti...". Redactarea unei scrisori, în concepţia sa, era etapa finală a unui parcurs cultural pe care societatea bănăţeană l-a strobătut: „Ca să poată cineva drept, clar şi luminat a scriia, mai nainte de toate se cere ca acel, însuş să înveţe, clar, drept şi luminat (a) cugeta. Sciinţele care ne va povăţui către aceasta, sunt următoarele:

a) Gramatica, carea ne va învăţa bine a ceti şi drept a vorbi, după firea limbii.

b) Retorica carea ne învaţă cugetele şi simţirile noastre, cu răspunsuri pătrunzătoare şi desfătate la auzit, a le descoperi.

c) Loghica sau măestria cugetării carea ne învaţă a gândi.

d) Estetica, aceasta ne arată toate părţile zicerii, în aşa rând a le întocmi, cât la toţi şi întotdeauna aceia întocmire să pleacă..." (p. 9—10).

Până să iasă o carte specială, Loga şi-a instruit elevii de la Preparandia arădeană. Astfel satele Banatului dispuneau deja de modele utile în corespondenţă: „...am arătat ascultătorilor mei carii în Şcoala Preparandă a naţiei româneşti, la mine au învăţat, cum au de a păşi la întocmirea a tot feliul de scrisori" p. VII). Chiar şi editarea *Epistolariului* a fost întreprinsă la cererea foştilor elevi întorşi în sate: „Deci văzând folosul, ascultătorii învăţăturii mele, carii astăzi şerbesc neamului, ca învăţători vor preoţi m-am rugat ca această carte să o dau la lumină" (p. VII).

45 I. D. Suciu, *Şase scrisori inedite ale lui Damaschin Bojincă către G. Bariţiu*, în „Luceafărul", 1940, nr. 2—3, p. 58—62.

V. Ardeleanu, *Date noi despre Damaschin Bojincă*, în „Scrisul bănăţean", 2, 1962, p. 80—89.

46. A. Marino, *Bibliografia ideii de literatură*, vol. I, Cluj-Napoca, 1991, p. 158.

47 C. D. Loga, *Chiemare la typărirea cărţilor românească*, Buda, 1821, p. (8).

48 *Ibidem*.

49. *Ibidem*.

50 *Biblioteca românească sau adunări de multe lucruri folositoare întocmită în 12 părţi*, partea 1, Buda, 1829, f. (1—2).

51 *Ibidem*, f. (3).

52 N. Stoica de Haţeg, *Op. cit.*, p. 55.

53 *Mineiul lunii noiembrie*, Râmnic, 1778, f. (2).

54 V. Leu, *Circulaţia Mineelor de la Râmnic în sudul Banatului în* „Valori bibliofile din Patrimoniul Naţonal Cultural", I, Râmnicu-Vâlcea, 1980, p. 71—75.

55. N. Stoica de Haţeg, *Op. cit.*, p. 55—56.

56 *Ibidem*, p. 59.

57 *Ibidem*.

58 *Ibidem*, p. 147.

59 Textul a fost republicat în *Lexicon Romanescu — Latinescu — Ungurescu — Nemţescu...*, Buda, 1825, p. 54—102.

60 A fost publicată ca anexă la *Istoria pentru începutul romanilor în Dachia*, Buda, 1812, p. 324—340 ca şi *Disertaţie pentru începutul limbei româneşti*, p. 302—323.

https://biblioteca-digitala.ro

61 Textul a fost publicat în *Calendarul Romanescu*, Buda, 1829, p. 38—118. Privind paternitatea acestui studiu vezi V. Leu, *Despre Damaschin Bojincă și Martin Opitz*, în „Cultură și Societate în Epoca Modernă", Cluj-Napoca, 1990, p. 218—223.

62 D. Bojincă, *Răspundere dezgustătoare la cârtirea cea in Hale*, Buda, 1828, p. (II).

63 *Ibidem*, p. (III).

64 *Ibidem*, p. (IV).

65 *Ibidem*, p. (VII).

66 Gr. Obradovici, *Povățuire către Învățătura Socoatei sau Aritmetică*, Buda, 1805, p. 3.

67 *Idem*, *Carte de mână pentru bine orânduita economie*, Buda, 1808, f. 12.

68. *Epitomul...*, Buda, 1808, p. 80.

69. D. Obradovici, *Adunare de lucruri moralicești*, Buda, 1808, f. 12. Este încă o traducere a lui D. Țichindeal.

70 C. D. Loga, *Chiemare la typărirea...*, p. 11.

71 Villaume, *Pedagoghia și Methodica*, Buda, 1818, f. (8).

72 D. Bojincă, *Răspundere dezgustătoare...*, Buda, 1828, p. 10.

73 C. D. Loga, *Chiemare la typărirea...*, Buda, 1821.

74 Protocolul de circulare școlare de la Moravița (Ocna de Fier), Circulara din 5/17 februarie 1823.

https://biblioteca-digitala.ro

II.

Cartea bisericească

1. Tentative pentru înfiinţarea unei tipografii la Timişoara

În tot acest interval de un veac şi jumătate, biserica a fost instituţia care a tezaurizat şi a pus la dispoziţia celor interesaţi cuvântul scris, la sat şi la oraş deopotrivă. Incinta sacră era locul firesc în care puteau fi căutate sfintele scripturi, legea. Biserica era centrul spiritual al aşezărilor româneşti, fie oraşe, fie sate, dispunând atât pentru practica cultică cât şi pentru edificarea spirituală sau pentru instrucţia şcolară (cel puţin până în deceniul opt al veacului al XVIII-lea) de un fond de carte mai mare sau mai mic după puterea fiecărei colectivităţi. Aspiraţia era însă aceeaşi peste tot. Aproape întregul fond de carte rural care a străbătut până la noi provine din biserici[1]. Protecţia aceasta le-a salvat! Stocul de informaţie istorică pus astfel la dispoziţie face posibilă reconstituirea, în liniile sale esenţiale, a unui important segment de istorie culturală.

Până la reformele şcolare iniţiate de Iluminism, biserica ortodoxă a avut competenţa aproape exclusivă a organizării şi dirijării relaţiilor librare angajate de provincie. La adăpostul privilegiilor ilire ea a putut achiziţiona cantităţi importante de cărţi cu o mare diversitate de titluri. Legislaţia, cel puţin până în deceniul nouă al veacului al XVIII-lea nu a stânjenit şi nu a intervenit decisiv nici în cumpărarea propriu-zisă şi nici în problema surselor. Luminile vor fi cele care au dat o legislaţie, destul de confuză, acestui domeniu, străduindu-se să transfere monopolul librar spre autoritatea laică atunci când au intuit în carte şi şcoală două canale esenţiale de acţiune politică[2].

Problema modului în care biserica şi-a constituit acest fond de carte poate fi judecat doar în funcţie de condiţiile complexe cu care ea a trebuit mereu să se acomodeze şi să se reacomodeze pe durata unui veac şi jumătate, esenţială pentru destinul ei. Este răstimpul în care s-au folosit atât privilegiile ilire cât şi iniţiativele despotismului luminat atât de suspicios la orice formă de autonomie fie ea şi ecleziastică. Rezultatele au fost remarcabile şi au determinat aprecierea Banatului ca una dintre cele mai active pieţe de carte de pe cuprinsul românesc, tentantă pentru oricare centru tipo-editorial. Biserica controla de fapt întregul

https://biblioteca-digitala.ro

comerț cu carte organizându-l și susținându-l până la amintitele reforme care au pus-o, în raport cu școala, în condiție secundă.

Nedispunând de tipografie proprie nici înainte, nici după cucerirea austriacă, Banatul s-a găsit într-o poziție expusă în raport cu amplele desfășurări ardelene ale Contrareformei. Salvarea a venit de la privilegiile ilire, dar și de la tiparnițele muntene, mai ales de la Râmnic înființat nu întâmplător tocmai atunci și tocmai acolo. Problema tipografiei ortodoxe a preocupat și ierarhia sârbă, căreia îi era subordonată ortodoxia Banatului și care a fost suspicioasă la rîndu-i, la orice inițiativă venită din altă parte, din motive confesionale, firește[3]. Istoria tentativelor de a deschide tiparniță la Timișoara pune în evidență perspectivele diferite ale principalilor competitori. Cea mai importantă așezare urbană, sediul episcopiilor ortodoxă și catolică, al administrației provinciale și al comandamentului militar zonal, Timișoara, era pentru toți ofertanții cel mai potrivit loc. Interesantă într-o asemenea intreprindere nu era doar biserica, ci și birocrația provincială, mare consumatoare de formulare tipizate. În linii mari, în principiu, interesele converg, așa că inițiativele nu lipsesc[4]. În 1746 se înregistrează prima cerere din partea unui Thomas Ebelhart dispus să înființeze o tipografie chirilică pentru români și sârbi. Nu doar în intenție, ci și în eșec îi urmează, în 1758, Iosif Soter. Peste opt ani sunt respinși doi tipografi din Sibiu și Buda. Tot atunci, invocând o vastă experiență dobândită la Viena, Liubliana, Telovat, Zagreb, Ungaria și Ardeal, depune o cerere tipograful „pribeag" silezian, Ferdinand Redlitz. Cerea însă, în virtutea tratamentului pe care autoritățile îl promiteau coloniștilor, un ajutor financiar în schimbul căruia se obliga să imprime calendare, statute bisericești, patente, formulare de impozit, de vamă, pașapoarte și orice altceva. Fiind refuzat, proiectul a căzut.

În 1767 se produce o nouă tentativă, de astă dată una românească, care ne interesează în mod special. Vor fi implicați ofertantul, care reprezenta o respectabilă tipografie ortodoxă, dar și o direcție „de expansiune" a cărții românești fixată de însuși Antim Ivireanu, pe de o parte, și ierarhia sârbă, prin episcopul de Timișoara, pe de altă parte. Acestuia i se adresează cererea românească dar el o va respinge înainte chiar de a fi prezentată autorităților administrative. Se pune, astfel, în evidență un blocaj care a intervenit chiar și în cazul unei inițiative ortodoxe, dar de sorginte românească. Informația, atât de prețioasă, n-a fost reținută decât de o însemnare a lui Nicolae Stoica de Hațeg făcută pe o carte, nu însă și de *Cronica* sa: „Popa Constandin Tipograful râmnicean, în anu(l) 1767 venise la Temișvara la episcopu(l) Vichentie Ioanovici Vidac și au cerut să-și scoată slobozenie să facă tipografie aici, cu cheltuiala popii Constandin. Eu fiu de față la aceea... Episcopul nu prmimi!"[5]. Motivul refuzului nu este însă precizat. Tipograful Constantin Atanasievici provenea dintr-o vestită familie de meșteri români. Numele său apare pentru prima oară pe o carte în 1749, așadar la data când își formula oferta către Vichentie Vidac avea o bogată experiență. Nu i se putea imputa nici necunoașterea slavonei bisericești fiindcă el este cel care a imprimat, la comenzi venite din partea ierarhiei sârbe, *Gramatica slavonă* din 1755 și *Pravila Sfinților sârbi* din 1761[6]. Aceste relații, ca și comunicarea permanentă pe care Râmnicul o avea cu Banatul, i-au permis cunoașterea pieții locale, problemele și solicitările sale, capacitatea de absorbție. Deci

https://biblioteca-digitala.ro

argumentul său cel mai solid — acela de a face totul pe banii lui — nu apare ca o îndrăzneală nejustificată. Asumarea cheltuielilor menită să dezarmeze orice tentativă de respingere îl distanţiază de alte iniţiative (ca cea a lui Redlitz şi de altele care îi vor urma). În ciuda acestor condiţii care nu obligau la nimic episcopia şi care făceau oferta deosebit de interesantă, Vichentie Vidac refuză. Gestul său nu poate fi interpretat decât ca unul justificat de o serioasă suspiciune la un proiect editorial românesc. Este posibil însă că, prin deschiderea tiparniţei popii Constandin, ierarhia sârbă ar fi rămas fără argumente în faţa Vienei căreia de multă vreme îi adresa fel de fel de memorii cu privire la tipografia „iliră"[47]. Independenţa economică pe care o arăta noua ofertă putea fi, la rândul ei, un contraargument în ochii episcopului sârb dispus la o tipografie controlabilă din toate punctele de vedere.

Lucrurile vor lua altă turnură în momentul în care învăţământul, cartea şi tiparul deci, devin probleme politice, tratate ca atare. Deschiderea unei tipografii care să producă sub control era preferabilă unui import scăpat din mână, contribuind şi el la scoaterea din ţară a banilor, ceea ce contravenea doctrinei economice oficiale. Ofertele nu mai sunt respinse la nivel local. Ele devin o problemă de competenţa unor foruri centrale, a monarhului însuşi. Sunt analizate punct cu punct, se pun în condiţii de concurenţă pentru a se realiza maximum de avantaje. O întreagă corespondenţă, vechi obicei birocratic, exacerbat în condiţiile despotismului luminat, se porneşte între diverse autorităţi locale şi centrale[8]. În 1769, Frantişec Paţko, factor tipografic din Bratislava, se oferă, dacă va beneficia de un protecţionism sever, să deschidă tipografie şi librărie la Timişoara. Cărţile, după obiceiul vremii, s-ar fi vândut atât legate cât şi nelegate. Viena nu respinge cererea, dar solicită administraţiei bănăţene propuneri privind modul cum înţelege să exercite cenzura, sugerându-se şi necesitatea deschiderii unei mori de hârtie, firesc, tot în domeniul privat. Se produce chiar intervenţia împărătesei care precizează că o tipografie în Banat trebuie să fie capabilă să imprime în germană, sârbă şi română. Dar fiindcă un calcul economic a scos în evidenţă că producţia lui Paţko ar fi fost de trei ori mai scumpă decât eventuale importuri de la Buda, încep tratative cu un alt întreprinzător, Tratner, şi cu un al treilea, Iosef Kurezbök. Viitorul împărat, Iosif, are însă propria părere. El afirmă că Timişoara era un centru îndreptăţit la tipografie, dar că nici o întreprindere de acest fel nu ar fi putut rezista dacă n-ar fi editat în toate limbile vorbite acolo. Oricum însă problema trebuia rezolvată de aşa manieră încât să se evite o eventuală „revoltă" a „naţiunii ilire", a ierarhiei şi clerului sârb care ar fi putut sesiza reducerea drastică a rolului său în domeniul librar. Principiul controlului oficient, deci direct, a înclinat balanţa în favoarea lui Kurezbök care dispunea, la Viena, de condiţiile tehnice necesare imprimării în cele trei limbi. În anul 1770 tipografia „iliră", înzestrată cu privilegii, a intrat în funcţiune[9]. Era prima din afara cuprinsului românesc care va imprima în limba română constant şi în tiraje mari. Programul său se dedica, în primul rând, şcolii, popularizării literaturii juridice şi economice, dar va cuprinde şi titluri necesare altarului. *Catehismul, Psaltirea, Ceaslovul,* cărţi utile deopotrivă şcolii şi bisericii, vor ocupa mai multe poziţii în lista editorială. Banatul a rămas în continuare fără tiparniţă, dar va beneficia de produsele vieneze şi apoi de cele de la Buda, multiplicîndu-şi astfel sursele de aprovizionare. În momentul respectiv se solicită

https://biblioteca-digitala.ro

masiv cuvânt românesc tipărit, dar până la realizarea generalizării sale în biserică a fost nevoie de câteva decenii, în care au trebuit depășite multe obstacole.

Prin forța împrejurărilor istorice lucrurile sunt mai complicate decât în alte părți. Dacă în privința purității ortodoxe exista un consens, în privința limbii bisericești nu se mai poate afirma același lucru. Ierarhia era străină și ferm atașată slavonismului. Condițiile locale erau și ele speciale. Provincia nu dispunea de centre mânăstirești puternice — în tot cursul veacului al XVIII-lea declinul lor este continuu[10] — în vreme ce orașele suportau mai direct presiunea unei administrații străine și ea. Episcopiile sârbe își aveau sediile în cele mai importante centre urbane ale Banatului: Timișoara, Arad, Caransebeș, Vârșeț. Așadar resurecției românești îi rămâneau un spațiu de manevră dacă nu exclusiv, atunci în principal rural, unde scăpa mai ușor controlului și unde înnoirea putea fi considerată mai puțin gravă decât într-un centru fixat de tradiție. Schimbările, în sensul folosirii limbii române în cult, au cuprins deci acel strat profund care le putea face ireversibile. Procesul a fost unul de durată și se va prelungi până dincolo de jumătatea secolului al XVIII-lea, la sfârșitul căruia ierarhia sârbă va recunoaște de Jure ceea ce de facto se întâmplase[11].

2. Criteriile achiziției de carte bisericească

În *Cronica* veacului neliniștit pe care l-a trăit, Nicolae Stoica de Hațeg zăbovește o clipă asupra chipului unui prieten din vremea copilăriei: „Crestnicul Nicola... român... 36 de ani crâsnic, iarna, vara, în sobița din turn durmea și să scula, cetea cărți". Atunci s-a născut, probabil, la viitorul cronicar, patima cititului: „eu ajutam biserica a mătura, candile, sveășnice a șterge, să mă lăsa în cărți a ceti"[12]. Ce a mai fost apoi cu Nicola nu mai știm (poate doar să pomenim zvonurile târzii care circulau în Timișoara cum că, în vechime, un anume crâsnic ar fi tradus înaintea lui Țichindeal, *Fabulele* lui Obradovici)[13] dar silueta sa aplecată asupra cărții ar fi putut constitui simbolul timpului și al locului. Așadar, pentru Nicolae Stoica drumul cel mai scurt și mai firesc spre carte a trecut prin biserică. Deși venea dintr-un sat și un ținut în care școala avea oarecare tradiție, deși fusese trimis la Timișoara pentru studiu, *Biblioteca* o găsise într-o incintă bisericească. Sub acest aspect, înainte de reforme, biserica devansa cu mult școala, supunând controlului său, chiar (mai ales) și în mediul urban, circuitul cărților. Elitele intelectuale se pun și ele în slujba și la adăpostul instituției ecleziastice: „Anul 1763. În Timișoara erau români: în Cetate, dascălul Gheorghe Popovici parohul Sava (Stancu) uciteliu preoților, a diaconilor și a clericilor, Dimitrie Eustatievici, fecior de preot din Brașov, român, grec, neamț, latin, ungur, slovian, mare teolog, învățat mirean, june înțălept (...) În locul lui la noi veni uciteliu bogoslovii, Ioan Raici, mare slovean, ce fusese în Rosia, din Carloveți. Fu vreun an și-l luo episcopu Putnic în Novi Sad și-l făcu arhimandrit. La episcopu Vidac veni secretar învățat român, fecior de protopop din Sibii, Ilia Popovici iar cu 6 limbi; ca și pre acesta îl luo Cetatea sindicus la ștathauz; bun om"[14]. Este

https://biblioteca-digitala.ro

deci un moment în care intelectualitatea părăsise liniștea turnului de fildeș angajându-și competența în slujba unei administrații ecleziastice (dar furnizând la nevoie, cadre, și celei laice) atrasă de șansele oferite de oraș care-și recuperase rolul cultural în raport cu mânăstirile. Acestea continuau, desigur, să viețuiască, să adune cărți, să copie manuscrise, dar rolul și momentul lor de glorie trecuse. Satul trebuia deci, în aceste împrejurări, să-și definească propria condiție, mânăstirile fiind centre spirituale accesibile mediului rural dar și centre în care până atunci se cristalizau atitudinile ortodoxiei în raport cu marile probleme și curente. Acum acest rol și-l asuma orașul, prin sediile episcopale, atrase, la rându-le, de lumea dinamică și informată a orașelor din motive între care cele politice nu erau cele din urmă. Trebuie deci să precizăm că Banatul n-a pierdut niciodată ritmurile civilizației urbane susținută nu doar de „oaspeți", de coloniști, ci și de români, cărora nu li s-a putut impune niciodată interdicția de așezare, iar noua stăpânire n-a fost dezinteresată de capacitatea lor creatoare, intreprinzătoare, cel puțin pentru unii reprezentanți luminați ai săi. Orașul devenit centru administrativ și ecleziastic deopotrivă începe să concentreze elitele culturale. Aici se vor ridica în curând construcții ecleziastice monumentale care prin dimensiuni depășeau ceea ce se făcuse până atunci, semn că vremurile se schimbaseră[15]. Se constituie biblioteci importante. La Lugoj, de pildă, au rămas până astăzi 55 de tipărituri din secolele XVI—XVIII-lea în slavonă și în română provenind de la nouă centre tipografice[16]. Dar și în acest caz, ca și în atâtea altele, fondul de carte păstrat, în ciuda diversității sub anumite aspecte, este extrem de unitar sub altele. Unitatea este determinată de criteriile după care s-a produs achiziția de carte religioasă în Banat în epoca supusă cercetării noastre.

A. **Puritatea ortodoxă**

Un principiu unanim acceptat de la periferia la vârful ierarhiei străine era, lucru firesc, cel confesional, dogmatic. Indiferent de unde ar fi venit, cărțile trebuiau să fie pe deplin ortodoxe. Elementul de recunoaștere, la îndemâna oricui, se afla înscris pe fiecare exemplar în parte. Era blagoslovenia unuia din ierarhii ortodocși, fie ei mitropoliți sau episcopi, după locul unde lucra tiparnița. Făcea parte din elementele indispensabile foii de titlu, cu locul fix, determinat în structura ei și era menit să asigure cititorul sau cumpărătorul că textul, din punct de vedere al dogmei, este pur. Măsura nu era nicidecum de protocol, menită doar să pună în evidență, orgolios, numele ierarhului ci una de ordin practic. Se cunosc chiar și cazuri de falsificare a firmei tipografice[17] dar nu și includerea unor eresuri. Exista o suspiciune față de cuvântul scris mai ales după ofensiva Contrareformei în Ardeal. Numele mitropoliților munteni sau a episcopilor de Râmnic era o garanție, sporind în ochii cumpărătorilor valoarea cărții. Predosloviile își asumă un rol militant, cunosc o „activizare" sub aspect confesional, adoptă un ton combativ, pe alocuri chiar polemic, subliniind puritatea textului și scopul pentru care a fost editat — acela de a întări întru ortodoxie. Așa face o predoslovie din 1726: „... să agonisească rodul această carte și să aducă umilință și mântuire sufletească la creștinii cei ce o vor citi și ca să se întărească, să poată să biruiască și să se lățească pravoslavnica și prea

https://biblioteca-digitala.ro

curata credința creștinilor a bisericii răsăritului și prin ea, fiind ajutoare rugăciune și blagoslovenia sființit tale, să moștenească împărăția cerului"[18]. Satele bănățene mai păstrează 15 exemplare din această carte![19] Se preciza, pentru a spori siguranța, că la tipar s-a urmat întocmai traducerea făcută de un ierarh ortodox renumit, care a folosit la rându-i, un model provenit dintr-un important centru al ortodoxiei: „Să să știe că acest Triod ce l-am tipărit acum întâi pre limba rumânească aici în sfânta Episcopie a Râmnicului, l-am așezat în stihuri și în cuvinte, după cum au tălmăcit întru Dumnezeu răposatul chyr Damaschin Episcopul Râmnicului, nimica schimbând cuvintele. Iară typicul cu toată învățătura lui, l-am așezat și am urmat Triodului celui moschicesc, precum am găsit acolo, care iaste tipărit în zilele împăratului Ioan Alexievici la leat 7191"[20]. Cartea din care s-a citat (din predoslovie!) s-a conservat și ea în 22 de exemplare! Scuzele pe care, obligatoriu, le cerea diortositoriul, nu se refereau la probleme filologice ci, în primul rând, la una teologică — aceea a mult râvnitei purități dogmatice pe care eventuale greșeli de tipar ar fi putut-o altera: „La această sfântă carte ce s-au tipărit acum de iznoavă pre limba noastră rumâniască, ce cuprinde întru sine tot anul, după izvodul *Mineiului celui rumânesc,* cu porunca și cu toată cheltuiala prea sfințitului Cyriu Chyr Climent de Dumnezeu iubitoriu Episcopu Râmnicvului fostam diorthositoriu eu, Lavrentie Ieromonahul de la sfânta Mănăstire Hurezi. Nu doară cu vre-o procopseală de învățătură, care nu o am, numai atingându-mă și eu de un deget din cele mici al picioarelor măritului Episcopului Damaschin am fost diorthositori. Deci cu tot sufletul mă rog tuturor, pravoslavinici cetitori, să nu defăimați, ci să îndrepți cu duhul blândeților, nepuindu-ne în ponos. Iară de voi fi greșit, și eu om pătimaș sunt, și cât despre partea putinții mele, asemenea viermelui ce să tăvălește pre pământ. Și mai mult decât alții cuprins de slăbiciunea firii, care nu lasă pre nici un om fără greșală. Că cât am putut m-am nevoit de a-m îndrepta din cuvânt în cuvânt, nimic schimbând, ci drept după cum am găsit într-acel Triod"[21]. Iertarea, cererea de iertare a diortositorului era deci un nou prilej de a invoca autoritatea ierarhilor și de a asigura respectul pentru textul autentic. Obiceiul blagosloveniei a fost păstrat, nu întâmplător, și de tipăriturile de la Viena sau Buda. Poate chiar era mai necesar în acest caz, întrucât tentative de catolicizare au fost în Banat și ele veneau, firesc, din partea „nemților"[22]. Este cunoscută reacția violentă a românilor din Vârșeț la zvonul că la episcopie au fost aduse cărți catolice. Episcopul însuși a fost salvat de furia mulțimii doar la intervenția husarilor[23]. Puritatea ortodoxiei era vegheată deci nu numai de ierarhi, ci și de mulțime. Cert este faptul că de la tumultul de la Vârșeț, *Catehismul,* carte contestată, purta, la fiecare ediție, chiar și peste o jumătate de veac, precizarea că fusese aprobat de Sinodul ortodox, de Congresul Ilir de la Carlovăț, în 1774[24]. Deși era o tipografie românească, Blajul, s-a impus greu în Banat (numai după războiul din 1788—1791), tocmai pentru că asupra sa planau suspiciuni de ordin dogmatic — (era doar centrul recunoscut al „unirii").

Selecția însă opera chiar și în cadrul acestei vaste categorii, cea a cărților ortodoxe. Satul avea opțiuni proprii. El era interesat de cărțile „simple", de sfintele scripturi, cele care de fapt conțineau substanța ortodoxiei și care erau folosite la oficiere aparținând altarului sau stranei, *Triodul, Evanghelia, Apostolul, Liturghierul.* De aceea s-au și păstrat în-

https://biblioteca-digitala.ro

tr-un număr mult mai mare. *Psaltirea* și *Ceaslovul* foloseau și școlii, solicitarea lor era deci mai mare și șansele de a se păstra mai mici. O poziție aparte, deși sunt integrate acestei categorii, o reprezentau *Cazaniile*, care nu erau cărți de oficiere, ci cărți de edificare, de învățături. Masiva prezență în bisericile din satele Banatului poate constitui punctul de plecare într-o nouă abordare a locului pe care cuvântul scris, învățătura, cartea îl ocupa în această lume. Textele lor erau citite și dezbătute public, în biserică, ele solicitau auditoriul, făceau o relație directă cu alte genuri literare cuprinse în ansamblul pe care, oarecum convențional, îl numim „cărți populare". Cazaniile aduceau explicațiile necesare unei corecte înțelegeri ale textelor sacre, ale cărților sfinte: „Cu adevărat sfânta evanghelie covârșaște toată sfânta scriptură, și de vreme ce evanghelia iaste prorocire acoperită și ne pricepută la cei mai mulți, iară aciasta, ce să zice Cyriacodromion, iaste prorocire descoperită, cu cuvântul sfintei evanghelii tâlcuită spre înțelesul limbii rumânești..."[25]. O anume trimitere spre literatura de prevestire, evident dintr-o perspectivă ortodoxă, nu poate fi evitată la citirea textului de mai sus, așa cum *Apostolul*, prin *Apocalipsa lui Ioan* a fixat o relație cu literatura apocaliptică, cu atât mai mult cu cât se potrivea cu „turburăcioasele vremi de oști"[26] trăite de bănățeni în prima jumătate a veacului al XVIII-lea. Desigur, nu aceasta era menirea lor, dar ele puteau satisface până la urmă nu doar o pietate ortodoxă populară, ci și un gust literar ilustrat de manuscrisele cărților populare. Cărțile savante, de teologie sunt, în schimb, rarisime în sate. Ortodoxismul era apărat aici de cărți fundamentale, de texte pure. Comentariul și dezbaterea erau lăsate în seama elitelor rezidente în preajma episcopiilor. Și totuși poate fi depistată chiar și la acest nivel, fundamental, al societății românești, tendința de a etatiza, de a controla fie și nemărturisit, de a direcționa, proprie epocii Luminilor în haina reformistă. Genul cultivat de *Cazanii*, care permitea comentariul, s-a pretat cel mai bine la astfel de intervenții. Caracterul ortodox nu era afectat dar se puteau deslușî atitudini ce țineau de Lumini deja. *Adunarea Cazaniilor*, Viena, 1793, este, în acest sens, exemplară. Predoslovia pregătește lectura propovedaniilor ce urmează, atrăgând atenția că era vorba de o interpretare a vechilor cărți, care-și păstrează valabilitatea, dar cititorul trebuie ajutat să le pătrundă. Tot așa și *Apostolul* trebuia tâlmăcit: „învățăturile și propoveduirile făcute după starea vremii aceia, locului aceluia, oamenilor și obiceiurilor și năravurilor lor, prea mult sunt folositoare și pot fi bine primite"[27]. Se propunea deci un comentariu de „actualizare" cuprins în propovedaniile volumului care trebuia să se găsească, potrivit poruncii, în fiecare biserică bănățeană: „prin toate bisericile, niciuna lăsând (...) să să citească de bună seamă"[28]. În caz contrar se aplicau pedepse: „cu oprire de la sfânta slujire, sau cu oprirea de la venituri, sau cu alt oarecare chip, dacă s-ar întâmpla vre unul din preoți care nu ar griji de aciastă mare și vrednică datorie, în toată Dumineca și la toată sărbătoarea prăznuitoare de a ceti pomenitele învățături"[29]. Totuși, oricât de pregătit ar fi un preot, nu avea libertatea de a interveni în textul tipărit: „Lângă toate acestea, aducem aminte și aciasta, precum prin acest feliu de rânduială cetirea acestor învățături nu dă pricină și întâmplare preoților acelora carii sînt învățați și pot propovedui, ca ei de la facerea cuvintelor propoveduitoare după învățătura și datoriia sa ar fi dez-

https://biblioteca-digitala.ro

legaţi şi ertaţi, nici de cum"[30]. Metoda ţine, limpede, de rigoarea etatistă cultivată de autorităţi într-o etapă în care prestigiul şi autonomia ierarhiei ortodoxe suportaseră erodări. *Adunarea Cazaniilor* se integrează de fapt unui şir de cărţi, de *Propovedanii, Predici* şi *Didahii* editate de Şincai şi Maior (şi dintre care cărţi nu pot fi omise predosloviile *Mineelor* râmnicene). Astfel de tipărituri erau destinate lecturii publice, erau deci accesibile unor comunităţi întregi, reprezentând o categorie încă puţin studiată la noi. Satul lua astfel contact cu o literatură specific ortodoxă, dar de un alt nivel decât cărţile altarului, o literatură de dezbatere care intra în acord, şi într-o oarecare măsură i se integra chiar, cu vasta literatură moralnică a Luminilor, de care Banatul s-a arătat foarte interesat.

Nu este lipsit de oarecare semificaţie faptul că provincia n-a păstrat, în schimb, cărţi teologice concepute de ierarhi locali, traduse aici, cum ar fi *Îndreptarea păcătosului cu duhul blăndeţelor precum, dohtorilor celor duhovniceşti aşa şi celor ce să dohtoresc de la dânşii păcătoşilor celor ce să pocăesc întru folos aşezat în Temişvarul Banatului la anul 1765, luna lui iunie 8*[31]. Cartea s-a tipărit, de fapt, bilingv, slavo-român, la Iaşi. Presupunem că s-a făcut o intensă difuzare în Banat dar exemplare, pe sate, nu s-au aflat. Ataşamentul faţă de asemenea cărţi era mai redus. De altfel lucrurile nu se schimbaseră prea mult nici la începutul secolului al XIX-lea. *Îndreptarea prezviterilor* din 1802[32], un cod al stării preoţeşti, enumeră cărţile pe care era dator să le aibă şi să le consulte un preot, ţinând să precizeze că „nu se poate cere, din cauza vremurilor grele, ca fiecare preot să aibă bibliotecă, dar fiecare protoprezviter, preot şi diacon e obligat să aibă:

„a) Legea Nouă, adică Apostolul şi Evanghelia

b) *Catehismul Mic*, pentru ştiinţa credinţii şi a legii lui Dumnezeu cei pravoslavnice, dintre care şi a pruncilor în şcoală şi creştinilor în biserică a preda şi a tâlcui datori iaste.

c) *Leturghial* bogat, în care, la sfârşitul cărţii, precum în cel slovenesc, aşa în cel românesc, sunt predate foarte folositoare învăţături . . .

d) *Trebnic* (Molitfelnic) din care toate lucrurile tainelor dumnezeieşti să săvârşesc.

e) *Molitfelnic* (Acatistiariu) şi *Psaltire*.

f) *Cartia pentru datorinţele presviterilor*, toţi preoţii cei sârbeşti până ce se va tălmăci pre românie apoi şi cei rumâneşti preoţi şi diaconi, toţi să aibe.

g) Preoţii cei sârbeşti, pentru învăţătura limbii cei sloveneşti *Gramatica slovenească*, iar cei rumâneşti, pentru cea rumânească, *Gramatica rumânească* să-şi ţină. Şi aceasta mai vârtos pentru ca să ştie la ispitele cele ce să fac prin şcoală, căci dacă însuşi nu ştie, cum să poate pe altul întreba?

h) *Istoria Biblii*

i) *Istoria bisăricească*

j) *Legea Veche* (Biblia Mare), fiindcă acuma şi pre limba slavonească şi pre rumânie să tipăresc, deci toţi preoţii, sau unde nu, parohialnica bisărică să-şi capete".

Totuşi lucrurile erau mult schimbate în bine faţă de vremea tatălui lui Nicolae Stoica de Haţeg, care, la 1750, venind de la Haţeg la Mehadia" „numai o traistă cu o carte, toată bagajia, alta n-avea"[33].

În *Îndreptarea prezviterilor* se recomanda preoţilor ca, în cazul în care aveau nevoie de cărţi de teologie să le caute la episcopii, în oraşele

https://biblioteca-digitala.ro

vecine și în mânăstiri confirmându-se încă o dată, în acest fel, specificul fondului de carte bisericească existent prin sate: „Fiindcă la cathedra episcopii și în orași și pri la mănăstiri multe cărți de suflete folositoare să află, acestea pot fi împrumutate preoților cu chitanță"[34].

Astfel de criterii dogmatice, au fost primordiale în achiziționarea cărților. Nu au fost însă singurele.

B. Cărți în limba română

Limba română, înțeleasă, a fost unul din criteriile achiziției de carte religioasă care și-a păstrat, ca și ortodoxismul, valabilitatea în intervalul de timp supus cercetării. Triumful limbii române în cartea bisericească, cartea ce slujea oficierii slujbei s-a produs cu destulă dificultate, urmând un drum destul de sinuos dar care va sfârși prin a o impune decisiv. Ierarhia sârbă, instalată în Banat, a constituit un punct de sprijin solid pentru slavonism, dar care, aici, nici în veacul trecut n-a fost curentul cultural exclusiv. Orașele, care erau și centre episcopale, au constituit și ele puncte de rezistență la înnoirile, sub acest aspect, ale veacului. Slavonismul era strâns legat de ortodoxie, inclus tradiției, atribut al elevației, al „științei", așadar va rezida acolo unde își putea valorifica aceste atribute, în primul rând, în orașe. Lăcașurile ortodoxe din orașele Banatului păstrează până astăzi cărți slavonești cu însemnări edificatoare. Lugojul, un exemplu deja citat, dispunea de un fond de cărți revelator. Cea mai veche tipăritură, din 1560—1561, faimosul *Tetraevangheliar* coresian de la Brașov, a fost donată în 1631: „Să se știe că pre carte au dat Chițău Ianăș, 6 groși (b)ani gheață, ș-au dat(-o) în orașul Logojului... și cine o ar lua de la besea(rică) să fie proclet, măcar ce omu, măcar din frăția lui... 7139, Oct. 6..."[35]. Efortul de a se dota cu astfel de cărți a continuat: „Pis. ms-ța avgust 7 d-ni. Aciastă sv(â)ntă carte care să chiamă Evanghelie cumpărat-o-au Cecovan Pătru ot Logoj. Și o a dat la sv(â)nta bisearică din Logoj (...) m-ța avgust 7 d-ni văleat 7176"[36]. Această, a doua carte, era *Tetraevangheliarul* de la Plumbuita din 1582. Îi urmează altă tipăritură slavonă, *Triodul* kievean din 1627 cumpărat pentru oraș de „hotnogiul Nicola a lui Drăgoi căpitan"[37], pe 7 florinți. *Antologhion* râmnicean din 1705 împreună cu *Octoihul* din 1706, a fost donat aceleiași biblioteci de către editor, spătarul Mihail Cantacuzino, fratele vestitului Constantin stolnicul[38]. După această dată (1714), când s-a făcut dania, se cumpără și se donează doar cărți în limba română. Lugojul nu a fost însă centru, sediu episcopal, ca Timișoara sau Caransebeșul, unde slavonismul a vădit o rezistență mai îndârjită, prelungindu-se până către mijlocul veacului al XVIII-lea, e drept într-o coexistență cu tiparul românesc. La Caransebeș a funcționat, pentru un moment, chiar o școală de slavonie la care a fost adus un profesor străin[39]. Însemnările se fac pe cărți „slăvene". Ultimul care face astfel de însemnări, slavone, este preotul George Daicovici, la anul 1764. Trebuie precizat însă că însemna pe niște „Minee moscovite[40]". După această dată nu se mai întâlnesc documente redactate în această limbă. Urmașul său, George Ilinescu, socrul lui Stoica de Hațeg, se ilustrează prin interesul pentru cărțile românești[41]. Raportul

https://biblioteca-digitala.ro

se schimbă decisiv în favoarea limbii române și în incinta ultimului lăcaș în care mai supraviețuia slavonismul!

Pe alocuri chiar și în sate se mai pomenește câte o școală slavonă, ca la Cornea, de exemplu, satul lui Nicolae Stoica, care ține să sublinieze nefirescul slujirii în biserică sau învățării în altă limbă decât cea vorbită. De aici toate relele și lipsa de cultură: „... preoții neavând cărți în limba sa, nice zece porunci sau 7 taine n-au știut"[42]. Oricum, spune el, și vorbea din experiență proprie, șansa, chiar pentru un elev dotat, de a învăța slavonie era destul de redusă: „Ci în loc de-a învăța gramatica slovenească, iar ceaslovul, psaltirea sârbește (...) 4 ani pierdui"[43]. De fapt lucrurile se tranșau în marile centre tipografice care puteau să impună noutățile. Exista desigur, la începutul secolului al XVIII-lea, un prestigiu al cuvântului scris românesc, câștigat deja în veacul anterior, care nu poate fi ignorat. Când Vasile Sturze Moldoveanul, faimos copist la cumpănă de veacuri, își pune meșteșugul la îndemâna satelor din nordul Banatului, comenzile au fost pentru manuscrise românești, cu toate că el a ținut să arate că era și un bun cunoscător de slavonie[44]. Foarte aproape de aceste localități se afla una dintre cele mai mari colecții de manuscrise slavone, cea a mânăstirii Hodoș-Bodrog[45]. Șocul nu a fost prea mare, pentru că introducerea cărților bisericești în limba română s-a făcut treptat. Pe de altă parte, tranziția au asigurat-o cărțile, edițiile, ce cuprindeau indicații tipiconale în românește, de exemplu, *Antologhionul* râmnican din 1705 și *Octoihul* cumpărate la Grădinari în 1713,[46] urmat de alte localități. Circulația lor avea însă să se restrângă pe măsură ce slavonismul pierde teren. Ele se vor retrage spre sediile episcopale sau sate în care se vorbea sârbește. Dacă totuși rămâneau în sate românești erau pur și simplu scoase din uz, rămâneau nefolosite în strane. Numărul mic al cărților slavone păstrate demonstrează și el lipsa de interes a Banatului[47]. Tipărirea *Întâiei învățături pentru tineri,* Râmnic, 1726, în ediție bilingvă arăta limpede că ierarhia sârbă cunoștea sensul dinamicii culturale. Traducerile lui Antim Ivireanul dar mai ales ale lui Damaschin Râmniceanul au avut un rol hotărâtor. Predosloviile spun lucrurilor pe nume. Învățătura creștină — se afirmă — nu poate fi pătrunsă decât în limba vorbită. Altminteri rămâne străină mulțimilor, tocmai celor ce aveau mai mare nevoie de ea: „Drept aceia cunoscând sfinția ta, că din câte cărți ale sfinției bisericii noastre ce s-au alcătuit și au cântat cântăreții cei bisericești pre limba noastră cea rumânească, din toate mai de umilință și mai agonisitoare de zdrobirea inimii și de pocăință iaste folositoriu de suflet Triodul. (...) Drept aceia prea de folos, și după plăcerea lui Dumnezeu, ai dat sființa ta blagoslovenia să se tipărească aceale slujbe ale Triodului adecă (...) pre limba rumânească, pentru ca pricepând toată prostimea să să umilească la rugăciunile lor"[48]. Blagoslovenia înalților ierarhi munteni invocată în predoslovii era menită să sublinieze încă o dată puritatea ortodoxă a textului editat. De altfel, însuși Moise Petrovici, episcop și apoi mitropolit la Timișoara se arată îngăduitor, punând în cumpănă problemele generale ale ortodoxiei și cea a tipăririi cărților în limba română. *Molitvelnicul* râmnican din 1730 era închinat „preasfinției și pravoslavnicului Arhiepiscopului Belgradului și Mitropolitului, a tot creștinescul norod de supt stăpânirea prea sfinției împărat al Romii, în Servia, Slavonia, în Hungaria, în Horvația, în Sirmiia, în Ungrovlahiia chesaricească, în Banatul Timișvarului, și al prea înălțatei chesaricești Măriri sfetnic,

https://biblioteca-digitala.ro

Chyriu Chyr Moise Petrovici"[49]. Prefaţa ţine însă să precizeze lucrurile arătând că este foarte important „a rămâne fieşte care întru ale sale rânduiale şi obiceiuri pravoslavniceşti". Importantă era şi afirmaţia — făcută, prin tipărire, publică — că episcopia râmniceană şi tipografia de acolo se simţeau responsabile de lipsa cărţilor româneşti nu doar în eparhie, ci şi în alte părţi locuite de români. Era vorba nu de o lipsă propriu zisă a cărţilor ci de înlocuirea celor slavoneşti cu altele româneşti: „Şi mai întâi am pus în cuget grija pentru sfintele Besearici din eparhiia smereniei mele şi văzându-le prea lipsite de trebuincioasele cărţi în limba noastră cea de moşie, măcar că avum, de o vreme încoace, cevaş s-au mai luminat cu tălmăciri în limba noastră cea de moşie în patriia noastră, că mai nainte cu limba elinească şi cu slovenească să îndestuliia. Am socotit a îmbogăţi sfintele Besearici cu înmulţirea sfintelor cărţi în limba patriei noastre româneşti, şi socotind, ce ar fi mai de folos şi mai de trebuinţă mai întâi am aflat mai multă lipsă de Evhologhion, adecă de Molitvelnic, şi nu numai în eparhiia noastră, ci şi în alte osibite locuri, ce s-au obicinuit cu aciastaş limbă a se îndestuli, măcar că s-au ajuns, acestea întâi mai diorthosindu-să şi acum mai bine întocmindu-să cevaş s-au mai adaos ce au fost de lipsă, socotind că cu aciastă prea trebuincioasă carte să povăţuiaşte omului calea mântuinţei, că în sine mai întâi cuprinde săvârşirea a şapte taine..."[50]. Cuvintele scrise de episcopul Inochentie fixează de fapt termenii în care era înţeleasă relaţia cu ierarhia sârbă din imperiu, el simţindu-se răspunzător şi extinzându-şi sfera de competenţă peste limitele eparhiei până „într-alte osibite locuri, ce s-au obicinuit cu aceastaş limbă a se îndestuli". Care erau aceste „osibite locuri" este uşor de aflat de vreme ce singurul ţinut românesc invocat în titulatura lui Moise Petrovici (căruia îi era adresată predoslovia) era Banatul. Lucrurile se repetă aidoma în *Triodul* din 1731, când Inochentie afirma în ceea ce ar putea fi numită o scrisoare deschisă: „Deci şi eu, smeritul văzând aciastă eparhie a patrii noastre lipsită de comoară ca aciasta, care iaste foarte trebuincioasă sfintei besearici a răsăritului, am socotit dară şi eu, cu ce mijloace a-şi putea înmulţi talantul stăpânului meu cel dat mie. Şi întâi am pus în cuget grija sfintelor bisearici din eparhia smereniei noastre dintr-aciastă chesaricească Valahie. Văzând sfintele besearici prea lipsite de trebuincioasele cărţi în limba noastră cea de moşie ce să chiamă rumânească, dară mai mult de această trebuincioasă carte ce să cheamă Triodion, carea iaste plină de umilinţă şi îndemnătoare spre pocăinţă sufletului creştinesc, fiind-că de alte cărţi în limba noastră sau mai tipărit iar aciasta carte până acum mai nainte din tipografie nu s-au dat în lumină limbei noastre cei rumâneşti să fie tipărit, precum nici într-alte părţi, unde să află patria rumânească nu s-au mai tipărit; ci până acum cu limba elinească şi slovenească se îndestul şi această limbă rumâniasdă"[51]. Lucrurile pot fi şi mai clare reproducând titulatura pe care o aborda Inochentie în *Catavasierul* din 1734: „Prea sfinţitul şi prea înţeleptului şi de Dumnezeu iubitoriului Episcopului Râmnicului şi Exarh Severinului şi a toată Mehediia şi altor părţi poruncitoriu, Cyriu Chyr, Domnul să-l păzească întru mulţi ani"[52]. Se pune în lumină existenţa unui plan cu caracter de urgenţă care urmărea impunerea cărţilor româneşti şi la care participa nu doar Râmnicul ci şi Bucureştiul. Predosloviile sale au, de fapt, aceleaşi cuvinte: „Cu multă dorire din călduros suflet, am pus de s-au tălmăcit despre limba greceaşcă pre limba rumâniască (...) pentru folosul tuturor de obşte (...)

https://biblioteca-digitala.ro

şi ale celor ce cresc întru buna credinţă a Pravoslaviei patriei aceştia şi alţii despre împrejur pravoslavnici, carii grăesc tot cu aciastă limbă rumâniască"[53]. Un pas înainte îl face *Octoihul* râmnicean din 1743 declarând că prin imprimarea acestei cărţi se dădea la lumină un text important nu doar pentru biserică: „... văzând multă lipsă de cărţi (...) au dat în tipari cu a sa cheltuială aciastă carte a Octoihului, întru carea să află tainele cele mai înalte a legii noastre pentru ca să poată şi ciata Preoţilor şi copii creştinilor carii să nevoiesc la învăţătura cărţii, să o câştige pre lesne şi să o cetească, nu numai în şcoale, ci mai ales în sfintele beserici, spre lauda lui Dumnezeu"[54]. Aproape fiecare ediţie ridică, în predoslovii, problema tipăririi în limba vorbită dar referirile la alte părţi româneşti sunt tot mai rare. Pătrunderea acestor cărţi spre Ardeal şi Banat devenise un fapt obişnuit. O prudenţă firească a determinat evitarea subiectului. În schimb argumentaţia cu privire la tiparul şi slujba în limba română se multiplică, tonul devine mai tăios. *Octoihul* râmnicen care se găseşte în nu mai puţin de 37 de sate bănăţene îşi dedică predoslovia aceleiaşi probleme abordată însă dintr-o perspectivă care ar fi putut da de gândit clerului din Banat ţinut de ierarhia sârbă într-o condiţie periferică, de inferioritate: „Octoihos, de care carte până acum tălmăcindu-să din izvodul slovenesc întru norocita stăpânire Înălţimei tale s-au tipărit pentru mai buna înţelegere acestui neam românesc, de vreme ce după istoriile ceale vechi nu să cade omului elin a nu şti limba elinească, dară cu dreptate iaste şi acestor pravoslavnici creştini ai limbii româneşti să ştie legile lui Dumnezeu întru a lor limbă. Uitându-mă şi la cuvântul apostol(ului) Filip, carele au grăit cătră hadâmbul împărătesei Etheopiei: „Oare înţelegi ceale ce ceteşti? „Iar acela au zis: „Dar de nu-m va tălmăci cineva, cum voi înţelege?" Şi iarăşi marele apostol Pavel, Corinthieni, cap. 14, stih 9 zice: „În beserică voesc cinci cuvinte a grăi cu înţeles, decât zece mii de cuvinte în limbă streină", zicând că Dumnezeu nu e numai al jidovilor ci şi al limbilor (...) Pentru că şi Domnul nostru Is(us) H(risto)s au zis sfinţilor săi ucenici şi apostoli „Mergeţi în toată lumea şi vestiţi evangheliia la toată zidirea, ca să nu rămâie nici o limbă neluminată, ci toate limbile să ştie tainele lui Dumnezeu". Fapte cap. 2 Să cădea dar şi norodului limbii româneşti a să lumina... La această gândind şi uitându-mă m-am nevoit de am dat în tipari aciastă mai sus numită carte, carea până acum aicea sau din tipografii n-au eşit nici mai împodobită, nici de tot tâlmăcită de plin pre limba rumânească, împreună cu tipicul ei"[55].

Problema introducerii şi generalizării limbii române în biserică nu era una locală, ci una generală, care s-a decis şi s-a realizat în tiparniţele din Ţara Românească, Moldova şi Ardeal. Banatul a fost pus în faţa unei oferte pe care a acceptat-o. Relaţia nu era aşadar doar una de cerere ci şi una de ofertă! E greu de stabilit care a precumpănit, dar rezultatul este limpede: stranele s-au umplut de cărţi româneşti în vreme ce cărţile slavoneşti au rămas utile doar cercurilor elevate de la episcopii sau bisericile sârbeşti.

La 5 iunie 1790 a venit şi recunoaşterea oficială a stării de fapt privind utilizarea limbii române ca limbă de cult, într-o circulară a episcopului de Vârşeţ: „... aşişderea din iscusirea cea de toate zilele am putut cunoaşte că prin satele ceale româneşti, unde lăcuitori(i) numai limba maicii sale cea românească o ştiu, aşa feli de obiceai bătrân să

https://biblioteca-digitala.ro

află prin biserici, toate rânduielile şi slujbele ceale dumnezeieşti pre limba cea sârbească săvârşesc, iară fiind că aşa fel de obiceai nici oţâră spre folosul norodului nu să apleacă, pentru că în ce chip preotul cel ce ceteşte, aşa şi norodul cel ce ascultă, unii câte ceva iară alţii (şi mai mulţi) reale ce să ceteaşte nici oţâră nu le înţeleg. Pentru aceia, prin aceasta încuviinţăniile voastre vă poruncesc, ca de acum înainte într-aceale bisărici unde numai singuri rumâni să află, acolo rumâneăşte, iară unde rumâni cu sârbi, împreună vieţuiesc, acolo o parte sârbeşte şi o alta rumâneşte slujbele a le săvârşi să aibe, însă către aşa feli de lucru, de trebuinţă iaste prin satele cele rumâneşti cărţi rumâneşti să fie, deci unde aşa feli de cărţi nu să află, acolo parohul locului, dimpreună cu obştea satului cu dinadinsul să se câştige cu vremea cărţi rumâneşti să capete şi cu aceia bisărica să îndestuleze..."[56]. Semnificativ este faptul că toate instrucţiunile trimise spre parohii pe cale bisericească erau de fapt traduse în limba română, ceea ce obliga episcopiile sârbe din Banat să aibă un secretar în stare să facă acest lucru. Condicile de circulare păstrate aproape în fiecare sat sunt concepute în românește, limba vorbită şi scrisă în parohiile românești. În parohiile mixte lucrurile au rămas confuze şi se vor complica pe măsură ce separarea bisericească devenea efectivă din dorinţa fiecărei părţi de a se impune exclusiv[57].

3. Preţul cărţilor bisericeşti

Fără a se constitui într-un criteriu propriu-zis de achiziţie preţul a fost un element important în activitatea de înzestrare, decisiv chiar în anumite împrejurări. Relaţia între cerere şi ofertă funcţiona şi în acest caz pentru că, dincolo de semnificaţia culturală, cartea este o marfă, iar mişcarea, circulaţia ei se produce într-o structură ce ţine de comerţ, un comerţ cu particularităţile sale, firește.

În condiţiile unui nivel ridicat al cererii, mai ales în Banat unde cartea era articol de import, preţul a cunoscut ritmuri proprii rămânând considerabil. O statistică oficială din 1761—1763 cu privire la comerţul cu articole librare (carte, hârtie, litografii), aduse din interiorul imperiului, necesare birocraţiei şi coloniştilor, pune în evidenţă faptul că Banatul era un importator, că balanţa de plăţi, în acest domeniu, era dezechilibrată. Valoarea în florini, păstrând cronologia de mai sus era: 538 fl. import, 30 fl. export; 1609 fl. import, nimic la export; 2695 fl. la import, 117 la export[58]. Cartea era socotită obiect de valoare, cu ea se puteau garanta datorii. Când se deteriora se plăteau bani grei pentru a-i completa, prin manuscriere, lipsurile. Cumpărătorii se grăbeau să-şi însemne proprietatea şi blesteme pentru ce-i ce ar fi încercat să o înstrăineze. Se constituie, un canon, o lege, un clişeu — preţuit de istoricul mentalităţilor — al acestor însemnări. Vom ilustra cu un caz de la Ticvani unde autorul ţine să-şi arate şi cunoştinţele de istorie bisericească lucru semnificativ pentru locul şi momentul respectiv: „Această carte ce să cheamă Poucenie iaste a biserici(i) di la Ticfan Mic şi iaste cumpărată cu bani gata florinţi 16 iar care din cei bisăriceşti adecă preoţi s-au din boieri sau din sihaştri adecă călugări sau din arhierei sau dintr-alte limbi străine sau ori care ar îndrăzni sau să o fure sau să o înstri-

https://biblioteca-digitala.ro

neze să nu să socotească nescine cu minte proastă ca să o-nstrineze iar carii ar îndrăzni ca să o fure, acela să fie anatema și supt blestemul acelor 318 sfinți părinți ce s-au strâns la sfântul sobor în Nicheea, în Tarigrad, 150, și al treilea sobor din Efes, 200 și de al patrulea sobor ce s-au adunat în Chalchidon, 630 și al cincilea sobor, 160 și de al șaselea sobor, 110 și să i să versă mațele ca la Arie și am scris eu, Ioan Nedici fratele popii ... den Oravița când am fost la Tiofani Mici de am învățat nește, câțiva copii carte. Aceasta am scris pentru carii vor ceti să mă pomenească și pre mine, mai sus numitul Ioan la anul de la înoirea lumii 1761 iar de la zidirea 7264, în luna lui noiembrie 27 de zile. Și am scris cu mâna de țărână și mâna va putrezi iară scrisoarea va sta în veci"[59].

La cumpărarea cărților se notau martorii, așa cum se proceda în cazul unor valori mari. Preoții însemnau ca să facă precizări în legătură cu exemplarele personale pentru a nu fi apoi revendicate de comunitate. Când se „spărgeau" orașele, cărțile se numără între odoarele ce trebuiau cu orice preț salvate.[60] Uneori erau atât de scumpe încât era nevoie să se asocieze mai mulți oameni pentru a izbuti să strângă suma necesară: „... și estă cumpărată cu florinți 12 și 12 oameni au dat bani(i)"[61]. Erau cazuri când nici măcar un sat întreg nu o puteau face și atunci se asociau mai multe. Așa s-a procedat în 1749 la gurile Cernii[62]. Colportajul și tocmeala exclud uniformizarea prețului. Imprejurările concrete de timp și de loc, starea de conservare erau elemente care participau hotărâtor la fixarea sumei de achiziție. Se constată totuși anumite limite între care se puteau mișca sumele în funcție de felul cărții, de format. În general, tipăriturile veacului al XVII-lea aveau un preț mult mai mare în comparație cu producția curentă. De pildă, târziu, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, *Evanghelia* greco-română, din 1693, se vindea pe 20 de florini și era socotită ieftină[36]. Era cumpărată de la o văduvă de negustor la Lugoj. *Biblia lui Șerban,* costa, la 1723, 50 de florini și un cal, preț cu adevărat considerabil[64]! Formatul și numărul de pagini era un argument luat în seamă la astfel de tranzacții. Se remarcă prețul ridicat al *Antologhionului,* carte masivă în comparație cu *Liturghierele* sau *Catavasierele,* chiar și cu *Psaltirea* sau *Ceaslovul,* care se ridicau la 10 florinți numai în cazuri rare. Cartea cea mai scumpă, este adevărat că număra 12 volume, au fost *Mineele* râmnicene din 1776—1780. În 1788, la Grădinari, pe Valea Carașului, se plătea cu 90 de florinți întreaga serie odată[65]. Dacă volumele se cumpărau pe rând se dădeau 120 de florini[66]. Desigur, prețul trebuie interpretat și în funcție de paritatea monetară destul de schimbătoare, lucru sesizat de timpuriu ca un element important de către însemnările rurale: „Acest (...) Triod (...) cumpărat cu bani gata galbeni 3 de aur, galbenul de florenț, 4, bani 40 care fac florinți 13, bani 40"[67].

Intervenția Blajului, a cărților ardelene în general, pe piața bănățeană nu au adus, sub acest aspect, modificări substanțiale. Tipografiile ardelene funcționau aproximativ la fel, nu erau privilegiate (în orice caz nu cea mai importantă, Blajul), iar difuzarea rămânea, în bună măsură, apanajul colportorilor. Tocmeala era, și în acest caz, cea care fixa prețul. De aici ușoarele fluctuații de la un sat la altul, chiar dacă cumpărarea se făcea la intervale de timp foarte mici. Totuși baza de calcul de la care se pornea trebuia să fie comună și aceasta era prețul de cost la care se adăugau cheltuieli cu legătura, transportul etc., Se observă, în cazul unor titluri o foarte mică influență, o fluctuație minoră a prețului

https://biblioteca-digitala.ro

dar, cum am arătat deja, numai pentru durate scurte căci, la rândul ei, moneda cunoştea creşteri şi scăderi sesizate şi la acest nivel. De pildă, *Triodul* din 1771, coligat cu *Strastnicul*, era vândut la Borloveni, în 1796, cu 25 fl iar în satul vecin Prigor, cu 25 fl. şi 30 cr.[68], ceea ce înseamnă că tocmeala a intervenit în variaţia preţului cu foarte puţin. Pe aceeaşi carte, câţiva ani mai înainte (1790) la Cutina, Simion Pantea primea numai 20 fl.[69]. Iată care a fost fluctuaţia preţului în cazul *Strastnicului* din 1773 într-un interval de numai câţiva ani: 1784[70], la Pesac — 6 fl. şi 5 cr., în 1799, la Cruşovăţ — 9 fl. şi 30 cr.[71], în 1800 la Jupa — 8 fl.[72] şi probabil tot atunci (sau poate în 1801—1802) la Mehadica, numai 4 fl.[73]. În anul 1801, la Globurău, Pavel Jitul vindea cartea cu 6 fl. la care mai adăuga *Triodul* din 1771 pe 15 fl.[74]. Acelaşi colportor primea la Cornereva pe *Strastnic*, 6 fl.[75] ceea ce susţine existenţa unei baze unice de calcul.

Formatul, cum am spus, era un element important în stabilirea preţului. Cărţile voluminoase sunt mai scumpe. *Minologhionul* costa în 1798 suma importantă de 30 de fl.[76] şi în 1800 chiar 32 fl[77]. Un *Catavsier* din 1777 — într-un format mic — era preţuit în 1803, la Valea Bolvaşniţa, la numai 4 fl.[78]. Din acelaşi motiv o sumă mică, 4 fl., se plătea la Cornereva, în anul următor, pe un *Acatist* din 1791[79].

Tipografia de la Viena este prima care introduce preţul uniform, acelaşi pentru toate exemplarele unei ediţii. Astfel, Nicolae Stoica de Haţeg putea să vândă *Adunarea Cazaniilor* din 1793, de pildă, în multe exemplare, toate cu 10 fl.[80]. Lucrul a fost posibil printr-un calcul riguros al preţului de cost şi al profitului, difuzarea nemaifiind lăsată în seama colportajului. Ea se face mobilizând canalele bisericeşti, biserica fiind de fapt cea care lansa comenzi. Tirajele puteau fi aproximate destul de bine graţie noii metode a sondajului, condiţia tehnică permitea ridicarea lor şi deci reducerea cheltuielilor. Relaţia directă cu beneficiarul a fost şi ea o posibilitate de a scădea costurile.

Dintre toate categoriile de cărţi cea bisericească era cea mai scumpă indiferent de tipografia de unde provenea. Era voluminoasă, tipărită în două culori, avea ilustraţii şi o legătură bogată.

4. Legătura cărţilor bisericeşti

Activizarea, la proporţii nemaicunoscute a comerţului cu carte în perioada de impunere a limbii române în biserică dar şi în epoca Luminilor, a determinat apariţia atelierelor de legătorie, în relaţie nemijlocită cu tipul de carte religioasă. Ele erau numeroase (ofereau deci o piaţă), aveau o legătură somptuoasă şi complicată, împodobită, care nu solicita numai meşteşug ci şi artă. Legătorul trebuia să deţină un instrumentar destul de complex, scule şi materii prime scumpe — alamă, pulberi de aur şi argint, lemn de esenţă tare. Toate acestea erau necesare la confecţionarea legăturilor de acest fel. Este firesc deci ca legătorii să-şi facă apariţia în Banat atunci când fondul de carte provincial o justifica. Tot atât de firesc era ca ei să vină de acolo de unde veneau şi cărţile şi unde se cristalizase o tradiţie. În 1752 episcopul Sinesie Jivanovici primea un transport de cărţi râmnicene însoţit de un Oprea legătorul[81]. Se poate ca

https://biblioteca-digitala.ro

rostul său să fi fost acela de a lega la faţa locului cărţile care, după obiceiul vremii, s-ar fi putut să fie nelegate. Nu avem însă nici o dovadă. Trebuie totuşi să precizăm că la peste un deceniu un Oprea legătorul este pomenit de o însemnare de la Juliţa, pe Mureş, dar nu în calitate de legător ci de vânzător de cărţi[82]. Din acelaşi spaţiu al Olteniei venea, pentru a rămâne în Banat, un meşter dintr-un neam care a lăsat urme în trecutul cultural al provinciei: „Acest Apostol l-am legat eu, dascălul Filip, brat ego, dascal Radu Stolojan"[83]. Lucrurile trebuie să se fi petrecut tot pe la mijlocul veacului, poate chiar în 1755, când semna în greceşte, pe aceeaşi carte. Ocupase arealul sudic, fiindcă în nord activa echipa lui Oprea. Spunem „echipă" fiindcă în colţul nord-estic al Banatului, pe Valea Begheiului, mai este pomenit un râmnicean: „Acest Octoih l-am vândut eu, Radu legătoriul de cărţi din Râmnic şi mă rog la ucenicii preoţi să mă pomeniţi şi pre noi cât este slujba sfântă în besearică. Dară păcatele noastre şi mari sunt şi multe ca năsipul mărilor şi iarba pământului. Eu, Radu Iane ot Dunărăşul Aspra, 1769"[84]. Toţi aceştia se îndeletniceau deopotrivă cu vânzarea şi cu legarea cărţilor şi probabil, ocazional, cu copierea.

Blajul, nou sosit pe piaţa Banatului, nu ignoră nici el asigurarea acestui serviciu. În 1791 este semnalat primul meşter, nimen altul decât Simion Pantea cel mai important colportor ardelean. La Poieni semna precizându-şi meseria: „1791 ... Simion Pantea, de neam din Sălcioa, legătoriul"[85]. În 1813 lasă o însemnare şi mai edificatoare: „Această Evanghelie stă cumpărată (...) pe seama bisăricii din Rămetea şi o legat acuma (...) şi au dat 4 fl. pentru legătură la Simion Pantea din Sibiu, Iulie 15, anul 1813..."[86].

Semnalarea unor legătorii locale sau unor legători locali se produce spre sfârşitul veacului al XVIII-lea şi începutul celui următor. Un preot din Ramna recurge, în 1780, la un astfel de atelier: „Şi popa Iacov au legat (cu) 4 fl., m-ţa mai 14, 1780 leat. Scris-am dascal Maxim Bosioc"[87].

Asupra datei la care poate fi atestat primul atelier deservit de bănăţeni există încă o doză de incertitudine. Este posibil, după o însemnare destul de confuză, ca el să fi funcţionat la Belinţ: „Să să ştie când am legat această sfântă şi dumnezeiască Liturghie, eu, cel din jos numitul protopop Mihai al Belinţului când am fost paroh (...) în 1785 în luna lui Martie 19 zile"[88]. A fost cel care a legat efectiv sau care doar a făcut comanda?

De remarcat faptul că primele însemnări privind legăturile provin din mediul rural acolo unde se făceau comenzile. Târgurile deveniseră însă şi ele importante puncte în reţeaua tot mai densă a legătoriilor. La Birchiş, în 1793, pe aceeaşi mult circulată Vale a Mureşului, activa un anume Dudă Jidov[89]. Sunt temeiuri să apreciem că acest meşteşug se bucura de atenţie din partea comunităţilor evreieşti rezidente în localităţi mai mari sau în oraşe, ca, de exemplu, la Biserica Albă: „Acest Octoih stă a bisărici(i) din satul Ciortea şi s-au legat la jidovi(i) de la Biserica Albă iară cu bani de la biserică, în anul 1798..."[90] şi la Lugoj, mult mai târziu însă: „Legatu-s-au acest sfânt Molitvelnic cu cheltuiala s. preot Gheorghe Popovici în 6 zile a lunii lui Avgust, annu 1833. Maistor au fost Solomon Klain Jidovu din Lugoj"[91]. Deşi rezidente la oraş şi aceste ateliere îşi găseau clienţii tot în satele învecinate ca şi meşterii pribegi. Satul însă a învăţat destul de repede să-şi organizeze propriile legătorii. Era vorba de o îndeletnicire care să aducă un venit suplimentar. Învă-

https://biblioteca-digitala.ro

ţătorii se pare că au fost cei mai interesaţi. Momentul apariţiei atelierelor rurale stabile este cel al declinului colportajului pe fondul creşterii implicării locale în coordonarea comerţului cu carte. Apar astfel centre care deserveau un mic areal rural. Ele rămân legate de tradiţie dar încep să vădească sensibilitate şi la noutăţile introduse de cărţile vieneze mai ales şi de manual. Încep să fie folosite materiale mai uşoare şi mai ieftine, cartonul înlocuieşte scoarţa de lemn, copciile metalice dispar. Chiar şi modelele decorative se simplifică. Toate acestea sunt însă doar tendinţe într-un curent ce continuă cele consfinţite de tradiţie. Schimbări esenţiale în ceea ce priveşte legătura cărţilor bisericeşti erau greu de făcut, pentru că ea era vizibilă, mijlocea primul contact cu cartea devenită, între timp, odor. Modelele circulau odată cu cărţile şi legătura respecta şi ea tradiţia tipografiilor. Canoanele stabilite la Râmnic şi Bucureşti erau preţuite şi în Banat. Chiar şi legăturile de la Buda, de pildă, au trebuit să ia modele inspirate de tradiţia românească. Atelierele locale au fost şi ele supuse acestor influenţe, dar au introdus şi noutăţi într-un vizibil efort de modernizare. Unul dintre cele mai cunoscute a fost cel al lui Nicolae Fogaraşi, învăţător. Prima sa lucrare s-a găsit la Bănia, sat pe Valea Almăjului: „Această sf(ântă) şi dumnezeiască carte s-au legat prin învăţătorul şi legătorul de cărţi Nicolae Fogaraş, octomvrie 11, 1797"[92]. Unde anume îşi avea, în acel moment slujba, nu ştim. În 1806 se afla la Borlova, sat la poalele Muntelui Mic: „Nicolae Fogaraşi s-au pus învăţători în satul Borlova în anul 1806 noiemvrie 1"[93]. Peste un an se va muta la Păltiniş (Valea Boului), unde leagă o carte pentru Ruginosu: „Dumnezeiasca aceasta Leturghie s-au legat de Nicolae Fogaraşi legătoriul cărţilor fiind învăţători în Valea Boului la anul 1807. Pomeniţi-mă şi pre mine şerbul lui Dumnezău căci scrisoarea aceasta păstrându-să iară timpul să va da putrejiciunii"[94]. Fogaraşi era deci cuprins în tradiţie nu doar prin arta sa, ci şi prin clişeul mental vădit în însemnarea de mai sus. La Păltiniş avea să rămână multă vreme, poate toată viaţa. La 1826 el lega un *Octoih* bucureştean din 1774, aparţinând bisericii din Ohaba Mâtnic: „Eu, Nicolae Fogaraşi învăţători (în) Valea Boului l-am legat la anul 1826"[95]. Toma Surulescu a fost şi el învăţător priceput în acest meşteşug: „S-au prolegat (...) de mine, învăţătoriul Toma Surulescu în anu(l) (...) 1805"[96]. La Botineşti, în vecinătatea Făgetului. funcţiona un alt atelier: „Scris-am eu, Mathei Popovici învăţător în Botineşti şi puhpinter pre cum (că) am legat acest Penticostarion pentru vecinica pomenire a lui Atănase Novăcescu din Botineşti şi el a pus cheltuiala, că a făcut tot, şi eu am pus lucrul cu mânile. Iară pentru a fi pomenire, în Botineşti, în 18 Martie 1829, Mathei Popovici"[97]. Cu acelaşi lucru se îndeletnicea (cam tot atunci) un învăţător din Hodoni: „Georgie Csoka dascal in Hodony, anno 1832, martie 1-iu am szcris". Această reparaţie s-au făcut prin Gheorghie Cioca învăţători"[98]. Ultimii doi meşteri citaţi par, din câte spun însemnările, să fi reparat doar cărţi de la biserica lor. Ioachim Luchici avea, în schimb, o faimă mai mare. Prima legătură cunoscută de la el aparţine unui *Octoih* bucureştean din 1746: „S-au legat a doa oară prin Ioachim Luchici (...) în conventu(l) în Doclen, 19-lea aprilie 1832, acest Octoih a sfintei besearici (din) Doclen, 19-lea aprilie, prin cheltuiala lui Damaschin Ferliugean cnez"[99]. Câteva date interesante aflăm despre el dintr-o filă manuscrisă, un răspuns la un chestionar cerut de autorităţi, folosit ca forzaţ la o legătură: „Învăţătoriul: Ioachim Luchici; Modul învăţătoriului: cu înaintare în învăţă-

https://biblioteca-digitala.ro

tură şi năravuri bune; Vorbeşte bine: limba maicei , nemţăşte şi sârbeşte; Anii învăţătoriului 32 de ani în slujbă"[100]. Aşadar un adevărat om al cărţii, un personaj ce pare croit pe tipare iluministe. La Doclin a înnoit legătura unui *Triod* râmnicean din 1781: „Anul Domnului 1837, a doua oară s-au legat prin mine Ioachim Luchici Gonţa (în) Biniş. Cheltuiala lui Jura Damschin biró în Doclen"[101]. Ultima sa consemnare în postură de legător datează din anul următor: „Acest sfânt Antologhion Mineiu sau Floarea cuvintelor dumnezeeşti, a doua oară s-au legat şi retezat de învăţătorul Ioachim Luchici fiind în Binişi, prin îndemnarea şi cheltuiala a onoratelor persoane, Damaschin Jura chinez, cu 4 fl. şi Simeon Andraşi lăcuitoriu din Doclen, pronia D-zeiască să le erte păcatele lor. În Doclen, aprilie 2—3-lia, anul Domnului nostru Is(us) H(risto)s, 1838. Dionisie Blidari învăţători"[102].

De legătorie s-au ocupat şi alte categorii nu numai învăţătorii. La Slatina — Timiş, de pildă, se îndeletnicea un subofiţer de grăniceri: „Această Strastie s-au legat de a doua oară de J(upînul) starajameşter Petru Dascal la anul 1836, în luna lui septemvrie, de pomană. Slatina, în 27-lea septemvrie, 1838. Nicolae scri(i)toriu, învăţători"[103]. Au fost şi preoţi care s-au ocupat cu acest meşteşug: „Spre aducerea aminte însămnezi precum această sfântă liturghie s-au dăruit sfintei noastre bisărici de la fostul învăţători Petru din Fizeşi în anul 1852, care acum, într-acest an, 1857 s-au legat şi răpăluit prin mine, Ioan Popovici paroh. Însă după îndurarea sus numitului învăţători îndatoraţi sîntem toţi cei ce ne vom sluji pre această sfântă Liturghie a-i pomeni la sfântul jertfelnic precum mai jos urmiază şi adecă la morţi: preotul Stefan ca tatăl învăţătoriului robul Petru ca cel ce au dăruit Liturghia"[104].

Spre mijlocul secolului al XIX-lea însemnările pun în evidenţă apariţia unor legătorii rurale unde meseria nu se mai practica complementar ci era de bază. Este un moment important în judecarea locului cărţii în lumea satului bănăţean. Cantitatea de cărţi existentă în acest mediu era suficientă pentru a impune existenţa unei atari intreprinderi neîngemănată cu colportajul sau dăscălia. La 1842 acest atelier confecţiona o nouă legătură *Penticostarului* râmnicean din 1743, pentru satul Ramna: „Această sfântă şi dumnezeiască carte ce se cheamă Penticostari este cu a doa oară legat de mine, Pavel Gherga, buhpintăr din Crecima la 12 decemvrie, 1842"[105]. Atelierul rezista încă peste patru ani deci avea comenzi: „Această sfântă şi dumnezeiască carte ce se cheamă Mineiu sau cuprinderea tuturor 12 luni estă cu a doua oară legat de mine, Pavel Gherga, buhpintăr din Cricima, la 2-lea Septemvrie, anul Mîntuirii, 1846"[106].

Satele îşi ofereau comenzile şi unor ateliere de la oraşe. Am arătat câteva cazuri de la începutul veacului al XIX-lea. Ele au continuat să fiinţeze. Lugojul se distinge în mod deosebit asigurându-şi controlul zonal. Aici a fost reparat un *Triod* din 1726 adus de la Breazova: „Acest Strastnic este a sfintei biserici (a) satului Breazova. Şi legându-se de a doua oară de buhpintăru(l) din Logoj, s-au răpăluit cu scrisu(l) în Făget, 21 februarie 1834, prin Petru Musteţ (...) sistematicesc naţional şi central învăţători"[107]. La Timişoara, un caz interesant este semnalat în 1833: „În Timişoara, în luna lui Aprilie în 5-lea zi, anul 1833, Achim Balan, cetăţean, leghetoriu de cherţi şi al creesc vânzetoriu de cherţi"[108]. Un nume nou între legători dar care ţine să-şi înfăţişeze o triplă condiţie, socială, profesională, oficială, oferind astfel un document de inte-

https://biblioteca-digitala.ro

res istoriei mentalităților. La Caransebeș exista un atelier rămas din păcate anonim: „... a militărescului sat Bogîltin s-au legat pre al doilea oară... la legătoriul de cărți din Caransebeș dimpreună cu Molitvelnicul Mare... cu cheltuiala... 7 fl. 30 cr. argent... în luna lui octomvrie, anul D-lui 1850..."[109]. Exemplele ar putea continua și dincolo de mijlocul secolului dovadă că tiparul își cucerise statutul de prezență obișnuită în spațiul cultural din Banat.

Înnoirea unei legături era o faptă considerată meritorie care se memora prin însemnări manuscrise, asemenea donațiilor. Cu o astfel de faptă se putea lăuda chiar și un preot: „Acest Penticostari a bisăricii hramului Înălțării Domnului I(su)s Hristos și s-au legat în 24 Iunie anul 1831, prin rânduiala și truda domnului paroh Nicolae Popovici pentru vecinica pomenire să fie următorilor mei. În Obagi în 23 aprilie 1832"[110]. Cei care susțin financiar au și ei dreptul la „popularizare": „S-au legat această sfântă Evanghelie cu cheltuiala domnului epitrop Petru Popa mio cu prețu(l), 15 fl. bancă, întru pomenirea viilor și a morților să le primească D-zeu! Amin! În Jupa, în 20-lea octomvrie 1841, Mihail Trandafir administrator (în) Jupa"[111].

Relevant, pentru dimensionarea mai precisă, recapitulativă, a prestațiilor atelierelor și legătorilor bănățeni, poate fi un tabel cumulativ:

Data	Legătorul	Locul însemnării	Titlul cărții	Posesor
1752	Oprea	Valea Mureșului		
1755	Filip dascălul	Oravița	Apostol, V, 1730	Oravița
1763	Oprea	Valea Mureșului	Triod, R, 1733	Julița
1769	Radu	Marginea	Octoih, R, 1763	Marginea
1780	Necunoscut	Ramna	Triod, R, 1731	Ramna
1785	Mihai protopop	Belinț	Preoția, R, 1749	Belinț
1791	Simion Pantea	Poieni	Ev., Bl, 1776	Poieni
1793	Dudă Jidov	Birchiș		Birchiș
1797	N. Fogarași	Bănia	Caz., B, 1768	Bănia
1798	„Jidovi"	Biserica Albă	Octoih, R, 1742	Ciortea
1799	Necunoscut	Gavojdia	Triod, B, 1726	Gavojdia
1805	T. Surulescu	Bogâltin	Octoih, R, 1776	Bogâltin
1807	N. Fogarași	Păltiniș		Păltiniș
1810	Necunoscut	Bichigi	Pentic, Bl, 1768	Bichigi
1811	Necunoscut	Jdioara	Triod, B, 1726	Jdioara
1813	Simeon Pantea	Remetea Mare	Ev., B, 1748	Remetea
1823	Necunoscut	Bozovici	Ceas., B, 1748	Iersig
1824	Adam Uroșovici	Caitosovo	Apostol, B, 1784	Berzasca
1826	N. Fogarași	Păltiniș	Octoih, B, 1774	Ohaba
1826	Necunoscut		Ev., B, 1723	Remetea
1829	Mathei Popovici	Botinești	Pentic. R, 1785	Tr. Vuia
1830	Necunoscut		Pentic. R, 1767	Lăpușnic
1831	N. Popovici	Obad	Pentic. R, 1743	Obad
1832	Gh. Cioca	Hodoni	Starst., Bl, 1773	Hodoni
1832	Solomon Klain	Lugoj	Molitv, R, 1747	
1832	Ioachim Luchici	Doclin	Ev., Bl, 1746	Doclin
1833	Achim Balan	Timișoara	Ev., Bd, 1812	Cebza
1834	Necunoscut	Lugoj	Triod, B, 1726	Breazova
1834	M. Popovici	Blajova	Psaltire, 1781	Blajova

https://biblioteca-digitala.ro

Data	Legătorul	Locul însemnării	Titlul cărții	Posesor
1836	Petru Dascal		Triod, R, 1731	Sadova
1837	Ioachim Luchici	Biniș	Triod, R, 1782	Doclin
1838	Ioachim Luchici	Biniș	Ant, R, 1745	Doclin
1838	Dolinter	Lugoj	Ev., R, 1746	Dezești
1838	Ioan Tomici	C-beș	Ev., B, 1760	Tincova
1840	Necunoscut	V. Bistrei	Minei, (R), 1780	Măgura
1841	Necunoscut	Jupa	Ev., R, 1746	Jupa
1842	Pavel Gherga	Crâșma	Pentic, R, 1743	Ramna
1846	Pavel Gherga	Crivobara	Ant., B, 1777	Brănești
1848	Necunoscut	C-beș		Bogâltin
1850	Necunoscut	Zlagna	Ceas., B, 1784	Zlagna
1857	I. Popovici	Petrilova	Lit., Sb, 1798	Petrilova
1857	Necunoscut		Apostol, B, 1784	Oravița
1859	Necunoscut		Pentic, R, 1743	Remetea Pogonici

Cu totul excepțională a fost cheltuiala pentru ferecături față de cea a legăturilor în piele care ajungeau la 4—5 florinți și târziu, la mijlocul secolului al XIX-lea, la 10—15 florinți. Ferecăturile fie că au fost danii fie că s-au făcut pe cheltuiala obștii. La Vărădia așa s-a întâmplat: „Această sfântă Evanghelie a sobornicești(i), apostolești(i) și sfintei biserici pravoslavnice a răsăritului care iaste pre limba rumânească, s-au ferecat cu argint și s-au poleit cu aur la anul 1770, luna lui mai 21, cu osteneala sfintei beserici și lăcuitorilor satului Varadia...“[112]. Din păcate ea nu s-a păstrat. La anul 1862 era legată din nou: „S-au prelegat această sfântă Evanghelie cu somot roșu la anu(l) 1862, luna iulie, pre vremea în scaun stăpânitorului d. episcop Emilian Kenghelaț...“[113].

Se mai cunosc și alte ferecături, toate la Evanghelii și toate din a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

5. Surse de cărți bisericești pentru Banat

În condițiile în care Banatul nu a dispus de o tipografie românească nici în secolul al XVIII-lea, nici în prima jumătate a celui următor, problema surselor s-a dovedit una dintre cele mai stringente, practic permanentă. Întrucât cartea constituia un articol de import, studiul circulației sale nu poate ignora condiția juridică în care s-a petrecut, dispozițiile care încercau să-i fixeze regimul. În comparație cu Ardealul, în Banat, interdicțiile de introducere a cărților de peste graniță, sunt mai târzii. Sunt cunoscute și mult citate cazurile în care episcopi bănățeni aduc cărți de la Râmnic și înainte și după anul 1739 când Habsburgii pierd Oltenia[114]. Episcopii de Timișoara și Arad au cerut și au primit mari cantități de cărți pentru eparhiile lor, ultima oară în 1752[115]. Ele au fost aduse după regulile unui negoț. Abia în 1768 *Normal-Patentul* introduce o mențiune restrictivă în legătură cu privilegiile protecționiste cu care urma să fie înzestrată tiparnița iliră.[116] Există o situație în care

https://biblioteca-digitala.ro

s-au aplicat sancțiuni pentru introducerea nepermisă a unor cărți muntene[117]. În 1786 se precizează faptul că era interzisă folosirea de către „națiunea iliră" a cărților „străine"[118]. Obstrucții însă nu se făceau doar ortodocșilor ci și protestanților care, începând cu anul 1782 erau sever cercetați, în acest scop, la granițe[119]. Chiar și în veacul următor sunt reluate astfel de interdicții. În 1813 punctele de frontieră erau anunțate despre interdicția de pătrundere a cărților imprimate la Iași[120]. Aceste interdicții au fost stânjenitoare dar n-au putut modifica starea de lucruri în sensul dorit. Dincolo de orice alt argument, prezența masivă a cărților de la Râmnic și București rămâne edificatoare. Drumurile lor n-au putut fi oprite. Sunt însemnări, și o implicare prin mărturie scrisă rămânea periculoasă în condițiile respective, care arată ofițeri și subofițeri de grăniceri în postura de cumpărători și donatori de cărți venite din Țara Românească[121]. Satele grănicerești păstrează și ele, ca toate celelalte, astfel de cărți, semn că nu s-au supus ordinelor.

Judecarea acestor interdicții exclusiv prin prismă confesională ar fi însă o greșeală. Motivația economică a avut importanța ei și nu trebuie neglijată, așa cum au fost tentate s-o facă destule studii de istorie ecleziastică[122].

Problema surselor pe care și le-a căutat Banatul nu poate fi nici ea abordată în afara normelor legislative implicate. Ele au fost influențate de legislație fie în mod direct cum a fost impunerea tipografiilor controlate de la Viena și Buda, fie indirect cum a fost în cazul menținerii în circulație a edițiilor din veacul al XVII-lea.

A. Manuscrierea

A fost o soluție de moment și evident locală. În Banat nu s-a putut impune niciodată o școală propriu-zisă de manuscriere, nu s-a putut cristaliza o tradiție, ca în Oltenia sau în Bihor[123]. Lucrurile pot fi explicate printr-un atașament timpuriu și decisiv pentru tipar. Reformele școlare și gradul de generalizare a învățământului în epoca Luminilor au determinat formarea unui mare număr de cunoscători ai scrisului și citirului, mult mai mare decât până atunci și decât în alte părți[124]. Cartea în ipostază de manual a devenit o prezență obișnuită pentru mii de familii bănățene. Forța economică, bunăstarea preoților[125] au fost argumente puternice de care dispunea provincia pe piața cărții. La începutul veacului al XVIII-lea însă lucrurile nu stăteau astfel. Războaiele, răscoalele, fiscalitatea, colonizările cu dizlocările de populație pe care le-au impus, n-au fost de natură să favorizeze dinamica culturală. În această situație s-a apelat, pentru a multiplica cărți, la soluția copistului. Cei mai mulți din secolul respectiv erau pribegi. Lista lor, de altfel, este scurtă. Desigur există domenii ale culturii scrise care au supraviețuit tocmai prin manuscriere — cărțile populare sau altele care din motive diferite, ideologice cel mai adesea, nu ajungeau la tipar — dar nu acesta a fost cazul textelor bisericești. Cei mai mulți dintre copiștii care au multiplicat astfel de cărți sunt atestați în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Răstimpul de câțiva ani, puțini, cât războiul a ocolit Banatul dar nu și Bihorul, la finele veacului al XVII-lea și începutul celui următor, au fost ani fertili pentru manuscrisul bănățean prin efortul lui Vasile Sturze Moldo-

https://biblioteca-digitala.ro

veanul[126]. Atras de această liniște relativă, copistul a găsit aici o lume interesată de meșteșugul său. Satele au început să-i facă comenzi, așa încât este posibilă o reconstituire a traseului său prin localități bănățene. Prima menționare a lui la sud de Mureș datează de la începutul anului 1704 când, la Sânandrei copia un *Liturghier*[127]. Prin 1705—1706 se afla, copiind un interesant Miscelaneu[128], la Luca Telec și Utvin, apoi în 1708, la Mănăștur unde începe *Șapte Taine*[129]. Le va termina la Sânandrei. Ultimul manuscris bănățean, un *Octoih*[130] îl începe la Luca Telec prin 1705—1706, îl continuă la Felnac în 1711 și-l finalizează la Nădab, în Zărand, prin 1713—1714.

Cam în același timp își face apariția un alt copist pribeag, moldovean și el, Agaton, care rămâne totuși pe malul nordic al Mureșului, la Șiria[131].

În 1742 un Ivan Făt întregea prin manuscrise un *Liturghier* târgoviștean din 1713 găsit la Câlnic[132] dar nu știm dacă era sau nu localnic.

Mai pot fi menționate un Miscelaneu teologic din 1778 copiat probabil în Oltenia și adus apoi în Banat și un *Antologhion* de la începutul veacului al XIX-lea de la Zorlenți[133], ambele aflate acum la Biblioteca Academiei Române.

Un manuscris bănățean aparținând cu certitudine unui localnic a fost copiat la Rudăria în 1784 de Simion Murășan[134]. Era un *Strastnic* care avea ca model ediția blăjeană din 1773.

Un *Triod* rămas neterminat se afla la parohia din Bocșa Română și, după grafie, aparține celei de-a doua jumătăți a veacului al XVIII-lea.

Ultimul manuscris bisericesc număra doar 40 de pagini și avea însemnări care-l arătau la Berzovia (odinioară Jidovari): „Sris-am în 7-lea Iunie 1835 an, eu, Grigorie Popa, paroh în Jidovari"[135].

Inventarul manuscriselor bănățene bisericești extrem de scurt pentru un veac și jumătate și pentru cuprinsul unei provincii istorice, arată lipsa de interes pentru acest procedeu de multiplicare, Biserica din Banat prefera sursele sigure, tipografiile, singurele în stare să răspundă satisfăcător apelului său. În meditația asupra surselor, poate problema cea mai importantă a veacului, manuscrisul n-a fost ignorat și nu poate fi exclus dintre soluțiile căutate, dar a rămas doar o inițiativă pe plan local.

B. **Solicitarea cărților românești din veacul al XVII-lea**

Aceste cărți n-au ajuns în Banat potrivit ritmului lor de apariție așa cum ar fi fost normal în cazul unei relații directe și facile. Adesea, în drumul lor interveneau intermedieri, popasuri lungi. Fără a putea fi vorba de o regulă strictă, cărțile acestui veac, indiferent unde au fost ele tipărite, sunt sesizate ca prezențe bănățene la o jumătate de veac sau mai mult, după apariție. Solicitarea lor ținea de nevoile locului, de stricta trebuință a comunităților pentru un titlu sau altul așa încât o ediție își trimitea aici exemplarele la intervale mari de timp, uneori concomitent cu apariții mult ulterioare sau chiar după acestea. Așa se face că, de pildă, *Pravila de la Govora* din 1640 este atestată prin însemnare, la Reșita în 1817[136] iar ultima apariție a veacului, *Kiriakodro-*

https://biblioteca-digitala.ro

mionul din 1699, încă de la 1748, la Agadici[137], în aceleaşi părţi bănăţene.

Trebuie să precizăm că nu avem date certe privind prezenţa în Banat a unor astfel de cărţi chiar în veacul al XVII-lea. Este adevărat că un exemplar din *Cazania* lui Varlaam, Iaşi, 1643, găsit la Foieni[138], în câmpie, are o însemnare din această vreme: „Să se ştie c-am îngropat pe popa Bratul în luna lui martie, în 24 d-ni, văleat ot rojestva, 1687". Ea însă nu oferă nici un indiciu privind localizarea iar numele de Bratu al personajului ne îndreptăţeşte tot aşa de puţin pe noi să susţinem că era bănăţean pe cât îl îndreptăţea pe descoperitorul cărţii, Florian Dudaş, să susţină că era ardelean[139]. Aceeaşi ambiguitate determinată de lipsa sau insuficienţa datelor, o menţine însemnarea făcută pe un exemplar din *Liturghierul* bucureştean tipărit în 1680[140]: „Această Sfântă Leturghie o am cumpărat din Ţara Românească eu, popa Ionaşcu i sin ego, în zilele lui Apafi craiul Ardealului, văleat 1689". Pomenirea principelui transilvan pare să indice un beneficiar din acele părţi şi nu din Banat. Cu excepţia celor două însemnări de mai sus nu se mai cunoaşte nici un alt exemplar care să mai pună astfel de problemă. Explicaţiile, multiple, trebuie să ţină, toate, cont de condiţia complexă a Banatului în acel secol şi în cel ce i-a urmat.

Vitalitatea slavonismului cultural întreţinut de ortodoxie într-o zonă periferică dar şi de contact în care catolicismul a cucerit poziţii ce nu trebuie ignorate aşa cum şi Reforma a cunoscut ample desfăşurări cu indiscutabile consecinţe culturale, este, poate, cea mai importantă dintre aceste condiţii provinciale. Se cunosc cazuri de cărţi româneşti care au circulat în Banat în veacul al XVII-lea dar ele provin din secolul precedent sau erau slavoneşti[141]. Desăvârşirea cuceririi otomane ca şi începutul luptelor cu austriecii n-au fost de natură să încurajeze importul de carte. Numărul mic al tipăriturilor intra însă, peste tot, dat fiind tirajul mic motivat tehnic, în firescul lucrurilor. Preţul mare nu lăsa nici el la îndemâna multora posibilitatea achiziţiei. În Banat însă, până la eventuale noi descoperiri, foarte improbabile, pare să fie vorba, pur şi simplu, de o absenţă!

Pe de altă parte lucrurile sunt mult complicate de faptul că aceste cărţi, tentante pentru tot felul de „Colecţionari", au fost înstrăinate, pierdute. La sfârşitul secolului trecut un preot din Mehadica „dăruia" cărţile bisericii sale unui important lingvist german fără ezitare[142]. Emilian Micu a umplut biblioteci din afara Banatului[143]. Câţi alţii i-au urmat exemplul!?. O parte a fondului s-a înstrăinat însă în afara ţării când, la mijlocul veacului al XIX-lea episcopul Kenghelat rezerva a sală a teatrului din Oraviţa pentru depozitarea vechilor tipărituri „adunate" de prin satele Banatului[144]. Aşadar eşantionul pe baza căruia pornim la reconstituirea circulaţiei cărţilor din veacul al XVII-lea este destul de sărac. La toate acestea se mai adaugă, în destule cazuri, lipsa însemnărilor care să lămurească lucrurile. Există totuşi date care să poată semnala direcţiile în care ele s-au desfăşurat, existenţa unui specific provincial la care am făcut deja câteva referiri.

Nu poate fi ignorat, de pildă, faptul că foarte timpuriu s-a manifestat interesul pentru o carte fundamentală în judecarea civilizaţiei româneşti a cărei semnificaţii depăşeşte domeniul ecleziastic, *Îndreptarea Legii*, Tîrgovişte, 1652. Este prima din seria marilor creaţii tipografice ale secolului al XVII-lea care au ajuns în Banat. Însemnările rămase

https://biblioteca-digitala.ro

pe exemplarul de la Comloşul Mare[145] sunt suficient de explicite pentru a justifica o prezenţă neîntâmplătoare confirmând tensiuni confesionale încă viguroase în al doilea deceniu al veacului al XVIII-lea. Prezenţa acestei cărţi trebuie deci legată de o asemenea situaţie, de starea de autoapărare a ortodoxiei. Şi în colţul sud-vestic al Banatului, ca peste tot, se aplica aceeaşi lege, românească! Pravila trebuie cunoscută şi respectată iar textul ei trebuia ţinut la îndemână: „În 1717 Căzutumi-au la mână această sfântă pravilă de la un om bun deci el murind eu îi dau la mână ficiorului lui Dumitru Kisăliţoiu însă şi el să nu o ţână asvunsă şi închisă ci să o de de la mână de preut să lege şi să dezlege cine cui, de ce să jeluiaşte şi la mâna mea cât am ţânut-o eu, popa Ianăş încă să-i fie de pomiană Pârvului Kisăliţoiului. Io Copăceanu, scris-am în 1719 luna lui Maiu în 14 zile, eu, răul bărbat, eu de la anii 1702". Utilitatea acestei cărţi în apărarea purităţii confesionale ortodoxe este explicată într-o altă amplă însemnare: „A. 1718. Eu popa Ianăş, io răul bărbat lăcuitoriu zic şi eu că cine va ceti în această sfântă pravilă şi ce va găsi de sfinţii părinţi legat să să ţie încă tare, încă şi eu, că să uneşte cu teamă, au dat Dumnezeu scrisă în cele doauă table lui Moisă, că le-am înfăţişat cu biblia, ca să să unească, numai calvini es din traia doauă afară zicând că acestea au fost legea veche iar în ceasta nouă nu-i aşe, că nu cred bine iară lor celi să să i să . . . ". Cartea, prin tăria legislaţiei scrise, era un reazem solid în păstrarea dreptei credinţe. Interesul se va menţine multă vreme după cum şi presiunile asupra ortodoxiei au fost multiple şi longevive. Peste o sută zece ani exemplarul citat se afla în acelaşi sat şi continua să fie util: „Această sfântă pravilă este a sfintei biserici a Comloşului Hramul arormirii a prea sfintei Născătoarei de Dumnezeu şi s-au scris în 2 zile Martie 1820. Ştefan Teodorovici". Sau: „Adese ori am citit cu această stă Pravilă. M. Grozescu Diacon şi învăţătoriu la anul 1828". Motivul consultării este acelaşi ca la începutul veacului al XVIII-lea: „Cine va ceti întru această Stă Pravilă şi se va ţine legat de sfinţii părinţi să ţină foarte tare . . . Ioan Tîrnoveanul fiul bisericii din Comloş . . .".

Rostul cărţii de legi era cunoscut şi la Murani[146]: „Pravilă sau Îndreptarea soboarelor a tuturor şi a tuturora din lumea aceasta, ale întâmplatelor. Scris preotul Nicolae Gheorghevici, preotul Muraniului, în al 26-lea Octomvrie anul curgător 1809". Şi acest exemplar era citit, chiar filă cu filă, cum face Mihail Martinovici Roşu personalitate a Luminilor bănăţene formată în preajma celor mai înalte dar şi celor mai puriste cercuri ortodoxe din provincie — la episcopia Timişorii: „S-au cetit această Pravilă de multe ori de la început până la sfârşit, de rând, în vreo câţiva ani. Mihai Roşu din Jadani, în 20 Aprilie 1820, om bătrân de 70 de ani". Nu a fost desigur nici singurul şi nici ultimul cititor. Îi urma cineva care nu mai făcea parte dintre oamenii bisericii dar era totuşi interesat: „1823 în 14 Mai, şi eu am cetit! Nicolae Manoil din Felnac neguţătoriu".

Aceste texte erau apreciate chiar şi în afara spaţiului românesc acolo unde, ca şi în Banat, ortodoxia purta un dialog nu întotdeauna liniştit cu confesiuni cărora nu le lipsea milintantismul. Banatul, de pildă, a achiziţionat un exemplar tocmai din Herţegovina, dintr-o mânăstire[147]. „Această sfântă şi dumnezeiască Pravilă este cumpărată de la igumenul Iosif de la Sfânta mănăstirea Morlacichii din Erţegovina la anul 1750. Şi o au plătit jupânu Iorga . . . cu preţu 12 fl. 24 h şi o au

https://biblioteca-digitala.ro

cinstit besericii Ghiladului pentru sănătatea viitor și pentru amortilor, precum vor fi din jos numiți, în zilele preoților Petru Popovici, Mihaĭ Popovici, Ioan Mandriș, Sărban Popovici, Ioan Mandreș și am scris eu, Gheorghie Popovici parohul carele sănt slujitori la această biserică de la anul 1757 (...) și până când va fi voia lui Dumnezeu ...". Era un al treilea exemplar atestat în satele Banatului în prima jumătate a secolului al XVIII-lea după cele citate, de la Comloșul Mare și de la Făget din 1736[148].

Remarcabilă este și răspândirea *Îndreptării Legii* în spațiu, extrem de uniformă: Lipova, Hodoș—Bodrog, Pojejena, Cornereva, Murani, Obreja, Ferendia, Timișoara, Sânicolaul Mare, Căpâlnaș, Caransebeș, Belinț, Lugoj. Interesul deci nu cunoaște o limită nici în timp și nici în spațiu. Nici o diferență între Provincial și Granița Militară! Constanța aceasta este dată de unicitatea legii românești dar și de unitatea în care era cuprins Banatul sub aspect bisericesc.

Cel mai bun exemplu pentru această unitate juridică românească evidentă și la nivelul satului bănățean, în timp și spațiu, pentru o carte care nu era de cult, de slujbă, îl oferă cazul exemplarului aflat în Biblioteca Seminarului Teologic din Caransebeș[149].

Se pare că primii proprietari au fost popa Stan și popa Eustatie. Plini de grijă ei semnează într-o mulțime de locuri dar în același fel: „Popa Eustatie ot Pluiești" și „Popa Stian (ot) Cocorăști ot Misli". Din Muntenia, Pravila, a trecut în Moldova la ctitoria lui Petru Rareș, Râșca, după ce a făcut un scurt popas la Oprișeni: „Aceast; sfântă carte ce să cheamă Pravilă (am cumpărat-o) de la Ion Ungureanul carele au fost la schitu(l) Sfintei Mitropolii la Oprișeni, direpț trei le(i) bătuți și un ... S-au făcut întru sfânta mănăstire Rășcăi ... a tot săborul de mănăstire (a) Rășcăi și pentru mai mare credință am pus pecetea mănăstirii, văliat 7183, m-ța fev. 13 d-ni". Din Moldova cartea a luat drumul Ardealului cumpărată fiind de Dumitru Fărcaș din Beiuș, de la un popă, Vasile, la care însă nu știm cum și când a ajuns: „În numele tatălui și duhului sfânt aceast; sfântă carte ce se cheamă Pravila sfinților (...) o am cumpărat-o eu, robul lui Dumnezeu, Dumitru Fărcaț din Biiu(ș) di la po(pa) Vasilie (...) direpț ... florinți și doao mleji grăo să să știe care lucru au do ... și alți oameni buni. Văliat 7184 ovo 1678 ... și am scris eu, Corapușin dascăl Belgoroschi logofăt". Este aici o greșeală căci anul de la facerea lumii 7184 nu corespunde cu 1678. Considerăm că aceasta din urmă este data corectă căci poate fi greu de acceptat ca într-un singur an cartea să fi ajuns la Rîșca, la popa Vasilie și, în sfârșit, la Dumitru Fărcaș. La 1763 era iarăși vândută: „Îndreptarea Legii și a Sfinților Apostoli și părinți cu toate canoanele, ca o moșie rămânându-ne noao de la domnul răposatul tatel nostru, ca frați învoindu-ne ... adecă am vândut-o ... popa Vasilie dirăpț doaăzeci de vonași ... anno 1763 avgust la popa Avram Calian, Calan Farcaș, Calan Ianos". La începutul veacului al XIX-lea se găsea tot în Ardeal: „Această sfântă și luminoasă carte adecă Pravilă este întărită, făcută și așezată de sfinț(i) și întru tot lăudații dascăli ai lumii și este Îndreptarea Legii cei adevărate care are toată judecata lui Dumnezeu archierească, împărătească de toate vinile preoțești și mirenești. Scris-am eu, diacul din Ciunga, Ioan Maior ... umblai în treaba dobândirii sfântului dar al preoții în anul de la Isus 1810, luna lui iulie în 18 zile". Cinci ani mai târziu era deja la Ghertiniș: „Am cetit și eu în Pravila aceasta la anul 1815, 20 avgust,

https://biblioteca-digitala.ro

Vasiliu de Ghertyanoș". De-a lungul vremii au mai semnat și alți proprietari sau cetitori care însă nu au lăsat însemnări. Probabil că de la Ghertiniș ajunge la Caransebeș, unde se află și acum.

Nereeditarea acestei cărți a contribuit și ea la prelungirea duratei de circulație a exemplarelor cunoscute. Trebuie să precizăm și faptul că Banatul a cunoscut și *Pravila* de la Govora, 1640. Unul din cele două exemplare a fost trimis, nu știm de unde, la Galați de E. Micu iar celălalt se afla în 1817 la Reșița iar în 1821 la Obad și, după trecerea prin Voiteg, ajunge la biblioteca Mitropoliei Banatului.

Primei jumătăți a veacului al XVIII-lea i-au aparținut, cu certitudinea pe care numai însemnările manuscrise o pot da, puține cărți. Practic au fost inventariate doar 12 exemplare și 8 titluri. Câteva din ele le-am pomenit deja. Ele pot fi grupate însă într-un interval cu mult mai strâns: 1717—1750. Ritmul achizițiilor crește spre mijlocul veacului.

Deși eșantionul este mic se pot totuși desemna unele direcții și un anume interes al provinciei pentru oferta editorială a veacului al XVII-lea. *Cazania* înțeleasă ca o carte de învățătură a fost, fără îndoială, una dintre lecturile preferate. Banatul a solicitat-o cu mult interes. Este un titlu care domină și între edițiile veacului următor. Până în prezent s-au putut înregistra 16 exemplare din *Cazania* lui Varlaam și 18 din cea de-a doua ediție a ei, *Kiriakodromionul* bolgrădean din 1699. S-a produs deci o contribuție importantă la constituirea fondului bănățean ce conservă acest titlu chiar și în comparație cu participarea Râmnicului și Bucureștiului. Primul a participat cu 3 ediții în 87 exemplare iar celălalt centru tipografic cu 2 ediții și 22 exemplare. Așadar cele două ediții ale veacului al XVII-lea reprezintă 40% din contribuția Râmnicului dar o depășește substanțial pe cea a Bucureștiului! Asociate cele patru centre interesate de acest titlu au dat Banatului, în 7 ediții, 125 exemplare din care cele mai vechi numărau aproape o pătrime, 23, 23%! Aceasta poate explica și de ce *Cazaniile* par să fi fost un titlu mai puțin solicitat decât altele tipărite tot la Râmnic sau București, ca de pildă, *Triodul* (165 exemplare), *Evanghelia* (227 exeplare), *Penticostar* (161 exemplare). La cele 109 exemplare râmnicene și bucureștene trebuie adăugate cele 16 de la Iași și 18 de la Alba Iulia ceea ce reechilibrează lucrările plasând *Cazania* între titlurile de interes. Cazul ei însă nu se mai repetă ceea ce înseamnă că textele lui Varlaam au avut un ecou remarcabil, că în mod deliberat au fost selectate atunci când satele Banatului s-au înzestrat cu tipărituri. Această selecție, faptul că a fost posibilă, că s-a întâmplat, constituie un element important în judecarea orizontului spiritual al lumii rurale de aici. Și în acest caz au intervenit vecinii. De pildă exemplarul de la Marginea, primul atestat în Banat, avea să vină, firesc, prin Ardeal[150]: „Să să știe că am cumpărat eu, popa Gioca din Marginea, de la Ion fec(i)orul lui popa Iuon din Ardeal, din satul Viner(ea) ac(e)astă pomenire și am dat pre (ea) 12 florinți, 11er(iți), luna fev(ruarie) d-ni 10 an(ul) 1734". Următorul ajungea aici însă direct de la Râmnic[151] atestând o timpurie filieră de colportaj: „Să să știe că această păucenie au luat-o popa Danil de la Clopodia di la Radul logofătul din Râmnic cu 13 zloți". Lucrurile se desfășurau probabil cu mult înainte de 1745 (poate și de 1734, când își încheiase o primă etapă a circulației sale bănățene: „Să se știe că această păucenie au luat-o Dănilă din Lăpușnic din mâna popi(i) Ion din Vermeș să se vândă drept 13 florinți ungurești mes(i)ța inoarie în 18 zile, 1745". Su-

https://biblioteca-digitala.ro

mele erau adunate cu greu, prin asociere. Un caz interesant apare la Satchinez unde comunitatea s-a asociat cu persoane particulare. Era spre sfârşitul veacului al XVIII-lea: „Data 1787. Să se ştie că au dat Adam Căta 2 florinţi (...) Ianăş Băraci, florinţi 3, Nicolae Românu florinţi 1, Sat Chinez 2 florinţi...[152].

Donaţia era, mai ales în prima jumătate a secolului al XVIII-lea o modalitate prin care bisericile ajungeau să se înzestreze cu cărţi în condiţiile în care pentru cele mai multe dintre ele preţurile constituiau un obstacol serios. În 1732 un locotenent român din regimentul spaniol săvârşea pentru Ogradena pe Dunăre, un astfel de gest memorabil dăruindu-i *Apostolul* bucureştean din 1683: „Adam, Iană, Ilona, Lupu, Gheorghe, Pătru, Toma, Armanca, Marincu; fiece trebi să pomenească aceste nume, care au cumpărat-o Adam Cătană, lt. ot spanăş am dăruit la Orşova, bisărica Ogradeni, Iunie 1732"[153].

Donaţiile nu puteau să vină decât de la oameni avuţi deci erau nu numai rare dar se făceau cu deosebire la biserici cu faimă, la oraşe mai ales. Astfel la Lugoj face danii de cărţi Mihai Cantacuzino, spătarul. O *Psaltire* bucureşteană din 1694 poartă semnătura sa. *Mineele* de la Buzău, 1698, care costau enorm (erau 12 volume) nu puteau face nici ele decât obiectul unei donaţii foarte înalte. Biserica Sfântul Gheorghe din Timişoara le-a primit, de pildă, de la Mitropolitul Ioanichie Vladislavlevici în anul 1724[154].

Cele mai multe cărţi au rămas să fie cumpărate de sate care o făceau cu greutate apelând la serviciile colportorilor interesaţi la rândul lor să câştige deci să urce preţurile. De aici şi strădania de a-şi înfăţişa meritele, efortul, ori de câte ori aveau prilejul s-o facă. Aşa s-a întâmplat la Potoc în 1723 când un ardelean aducea *Biblia* lui Şerban: „Scris-am pentru (ca) să (se) ştie că această sfântă şi dumnezeiască carte ce să cheamă Biblie o am vândut eu, Dumitru Diacul din scaunul Săliştii din ţinutul Sibiului, anume din sat Sibiel, feciorul Jurcăi Taban şi o am adusu totu în spate din Ţara Românească, din scaunul Bucureştilor şi o am vândut popei Cosmă din Potocu ca să fie lui şi copiilor lui cât vor trăi. Şi o am vândut pe bani buni şi direpţi ai lui drept florinţi 50 şi un cal, mesiţa mai den 12 zile. Iar de la Hs. 1723 şi am scris eu, Dumitru Logofătul ot Sibiel, cu zisa părintelui Cosma ot Potoc"[155].

Prestigiul acestor cărţi a fost deosebit. Tiparul, ilustraţiile, legătura, toate le dădeau o ţinută luxuriantă, bogată, încăcată. Literele adeseori erau mai mari, ilustraţiile mai numeroase. În general erau mai bine adaptate tipului de lectură publică decât ediţiile ce vor urma. Poate şi pentru aceasta erau mai căutate, îndelung folosite, mereu actuale. La Lugoj, în 1788, se vindea o *Evanghelie* greco-română, Bucureşti, 1693 care părea unuia ce însemna evenimentul destul de „lesne": „1788, mai 13. Această Evanghelie estă a preotesii răposatului preot Gheorghe Popovici şi fiind această preoteasă rămasă din tot neputinţă îi să arată cu această sfântă Evanghelie spre vânzare zăce că foarte leznă, spre tumneală câte o vre, spre socoteală ptăţ din scurt îi 20, că iaste tălcuită grecească împreună cu rumânească. Şi mai jos scrisă de mine, Mihail Costa, din oraş(ul) log(oj)"[156].

O analiză statistică fie şi de scurte dimensiuni poate avea totuşi relevanţa ei. Raportată la producţia tipografică a secolului al XVIII-lea, contribuţia secolului precedent este mai puţin importantă. A fost doar

https://biblioteca-digitala.ro

o contribuție complementară. Se poate constitui, din cele cunoscute, o listă de 25 de ediții, 15 titluri și 116 exemplare. Este deschisă cu *Pravila* de la Govora din 1640 și închisă de *Kiriacodromionul* din 1699. Relevant este însă faptul că din ea nu lipsește nici unul din titlurile cu adevărat importante. Acestea sunt chiar majoritare, sunt cel mai bine reprezentate. Astfel *Cazania* lui Varlaam în cele două ediții numără 34 de exemplare, *Noul Testament* de la Bolgrad, 11 exemplare, *Îndreptarea Legii*, 16 exemplare iar *Biblia* lui Șerban 6 exemplare. Ideea de achiziție selectivă este deci puternic argumentată. Cele cinci titluri din 15 recenzate reprezintă, în exemplare, mai mult de jumătate, respectiv 57,14%!

Așadar Banatul n-a achiziționat la întâmplare! Cărțile solicitate veacului al XVII-lea au fost cărți care practic nu și-au găsit corespondent valoric cel puțin (uneori chiar și ca titlu) în secolul următor adică atunci când s-a produs opțiunea.

C. Cărți din Țara Românească. Sec. al XVIII-lea

La începutul veacului al XVIII-lea circulația tipăriturilor românești în ținutul dintre Mureș și Dunăre trebuie pusă în directă relație cu brâncovenismul, amplul curent cultural care a străbătut practic întregul cuprins românesc. Sub semnul său stă aproape o jumătate de veac de viață spirituală în Banat. Firește, datorită cunoscutelor împrejurări istorice, el nu poate fi sesizat la nivelul artei arhitecturale, al expresiei monumentale, ci în cel al picturii de icoane, de frescă chiar acolo unde întâmplarea doar le-a păstrat. Nu lipsesc nici sculpturile decorative cu întreaga gamă de motive specifice. Cartea cu înfățișarea sa, cu ilustrația, frontispiciile, vignetele, cu forma literilor chiar, cu predosloviile și stihurile la stema unor Cantacuzini, a Brâncoveanului (pe care Banatul le cunoștea și le respecta, zugrăvindu-le pe tâmpla Hodoșului sau cioplindu-le pe stranele de la Calina[157]) a străbătut peste tot, întreținând un gust și o atmosferă anume. Se cunosc numele multor zugravi care în frescele de la Lipova înfățișau sfinți înveșmântați în greaua hermină brâncovenească[158]. Între ei, un Ion ce poate fi din școala celebrului Constantinos și un Andrei, însoțiți de Nedelcu Popovici ucenic, cel care va lăsa Banatului icoane în care respectul pentru arta brâncovenească poate fi ușor recunoscut[159]. Acești artiști veneau din marile centre culturale ale Țării Românești, din Oltenia mai ales. Diaconul Vasile Loga descinde la Sredișie venind de la Tismana. Peste decenii fiul său menționa în pisanii, ca o dovadă a calității artei sale, locul de baștină „... s-au zidit și împodobit, cum să vede, cu cheltuiala a tot satu, ajutând și mult îndemnând jupânul obercnez Nicola Luchici fiind zugrav George a lu(i) Vasilie Diaconovici din Ungro-Vlahia de la Tismana Mănăstire, fiind cnez Moise Mărtinaș, 1774"[160].

Între cei veniți de peste munți, fie că făceau parte din cler, fie că slujeau școala, mulți se ocupau și cu meșteșugul de artă al copistului sau al legătorului de cărți și toți țin să menționeze, ca o garanție a calității, că vin din părțile Ungrovlahiei. Se poate vorbi, în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, de un adevărat flux cultural spre Banat, un șuvoi ce aducea deopotrivă oameni și cărți. Se pare că învățământul bănățean în epoca postotomană, până la Lumini, stă sub acest semn. Documentele pun în evidență această stare de lucruri. La Sânandrei se pomenește un

https://biblioteca-digitala.ro

Petru Ianoşevici născut în Ardeal, dar şcolit în Ţara Românească înainte de 1721. Aducea cu sine, venind în Banat, patru cărţi. Un altul, Pârvul Predoievici, era născut la Râmnic, unde învăţase cu dascălul Amfilohie. Aducea şi el patru tipărituri. La Hurez a învăţat Dimitrie Raicovici, cu dascălul ieromonah Lavrentie, dar în aceste părţi sosea de la Râmnic şi aducea cu sine „pravila şi cărţi". Înainte de 1723 tot la Râmnic studiase cu dascălul Şerban şi Barbul Zberceanul, posesor a cinci cărţi. La Brădiceni, având dascăl pe Preda, ucenicise, pentru a ajunge el însuşi dascăl, Mihail Idochinovici şi exemple mai sunt![161]

Începutul tiparniţei episcopiei râmnicene trebuie legat de realităţile politice ale momentului. Transilvania fusese supusă Habsburgilor, iar Banatul era evident vizat dacă nu şi controlat de acelaşi imperiu. Este limpede că în aceste împrejurări cartea şi lectura nu au fost, nu puteau fi, simple plăceri, divertisment, că circulaţia lor căpăta implicaţii mult mai complexe. Manifestările Contrareformei, evidentele sale determinări de altă natură decât strict confesională, au impus, ca reacţie, o politică *librară* lucidă chiar dacă ea nu a fost mărturisită explicit. Marea cantitate de cărţi româneşti ortodoxe din satele şi oraşele ardelene şi bănăţene, caracterul sistematic al difuzării lor, implicarea directă în editarea şi răspândirea tipăriturilor a unor mari personalităţi ca Antim Ivireanul sau Mihai Cantacuzino, o confirmă.

Cercetând fondul de carte din Banat, însemnările manuscrise, se desluşeşte existenţa unei anumite etapizări în evoluţia statutului cărţii, a locului şi semnificaţiei sale în societatea la care ne referim. Prima ar putea fi numită „iviriană", deşi ea depăşeşte cronologic, viaţa marelui învăţat român. Prezenţa cărţilor din această epocă este un element ce concură la cristalizarea acelei atmosfere brâncoveneşti care a caracterizat spaţiul cultural bănăţean în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, dar şi o consecinţă a politicii librare bine organizate. Sunt cunoscute cărţi imprimate de Antim sau cu sprijinul său încă din ultimii ani ai veacului al XVII-lea care au circulat în Banat, dar punctul semnificativ a fost atins atunci când şi-a început activitatea tipografia râmniceană.

Primul titlu din lunga listă a celor editate acolo a fost binecunoscut Banatului. Este vorba de *Antologhionul* din 1705 coligat cu *Octoihul* din 1706. El a fost semnalat în mai multe localităţi dar nu peste tot a mai fost regăsit: Sacu (actualmente la Galaţi), Ticfaniul Mare, Măureni, Oraviţa, Cârnecea, Pădureni, Liebling, Clopodia, Jebel, Bata, Căpâlnaş, Felna, Grădinari, Mănăştur, Folea[162]. Acesta din urmă a fost cumpărat abia la sfârşitul secolului al XVIII-lea: „Mineiul, cumpărat cu banii bisăricii satului Folii, prin părintele Popovici Ştefan, parohul mai sus numitului sat, cu preţul în bani 25 fl. 42 cr., la anul 1791 şi în luna Martie 20 de zile. Scris de învăţătorul Ioan Popovici den satul Ghiroda, la anul 1818, fevruarie 24 ...". Este drept, pe filele interioare, mai sunt şi alte însemnări, mai vechi: „Să se ştie când am învăţat eu la dascăl moldovean, glasurile şi canoanele în mănăstirea noastră cu Mani Olari (?) Scris-am eu ... Mathei ... 13, anul 1757"[163]. Nu avem elemente ce ar îndreptăţi localizarea bănăţeană a însemnării. În schimb la Sacu cartea a fost în mod sigur mult mai devreme, deşi însemnările nu sunt datate. Personajele însă sunt confirmate documentar pe la 1767[164]. La Oraviţa cartea era în 1731 fapt confirmat de o inscripţie incompletă[165]. La Pădureni se poate reconstitui, în linii mari, circulaţia: „Acest sfânt Minei l-am cumpărat eu, popa Constantin Dobre drept bani florinţi 16, la anul 1734,

https://biblioteca-digitala.ro

m-ța mai d-(ni) 15. Iar și cine s-ar afla vre-un om blăstămat ca să-l înstrinează făr de dreptate și să-l ia de la noi, să fie blestemat și afurisit de 300 și 18 sfinți părinți și de noi, să zicem toți, să fie Amin! Amin!" Probabil că el se afla deja la Pădureni pentru că un Iova Dobre, deci din neamul primului cumpărător, îl pune zălog la Timișoara, orașul cel mai apropiat: „Și iară să să știe precum că au fost acest sfânt Minei zălog pus (de) popa Iova Dobre, la Timișoara, la jupâneasa Aginita. Iova și eu, Iovan Laiu l-am cumpărat pintru 14 fl. și în slovă patru sprezece florinți cu bani buni a besericii Lighedului care estă scoși din cutia besericii și l-am cumpărat la 25 al (lui) Iunie la anul 1764, să fie a sfintei beserici în veac. Peste ani va fi iarăși amanetat iar prețul continua să scadă, semnificativ: „Eu, Ignat Popovici din Pojoga, pentru această svântă carte, Minai, cu știrea Domnului arhiereu Moise Putnic m-am împăcat și bani pre dânsa, de la tutori, am luat 6 fl. din mâna protopopului al Ciacovii, Luca Ioan ... 1778[166] ..." Așadar cartea slavonă stârnește un interes ce-l implică pe episcopul sârb și pe protopopul unei localități în care se vorbea și sârbește. Grădinari, sat mare pe Valea Carașovei avea cartea cumpărată încă din 1713, ca și în celelalte cazuri, odată cu *Octoihul* din 1706[167]. Lugojul l-a primit, este singurul oraș despre care avem astfel de dovezi, de la însuși editorul său evidențiindu-se astfel implicarea directă în desfășurările ideologice și deci politice a unor remarcabile personalități muntene: „Acest Antologhion și Octoih datu-l-au dumnealui Jupânul Mihai Cantacuzino vel spătar ... sfintei biserici de la Logoș, să fie pomană dumnealui vecnică pomenire, care (este) făcută cu cheltuiala dumnealui precum scrie îndărăt, din 8 i(unie) leat 1724 Mihai Cantacuzino"[168]. Nu întâmplător, desigur, a fost ales pentru donație acest important centru al spiritualității românești din Banat!

Octoihul din 1706 a circulat împreună cu *Antologhionul* de mai sus. Primul, cum am arătat deja, a ajuns în Banat cel de la Grădinari: „Să să știe cum eu, Martin Opra, dimpreună cu soțiu meu Stan am cumărat această carte anume Octoih di la popa Vasilie direpț bani talere 4 și o am dat să fie la beserica noastră (a) Cacovei. Iară fiind nescarva întâmplări să ne risipim, iară sămânța noastră să fie volnică a o duce unde vor vrea. Și cine va ajunge, ne rugăm, să facă bine să ne pomenească spre Martin, Stana și Opra. 1713"[169]. Recunoștință pentru gestul lor, urmându-le rugămintea de a-i pomeni, arată peste mulți ani enorioași din Grădinari: „Scris-am eu, Simeon al lui Mărtin Măgurian la anul 1773. Acest Octoih l-am cumpărat Martin Opra și soțiul lui Stan cu patru taleri și l-au dat Cacovei".

Molitvelnicul din 1706 a fost și el cunoscut iar cel de la Grădinari are chiar o însemnare autografă a lui Antim Ivireanul însuși: „Acest (...) Molitfelnic iaste a popi(i) Stanciului dăruit de sfinția sa, părintele chir Antim episcopul râm(niceanul) de pomană ca pre cine ar ispiti să-l fure și să-l strineze de la acest preot să fie proclet și afurisit de 318 sfinți părinți de(-n) Nicheea, așijderea și de smerenia noastră"[170]. Inscripția a inspirat o alta aparținând unui om al locului: „Să să știe (că) acesta este al meu, al popi(i) Pătru Ot Bocoșniță. Cine să-ria ispiti să-l fure să fie înfricoșată anaftima (de cei) 318 sfinți părinți de(-n) Nicheia așijderea și de smerenia noastră". Aceeași carte se mai află la Căpâlnaș și Lipova[171]. Tot într-o localitate bănățeană provine și exemplarul aflat acum la Galați[172]. Potrivit unui inventar din 1966 Vărădia ar fi avut și ea un exemplar care acum însă nu este de găsit[173].

https://biblioteca-digitala.ro

Cărți iviriene au venit și de la alte tipografii a căror activitate a fost dinamizată de același mare cărturar. Ion Bianu era, prin 1903, informat că la Măgura, Ruinei și Rugi se afla *Octoihul* târgoviștean din 1712[174]. Nici unul din ele nu se mai află în localitățile respective. Cele de la Alioș, Sculea și Zăgujeni se păstrează dar nu au însemnări.

Liturghierul, Târgoviște, 1713 a fost căutat între Mureș și Dunăre, socotind după numărul destul de mare semnalat, având în vedere raritatea edițiilor iviriene. La Răcăjdia se află un exemplar bine conservat dar cu însemnări târzii, din veacul al XIX-lea[175], în timp ce altul, la Câlnic, a fost completat prin manuscriere încă la 1742[176]. La Galați a fost trimis, din Banat, un exemplar și el fără însemnări[177]. La Vucova prima însemnare s-a făcut în anul 1762: „Această carte, adecă Liturghie, am cumpărat eu, Gheorghe Adam și am dat-o la sfânta biserică de pomeană, nime să n-aibă nici o treabă, că eu cu banii mei am cumpărat, cu 3 fl. la anu(l) 1762, luna fevruarie 18, Gheorghe Adam am scris, parohu Vucovii"[178]. La acestea se mai adaugă exemplarele de la Utvin, Chelmac și Arad (provenit de la Timișoara)[179].

Ceaslovul de la Târgoviște din 1715 se păstra odinioară la Măgura[180] dar acum se află la Timișoara[181]. Colecția episcopală din Caransebeș avea și ea un exemplar care, din păcate, nu se știe de unde a fost adus și nici nu are însemnări[182].

Direcțiile stabilite în vremea lui Antim au fost menținute și după moartea sa. Urmașii au continuat să trimită cantități mari de cărți spre Ardeal și Banat. Uneori ele ajungeau cu suprinzătoare rapiditate. De pildă un *Octoih* bucureștean din 1720 era ajuns la Brebu în același an: „... Octoih este al popi(i) Gheorghe (din) Borlova cumpărat di la București (la) leat (1)720. Să să știe că (...) au dat diaconul di la Brebu (...) bani buni pre această carte. M-ța fevruarie, d-ni 28"[183]. *Triodul* din 1726 are însemnări de la Giulvăz unde a și fost achiziționată. Cea mai veche datează din 1744[184]. La Grădinari în 1748 semna pe o carte din 1731 un popă Gheorghe[185], dar la Răcăjdia un alt exemplar din aceeași carte se afla încă de la 1746: „Această carte, anume Triod (este) cumpărată (...) (la) Racaștie (...) văleat 1746[186]. Mult căutat a fost *Chiriacodromionul* bucureștean din 1732, cumpărat la numai doi ani de la apariție: „Această sfântă și Evanghelie o au cumpărat vizmenenii împreună cu crivărenii de trebuință rugii, să le fie de pomană. Și au fost chinez Giura Beleio și au fost cu curgerea anului de la nașterea lui H(risto)s, 1734 și cumet au fost Mărtin Giurchescu cu Mihai Miclea, Savu Niculea, Mărtin din Vizma. Iar cine s-ar nevoi ca s-o înstrineze au să o fure, au să o vânză, cu sila, au pentru vre-o pricină, unul ca acela să fie afurisit și anatema și într-un loc cu Iuda iar afurisit de 318 sfinți de Nichei aceasta"[187]. La Caransebeș; semnalând condiția destul de incomodă a cărții românești, o astfel de carte s-a putut achiziționa dar în sistem personal: „Această carte ce să cheamă Poucenie o am păstrat eu, popa Ioan Popescul ot Caransebeș pentru sufletul meu"[188]. Același lucru poate fi constatat câțiva ani mai târziu când Gheorghe Ilinescu socrul lui Nicolae Stoica de Hațeg notează la cumpărare în mod expres că o face la modul personal și nu oficial. *Antologhionul* din 1737 are o însemnare relevantă în această privință „Să să știe că acest Mineiu rumânesc l-am cumpărat eu (...) George Ilinescu de la popa Trandafir (...) să fie moșie copiilor mei. L-am cumpărat în luna lui august în șaptesprezece, 1744"[189]. Lucrurile se repetă aidoma peste un an: „... estă a me (...) Gheorghe Ilinescu (...) cumpărată

https://biblioteca-digitala.ro

cu bani(i) mei. Am cumpărat-o în luna aprilie, 1745"[190], cumpărată cu bani(i), florinți nemțești cincisprezece, cas să fie moșie copiilor mei. Am cumpărat-o în luna aprilie, 1745"[191]. *Liturghierul* bucureștean din 1733 era la Soceni în 1735[192], iar *Evenghelia* din 1742 era la Iam în 1748: „... să să știe că iaste a (...) popi(i) Simion din Iam sin Ursul Tighia. Și l-am cumpărat cu cheltuiala lui să fie moșie lui și copiilor lui în viaci pomenire, 1748"[193]. Aceeași carte era la Sculia în 1750[194], la Nerău în 1768[195], iar la Vărădia se fereca în argint la 1770[196]. *Penticostarul* din 1743, cel râmnican, se afla la Teregova în 1759: „... s-au cumpărat prin cheltuiala satului Teregova prin rugăciunea și mijlocîrea cuvintelor miale, mai jos iscălitului Dardușa Prădăscu drept fl. 8, zic cu slova florinți opt (...) tot într-o vreme s-au cumpărat o (...) Evanghelie..."[197] care s-a păstrat și ea: „Adecă să să știe că (...) estă cumpărată cu cheltuiala satului Teregova (...) aprilie 12, 1759"[198]. Tincova o poseda din 1760[199]. Ediția bucureșteană a *Penticostarului* din 1743 deși nu s-a bucurat de aceeași răspândire ca cea râmniceană a pătruns totuși în Banat: „Acest Minei iaste (...) a Topliței cumpărat cu 23 fl. bani(i) Toplicenilor și ai Bărzănilor, a Pecinișcii și ai Coramnicului și ai preoților, 1749"[200]. O carte de la București din 1746 s-a cumpărat la Lugoj în anul următor, însemnându-se cunoscutul blestem pentru furi[201]. Încă și mai repede s-au petrecut lucrurile la Sipet cu o carte din 1747: „Această sfântă carte, Triod, cari l-au cumpărat cumeții împreună cu priotul ca să fie Sipetului (...) 1747, iunie 14..."[202]. *Cazania* din 1748 s-a bucurat de multă căutare și cel mai clar o exprimă cele 69 de exemplare cunoscute în banat din care unele au și însemnări care să le reconstituie circulația. Un Petru Iorgovici bănățean după nume dacă nu cumva chiar faimosul protopop de Vărădia (Oravița)[203] avea un exemplar în 1751. Peste trei decenii el ajunsese la Brebu[204]. Ticfaniul Mare intra în posesie prin cumpărare în 1761[205], iar Satchinez la 1765[206]. Chiar în anul apariției Octoihului râmnican din 1750 era în proprietatea unui „dascăl Stolojan"[207], desigur unul din cei veniți pe atunci în Banat din Oltenia. S-ar putea ca el să fie pomenit și într-o inscripție de la Sasca făcută în 1769[208]. Timpuriu a ajuns la Vermeș și la Izgar[209]. *Molitvelnicul* din 1758 s-a achiziționat la Ghertiniș în 1768[210]. Dar este foarte probabil că cea mai rapidă achiziție s-a făcut la Cârnecea când s-a cumpărat *Triodul* din 1761: „1761, martie 20. Să să știe această (...) carte Strastnic, iastă a satului Cârnecea. Și am cumpărat-o cu 5 fl. și au fost chinez Giurgi Adam și au dat bani(i) Crăciun Blidariu"[211].

Documentele lasă uneori să străbată câte ceva despre modul în care erau aduse în Banat, în această etapă de receptare a cărților din Țara Românească. Alteori corelarea datelor permite deducții logice. În cazurile în care ele au ajuns în anul tipăririi sau la intervale foarte mici, este normal să bănuim o relație directă adică o cumpărare chiar acolo, în orașele unde funcționau tipografiile, un colportaj foarte prompt ceea ce înseamnă buna organizare. Episcopi de Timișoara și Arad sunt surprinși în postura de beneficiari a unor importante transporturi de cărți comandate la Râmnic. Scrisoarea care însoțea expediția din 1752 cuprinde un pasaj sugestiv în care râmnicenii cer doar cheltuielile de transport, tipar și hârtie: „mai mult nu poftim"[212]. Este o dovadă certă că Râmnicul continua cu hotărâre planul ivirian de a susține prin tipar ortodoxia de peste munți și că interdicțiile oficiale încă nu fuseseră enunțate. Un număr important de cărți au fost aduse nu doar de învățătorii școliți în Țara

https://biblioteca-digitala.ro

Românească, ci și de clericii sosiți de acolo. Numai în colțul nord-vestic al Banatului în anul 1758 se înregistrează 76 de tipărituri aparținând preoților veniți în Banat[213]. Așezarea unui număr de oameni cu ocupații ce țineau de domeniul librar-copiști, legători, dascăli, preoți, zugravi — a avut consecințe în ceea ce privește condiția cărții: Existau oameni care fac din colportaj o sursă de venit importantă. Acestei categorii trebuie să-i fi aparținut acel popă Gheorghe din Borlova care cumpăra pentru satul Brebu, la București, o carte din 1720 exemplu deja citat. Care a fost numărul și aportul acestor colportori este totuși greu de estimat, dar faptul că într-un secol documentele semnalează doar două transporturi organizate de episcopii pare să sugereze că problema aprovizionării cu cărți a provinciei cădea în seama lor. Se cunosc numele câtorva râmniceni veniți să-și vândă cărțile în Banat, ceea ce confirmă opinia că tipografiile aveau colportori proprii, specializați[214]. Nicolae Stoica referindu-se la unul din dascălii săi de la Cornea știa că acesta „cărți rumânești de vânzare din țară adusă"[215].

Difuzarea se făcea într-o diversitate de forme și mijloace de la cumpărarea ocazională, la colportaj, până la transporturi organizate după regulile unui comerț.

Cărțile pe care tipografiile din Țara Românească le-au imprimat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea au continuat vechile drumuri cunoscute deja. Noi erau doar interdicțiile pe care autoritățile le-au decis în legătură cu aceste cărți. Colportajul le-a asigurat nu numai pătrunderea, dar și circulația de la o localitate la alta. Aceste cărți vor domina piața bănățeană până la războiul austro—turc din 1788—1792 care va pustii ținutul și va determina un efort de refacere la care însă vor participa și alte tipografii, mai ales Blajul. Până atunci însă tipografiile de la Râmnic și București vor continua să înzestreze bisericile din Banat cu tipăriturile de trebuință. Nevoia era încă foarte mare astfel încât se cumpărau și cărți care apăruseră în urmă cu decenii. În 1780 la Ramna se cumpăra un *Triod* din 1731, dar potrivit celor spuse de dascălul Bosioc el se afla în sat de mai multă vreme: „Această carte (...) iastă a lui popa Iacov de la șatul Ravna. Și această carte au fost a Tătin(u)s-o și au lăsat lui cartea, niminia să nu aibă triabă, nici fratii(i) lui, nici niminia (...) m-ța mai 14, 1780 liat. Scris-am (eu) dascăl(ul) Maxim Bosioc"[216]. Cinci ani mai târziu același titlu era achiziționat la Birchiș, în nordul ținutului[217]. O *Evanghelie* râmniceană din 1746, descoperită la Voislova, are o însemnare din 1774[218]. Mehadia își procura în 1782 o tipăritură de la Râmnic din 1748: „Această carte (...) să să știe că am cumpărat-o eu (...) Ștefan protopopul din Mehadia (...) la anul 1782[219]. Mai înainte circulase în Țara Românească: „Această (...) s-au luat de la popa Grigorie ot Bodești pentru bani domnești, talere 3. Și au liuat și Catavasia tot pre acești bani. Însă acești bani (sunt de) la popa Dumitru, talere 2 (și de la) popa Preda, 1 taler. Popa Dumitru ot Păușeni, popa Preda ot Cișăl". La Bănia ajungea încă înainte de 1783 un *Octoih* din 1750: „Iată precum să să știe când am fost dascăl în satul Bănia (la) 1783. Petco Mihailovici"[220]. Exemplarul de la Vermeș era, în 1773, cumpărat la Izgar: „... s-au cumpărat a doaua oară de la popa Ștefan din Ișfară. (Am scris) eu, Miclău Rudianu din Vermeș la anul 1775"[221]. O carte mai rară, *Preoția*, din 1749, ajunsese la Jupalnic în 1781: „... iaste a preotului Ioan Popovici parohialnicul Jupalnicului Nou și Bătrân și (...) cine s-ar ispiti cu gându ca acela să o fure și va fi furat-o, judece-l

https://biblioteca-digitala.ro

Dumnezeu ca pre fur (...) septem(brie) 8, 1781"[222]. Tot atunci, la Ghertenis, se documentează o *Psaltire* din 1751[223]. *Triodul* din 1761 era deja la Grădinari în 1776[224], la Peştere în 1785[225] şi la Ilidia în 1788[226]. Un caz interesant, prin dovezile aduse de el cum că ofiţerii din Graniţa militară nu erau dispuşi să şi aplice interdicţiile privind importul de carte, s-a păstrat însemnat pe *Liturghierul* din 1767, de la Verendin: „Aceasta (...) iaste a (...) satului Verendin (...) şi s-au cumpărat de liacuitorii satului pentru sufletele lor drept cu 12 fl. şi fiind (...) parohialnici (...) Micşa Roşca şi cu feciorul lui (...) Ioan Popovici. Şi s-au cumpărat astă carte prin chiverniseala domnului capetan Mârzici stând şi îndemnând (...) fiind într-această vreme dumnealui companiei comendant, stăpânind aceste sate: Teregova, Luncaviţa, Verendin, Domaşnea, Cănicea. Şi am scris eu (...) Dimitrie Petrovici (...) (din) Domaşnea în anul (...)1783[227]. Când a ajuns la Doclin exemplarul descoperit acolo din *Penticostarul* de la 1767 nu ştim, dar era consemnat în 1784[228]. În ultimile zile ale anului 1781 se cumpăra la Măgura, *Molitvelnicul* din 1768: „...(în) satul Crecima (...) am scris cu mâna de ţărână (...) iară scrisoarea (nu) va putrezi în veci. Iar cine va ceti doară va face bine de mă va pomeni (...) Atanasie Popovici (...) m-ţa decemvrie 26, 1781[229]. Încă în 1788 se afla în Banat un *Triod* din 1777: „...iaste la Bogodinţi (...) cine s-ar întrece să o fure să fie blestemat (...) 1781, decemvrie 9"[230]. Repede a străbătut drumul *Molitvelnicul* din 1782. La Pătaş era cumpărat în 1785 „di la Banţa Popescu din satul Românesti"[231]. Valea Almăjului era şi ea interesată în a-şi procura tipărituri muntene. *Triodul* bucureştean din 1746 se cumpăra, în schimbul unei mari sume de bani, în 1786: „...am cumpărat eu (...) şi s-au dat această carte de pomană să fie în veac aici în Greoni şi au dat bani pre ea (...) Păun Ogrinca şi alţi(i) care s-au ostănit (...) şi care s-ar ispiti a o despărţi, a o strămuta (...) şi s-ar lua au de preot au de muiere să fie blestemat de mine şi de trei sute şi optsprezece sfinţi părinţi de la Nicheia şi de alţi sfinţi părinţi. Şi s-au cumpărat la liat 1786, decemvrie, 16 zile"[232]. Nicolae Iorga, în drumurile sale bănăţene semnala la Cornea o carte bucureşteană din 1760 ajunsă acolo după un deceniu: „Aceasta (...) s-au cumpărat de preotul popa Pătru din Corniia (...) 1770, septembrie"[233]. Trei ani mai târziu un alt exemplar ajungea la Dalci, lângă Caransebeş: „A ... cumpărat-o moşul Ianăş diacul din Dalci (...) pentru pomenirea dumnealui şi a părinţilor (...) Dar cine s-ar gândi să o fure, afurisit (...) să fie! S-au scris în (...) Dalci, decemvrie 1773 Nicolae Ianoşăvici paroh (în) Dalci"[234]. Mult preţuită a fost *Cazania* din 1768. La Bănia este semnalată într-o însemnare din 1781, când fusese cercetată de Augostin Negru de la mânăstirea Baziaşului[235]. Cartea ajunsese şi în Clisura Dunării, la Moldova Nouă: „Această Cazanie estă cu cheltuiala (...) bisărici(i) a Boşneacului (cumpărată) (...) la anul 1782"[236]. Tot acolo şi tot atunci se achiziţiona *Antologhionul* din 1777: „...este cumpărat cu cheltuiala (...) bisărici(i) a Boşniacului (...) la anul 1782"[237]. Probabil că la 1782 localitatea şi-a completat fondul cu titlurile de trebuinţă ceea ce ne face să bănuim că au fost aduse de un colportor specializat. Prudenţa, probabil, nu l-a lăsat să semneze. La Vălişoara însă ea a fost lăsată deoparte: „...s-au cumpărat (...) de la preotul Isaie din Ţara Românească la anul 1776, martie 19 ..."[238].

https://biblioteca-digitala.ro

Care a fost numărul cărților ajunse în Banat înainte de 1788 este greu de aflat. Există totuși documente care permit anumite concluzii în ceea ce privește numărul deținut într-un sat ca și a ritmului de achiziție. O categorie de mare importanță între aceste documente o reprezintă protocoalele de socoteli ale parohiilor sau inventarele de bunuri făcute cu anumite ocazii. De pildă la Sihla existau următoarele cărți: „1 Evanghelie, 1 Liturghier, 1 Minei, 1 Octoih, L Cazanie, 1 Psaltire, 1 Ceaslov, 1 Catavasieri"[239]. La Luncavița se cunoaște o astfel de listă: „Una evanghelie rumânească, Un minei rumânesc, una Cazanie rumânească, un Octoih rumânesc, un Triod rumânesc, un Penticostar rumânesc, Un Apostol rumânesc, una Psaltire rumânească, un Polustav rumânesc. Suma cărților: dăraburi 9"[240]. La Câlnic, în 1780, se cumpăra un „tisloveț rumânesc", la 1784 pentru „2 cărți Psaltire și Catavasieri", s-au mai dat alți bani, la 1785 „pentru Cherți" s-au cheltuit 30 fl"[241]. Din păcate aceste liste nu precizează locul și anul tipăririi dar se poate aprecia că proveneau de la Râmnic și București, cele de la Blaj fiind încă suspicionate.

După 1788 satele au trebuit să-și refacă fondurile distruse total sau parțial. Această strădanie reiese clar din studiul însemnărilor. Au fost chemate să participe Râmnicul și Bucureștiu, surse tradiționale cărora li se asociază Blajul, din ce în ce mai important pe această piață, Viena și mai apoi Buda. Refacerea se întinde pe un deceniu și mai bine. Recurgerea la ediții vechi se poate constata și acum, dar într-o mult mai mică măsură ca altădată. Puține sunt cărțile de la începutul veacului al XVIII-lea cumpărate la sfârșitul lui. Cea mai veche dintre ele, o carte bucureșteană din 1728, se afla la Măru în 1793[242], iar o alta, râmniceană, din 1743, se cumpăra la Bogodinți trei ani mai târziu: „Această carte (...) s-au cumpărat satului Bogodinți. Învățător au fost Chirilă Marșianovici. Eu, Radu am scris, diac în școală, Bogodinți, 1796[243]. La Ticvaniul Mare era semnalată la 1795 o carte apărută în 1746[244]. *Octoihul*, din 1750, râmnican, cunoaște o mare căutare. La Pătaș ajungea în 1791" ... este a satului Pataș și e cumpărat cu bani gata (...) scris-am eu (...) Ilia Milicescu paroh (în) Borloveni, septemvrie 5, ani 1791[245]. La Peștere era în anul 1794[246] iar la Jupa un an mai târziu[247]. Brebu l-a achiziționat în 1796[248]. Acestora li s-au alăturat o altă serie de cărți din producția mai recentă. *Evanghelia* bucureșteană din 1775 se cumpăra la Pârvova în 1796 de către Ilia Călțun[249]. La Bogâltin, preotul Ioan Rădoi a cumpărat după prăpădul din 1788, mai multe cărți: „...cu ostăneală și pre supt ascuns s-au cumpărat (...) 1793, Ioan Rădoi ..."[250]. Pe aceeași carte lasă și asigurarea că toate cărțile „prin Ioan Rădoi s-au căpătat". La Rudăria se cumpăra un *Apostol* de la București, 1784, peste șase ani[251]. Tot acolo și în același an se achiziționează un *Antologhion* râmnican din 1786[252]. Din sursa deja desconspirată, Ion Rădoi continua să-și aducă cărți la Bogâltin: „Ioan Rădoi, moșnean din sat, căpătând cărți. Și de multe ori mersă pre picioare prestă munți, și nu era(u) căsăle chitite ..."[253]. Nu numai cărți aducea cu sine Ioan Rădoi: „...adusă (...) maistor din Țara Românească și Ioan începu lucrul (...) în 10, 1790, s-au isprovit în iunie 27, 1791". La Globurău pentru cumpărare s-a constituit un adevărat comitet: „Acest (...) Minei s-au cumpărat de (...) Lazăr Săvescu cu banii satului Globului fiind la cumpărarea (...) cărții aceștia Petru Baros învățători, Nicolae Săvescu căprari, Lazăr Vălsun epitrop și Pau Crăciunel

https://biblioteca-digitala.ro

diac în şcoală, întru această lună, decemvrie în 6, 1795"[254]. Iablanița își procurase cartea prin mijlocirea unui colportor specializat în cărți muntene și care, lucru mai puțin obișnuit, era localnic, Dimitrie Bogoievici din Bănia. Deși cu această ocazie însemnarea nu pomenește numele său, totuși nu încape îndoială că despre el era vorba. Însemnarea mărturisește că tipăritura s-a cumpărat de la „Namestnicul din Bania (...) la anul 1790 în luna lui septemvrie"[255] ori tocmai atunci această funcție era ocupată de Dimitrie Bogoievici. Simeon Popovici din Grădinari dona satului Cuptoare, lângă Reșița, o carte râmniceană din 1787, dar gestul său nu a fost chiar dezinteresat: „Însemnare să să știe când am cumpărat această carte (...) și estă cumpărată dă mine, ierodiaconul Simeon Popovici din satul Cacova și (...) vrău a o cinsti la (...) satul Cuptoare și pentru aceia am însămnat (...) luna lui iunie, 4, la anul 1795. Dat dă mine (...) Simeon Popovici care vreau a (veni) paroh la Cuptoare"[256].

Dar cea mai mare realizare din etapa finală a programului râmnican, produsul de maturitate, au fost cele 12 volume ale Mineelor. Cu toate că achiziționarea lor însemna un mare efort financiar ele au cunoscut o căutare deosebită în toate părțile locuite de români. Nu era însă, în cazul lor, o motivație exclusiv religioasă, una care să țină doar de nevoia bisericilor! Problematica abordată în predoslovii, deosebit de complexă, cuprinde importante referiri la istoria poporului român, la originea sa, vechimea pe acest pământ, la periodizarea istoriei sale, la momentul politic concret, contemporan, la viitorul înțeles ca unul al libertății. Prefețele episcopului Chesarie afirmă și popularizează ideile de latinitate, continuitate și unitate, punând în evidență, lucru rar în epocă, importanța elementului dac în etnogeneza noastră. Se fac referiri la evenimentele unei Europe a „vremurilor nestatornice", se dă un înțeles nou, un conținut nou cuvintelor „patrie" și „patriot"[257]. Pilda Fenixului era menită să întrețină speranța într-o măreție reînviată: „Țara Rumânească s-au asemănat acuma cu pasărea ce să numește Finix, carele cu a sale aripi aprinzând foc, se aprinde și arde pre sineși și făcându-și cu totul cenușă, iarăși din pulberea cenușei se naște și crește"[258].

Am considerat necesară o cercetare mai aprofundată asupra modului de receptare a lor în Banat, a interesului pe care l-au cunoscut în aceste părți. Harta răspândirii lor relevă nu doar o mare densitate, dar și un echilibru evident al acestei repartiții. Serii, în cea mai mare parte complete, se găsesc în satele nordice, pe Valea Mureșului, în pusta Timișorii și în Munții Carașului[259]. Putem aprecia, în actuala fază a cercetărilor desfășurate la nivelul întregii țări, că Banatul, ținând cont de mărimea acestei provincii, deține cel mai mare număr de exemplare. Mineele, caz deosebit, nu au cunoscut o circulație în interiorul provinciei ci doar de la tipografie la beneficiar. Odată ajunse într-o localitate bănățeană ele au rămas pe loc. Nu excludem nici posibilitatea implicării în această stabilitate a elementului economic, a prețului foarte mare comparativ cu orice altă carte. El nu a fost însă nici singurul și nici cel mai important. Atașamentul pentru *Minee* se explică prin ideologia predosloviilor care în Banat găseau cititori pregătiți s-o înțeleagă. Repeziciunea cu care au ajuns în Banat este și ea remarcabilă, după cum localitățile mai prompte în achiziție sunt și ele semnificative. Interesate se arată orașele și târgurile, acolo unde o burghezie română își afirma pri-

https://biblioteca-digitala.ro

mele inițiative. Negustori, funcționari, clerici rezidenți în astfel de medii sunt primii care le cumpără. De astă dată satele sunt mai lente în achiziționare. Atitudinea lor trebuie pusă și ea în relație cu ideologia predosloviilor. Nu este vorba de o respingere, dimpotrivă! Este însă vorba de o inversare a reacției în raport cu orașul. Acesta, cu lumea sa dinamică, mai informată, mai amestecată, are acum și forța și dorința de a-și procura cu iuțeală cărțile noi, noi nu doar ca apariții ci și în conținutul lor. Semnalul transmis de Chesarie era unul care ținea evident de Lumini așa încât era firesc să stârnească interes în acele medii care se legaseră mai repede și mai profund de acest curent de gândire. Caransebeșul deține una din cele mai vechi serii bănățene: „Această carte, Minei se numește prin care luna lui aprilie să și dovedește (...) Jupânul Ioan Iacob postamaistor au cumpărat-o și sfintei biserici a răsăritului au dat-o (...) care în orașul Caransebeș se află. La anul 1783, martie 5, de cel numit iaste cumpărată"[260]. Este semnificativă integrarea acestor elemente de administrație, de funcționari la instituții locale, în efortul de înzestrare cu cărți al comunităților românești. Faptul că Ioan Iacob Poșta dispunea de întreaga sumă, care era de peste o sută de florini, permite o apreciere asupra forței economice de care dispuneau, uneori, elementele populației românești urbane. La Caransebeș s-a achiziționat nu una ci două serii complete, dar din păcate aceasta din urmă este lipsită de însemnări. Oravița, oraș important pe harta industrială a Banatului, și-a procurat și ea două serii, de asemenea lipsite de însemnări lămuritoare. Mehadia a fost dotată cu cele 12 volume de un alt „jupân", un negustor provenit, dacă ne luăm după porecla de „Arnăutul", din mediul intreprinzător al macedoromânilor: „Acest crug de 12 Minee sănt dăruite (...) orașului Mehadii, dăruit de jupănu(l) Iova Petrovici pentru pomenirea sufletelor neamul(ui) dumnealui și cine să va îndeletnici a ceti îl rog să zică „Dumnezeu să le erte păcatele" și să le dăruiască sănătate la toți(i) ai dumnealui. Și am scris aceste cuvinte eu, Gheorghe Radovici fiind calfă la duchianul dumnealui, la 27 decemvrie la anu(l) 1787"[261]. Gheorghe Stoica, fratele cronicarului Nicolae Stoica de Hațeg, lasă și el o însemnare de pomenire a binefăcătorului, mai ales că îi era socru: „Acest crug de doaăsprezece Mineaie sănt dăruite (...) în orașul Mehadiei de socru-meu Gheorghe Ioan Arnăutu (...)"[262]. Tot atunci *Mineele* au ajuns într-un sat din Nord-vestul Banatului, la Comloșul Mare. Le cumpăraseră un grup de săteni pentru că nimeni nu dispunea singur de suma necesară: „Această carte ce să numește Mineiu pe luna lui Februarie l-au răscumpărat (...) Ioan Ivanovici, pentru sufletul lui și a soției lui. Ca să aibe ei amîndoi pomenire, ei și părinții lor. Iară cine se va ispiti a o înstrina să fie blestemat (...) în satul dat, în Comlăuș, în anul 1787 (...) în Avgust 15 s-au dat..."[263]. Volumul pe martie a fost însă plătit de altcineva: „Această carte ce să numește Mineiu pe luna lui martie să cumpără de (...) jupânul Dimitrie Lazarici pentru sănătatea viilor și pentru pomenirea morților (...) scris în Comloș, august 20, 1787"[264]. Volumul pe noiembrie se cumpăra de Ion Hațăgan, altul de o femeie: „... Ana carele au fost găzderiță lui Petru și el din Comloș, cu bani gata..."[265]. Mediului industrial din sudul Banatului îi aparțin colecțiile de la Sasca și Docnecea care se adaugă celor de la Oravița. Toate trei localitățile fuseseră sedii de căpitănate montanistice[266]. La Docnecea volumele se păstrează în întregime, dar au foarte puține însemnări. Una, ilizibilă, este datată 1786. Poate fi anul cumpărării. Pe mai multe volume se repetă că „această carte este

https://biblioteca-digitala.ro

(...) din oraşul Docniacia"[267]. La Sasca, deşi din 12 volume au mai rămas doar 2 file pe luna ianuarie, s-au păstrat mai multe informaţii. Colportorul, Banţa Popovici, ţine să facă dovada, cu acest prilej, a priceperii negustoreşti. Insemnarea sa, inclusiv versificarea, seamănă foarte mult cu o reclamă comercială: „Să ştiţi dumneavoastră că mult am fost ostănit de acest Mineiu, l-am cumpărat că doară voi scăpa de păcat, măcar că să va lua preţul celui dat, nimic nu va sărăci că toţ(i) sfinţ(i) îi va, aluia, ajuta, de păcat va scăpa de cu lacrimi să va ruga şi la bani nu să va scumpi a da! (...) 19 ghena(rie) 1791, Banţa Popovici"[268]. Semnatarul era din Românești şi se îndeletnicea de mai multă vreme cu vânzarea cărţilor. Satul Prilipeţi din Almăj a cumpărat de la el o carte ajunsă acum la Muzeul din Oraviţa: „Acest Molitvelnic iaste a preotului Grigorie Popovici din satul Prilipeţi, cumpărat di la Banţa Popovici din satul Românesc, la anul 1785"[269]. Cumpărând întreaga serie dintr-o dată, Grădinariul, sat mare de pe Valea Caraşului, a reuşit să ajungă la un preţ mult mai mic decât în cazul cumpărării separate: „În anul 1788 s-au cumpărat 12 Minee rumâneşti pe 12 luni cu îndemnarea mai micului preot Martinovici paroh satului Cacova (...) în anul 1792, 25 septemvrie"[270].

În opera ce avea să-i dea un loc de seamă între învăţaţii timpului, *Observaţii de limbă rumânească*, Buda, 1799, Paul Iorgovici făcea chiar în prefaţă referiri la *Minee:* „În cărticica aceasta, cetitoriule binevoitor, vei vedea cuvintele limbii noastre româneşti ce naşte rămăşiţe a limbii unei naţii care au numărat cândva mulţi puternici înpăraţi, dintre care pre IULIU Chesariu şi AVGUST în toate calendarele româneşti precum şi în mineiu românesc de toate lunele, adecă mineiu de obşte, spre veşnică laudă pomenim"[271]. Că Paul Iorgovici se referea l-a Mineele râmnicene reiese limpede din pomenirea numelui episcopului Chesarie, autorul predosloviilor. Între colecţiile bănăţene, ocrotită de o superbă legătură în piele, se numără şi cea de la Vărădia, satul lui Paul Iorgovici. Referirile lui Iorgovici la *Minee* şi prezenţa lor în Vărădia pot fi puse în relaţie. În orice caz aceste coincidenţe trebuie semnalate! Drumurile acestei serii au avut semnificaţia lor. În 1783 se afla la Poplaca pentru a fi legate: „S-au legat aceste Minee de popa Niagoe de la Poplaca prin aducerea popi(i) Dumitru de la Cacova la anul 1784"[272]. Probabil că fuseseră aduse nelegate de la Râmnic. Următoarea etapă a fost Timişoara: „Aceste Minee li-am dat eu, popa Dimitrie din Cacova ot Sibii (la) popa Constandin, al Temişorii paroh, să mă pomenească până a trăi aceste cărţi"[273]. Din păcate nu se precizează şi data la care s-a făcut transferul. Nu ştim nici dacă a fost vorba de o dăruire sau o cumpărare. Noul proprietar era el însuşi un cărturar, editor de cărţi româneşti, Constantin Şuboni[274]. Cum au ajuns *Mineele* la Vărădia, însemnările nu spun. Totuşi pe volumul lunii ianuarie s-au notat întâmplări petrecute în acest sat până în anul 1808: „S-au început biserica adecă s-au zidit, a satului Varadii, la anul 1754 şi arăngul cel mare care trage 6 măji şi 5 funţi, cu cheltuiala obştii, la anul 1808"[275]. Prin urmare trecerea de la Timişoara la Vărădia s-a întâmplat cândva la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul celui următor. Se poate pune deci întrebarea dacă nu cumva transferul cu pricina s-a petrecut în răstimpul 1796—1799 adică între anul la care Paul Iorgovici s-a întors din drumurile sale europene (1796) şi cel al apariţiei *Observaţiilor* ... unde se face trimiterea la *Minee*. Nu poate fi exclusă cumpărarea chiar de la Şuboni surprinzându-se astfel o relaţie între

https://biblioteca-digitala.ro

două personalități ale culturii românești din Banat. Desigur, e vorba de o ipoteză dar un fapt rămâne sigur: *Mineele* râmnicene se află la Vărădia sat unde în 1764 s-a născut Paul Iorgovici.

Exista o serie a cărei prezență bănățeană se datorează în chip nemijlocit unei personalități a literaturii noastre vechi, unui colaborator important al lui Chesarie în chiar editarea monumentalei serii de 12 volume, lui Dionisie Ecleziarhul. El dăruiește „orașului" Ciacova cartea atât de râvnită. Probabil că dispunea de un număr de exemplare primite ca „drept de autor". În orice caz pe fiecare volum lasă o solemnă însemnare: „Această sfântă carte ce să numește Mineiu care cuprinde în trânsa slujba sfinților a lunii lui mai, este dăruită de mine sfintei beserici a orașului Ciacovii în Bănat, unde să prăznuiește hramul Adormirea Prea Sfintei Născătoarei de Dumnezeu și Pururea Fecioarei Mariei, ca să fie neclintită de acolo în veacii și părinților miei spre pomenire. Mai, 21 zile, 1784, anul Mântuirii. Dionisie ecleziarh Sfintei Episcopii (a) Râmnicului. La metoh în Craiova fiind am scris, eu însumi. Iară îndrăzninc cinevași dupe vremi a o strămuta, să fie afurisit și anatema"[276]. Alături își pune sigiliul personal. Existența acestor cărți vine să dovedească o dată în plus strânsele legături pe care ținutul le avea cu centrele tipografice românești ale vremii, cu personalitățile culturale, ale epocii. Valea Almăjului avea și ea două serii — la Bănia și Lăpușnicul Mare — dar prima nu mai păstrează decât volumul pe octombrie. Recent, într-o altă carte, s-a găsit un mănunchi de file din cel pe septembrie. Niciunul nu are însemnări. Exemplarele de la Lăpușnicul Mare au fost legate câte două, probabil în jurul anului 1814, când s-a făcut cea mai veche însemnare[277]. O mână grijulie a notat cu litere latine informația (preluată poate dintr-o inscripție pierdută astăzi) că *Mineele* s-au cumpărat în anul 1791.

Culoarul Timiș—Cerna, importantă arteră de comunicație, păstrează câteva serii afară de cele două, cunoscute, de la Caransebeș. La Verendin cea mai veche însemnare făcută datează din 16 octombrie 1786"[278]. La Domașnea și Teregova lucrurile sunt de asemenea clare. Prima localitate le-a cumpărat după prăpădul din 1788: „Aceste Minee, la anul 1788, prădându-se Domașnea de turci (...) s-au dat (...) Domașnii ca să fie de pomană (mai) d-ni (...) 1795"[279]. Anul acela nu era însă cel al cumpărării. *Mineele* erau acolo de mai multă vreme, poate din 1792: „Această carte iastă dimpreună cu cele 12 Minee, pe luna septemvrie cuprinde întru sine (...) Și am scris eu fiind dascăl, iulie, 27-lea, 1792, Nicolae Pătrașcu magister"[280]. La Teregova, ca și la Comloș, banii necesari s-au adunat prin asocierea mai multor săteni, fiecare cumpărând un singur volum: „Aceste cărți s-au cumpărat (...) de dumnialui, Teodor Birăescu din satul Târnovii (...) drept 10 fl. Teodor Birăescu. Și am scris eu, logofătul Dăorin Bumbăcilă la anul 1793, decemvrie, 21 zile"[281]. Cel puțin un volum a fost achiziționat cu bani colectivi, ai localității: „... s-au cumpărat cu cheltuiala satului Teregova (...) și am scris eu, Iancu Berzescu (la) anu(l) 1794"[282].

În toate cazurile cunoscute prețurile au fost mari, între 90 fl. și peste 120 fl. Totuși cartea s-a răspândit cu iuțeală în întregul Banat fiind păstrate sau doar semnalate documentar la: Caransebeș (2 serii), Docnecea, Fizeș, Fârliug, Grădinari, Mehadia, Oravița (2 serii, Vărădia, Verendin, Lăpușnicul Mare, Sasca, Domașnea, Ceacova, Comloșul Mare, Jebel, Beregsău, Racovița, Făget, Bata, Căpâlnaș, Fiscut, Hunedoara Timișană, Lipova, Liebling, Hezeriș, Nicolințul Mare, Voivodinți, Teregova. Deci un

https://biblioteca-digitala.ro

număr de 29 de serii adunând 348 de volume! Aceasta este cea mai substanțială dovadă asupra interesului stârnit în Banat. Despre acest interes, despre rezonanța predosloviilor episcopului Chesarie aduc dovezi importante mulțimea de însemnări făcute de mai multe generații pe filele *Mineelor* râmnicene. Practic toate mediile românești din Banat au cunoscut aceste cărți: învățători, preoți, negustori, funcționari, ofițeri, soldați din trupele grănicerești, calfe, epitropi, oameni de rând. Predosloviile *Mineelor* au informat și au format, au trezit și au întreținut speranțe, au avut o contribuție distinctă la răscolitorul, complexul moment al Luminilor românești. Această monumentală operă tipografică, termen ce ar putea fi păstrat în cazul oricărei imprimerii europene, a fost o ultimă contribuție majoră a Țării Românești la fondul de carte al Banatului, încununând efortul de un secol care a impus limba pământului.

Mișcarea cărților râmnicene și de la București în interiorul Banatului va continua, dar la cote scăzute. Este vorba de o circulație determinată de construcția unor lăcașuri noi, din piatră, monumantele, care doreau să-și reînnoiască fondul de carte deținut, să-l redimensioneze potrivit noii stări.

D. Cărți din Transilvania

Banatul nu a dispus de o cercetare care să abordeze sistematic relațiile librare pe care această provincie le-a stabilit și le-a menținut în cursul veacului al XVIII-lea și în prima jumătate a celui următor cu Blajul, Sibiul și Brașovul, cu tiparul transilvan în general. Cercetările asupra circulației cărților muntene nu au fost secondate de o direcție care să pună în evidență componenta ardeleană a fondului de carte românească al provinciei, ceea ce a determinat o imagine incompletă despre fenomenul cultural bănățean în perioada de care ne ocupăm.

La adăpostul mult râvnitelor privelegii „ilire", Banatul se constituie, în raport cu Ardealul, într-un bastion al ortodoxismului[283]. Devine ținutul de azil pentru cei ce se împotriveau unirii în Transilvania, dar și ținutul de unde se declanșau valurile repetatelor ofensive ortodoxe. Momentul Visarion Sarai este exemplar în această privință.[284]

Un studiu asupra prezenței cărții transilvane în general și a celei blăjene în mod special, în ținutul dintre Dunăre, Mureș și Tisa, devine absolut necesar. Cum și câtă, în ce împrejurări a venit cartea aceasta? Circulația tipăriturilor provenite din cel mai important centru cultural al Ardealului dar și centru al „unirii", într-o provincie exclusiv ortodoxă, românească însă și ea, dobândește o semnificație aparte, egală cu cea a cărților râmnicene și bucureștene! Pentru ca ele să poată fi aduse în aceste părți au trebuit învinse obstacole serioase de ordin confesional. Momentul în care acest pas a fost făcut trebuie și el remarcat și pus în evidență.

În momentul în care tiparnița de la Blaj începe să dea la lumină cărțile sale, piața bănățeană era dominată total de produsele Râmnicului și Bucureștiului. Erau tipografiile cele mai apreciate pentru calitatea[285] imprimării, dar în primul rând apreciate pentru siguranța că textul publicat nu era contaminat de eresuri. Suspiciunea la adresa

https://biblioteca-digitala.ro

cărților ardelene crește odată cu intensificarea Contrareformei și cu dramaticele desfășurării care aveau loc în Transilvania. Deși pe parcurs se va atenua suspiciunea, niciodată nu va dispare cu desăvârșire. A fost principalul obstacol în calea pătrunderii cărților blăjene dincolo de Porțile de Fier ale Transilvaniei. Și totuși, această piață rămâne ademenitoare pentru comerțul cu carte, mai ales pentru o tipografie relativ recent deschisă, ultima sosită în competiție. Posibilitățile de achiziție ale Banatului erau cu totul remarcabile. El dispunea de două condiții esențiale în acest gen de comerț, care nu este totuși un simplu comerț: un număr mare de școlarizați și o serioasă forță economică[286]. Școala și Biserica rămân principalele beneficiare ale tipografiilor. Manualele însă au fost și vor rămâne atributul tipografiilor privilegiate de la Viena, mai târziu de la Buda. Erau singurele autorizate să tipărească cărțile pentru programul școlar asupra căruia se veghea cu o grijă deosebită. Biserica ortodoxă își căuta și ea cărțile în altă parte, mai ales la Râmnic și București. Ierarhii sârbi, episcopii, dar mai ales clerul obișnuit, vegheau cu aceeași atenție — cum în cazul manualelor o făceau autoritățile — asupra autenticității, purității confesionale a textelor. Năzuințele Blajului trebuiau deci să se confrunte cu unele condiții evident potrivnice. Pe de altă parte ele erau susținute de adânca solidaritate etnică și lingvistică care făceau căutată slova românească de oriunde ar fi venit. În calcul trebuie luată și relaxarea tensiunilor legate de „unire", care în Banat poate fi sesizată după anii 1790 adică tocmai atunci când încep să fie semnalate cantități mai mari de exemplare blăjene achiziționate în Banat. Lucrul nu este întâmplător, întrece cele două fenomene existând un raport de cauzalitate. Generația cărturarilor bănățeni de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și nu ne referim la cei trecuți prin școli foarte înalte — nu pare să mai vădească prea mare interes pentru problematica confesională, cel puțin nu sub acest aspect. Chiar și cărturari de sat, ca Nicolae Stoica de Hațeg, care făceau parte din clerul ortodox, nu lasă impresia că sunt implicați în mod deosebit în această chestiune. Dimpotrivă, lectura *Cronicii Banatului* dezvăluie că acest subiect căruia autorul i-a rezervat totuși largi spații din economia unui capitol, nu mai era considerat de actualitate, ci este doar un prilej de rememorare a unor întâmplări aparținând altei lumi și altei generații și în care eroul principal era chiar tatăl lui, preot ortodox persecutat în Ardeal de clerul unit[287].

Nicolae Stoica făcea însă parte dintr-o nouă generație a Luminilor românești solidarizată de un program propriu centrat în jurul problematicii, a spiritului național nemaifiind interesată în promovarea celui ilir al privilegiilor înțeles acum ca un anacronism.

Procesul separării în cadrul vechilor solidarități confesionale demarat în ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea, este din ce în ce mai accelerat după trecerea pragului noului veac. Punctul cel mai important în debutul noii direcții, moderne, îl constituie Congresul de la Timișoara din 1790 cu toate că el părea organizat sub stindardul revitalizării vechilor privilegii ilire. Aici tendința de individualizare, de separare a românilor în cadrul unui bloc confesional ortodox a fost vizibilă mai ales în atitudinea macedoromânilor proprietari importanți în provincie care au condiționat ajutoarele materiale de răspunsul pozitiv dezideratelor naționale. Spargerea blocului confesional, afirmarea propriului punct de vedere, românesc, într-un moment în care în imperiu

https://biblioteca-digitala.ro

se producea o restaurație catolică și se realizase deja compromisul între Curte și Vatican a fost de natură să încurajeze inițiativele privind promovarea greco-catolicismului, a unirii, în Banat. Această perioadă a ruperii unei vechi uniuni confesionale, sens limpede, vizibil, și de constituire a unui program propriu, perioadă în care lupta se ducea practic pentru instituționalizarea după criterii naționale a culturii dar nu numai, a solicitat și a obținut implicarea unor forțe românești din afara Banatului și chiar din afara blocului ortodox cum ar fi episcopia unită de la Oradea. Solicitarea s-a produs în numele unei noi solidarități ce nu se baza pe confesional ci pe spiritul național. Transferată în acest plan mișcarea românească începe să găsească o audiență mai favorabilă în cercurile de la Viena interesate în susținerea relansării catolice și slăbirea ortodoxiei în „varianta" Carlovițului.

Asumarea rolului de patron, de dirijor de episcopul Samuil Vulcan pentru părțile românești de vest nu este lipsit de relație cu această atitudine a curții. Tot ce s-a inițiat în Banat ca și răspunsurile sosite de sus au trecut prin cancelaria de la Oradea. Sprijinul pe care mișcarea națională din Banat îl caută la un episcop unit — Dimitrie Țichindeal era campionul acestei direcții — arată sensul și dimensiunile schimbării de atitudine în problema confesională. Unirea nu mai este privită pur și simplu ca o calamitate și chiar poate fi invocată la modul pozitiv. Petiția din 1814 face referiri directe la „existența unei ierarhii autonome față de cea catolică, până la colonizarea sârbilor și subordonarea ierarhică față de aceștia, inclusiv unirea bisericească (influența lui Vulcan), datorită căreia românii ardeleni aveau „episcopi de neam"[288].

Climatul politic era deci unul favorabil pătrunderii cărților de la Blaj. Momentul era propice și este limpede că el n-a fost pierdut. Creșterea cantității de tipărituri blăjene în Banat, accelerarea ritmului de pătrundere coincide cronologic cu cristalizarea noii mișcări românești, a noului program sub semnul solidarității naționale. A fost o condiție care nu poate fi ignorată în judecarea raporturilor stabilite cu Blajul. Confruntarea cu Râmnicul și Bucureștiul care dominau piața fără constrângeri legislative prohibitive ca în Transilvania, a fost destul de dură și a determinat manifestări care țin mai de grabă de „concurența neloială" (evident din partea Blajului, a noului venit!).

Pentru a putea fi depășit pragul suspiciunii confesionale era nevoie de un moment limită, de o criză, de o mare penurie a cuvântului tipărit, de creșterea cererii astfel încât să depășească mult oferta. Acest moment s-a creat și Nicolae Stoica l-a sesizat și l-a exprimat cu exactitate în cronica sa. La sfârșitul verii lui 1788 Banatul a fost trecut prin foc și sabie. Sate întregi au fost pustiite. În multe locuri odată cu sfintele lăcașuri au fost arse și cărțile. La fel s-a întâmplat cu școlile! Numai în protopopiatul Mehadiei, care nu era cel mai mare, nici ca întindere, nici ca număr de credincioși, s-au recenzat îndată după încetarea ostilităților 20 de biserici și 15 școli arse din temelii[289]. Este adevărat — unele măsuri de prevedere au fost luate. Circulara episcopului de Vîrșeț din 8 august 1788 este, în acest sens, mult citată[290]. Prin ea se aducea la cunoștință preoților bănățeni „năvălirea aceasta de pre urmă a turcilor care la Jupalnic și la Răvașa s-a întâmplat", atrăgând atenția tuturor să pregătească o căruță în care să așeze odoarele și cărțile bisericești pentru a putea fi salvate în caz de primejdie. Nu știm în ce măsură ordinul a fost respectat sau dacă a putut fi respectat. Cert este

https://biblioteca-digitala.ro

faptul că la data când se emitea circulara citată, sudul Banatului şi în special zona de graniţă — Craina, Almăjul şi Clisura — fusese pustiit. Şi chiar dacă la un anume prilej cărţile au putut fi salvate pe moment nu întotdeauna au avut apoi un destin mai bun decât cele definitiv pierdute. Iată o imagine apocaliptică — Lugojul în vremea războiului — rămasă în memoria lui Nicolae Stoica. În talmaş-balmeşul general ochiul său a ştiut să distingă cărţile: „... în Logoj, în evartire venirăm, unde aflarăm oameni şi piaţi spânzuraţi nevinovaţi şi mulţi aşa trecători prinşi. Logoju fugit, casele deşarte. La vitişpanul într-o cuhnă, lăpădaste, cărţile popii nemtăsc din Mehadia, a lui Marţel"[291]. De fapt nici el, Stoica, n-a reuşit să-şi salveze toate cărţile. La început a fost norocos căci deşi casa i-a rămas o vreme fără stăpân într-un sat plin de soldaţi puşi pe jaf: „... în soba mare nimic n-au stricat, cum am lăsat paturi, icoane, cărţi, etcetera, am aflat"[292]. Semnificativ acest „interior" cu cărţi, primul probabil, din literatura noastră! Cărţile erau în acest moment componente ale spaţiului cotidian, al încăperii unui om, în definitiv, obişnuit. Cuceriseră deci spaţiul cel mai întins, dar, şi cel mai greu accesibil. La o a doua încercare, Nicolae Stoica n-a mai fost la fel de norocos. Peste o vreme, după război, a reuşit totuşi să afle câte ceva despre biblioteca rămasă în biserica Mehadiei în timpul ocupaţiei turceşti: „Boiarii din Cerneţi cu al doilea ispravnic, Chiriac, viind, lui Laudon să închinară. El mie la conac mi-i deăte. Carele îmi spusă că el în biserica noastră, a Mehadii, făină, orzu, au descărcat-o şi strajă din turci au pus. El, cartea mea, Zlaatoustu, acasă îl are"[293]. Aşadar cărţi şi oameni au împărtăşit, la vremea de război, aceeaşi soartă! Pierderile au fost mari în toate. Refacerea trebuia deci, cu toate greutăţile, să fie cât mai scurtă. Urma să fie refăcute şcolile şi bisericile distruse şi să fie redotate cu cele necesare, în primul rând cu manuale, firește. Acesta a fost momentul Blajului! La câteva zile după Crăciunul din 1790, Nicolae Stoica a fost trimis în satele protopopiatului său pentru a lua măsurile cuvenite: „Şi rămaşi pe Mehadie. Şi după prânzi plecai la Biserica Albă şi de-aci pentru şcoale prin sate ce dascăli, casa, simbrii. Umblând într-acesta, unde aflam biserici arse, zicem să-şi facă o casă de rugă şi sta, de-a să apuca. Apoi, primind protoprezviteratu, acu aleargă prin sate, biserici a-şi face. Cărţi bisericeşti şi şcoleşti nu-a de şcoale căpătai, bisericeşti nu-s. Creştinii de la Sviniţa, toate satele, pri la Mehadia, Iablaniţa, Petnic, Corni, Cornereva, Teregva, 5 ani fără liturghie, ce nu văzusă cărţi bisericeşti şi de la Blaj, din Ardeal, multe cumpăra. Şi începură biserici, colibe de nuiale a-şi face, cu fân, pae a le acoperi şi a sluji. Preoţilor făcui protocoale matriculare de botezaţi, cununii şi de răposaţi, formulare dădei, apoi şi de ţirculare adusei şi le înpărţii formă a face dădei, pentru robiţi, carii, unde, la cine anume, ceruţi să întrebe pre cei scăpaţi şi să mi-i scrie"[294].

Este limpede că Nicolae Stoica relatează solicitarea adresată Blajului de a participa la restaurarea bibliotecilor, a fondului distrus de invazie ca ceva fără precedent, ca ceva determinat de o situaţie extremă. Pe de altă parte textul său exprimă limpede ideea că nici în aceste circumstanţe Blajului nu ocupă decât o poziţie complementară în ansamblul surselor care participau la refacerea („şi de la Blaj, din Ardeal..."). El semnalează faptul că singure sursele tradiţionale nu mai puteau face faţă, că se făcea explicit apel la o alternativă care până atunci dacă nu a fost pur şi simplu respinsă, în orice caz a fost neglijată.

https://biblioteca-digitala.ro

Şi totuşi drumul spre Banat era cunoscut Blajului de multă vreme. Sunt sesizabile anumite încercări — unele chiar spectaculoase — pe care tipografia ardeleană le făcuse pentru a putea să-şi impună marfa pe noua piaţă. Nu este însă vorba, înainte de război, de o prezenţă importantă, ci de una mai de grabă modestă, de fapt de câteva tentative atestate în însemnările manuscrise de pe exemplarele rămase. Cercetarea fondului de cărţi blăjene păstrat în Banat permite conturarea unei statistici relevante prin ea însăşi. Ea se referă, desigur, la perioada de până la 1790. În acest timp, adică de la deschiderea tipografiei de la Blaj până la 1790, acolo au văzut lumina 41 de ediţii, din care în Banat, până la încheierea războiului, au ajuns 19 într-un număr de 188 exemplare. În cele 19 ediţii sunt cuprinse doar 12 titluri, toate folositoare exclusiv oficierii. Dar din totalul de exemplare citat mai sus, numai 12 (la care se mai adaugă cu titlul de probabilitate încă două) au însemnări care certifică cumpărarea lor înainte sau în timpul războiului. Restul, fie că nu au însemnări fie că acestea sunt mai târzii. Această statistică vine să confirme afirmaţiile lui Nicolae Stoica că Blajul a fost solicitat mai serios abia după război, ca o consecinţă a acestuia. Totuşi analiza atentă a micului fond, a eşantionului datat cu certitudine, permite constatarea că încă de la început, din faza de tatonare a pieţii bănăţene, centrul editorial ardelean, pune în evidenţă o metodologie, o manieră de acţiune pe care mai târziu o va perfecţiona, dar nu o va mai diversifica.

Pentru a putea pune în lumină toate acestea este necesară trecerea în revistă a tuturor exemplarelor blăjene achiziţionate până la 1790, dar nu în ordinea ediţiilor, ci în cea a cumpărării. Primul care intră în discuţie este un *Strastnic* din 1753 donat satului Cliciova de către protopopul Lugojului, Petru Petrovici. Gestul său trebuie înţeles ca unul de ataşament pentru satul natal: „Petru Petrovici şi protopop (...) l-am dat de pomană pentru sufletul meu, la biserica satului Cliciova“[295]. Nu ştim cu precizie când anume s-a întâmplat donaţia şi, cu toate că Petrovici este atestat în funcţie din 1768, păstrăm o anume rezervă asupra faptului că evenimentul s-a petrecut neapărat înainte de 1788 şi nu după. Aceeaşi carte este semnalată la Bichigi, sat vecin Făgetului, şi nu este exclus să facă parte din aceeaşi tranşă ca cea de mai înainte: „Acest Strastnic a bisăricii Bitigiului cumpărat de sat cu bani, 6 fl. Să nu aibă nime treabă cu ea. Şi s-au făcut această scrisoare naintea cumeţilor, fevruarie 28, 1774“[296]. În anul 1777, în Banat, s-au cumpărat 3 exemplare dintr-o recentă apariţie ardeleană — *Evanghelia* din 1776. Primul din ele era cumpărat la începutul anului, ceea ce poate face o impresie despre promptitudinea cu care Blajul îşi aproviziona centrul său bănăţean: „Această evanghelie au cumpărat-o Nicolae Sascul (?) pentru sufletul lui şi al părintelui lui, fevruarie 19, 1777, Lugoj, Petru Popovici protopop ...“[297]. În zonă mai sunt semnalate alte două exemplare cumpărate şi ele în prima jumătate a anului 1777. Este vorba de sate vecine Făgetului şi Lugojului. Primul se află la Buzad: „Această Sfântă Eenghelie este numită a sfintei biserici a Buzadului ca nime să nu aibă putere di a o lua din sfânta biserică a hramului Adormirii a Născătoarei de Dumnezeu, la anul 1777, aprilie 8, dăruită de jupânul obercnez Domoş Fogaraş“[298]. Celălalt exemplar a fost găsit la Crivobara: „Această sfântă carte, anume Evanghelie, este a Crivoberii, luată de chinezu, anume Toder şi moşu Mărtin Cizmaş, (cu) florinţi 15 (...)

https://biblioteca-digitala.ro

luat în luna Iulie a(nul) 1777. Scris dă popa Petru Parabulea al Vizmii şi al Crivobării"[299]. Deci toate trei se află în aceeaşi zonă, nord-estică a Banatului, prima care se vădeşte sensibilă la oferta Blajului, toate trei au fost achiziţionate la foarte scurt timp două tipărire, nici un an, excluzându-se astfel pătrunderea în noul spaţiu printr-o circulaţie obişnuită, care presupune trecerea dintr-o mână în alta şi de la o generaţie spre alta. Aceste constatări determină ipoteza că tipografia ardeleană dispunea în părţile Făgetului şi Lugojului de un centru de difuzare, prompt aprovizionat cu noutăţi, sensibil la cerere, dar având totuşi o „cifră de afaceri" neglijabilă. El poate fi apreciat doar ca un „cap de pod" într-o regiune aflată sub controlul altor tiparniţe. Totuşi trebuie să precizăm şi faptul că titlul analizat mai înainte, respectiv *Evanghelia* din 1776, se mai află în încă 23 de localităţi bănăţene, ceea ce face din această ediţie una dintre cele mai bine reprezentate. Cu excepţia celor trei, citate, celelalte exemplare nu au însemnări sau sunt mai târzii decât perioada la care ne referim. Totuşi harta răspândirii lor poate avea o anume relevanţă: din ele 18 sunt dispuse în localităţi din estul Banatului, jumătate (respectiv 11) fiind concentrate în zona Făget—Lugoj.

Este sigur faptul că în afară de deschiderea unor puncte fixe de desfacere cum ar fi cel care a funcţionat în Lugoj—Făget, poate chiar la sediul protopopesc, Blajul sonda deja înainte de 1788, piaţa bănăţeană în profunzime cu ajutorul colportorilor. Cazul de la Dalci poate fi relevant. Cumpărătorul este bine cunoscut — popa Nicolae — nu însă şi colportorul. Pe un *Strastnic* din 1773 s-a însemnat: „Această care este a popi(i) Nicolae din satul Dalci milităresc şi împărătesc. Cine s-are afla să-l fure, să-l bată To(a)te rugăciunile ce se află aicea. (La) anu(l) (1)788, ianuarie 4, cu bani gata, florinti 5, cumpărată de mine, popa Nicolae parohialnic al biserici(i) sfintei Cuvioasi(i) Paraschiva Decemvrie 1783"[300]. Aceeaşi mână va însemna, mai laconic de asta dată, cumpărarea unei alte cărţi blăjene, *Apostolul* din 1767: „Această carte este a popii Nicolae din Dalcii militari, cumpărată cu bani gata fl. 12, anu(l) 1778"[301]. Atunci însă s-au achiziţionat mai multe cărţi, toate de la Blaj. O listă notată de popa Nicolae corespunde întru totul exemplarelor descoperite în localitatea respectivă: „Această sfântă şi dumnezeiască carte a preotului Nicolae carele se află în locuinţa în satul milităresc şi împărătesc Dalci, cumpărat de mine. Ai am lot şi alte sf-te cărţi: acest Strastnic şi un Triod, şi un Apostol şi un Penticostari şi un Palastaş totodată cu bani gata florinţi 54, cu slova cincizeci şi patru, tot cu a mea cheltuială şi am scris eu, popa Nicolae Ianoşăvici paroh (în) Dalci. Eu şi mâna vor putrezi şi cărţile vor rămâne carele vor ceti să facă bine a mă pomeni (...) 1778"[302]. Cu excepţia acestui „Palastaş" toate titlurile anunţate corespund celor găsite în fondul satului Dalci[303]. Este clar că Nicolae Ianoşăvici nu putea achiziţiona la o singură ocazie patru cărţi apărute în ani diferiţi (1767, 1768, 1771, 1773), dar din aceeaşi tipografie (Blaj), decât dacă s-a folosit de serviciile unui colportor. S-ar putea să fie acelaşi care a lăsat la Măru, nu departe (şi chiar mai aproape de drumul ce venea dinspre Transilvania) o *Evanghelie* din 1776: „Această sfântă Evanghelie au cumpărat-o Lepădat Palec din Băuţari şi Dumitru Bistrianu din Măru ca să aibă pomenire în veci. Şi am dat-o la biserică la satu(l) Măru, la hramu(l) Pogorâri(i) duh(ului) Sfânt. Aprilie a(nul) 1778"[304].

https://biblioteca-digitala.ro

Ținutul era atractiv pentru comerțul cu cărți, așa încât Blajul a recurs și la soluții lipsite de loialitate. Colportorii săi au vândut cărți cu foi de titlu care afirmau că ar fi fost imprimate la Râmnic[305]. Din prudență au șters cu cerneală tipografică numele gravorilor care ar fi putut demasca contrafacerea. Nu excludem posibilitatea ca totul să fi fost o afacere personală a meșterului tipograf, care, printr-un supliment de tiraj „aranjat", voia să-și suplinească venitul. Autoritățile din Țara Românească și Moldova au sesizat și ele falsurile dar foarte târziu[306]. Unul din cei păcăliți a fost și Nicolae Ianoșăvici, iubitorul de cărți de la Dalci. În ianuarie 1782 el cumpăra cu o sumă neobișnuit de mare o carte „râmniceasc㔍. Fusese oferită mai întâi satului Ruieni, dar locuitorii de acolo n-au izbutit să strângă prețul cerut, așa că au trebuit s-o cedeze Dalciului. Noii proprietari se grăbesc să-și noteze drepturile și să le anuleze pe cele ale Ruieniului într-o însemnare menită să ne lămurească despre modul cum se „descurcau" colportorii Blajului: „... cumpărat cu bani gata, florinți 37 iară pricina ceasta ștersu aceasta estă: fi(i)ndcă l-au lot și l-am cumpărat noi, dălcenii de la Dafin din Oraștia, adusă din Țara Românească cu multă nevoință. Anu(l) 1782, ianuarie 4, eu, popa Nicolae paroh (în) Dalci, Ianoșăvici"[307]. Afirmația că ar fi fost adusă „cu multă nevoință" era un neadevăr menit să dea credibilitate (în ochii eventualilor suspicioși) celor afirmate de fila de titlu. Popa din Dalci n-a fost singurul păcălit. Cu doar câteva zile înainte satul Crîșma cumpărase și el aceeași carte. Vânzătorul nu putea fi altul: „Această (...) carte adecă Minei l-au cumpărat Miclăuș Guță din Măru pentru ca să aibe pomenire în veci (...) în satul Crășma. Și s-au cumpărat în luna dechemvrie în 26 de zile la anul de la Hs., 1781, iară de la zidirea lumii, 7289. Și niminea să nu îndrăznească a o lua (...) Scris-am eu, Atanasie Popovici (...) cu mâna de țărână. Ci scrisoarea va rămânea în viac iară mâna va putrezi că e o floare ce se usucă la soare. Iulie 20, 1790"[308]. Mai toate exemplarele din această categorie au fost descoperite în localități din Banat iar *Mineiul* din 1780 (de fapt *Minologhionul* din 1781), cea mai scumpă carte blăjeană, *numai* în Banat[309]. Aceasta nu face decât să sublinieze prestigiul Râmnicului, dar și puterea economică a ținutului. Cât despre Dafin din Orăștie trebuie să arătăm că el acționa exclusiv din interes material: în Hațeg, la Sântămăria, difuza cărți râmnicene autentice: „Această Cazanie o am cumpărat (...) de la Simeon Dafin din Orăștie, anul 1785, iunie zile 17"[310]. Cărți muntene a introdus și în Banat. Dovada a rămas la Begheiul Mic unde semna cu același nume „Simion din Orăstie". Un caz singular — același colportor vindea și cărțile Râmnicului și ale Blajului.

Între prezențele blăjene trebuie semnalat *Strastnicul* din 1773, de la Pesac, achiziționat în 1783[311] (dar fără precizarea localității, ceea ce stârnește îndoieli) și cel din 1753 de la Reșița, aflat acolo la 1787[312].

În anul 1790 s-au cumpărat alte patru cărți de la Blaj: două la Bogâltin și două la Bucoveț. Primele sunt *Penticostarul* din 1768 și *Strastnicul* din 1753. Ele reprezintă cel mai sudic punct atins de cărțile Blajului, dar și un caz aparte: veneau aici nu din Ardeal, ci din Țara Românească. Au fost aduse la Bogâltin de către ctitorul bisericii, preotul Ioan Rădoi: „Această carte s-au cumpărat cu bani sătenești în luna aprilie 1790, la biserica satului, din Țara Românească în răzmerița neamțului cu turcu(l), prin mine, robul lui Dumnezeu, preotul Ioan Rădoi"[313]. Tot atunci — aprilie 1790 — s-a cumpărat și *Penticostarul:* „S-au cumpărat

https://biblioteca-digitala.ro

această carte la satul Bogâltin în luna lui aprilie în anu(l) 1790, cu bani(i) bisăricii"[314]. Sunt singurele cărți de la Blaj venite prin Țara Românească. Tot de acolo aduce Ioan Rădoi și meșterii care au ridicat biserica!

Și celelalte două exemplare, de la Bucovăț — *Penticostar,* 1768 și *Triod,* 1771 — aduc o mărturie importantă despre începutul activității celui mai important colportor pe care l-a avut Blajul în Banat, Simeon Pantea. El vindea în ianuarie 1790, la scurt timp după retragerea otomanilor, *Triodul.* Lasă pe filele lui, obicei binecunoscut de acum, o însemnare de pomenire, o însemnare cu un aer de solemnitate: „Iată, noi, satul Bucovăț, am cumpărat o carte, anume Triod, cu 20 de florinți de la Simion Pantea din Blaj, în luna lui ianuarie 9, 1790. Aceasta să se știe că eu, Pantea Simion am vândut acest Treod, de (la) mâna mea"[315]. Cine a adus la Brestovăț *Penticostarul,* câteva luni mai târziu, însemnarea rămasă nu precizează. Faptul că era cumpărat cu aceeași sumă, în același an și același sat ne face să bănuim că e vorba de același Simion Pantea: „Această carte este a lui Trandafir Oprinescu, cumpărată cu ajutorul lui Dumnezău, cu 20 de florinți, dată la biserică (din) Bucoveți de pomană (...) Scris-am eu, Constantin Deju în casa cnezului Trandafir Oprinescu, anul 1790, iulie 3 zile"[316].

Sumara trecere în revistă a exemplarelor de mai sus permite un număr de concluzii asupra primei etape blăjene.

Raportate la fondul de carte existent în Banat la această dată, exemplarele blăjene reprezintă un procentaj nesemnificativ.

Harta răspândirii lor evidențiază cele două drumuri pe care au venit, respectiv Valea Mureșului și Valea Bistrei. Sunt grupate de-a lungul acestor văi, în zona Lugoj—Făget—Caransebeș adică la „frontiera" ardeleană. Triunghiul la care ne-am referit se dovedește singura zonă deocamdată sensibilă la oferta Blajului.

Pătrunderea pe piața bănățeană s-a produs târziu, respectiv în 1768 (prima atestare), la peste două decenii după ce tiparnița ardeleană a început să funcționeze.

Prezența acestor exemplare nu este totuși întâmplătoare. Ele nu au fost aduse printr-o „circulație" obișnuită, ci au fost difuzate sistematic și hotărât. Avem certitudinea utilizării colportorilor specializați, dar și a unor centre fixe cum a fost Lugojul sau poate Făgetul. Activitatea lui Pantea în zonă imediat după retragerea otomană demonstrează sesizarea penuriei de carte creată de război și a momentului decisiv pentru instalarea pe noua piață. Situația a fost corect apreciată și în consecință s-a acționat cu promptitudine. Dacă până în acel moment a existat doar o tatonare a terenului, a specificului și posibilităților, mai mult un sondaj deci, după acest an Blajul își va extinde activitatea în întregul Banat. Provincia ocupă de acum un loc propriu în politica culturală a centrului ardelean. Ceea ce Nicolae Stoica constata din interior fusese receptionat și interpretat și în afară. Spre deosebire de relațiile de acest fel susținute până atunci cu Râmnicul și Bucureștiul, cu totul ocazional doar cu altele, în acest caz lucrurile au un aspect comercial mult mai evident: se recurge la „fals" și contrafacere, pe de o parte, se renunță la suspiciuni confesionale pe de altă parte, într-un cuvânt se comercializează, se vinde și se cumpără, cartea nu „circulă" doar așa ca până acum. Cu Blajul începe un anume moment ce poate fi sesizat la nivelul însemnărilor, al limbajului, al atitudinii care se degajă, fie și numai dacă ne

https://biblioteca-digitala.ro

referim la insistența cu care un Simion Pantea își afirmă calitatea de colportor, postură, ocupație onorabilă, *o specialitate*.

Cele două decenii de la cumpăna veacurilor cunosc maxima expansiune blăjeană. Cantitatea de carte „exportată" în Banat crește substanțial, practic de vreo 4—5 ori, cel puțin dacă ar fi să luăm în considerare numărul exemplarelor cu datare și localizare precisă.

În acest interval Blajul începe lichidarea stocurilor „supranormative", vechile tiraje pe care n-a reușit să le vândă imediat după apariție. Dimensiunea acestei activități a fost destul de însemnată și de o evidentă importanță economică. Astfel de situații sunt surprinse în foarte multe însemnări. Se certifică, prin ele, achiziții ale unor exemplare tipărite cu multă vreme mai înainte. Nu era vorba de recuperări, respectiv de trecerea de la un proprietar la altul, ci de o primă, adeseori și ultimă cumpărare! Și mai clare sunt cazurile când ediții vechi, de zeci de ani, au fost vândute de către colportori despre care se știe că desfăceau, ofereau numai marfă în stare bună, „ca nouă"! Această marfă fusese stocată și conservată, se păstrase bine așa încât peste două decenii ea putea fi prezentată ca o apariție recentă. O tipografie care funcționa fără întreruperi ajungea să producă mai mult decât putea desface și, pentru a rezista trebuia să-și intensifice eforturile de difuzare. În Țara Românească se ajunsese chiar la eliminarea unor tipografii concurente prin ordonanțe domnești. Blajul se afla și el în situația de a oferi ediții mai vechi. Exemplarele sunt numeroase și, fără a selecta în mod special, vom prezenta câteva din ele. Un *Strastnic* din 1773 era cumpărat la Armadia după aproape patru decenii de la apariție: „Acest Sfânt Strastnic iestă a sfintei biserici (a) Harmandiei care are hramul Sfântului Gheorghe, cumpărat cu bani gata, 21 fl. prin osteneala ameritului preot Constantin Popovici, paroh Harmandiei. Am scris în luna lui aprilie, 18 zile, la anul Mântuirii 1810"[317]. La Ilova este atestată o situație asemănătoare: „Această sfântă Evanghelie s-au dat de pomană la biserica satului Ilova la anul 1801 . . ."[318]. Era o *Evanghelie* din 1776! La Valea Bolvașniță se cumpăra o carte apărută în 1777: „Precum să să știe pentru această Catavasiariu s-au cumpărat de sat (cu) 4 florinți prin îndemnarea preotului Dimitrie la sfânta biserică la anu(l) 1803, ianuarie 5"[319]. Un *Triod* din 1771 este semnalat la Dalci în 1796 iar un *Penticostar* din anul 1768, la Bucovăț, în 1790. Cu acest prilej s-a făcut o lungă însemnare respectându-se întregul tipic: „Această carte este a lui Trandafir Oprinescu. cumpărată cu ajutorul lui Dumnezeu, cu 20 de florinți, dată la biserică din Bucoveți de pomană. Să nu poată muta nici de cum sau să o fure de la această biserică. Că cine s-ar afla s-o mute, să fie afurisit de sfinți trei sute și 18, să fie afurisit, de la Nichiia, și cei 20 de la Ierusalim, Amin!"[320].

Deși, cum am precizat mai sus, vânzările tardive nu vor fi o caracteristică exclusivă a acestei epoci, totuși trebuie pus în evidență faptul că, după 1800, lucrurile se schimbă mult. Cărțile apărute după această dată vor găsi cu mai multă iuțeală drumul Banatului. *Triodul* din 1800 era deja la Dalboșeț în 1803[321], la Duleu, în același an[322], la Gârliște în 1804[323] și tot atunci la Iablanița: „Această sfântă carte adecă Triodion iastă a satului Iablaniții și iastă cumpărată cu bani, 20 fl. 48 cr. Scris-am eu, cu mâna de țărână și mâna va putrezi iară scrisoarea va rămânea și cine va ceti, va pomeni! Ioan Trailovici din Globucraiovia, Iablanița, 10 aprilie, 1804[324]. Totuși cel mai repede a ajuns în Banat exemplarul

https://biblioteca-digitala.ro

găsit la Mehadica. După obiceiul său, verificat în atâtea cazuri, preotul Pavel Roșca lasă o lungă însemnare prin care comunică nu numai când, cu câți bani și unde s-a cumpărat cartea cu pricina dar și cine stăpânea atunci, de la vlădică la împărat: „Să să știe că s-au cumpărat acest Triod cu cheltuiala cărora au făcut bine oamenii din sat care să arată să die de pomană în satul Mehadica. Și s-au cumpărat în anul 1802, pe vremea împăratului Franciscus al doilea împărăția la Viena și fiind episcop înalt preaosfințitul domn arhiereu al nostru Iosif Ioanovici de Sacabent al Versețului. Și l-am cumpărat cu bani gata 14 fl. și am scris în luna lui fevruarie în 3 zile, eu, preotul Pavel Roșcovici paroh în Mehadica pentru ca să să pomenească că mâna va putrăzi iară slova să va pomeni. Amin!"[325]. *Apostolul* din 1802 exemplifică și el, cu câteva cazuri, pe de o parte rapiditatea cu care era făcută oferta blăjeană și pe de altă parte promptitudinea cu care Banatul recepta noutățile centrului ardelean. La Pătaș, în Valea Almăjului, atât de izolată atunci ca și acum, cartea era deja cumpărată în ultimele luni ale lui 1803. Însemnarea o lasă tot un Roșca, poate chiar rudă cu cel de mai sus, ei păstorind în sate vecine: „Această sfântă și dumnezeiască carte adecă Apostol s-au cumpărat cu bani, florinți patrusprezece, și numărul rămlenesc, 14 fl., a satului Patas învoială. Aste s-au cumpărat prin a noastra osteneală, a celor mai înainte scrișî, adecă prin a dumnealui laitanantului nostru cămendant în satul Pataș, Iosif Bumbacilă și împreună cu mine, preotul Ioan Roșca paroh Patașului dintră frații cei întru Hristos s-au dintră alții umiliți cetitori pomeniți întru numele lui Isus. Iar Isus numele nostru, următorilor noștri(i) ca și următori cinstiți ai noștri(i) întru Domnul să vă pomenească i pre noi, frații lor, și tot în ceata lui Dumnezeu ne vom lăuda pomenindu-se unul pe altul din sfânta scriptură, zice, rugăciuni unul pentru altul și așa veți împlini voia și legea lui Dumnezeu. Scris-am noi cei mai nainte scrișî, robi lui Dumnezeu, la luna lui noiemvrie în 30. anul Domnului 1803. Va trăi și se va pomeni doar ticăloasa mână va putrezi! Ioan Roșca paroh Patașului"[326]. La Valea Bolvașnița însă cartea ajunge doar în câteva luni după ce a ieșit de sub teascuri: „Acest Apostol s-au luat prin îndemnarea preotului Dimitrie Mirulescu (din) Valea Bolvașnița. Și am scris eu Dimitrie Mirulescu Ghimboașă T(inerimei) N(ațională) învățători. Am scris în 19 zile ale lunii ianuarie 1803. Mâna va putrezi iară scrisoarea în veci să va pomeni"[327]. Cam tot atunci ajungea cartea la Iablanița: „Fevruarie în 17 (s-a) cumpărat cu 14 fl., (în) anul(l) 1803. Gheorghe Trailovici paroh Iablaniții"[328]. Sunt și alte apariții blăjene care au ajuns cu multă iuțeală în părțile dintre Mureș și Dunăre. *Strastnicul* din 1804 (a treia ediție în acest centru tipografic!) este atestată la Folea în 1809[329], *Liturghierul* din 1807 la Fizeș în 1810[330], iar *Penticostarul* din 1808 la Toager în ajun de an nou adică la 31 decemvrie 1809[331]!"

Este evident că a crescut mult cantitatea de carte blăjeană, fie și numai prin faptul că acum se vând fără deosebire ediții vechi și noi, așa cum demonstrează cazurile la care am apelat.

Aria de expansiune s-a dilatat brusc, mai ales după 1800, suprapunându-se „frontierelor" provinciei. Blajul este prezent acum de la Mureș la Dunăre și de la Cerna la Tisa. Este drept că zona cu cea mai mare densitate rămâne cea de nord și mai ales de nord-est, adică ținutul dinspre Ardeal, acolo pe unde coboară drumurile transilvane, pe Mureș, pe Beghei și pe Bistra. Se constată un interes incomparabil mai mare

https://biblioteca-digitala.ro

decât în perioada precedentă pentru cartea blăjeană în satele din Graniță, văduvite în vremea războiului de o bună parte a fondului de carte. Almăjul, Craina, Valea Timișului cu satele sale bogate și bine populate achiziționează intens în toată această vreme. La un moment dat, prin anii 1803—1810, Granița pare să fi devenit chiar spațiul preferat de acțiune al colportorilor ardeleni, blăjeni în special. Aici nevoia de cuvânt tipărit era mai mare ca în alte părți neafectate direct de război. Existau și importante posibilități economice, dar și o elită românească mai numeroasă și mai activă. Militarii, ofițeri și subofițeri participă și ei cu autoritatea dar și cu banii lor la reînzestrarea cu cărți a satelor. Desigur zonele remarcate nu rămân singurele în care cartea de la Blaj a găsit cumpărători și cititori. O hartă a răspândirii lor ilustrează o expansiune de la est spre vest și de la nord spre sud.

În bună parte succesele Blajului se datorează unei rețele de colportori riguros organizată. O trecere în revistă a activității acesteia, fie și pe scurt, este necesară.

Simeon Pantea, despre care avem și cele mai numeroase informații a fost, fără îndoială, cel mai important dintre toți, cu activitatea cea mai îndelungată. După ispășirea pedepsei pentru participarea la răscoala lui Horea, acest român din părțile moțești se dedică răspândirii cărților ardelene (a celor de la Blaj și Sibiu în mod special) ajungând, la un moment dat, să editeze pe cheltuiala sa titluri pe care sondajul pieții le-a arătat insuficiente[332]. Legăturile speciale cu Blajul, dovada unor cunoștințe de latinie (probabil destul de sumare dar pe care nu scapă prilejul să le pună în evidență) ne fac să bănuim că, din punct de vedere confesional aparținea „unirii". Nu există însă nici o dovadă că în anii — mulți — cât a colportat în Banatul eminamente ortodox ar fi încercat să facă prozelitism. Au rămas destule cărți cu însemnări ale lui sau ale altora care permit reconstituirea perioadei bănățene. Ea este cuprinsă între 1790 și 1808 și se suprapune peste perioada în care centrul de la Blaj a cunoscut maxima „expansiune". Cărți aduse de el au fost găsite în 12 localități, iar în ce privește edițiile, pot fi citate 8 dintre care 7 blăjene și una sibiană. Nu ne îndoim că de fapt au fost aduse cu mult mai multe, dar chiar și cifrele de mai sus pot sugera dimensiunile activității sale. Zona predilectă este și în cazul său cea nord-estică, respectiv Valea Begheiului cu versanții sudici și dealurilor Lipovei și cei nordici ai Munților Rusca. Există însă dovada că, cel puțin în două cazuri (Toager și Foieni), a depășit cu mult aceste limite, aventurându-se în pusta timișană până spre actuala frontieră de stat cu Iugoslavia. Distanța între cele două drumuri este de vreo 10 ani, ceea ce ne face să considerăm că ele nu au fost singurele.

Prima carte o vinde la 9 ianuarie 1790 satului Cutina. De fapt *lasă* acolo *Triodul* din 1771 și *Penticostarul* din 1768, într-un gest a cărei semnificație comercială nu poate scăpa: *„lasă"* de la el 10 florinți din preț[333]. Pe de altă parte, ține să pună în evidență faptul că era o persoană distinsă, un om cu relații la Blaj. Prin anii 1790—1798 mai toate însemnările sale țin să precizeze că venea de la Blaj, că el însuși era blăjean — desigur o metodă de a-și impresiona potențialii cumpărători. Pe *Triodul* din 1771 vândut la 1790 satului Bucovăț semna „Simeon Pantea din Blaj". O altă mână însemna tot acolo evenimentul zilei — cumpărarea cărții — despre care însă nu dă amănunte, ba chiar lasă îndoieli că cel

https://biblioteca-digitala.ro

ce nota ar fi fost de față, dar în schimb ține și el să eternizeze că vânzătorul de cărți venea dintr-un vestit oraș românesc: „Această sfântă carte ce să numește Triod s-au cumpărat prin darea de bună voie a comunității Bucoveți, cu 20 florinți, doară adeverii nu pot — în bancă ori argint — fiindcă nu a aflat în ce chip. Și este de la Simeon Pantea, lăcuitoriu în episcopescul oraș Blaj, în 9 ianuarie 1790"[334]. Între 1798 și 1808 inclusiv, Pantea precizează că venea de la Sibiu. Din 1809 însă revine la Blaj.

Semnează în fel și chip, asociindu-și de multe ori atribute care-l dezvăluie ca o personalitate complexă, dedicat trup și suflet activităților librare, cărții românești. Lucrul nu este lipsit de intenție. El dorește să ne lase această impresie, este un chip pe care și-l zugrăvește singur — caz interesant pentru psihologia istorică! La Cutina era „vânzătoriu de cărți", la Sălciua era doar „legătoriul"[335] (Sălciua era satul natal și nimeni nu poate fi... filosof în satul său!) dar la Săceni devenise „CĂRTURAR"![336].

Uneori reușea să vândă într-o singură localitate un număr mare de cărți contribuind astfel decisiv la constituirea fondului de carte local. Așa s-a întâmplat la Poieni, un cătun din munții Poiana Rusca: „Aceste cărți, Evanghelie și Mineiu și Penticostari cu Strastnic și Leturghie, sunt de la Poieni, cumpărat cu 88 de florinți. Și cine s-ar ispiti a o muta de la această biserică, să fure, să fie afurisit de 300 și 18 părinți sfinți de la Nichiia. Amin! 1791. Și s-au cumpărat de la mine păcătosul, Simeon Pantea, de neam din Sălcioa, legătoriul. Pantea Simeon"[337]. O cantitate și mai mare de cărți blăjene le-a lăsat satului său, dar de astă dată nu le-a vândut, ci le-a dăruit. Evenimentul se întâmpla spre sfârșitul activității sale de colportor când, probabil, situația economică proprie era foarte bună. Și totuși, chiar și în această situație, trebuie remarcat un aspect semnificativ: cartea pe care a rămas însemnarea de donație era un *Octoih* din 1788, unul din falsurile blăjene pus pe seama Râmniculuí. Greu de admis că Simeon Pantea nu a sesizat faptul că o astfel de carte nu putea fi imprimată la Blaj, era doar un specialist! Împreună cu alte cărți exemplarul a intrat în fondul de la Sălciua, completând astfel tot ceea ce până atunci lipsea pentru buna desfășurare a slujbei: „Acest Oftoif împreună cu 5 cărți le-am dat eu, Simeon Pantea, anume Triod, Strastnic, Penticostar, Oftoif și Minei, bisericii din Sălcioa de... pentru pomenirea mea și a părinților mei Filip, Sav, Gheorghe, Todor, Ion Gheorghe, Ilină, Cruciță, Crăciun, Mărtin, Sîntioan, Măruță, Mariș, Carolină și cine se va ispiti a le fura sau a le instrina de la această biserică, să aibă a da samă înaintea lui Dumnezeu la a doua a județului. S-au dat (în) Sălcioa, 22 martie 1807, Simeon Pantea"[338].

Cunoscând lipsurile anumitor fonduri, Simeon Pantea, nu scăpa, negustorește, ocazia de a se oferi să le completeze. Acest lucru era cu putiință doar dacă el dispunea, la un drum de mai multe titluri din care alegea după trebuință. Oferta principală o constituiau însă noutățile, aparițiile de dată recentă. De exemplu la Valea Mare plasează un *Triod* din 1800 și un *Apostol*, desigur, cel din 1802: „Acest Triod de împreună cu un Apostol l-am vândut eu, Simeon Pantea din Sibiu, la satul Valiamare din protopopiatul Jăbelului, anul 1807 maiu"[339]. La Belinț, o mână de preot face o însemnare solemnă și poate tocmai de aceea cam confuză, din care răzbate însă importanța unui astfel de mo-

https://biblioteca-digitala.ro

ment — achiziția de carte — pentru viața unei comunități și pentru instituția ecleziastică la nivelul satului. Și în acest caz, care merită relatat, Simeon Pantea reușește să plaseze *Triodul* și *Apostolul:* „Această sfântă și dumnezeiască carte ce se chiamă rumânește Trei Cîntări, iaste cumpărată cu 24 florinți la anul 1806 împreună cu Apostolul, de la Simeon Pantea de la Sibiu, în zilele Prealuminatului împăratului Franțiscus întâiul arhiereu fiind excelența sa Ștefan Avacumovici al eparhiei Temișorii și Gheorghe Petrovici protopop al Hisiașului. Și s-au luat aceste sfinte cărți prin îndemânarea smeritului preot Popovici, paroh (în) Belinț, dascăl Thoma Popovici, chinez fiind Ioja Bublea, cumăt Chirilă Dumitru. Și fiind că în zilele noastre în lumea aceasta sunt scurte iar sfintele cărți ani vor ajunge, așa dar cei ce veți întâmpla a fi următori după noi în scaunul preoției, să nu încetați a face rugăciuni către Dumnezeu și pentru mine, robul lui Dumnezeu preotul Ioan, care mult au nevoit în tot chipul până am dobândit aceste sfinte cărți care mai nainte nici n-au fost cunoscute de ceilalți preoți . . . "[340].

Din însemnările rămase putem înțelege că afacerile bănățene ale lui Simeon Pantea au mers bine altfel ce rost ar fi avut să bată drumurile ținutului vreme de douăzeci de ani? Există chiar unele semne că s-a atașat de aceste locuri: face însemnări, își lasă pomelnicul neamului pentru a fi pomenit în biserici bănățene și uneori, am văzut, chiar lasă la preț. Există însă dovezi și mai convingătoare — donații către sate nevoiașe: „Această Evanghelie și un Strastnic și o Leturghie și le-am dat de pomană la bisărica Săcenilor să fie pentru sufletul meu și pentru a părinților mei. Să fiu pomenit de cine va fi popă la această biserică în Seceani și cine s-ar fi ispiti să le fure sau să le mute de la această biserică, aceste 3 cărți, să fie afurisit de 318 părinți de la Nichia. L-am dat eu, Simion Pantea, cărturari. De acia numele Simion, Filip, Ion, Sava și cu tot neamul meu". Aceeași mână continuă, de astă dată cu litere latine parcă anume pentru a-și pune în evidență știința: „Anno Domini 1793, ego, Szimion"[341].

Ultima semnalare în Banat s-a întâmplat în anul 1809 când vindea satului Zolt, lângă Făget, Triodul din 1800[342]. După această dată nu mai știm nimic despre el, nici când, nici dacă a mai revenit în Banat. Oricum rămâne un personaj interesant ilustrând o categorie care aparține, fără îndoială, istoriei culturii noastre. Era unul din oamenii care își câștigă existența în preajma tipografiilor, în zona comerțului cu carte.

Pentru o perioadă mult mai scurtă își face simțită prezența un alt colportor ardelean, activitatea sa suprapunându-se peste perioada finală a lui Pantea. În spațiu însă nu a existat nici o suprapunere. Noul sosit își vindea cărțile mai la sud, respectiv pe culoarul Timiș—Cerna, în Almăj, Craina și chiar pe Valea Cărașului. Nu excludem o raionare intenționată a pieții pentru a evita posibilitatea concurenței și a menține un preț avantajos. Ca și Pantea, Pavel Jitul provine din ținutul vecin al Hațegului. Prima sa mențiune datează din anul 1800 și a fost făcută la Prilipeți: „Cumpăratu-a-au acest sfânt Penticostar de la mâna dumnealui, Pavel Jitul și cu al dumnealui ortac, Iștfan Iancu din satul de la Sălișul de Sus din ținutul Hațegului. Și cartea așa s-au cumpărat cu 15 fl. bani ai bisăricii. În Prilipeți, 4 iunie, 1800 fiind și eu, preotul Mihail Drăgilă, Ilia Bacilă învățători"[343]. Ultima vânzare în Banat se făcea la Gârliște, dar de această dată neînsoțit de Iștfan Iancu. Oferea acolo una din noutățile blăjene, *Triodul* din acel an, 1800: „Cu voia lui Dumnezeu s-au

https://biblioteca-digitala.ro

cumpărat această 2 cărți, Triodu(l) și Strastnicu(l) împreună, cu bani gata fl. 20 di la mâna lui Pavel Jitul. Ștefan Bogdan"[344]. Era, deci unul din colportorii care desfăceau și marfă mai veche. Totuși aceste cărți găseau cumpărători dispuși să cheltuie sume la fel de mari ca și pentru apariții recente. Se pare că a fost foarte atașat centrului de la Blaj, dar când i-a convenit din punct de vedere material nu s-a dat înapoi și de la a plasa cărți sibiene. Astfel la 1806 vindea Verendinului un *Penticostar* din 1805: „Această sfântă carte, Penticostar s-au cumpărat cu bani gata, 14 fl. și cu slova patrusprăzece florinți, cu bani săcenești sau bisăricești pentru trăbuința obștii bisăricii (...) a sluji în bisărică și noi, acești oameni care sânt iscăliți de jos, am cumpărat de la Pavel Jitul de la Sălașul de Sus din Ardeal, în luna lui martie, 6, 1806, Căprariu Ianăș Triabuianu, petropu Jurchescu, fraităr Giurgi Enia, Ianăș Șărăgău, Petru Șărăgou, Petru Spunei parohul Verenului, Samuil Popovici învățători Verendinului. Iaste spre pomenire (la) anu(l) 1806"[345].

Au mai fost desigur și alți specialiști în comerțul librar întreținut de ardeleni, dar numele lor nu s-au păstrat sau au rămas doar scurte note asupra activității lor. Unul dintre ei a fost și Petru Stoica. Nu știm nimic altceva despre el decât că, în mod cert făcea parte din categori colportorilor. În anul 1813 vindea satului Dalboșeț din Valea Almăjului trei cărți deodată, performanță care putea să aparțină doar unui colportor și nu unui vânzător de ocazie. Însemnarea a rămas și este un veritabil act de vânzare-cumpărare încheiat cu obștea satului și prin care se stabilesc clauze și termene. Cartea își afirmă așadar tot mai limpede caracterul ei de marfă pur și simplu. Înainte de toate, în cazul menționat mai sus, merită reprodusă o însemnare făcută pe aceeași carte, *Triodul* de la Blaj din 1800: „S-au cumpărat această carte anume Triod cu bani gata 16 fl. (și) 10 cr. S-au dat de la: 3[a] dat domnul căpitan Opreșan, 30 crăițari — Sarafin, 30 crăițari — Andrei Cîmpeanu paroh, 30 crăițari — Moisă Baba, 30 — Lupu Marin, 30 — Tunea, 30 — Păun Curcui, Suma: 16 florinți. În Dălboceți 1 noiembrie 1803. S-au cumpărat de la Mareu Roșchescu din Pârvova. Au scriat aicea în luna lui Ianuarie 12 zile 1804. Acest sfânt Triod este a sfinții bisărici a satului Dalboșeț"[346]. Deci cartea în cauză, pe care s-a consemnat actul de vânzare-cumpărare de care am vorbit, nu făcea obiectul tranzacției care s-a notat pe filele sale, dar în mod cert a fost achiziționată folosindu-se de un intermediar al centrului blăjean, altminteri ce înțeles putea să aibă gestul său de a vinde o carte recent apărută și deci recent achiziționată?

Se pare că Almăjul, mai mult parcă decât alte ținuturi, cumpăra într-un ritm alert și în cantități mari cărți blăjene: „Această sfântă și dumnezeiască carte a satului Borloveni cumpărat(ă) cu bani gata 25 fl., prin strădania ameritului și păcătosului robu(l) lui Dumnezeu, Ilia Liulescu, parohul Borloveniului la anul de la Isus 1807, fevruarie 17. Protoprezviter în Mehadia (fiind) Nicolae Stoica de Hațeg"[347]. Nici într-un caz, nici în altul, din cele relatate mai sus, nu știm cine erau cei care aveau legătura nemijlocită cu tipografia. Știm, în schimb, numele semnatarului acelui contract la care ne-am referit deja și care, fără îndoială, aparținea rețelei blăjene: „Să să știe precum că am dat eu, Petru Stoica la obștea satului Dalbișeț cărți bisericești, anume Penticostari — 20 fl., un Ceaslov — 12 fl., o Liturghie — 10 fl. În așteptare până la luna lui septembrie, suma 42 fl., la 8 zile! Atuncea primesc banii — patruzeci și doi de florinți, Inailezungșain! Dat în Dalboșeț în 10-lea iulie anu(l) 1813. Mar-

https://biblioteca-digitala.ro

tori: Ilia Budescu — fraitär, Păun Curița, Pau Marin, Ilie Beța, Vidu Stina, Paun Olariu, Andrei Câmpianu paroh (în) Dălboceți, Irimia Pungilă învățători"[348].

Un caz important prin semnificație (deși s-ar părea că nu e vorba de un colportor propriu-zis) îl reprezintă Ioan Tomici, protopopul Caransebeșului. La Zlagna, sat sub jurisdicția sa, în 1810, el vindea *Triodul* din 1800[349]. Este semnul clar că, în acest moment, nici măcar un protopop, cu oarecare funcție în ierarhia ortodoxă nu mai considera că tipăriturile blăjene ar trebui respinse sau suspicionate pe motive confesionale. Și totuși există dovezi că nu peste tot lucrurile stăteau la fel. O scurtă însemnare nedatată (dar aparținând după grafie primei jumătăți a secolului al XIX-lea) și nesemnată afirmă scurt și răspicat: „Acest Apostol făcut de uniți (...) nu trăbuă în bisărică neunită!"[350]. Cert este că în localitate — care își va conserva ortodoxismul — a activat singurul colportor bănățean al cărților de la Blaj. Poate că tocmai activitatea sa a stârnit reacția violentă notată mai sus. Se pare că raza sa de activitate era destul de extinsă. La Pătaș, sat almăjean, la vreo 150 km de Marga a fost cumpărat un *Triod* din 1771: „Acest sfânt și dumnezeiesc Triod s-au cumpărat de mine, preotul Ioan Roșca parohul al Pătașului. Și-n acești bani, 25 fl., și Strastnivul împreună cu Triodul s-au cumpărat în 8 septemvrie 1796"[351]. O altă însemnare ne pune la dispoziție numele și localitatea de unde venea colportorul: „Să să știe că această sfântă carte, adecă Triod s-au cumpărat de la Oprea Cerbăloni dascălul de la Marga cu 25 fl. bani gata. Și din prețul cărții au dat milostenie la sfânta biserică un florin bogdaprostea și când s-au cumpărat această sfântă carte am fost preot eu, Ioan Roșca, paroh în Pătaș, la opt zile, septemvrie 1796". Desigur, în cazul unor vânzări obișnuite nu s-ar fi ajuns la aceste distanțe. Drumurile lungi le făceau numai colportorii specializați, care dispuneau de un număr mare de cărți și aveau nevoie de o piață mai întinsă. Tot la Marga a rămas o însemnare care înfățișează un învățător în relații speciale, se pare, cu episcopia unită. Din păcate a fost ruptă exact în dreptul numelui dar bănuim că era vorba de Oprea Cerbăloni: „Acest sfânt Penticostari iaste a sfintei biserici (a) Marghii și (este) cumpărat(ă) cu bani gata 10 fl. din Mitropolia Ardealului, din mânăstirea Bunei Cinstiri (...) învățător în Marga"[352].

Unul dintre ultimii în șirul colportorilor blăjeni a fost semnalat în deceniul patru al veacului al XIX-lea. Se numea Bucureanu și venea, ca atâția alții, din colțul sud-vestic al Transilvaniei. De la el a rămas o singură însemnare: „Acest sfânt Penticostariu s-au cumpărat sfintei biserici (din) Săceni cu bani 40 fl. v.v. zic patru zeci (...) în bani și cine va vrea să o fure, să fie afurisit de 300 și 18 sfinți părinți de la Nicheea. Și s-au cumpărat de la vânzătoriul de cărți ... Bucureanu din Sălișu de Jos, 1835, iulie, 26"[353].

O intensificare a vânzărilor de cărți blăjene se constată în deceniile patru și cinci ale secolului al XIX-lea, când se realizează un al doilei vârf al interesului pentru acest centru. Vom recurge doar la câteva exemplificări care pot fi relevante. Din cele 19 exemplare ale *Triodului* din 1813, despre 7 știm când și unde s-au vândut. Restul sunt lipsite de orice însemnări lămuritoare. Dintre primele, 5 au fost cumpărate la mijlocul veacului: Reșița — 1850[354], Forotic — 1840[355], Petroșnița — 1838[356], Bozovici — 1839[357], Lăpușnicel — 1854[358]. Se pot da și alte exemple cu alte titluri dar cele de mai sus singure pot fi ilustrative. Această creș-

https://biblioteca-digitala.ro

tere a prezenței blăjene trebuie pusă în legătură cu un „activism" unit care se va finaliza cu înființarea câtorva parohii și care căutau, firesc, sprijin la Blaj. Un moment important în viața unei astfel de parohii, de fapt chiar începutul, a fost consemnat la Hisiaș, pe același *Triod* din 1800: „Însămnat-am spre aducere aminte precum că in anno 1855 s-au făcut s(fânta) religiune catholică prin onoratul preot Dimitrie Mihailescu, paroh g(reco)-c(atolic) al Budinților in parohia aceasta. Preotul acestei parohii am fost mai anteiu eu, Adam Blazescu, administrator greco-cath(olic)"[359]. Trebuie să precizăm că apariția câtorva parohii unite nu a modificat caracterul profund ortodox al Banatului.

Aceasta a fost perioada în care bibliotecile bănățene încep să includă și cărți blăjene de teologie. Până atunci singurele acceptate au fost cele de cult, pentru oficiere. Sunt desigur și excepții aflate în biblioteci particulare, de erudiți, ca cea a lui Nicolae Stoica. Inventarul bibliotecii sale, la 1821, cuprindea între altele *Theologia Dogmatică* a lui Samuil Micu, tipărită la Blaj în 1796[360]. Cărturarul de la Mehadia, atent la aparițiile editoriale românești, aduna tot ceea ce i se părea interesant.

Alte exemplare din această categorie vor fi semnalate la mijlocul veacului. De pildă, *Theologia Dogmatică*, I, Blaj, 1804 aparținea, la 1855, parohului din Bata[361]. *Cartea de învățături creștine* a lui Ioan Bobb, Blaj, 1805, se afla tot atunci (1855), în mâinile lui Simion Oprean din Ticfaniul Mic[362]. Chiar și pentru *Biblia* lui Micu din 1795, carte care nu mai fusese editată de peste un veac (și atunci în tiraj neîndestulător) se constată oarecare reținere, nefiind din categoria celor indispensabile serviciului religios propriu-zis. Puține exemplare din cele cunoscute au ajuns în Banat în primii ani după tipărire. Nu dispunem de nici o însemnare din primii cincisprezece ani cu excepția cazului de la Mehadica, unde se poate verifica cristalizarea unui adevărat diplomatarium eclezіastico-rural: „Această Sfântă și Dumnezeiască carte ce se cheamă Biblia estă a bisăricii satului Mehadica cumpărată cu 30 florinți și cu slova: treizăci de florinți, prin ostăneala făcătorilor de bine și chiverniseala preoților din Jos anumiți parohi. Și s-au cumpărat pe vremea stăpânătorilor împăratului nostru Franțiscus al doilea împărățind în Viena și fiind pe vremea înalt preaosfințitului episcopului nostru domnului Iosif Ioannovici de Șacabent al Vârșețului, al Caransebeșului stăpânind această de Dumnezeu mântuitoare eparhie. Și fiind eu preoțit și hirotonit de înalt prea sfinția sa cel de sus numit arhiereu. Scris-am eu, preotul Pavel Roșcovici ... în satul milităresc Mehadica pentru ca să să pomenească. Că mâna va putrezi iară anul Domnului 1799, în luna lui decemvrie 13 zile și s-au scris în anul 1800 în luna lui mai în 12 zile în ziua de Ispas, Joi la Înălțarea Domnului, de mine, preotul Pavel Roșcovici paroh în Mehadica"[363]. Urmează în ordine cronologică a însemnărilor exemplarele de la Vărădia (1815)[364], Teregova (1818)[365], Bogâltin (1824)[366], Zorlențul Mare (1829)[367].

O creștere a numărului de Biblii blăjene s-a produs la mijlocul secolului al XIX-lea și a fost legat de prozelitismul unit remarcat în acea perioadă. La Glimboca am găsit un exemplar (cumpărat la Coșteiul Mare) din martie 1839[368]. La Potoc este atestat în 1844[369], la Ilidia și Vrani, în 1846[370], iar la Bănia tocmai în 1860[371]. Trebuie să precizăm că în toate cazurile satelor de pe Valea Carașului, citate mai sus, ființau sau urma să ia ființă parohii unite. La Socolari a rămas o însemnare — făcută la Ilidia — care dezvăluia un ultim, tardiv colportor blăjean. Se demon-

https://biblioteca-digitala.ro

strează astfel longevitatea unei ocupații ce ținea în definitiv de epoca primară a difuzării de carte și care la ora respectivă fusese depășită pe ansamblul relațiilor librare. Magazinul specializat în comercializarea cărților — librăria — nu mai era o noutate și chiar se organizase un serviciu de difuzare a presei. Totuși, în anumite secțiuni, ca cea ecleziastică, și în anumite medii, ca cel rural, vechiul obicei al colportajului nu fusese cu totul părăsit. Oricum, însemnarea de la Socolari îl atestă: „Această Sfântă și D-zeiască carte în care se află Testamentul legii cei vechi și cei noi, s-au cumpărat cu cheltuiala lui Sima Lazăr din satul Ilidia, în luna lui Iulie, în 9, 1855, adecă o mie opt sute cincizăci și cinci de la aducătorii de cărți Petru Purcia și Iancu Mihai de la Sebeșu de Jos din prințipatul Transilvaniei. Prețul cărții aceștia iastă cincizăci de florinți argint, adecă 50 fl"[372]. Celelalte exemplare nu sunt nici datate nici localizate prin însemnări. Oricum Blajul a dat două din cele mai voluminoase cărți ale veacului al XVIII-lea: *Minologhionul* din 1781 și *Biblia* din 1795 păstrate, primul în 20 de exemplare și în 26, cea de-a doua.

Tiparnița din Blaj, ca și cele muntene de altfel, a constatat interesul satelor bănățene pentru cărțile „simple", cele necesare slujbei. Se poate vorbi chiar de o strategie editorială a Blajului, care completează golurile din activitatea altor tipografii, incluzând deci în planul propriu cărțile care n-au mai fost imprimate în altă parte sau au fost imprimate de multă vreme și în tiraje mici. Câteva exemple pot fi edificatoare: *Strastnicul, Minologhionul, Biblia.* În schimb nu se cunoaște o ediție blăjeană a *Cazaniilor,* carte favorită a tipografiilor din București și Râmnic sau Iași. Cărți de „elinichie" și-au croit dificil drumul doar spre 2—3 biblioteci particulare. Satul n-a fost interesat.

Blajul nu a fost singura tipografie ardeleană care a participat la completarea fondului de carte în Banatul de după 1788. A avut cea mai importantă contribuție dar nu a fost unica. Trebuie menționate încă două centre — Sibiul și Brașovul. De fapt ultimul a avut o prezență pur simbolică. Banatul a reușit, să adune doar 8 exemplare tipărite la Brașov grupate în 4 titluri, provenind din 6 localități. Prezența lor pare să țină mai mult de întâmplare decât de intenție. Este clar că tipografia n-a dispus de o rețea de colportaj. Nu același lucru se poate spune despre Sibiu. Centru tipografic cu o producție mai redusă decât cele muntene, în momentele lor bune, dar ușor superioară Blajului, el își face simțită prezența în Banat abia la sfârșitul veacului al XVIII-lea, mai precis în ultimul deceniu. Se profita de penuria de carte produsă de război. Prima carte adusă în Banat a fost *Psaltirea* din 1781, probabil prin 1799[373]. Așadar Sibiul are un debut târziu. Vânzătorul nu era altul decât Simeon Pantea. Ceea ce intrigă este absența cărților editate de el. Se cunoaște un singur exemplar din *Alexandria* provenind din colecția lui E. Micu, lipsit de însemnări[374].

Până la *Liturghierul* din 1798 producția sibiană a fost slab reprezentată: 10 ediții, 10 titluri păstrate în 13 exemplare care, cu excepția *Psaltirii* citată mai sus, au fost achiziționate târziu, între 1820 și 1852. În schimb cartea din 1798 la care ne referim s-a păstrat în nu mai puțin de 38 de exemplare ceea ce denotă o reușită comercială. Prima dată s-a vândut lângă Caransebeș, la Poiana: „Această Sfântă și Dumnezeiască Liturghie estă cumpărată cu bani gata 7 fl. și 30 cr. adecă cu slova șapte florinți și treizăci de creițari de argint. Dat în Poiana în 20 iulie

https://biblioteca-digitala.ro

anu(l) 1802, Ioan Coracoe parohul Poienii"[375]. Îi urmează exemplarul de la Văliug, la începutul lui 1805[376], apoi cel de la Pătaş — 1806[377], Prisaca — 1809[378], Dalci — 1810[379]. Acest ultim caz este ceva mai aparte pentru că el a fost cumpărat deja dintr-o localitate bănăţeană nenumită însă: „Această Dumnezeiască şi Sfântă carte, Liturghie, s-au cumpărat de robul lui Dumnezeu, Trifu Tula, lăcuitoriu din satul Zerveştiului. Şi eu o dau de pomană la sfânta biserică a Zerveştiului pentru pomenirea sufletului. În Dalci, 5 mai 1810 . . .". Un caz aparte şi la Pătaş: Ioan Roşca cumpără cartea de la Nicolae Stoica de Haţeg: „Această Sfântă şi Dumnezeiască Liturghie este cumpărată şi răscumpărată de la domnul şi părintele protoprezviter de Haţeg, Nicolae, la Mehadia, cu bani(i) sfintei biserici a satului nostru, Pataşi, şi eu, Ioan Roşca paroh în luna lui iulie în 22 la anul 1806, prin mine, ierei Ioan Roşca paroh (în) Pataşi"[380]. Se semnala astfel, pentru Sibiu, o difuzare care angaja experţi ceea ce explică numărul mare de exemplare prezente în Banat. Introducerea lor pe canalul ecleziastic devine certitudine atunci când îl aflăm şi pe Ioan Tomici angajat în difuzare: „Acest Sfânt şi Dumnezeiesc Penticostarion (. . .) care s-au cumpărat de la protoprezviterul Ioan al Caransebeşului în anu(l) 1811 în banco-ţeduli, 8 fl. Ştefan Curici paroh în Goruia"[381]. Nu ştim până când a continuat activitatea centrului din Caransebeş dar, ca şi în cazul Blajului, pe lângă punctele de desfacere, s-a apelat, e drept numai ocazional, la colportajul tradiţional. Numele rămas pe exemplarul din *Penticostarul* (1805) de la Zăgujeni este un nume binecunoscut între cei care au răspândit în Banat slova Blajului: „Acest Sfânt Penticostari s-au cumpărat cu bani gata 14 fl. şi cu slova patruspăzăce florinţi cu bani săceneşci (. . .) pentru trăbuinţa slujbii bisăriceşti (. . .) a slujit în bisărică şi noi, aceşti oameni care sîntem iscăliţi de jos am cumpărat de (la) Pavel Jitul de la Sălaşul de Sus, din Ardeal în luna lui martie 3, 1806 (. . .) iaste spre pomenire anu(l) 1806"[382].

În legătură cu spaţiul instituţional în care era solicitată cartea sibiană, ca şi cea blăjeană de altfel, însemnarea de mai sus face dezvăluiri fără echivoc: în Banat ea slujea în exclusivitate altarului.

E. Cărţile bisericeşti de la Viena şi Buda

Tipografia vieneză a apărut în momentul în care oficialităţile au remarcat importanţa tiparului pentru susţinerea reformelor, în principal în învăţământ, dar a avut importanţă şi în domeniul ecleziastic. În planurile sale editoriale manualul rămâne în primul plan, urmat de cartea religioasă. Condiţiile tehnice erau mult mai bune iar tirajele mult mai mari. Cartea imprimată la Viena este un produs mult mai tehnicizat, chiar în ceea ce priveşte aspectul ei. Construcţia paginii este mai riguroasă, mai precisă. Şirurile sunt perfect rectilinii şi egal distanţate, literele sunt mai egal imprimate şi caracterele mai geometrizate. Legătura devine mai uşoară utilizând materiale mai ieftine, mai practice. Cel mai important lucru introdus ca o noutate a fost însă sistemul de difuzare. Acesta nu mai era lăsat în mâna unui colportaj care oricât de binevoitor ar fi fost rămânea rudimentar şi greoi neputând vehicula un număr îndestulător de mare de exemplare. Tipografia avea posibilitatea să-şi popularizeze apariţiile noi. Pentru prima oară o tiparniţă dispune în difuzare de o modalitate oficială pentru a-şi anunţa apariţiile, pur şi simplu pen-

https://biblioteca-digitala.ro

tru a-şi face reclamă: circularele bisericeşti. Aceste protocoale care adunau în filele lor toate dispoziţiile venite „de sus", spre sat, se constituie într-un substanţial izvor arhivistic pentru reconstituirea climatului bănăţean şi în mod special a componentei librare.

Primul titlu care s-a bucurat de popularizare prin circulare a fost *Adunarea Cazaniilor*, Viena, 1793. Încă la sfârşitul lui 1792 episcopii eparhiilor bănăţene, din porunca mitropolitului de la Carlovăţ, aduc la cunoştinţa tuturor, apariţia uneia din acele „cărţi de învăţătură a norodului" care nu va putea lipsi din nici o biserică: „Bine încuviinţate domnule protoprezviter! Înălţatul domn, excelenţia (sa) arhiepiscopul şi mitropolitul, supt nr. 29 curgătoriului an, scrie la eparhialnicul conzistorium şi iveşte precum a dvorului împărătesc agent, domnul Ştefan Novacovici, au tipărit câteva cărţi, adecă *Propoveduirea predicii* pre limba sârbească şi rumânească, preîntoarsă de pre limba rosiască de domnul arhimandrit Ioan Raici. Pentru aceia, ar vrea domnul Novacovici să ştie câte cărţi de acelia trebuie la o eparhie, precum şi sârbeşte, aşa şi rumâneşte, şi vor fi aceştia cărţile legate în piele, cum trebuie o carte, 7 fl., 30 cr. şi pentru cărţile aceştiia trebuie bani şi să se trimetă în Beci. Pentru aceia cucerniciei voastre vă înştiinţează cinstitul conzistoriumul, precum veţi griji acum, dacă veţi ieşi pentru socoteala bisericii, la care sat în protopopiatul vostru, pentru acele cărţi de învăţătură a norodului, împreună şi preoţilor a-i îndemna a cumpăra în sfânta biserică pentru învăţătura norodului, precum norodul se va însemna spre paza mântuirii către Dumnezeu şi a împărăţiia cerurilor şi cucernicia voastră, fiindcă transportul de către Beci trebuie, ar fi plata a duce mai nainte pentru mărunţisuri, carea toată cartea va fi preţuită 10 fl. Pentru aceia, porunciţi a lua şi speţificaţie din tot protopopiatul vostru, precum sârbeşti, aşa şi rumâneşti cărţi, câţi bani trebuie a trimite strânşi împreună de s-ar putea cât de cu grabă trimite domnului tipograf în Beci"[383].

Prefaţa acestei cărţi face unele precizări care completează cele aflate din circulară. În primul rând obligaţia ca fiecare parohie să dispună de un exemplar din care lecturile sunt obligatorii. Întregul text are un aer de dispoziţie, de poruncă privind modul de utilizare. Primul lucru este un ordin: „Şi pentru aceia noi, preaosfinţiţi Episcopi frăţeşte poftim şi poruncim, ca aceste cazanii şi învăţături, ceale adunate şi s-au tipărit (mai nainte în Rosia, şi pentru Rosia, iar acum la noi sărbeăşte pentru Sărbi s-au făcut, şi după limba sărbească s-au prefăcut în limba rumânească pentru Rumâni) prin toate bisericile, nici una lăsând"[384]. Lectura era obligatorie şi nu benevolă. Se precizează chiar, că dispoziţia era valabilă şi pentru centre culturale, centre elevate cum erau socotite bisericile orăşeneşti sau mănăstirile: „Pentru aceia în zilele acelea să să citească prin toate bisearicile, precum şi în oraşe, aşa şi pă la mănăstiri fără tot felul de punere de pricină"[385].

Toate aceste măsuri n-au rămas fără efect. Nu putem şti dacă volumul în discuţie a fost achiziţionat în fiecare biserică dar este sigur că a cunoscut, în comparaţie cu orice altă carte de până atunci, cea mai mare răspândire. S-au păstrat până astăzi în bibliotecile parohiale 108 exemplare, fiind atestate documentar alte 20. Însemnările păstrate pe filele lor arată că lucrurile s-au petrecut aşa cum fuseseră prevăzute în circulară. Ele au fost aduse la protopopiate de unde s-au ridicat de către preoţi. Anunţată în decembrie 1792, tipărită în 1793, potrivit celor afirmate în fila de titlu, *Adunarea Cazaniilor* a fost adusă în Banat la mij-

https://biblioteca-digitala.ro

locul anului 1795. Interesant este faptul că exemplarele de pe cuprinsul protopopiatului Caransebeș, condus atunci de Gheorghe Stoica, fratele cronicarului, au fost împărțite parohiilor în august—septembrie (1 august — Maciova, 1 septembrie — Bolvașnița și Buchin, ca date extreme)[386], iar cele de la Mehadia în Octombrie 1795 — ianuarie 1796: 25 octombrie — Mehadica, 27 octombrie — Gârbovăț, 29 octombrie — Globurău, Iablanița, Pătaș, Prilipeți, Petnic, 17 noiembrie — Cornereva, 17 ianuarie — Moceriș. Pe fiecare Nicolae Stoica a scris cu mâna lui o însemnare, aceeași în fiecare sat, dar cu date diferite după cum au fost ridicate de la sediul protopopiatului. O vom reproduce pe cea de la Moceriș: „Aceste sunodalnice, aliasă Predici sunt prin sfatul înalt-preaosfințitului nostru sinod, în zilele preaînălțatului împărat, domnului Franțiscus al doilea, din moscovicie pre limba noastră rumânească scoase și în Viena tipărite, care cu osârdia pravoslavnicului episcopului nostru, a Caransebeșului — Vârșețului domnului Ioan Ioanovici de Șacabent s-au adus și în toate satele de Dumnezeu păzitei eparhii sale împărțilte și plătite. În Mehadia, 17 ianuarie 1796, Nicolae Stoica Meha(diei) prot(oprezviter)“[387]. Deci, cel puțin pe raza episcopiei Vârșețului porunca a fost îndeplinită întocmai — fiecare sat a cumpărat un exemplar! Prețul a fost cel anunțat, 10 fl., la care s-au mai adăugat alte cheltuieli. Confirmarea vine din eparhia Timișorii: „Această Cazanie este a satului Călacea și s-au cumpărat cu bani gata fl. 10 (la) 3 Aprilie 1796. Cuzma Popovici, parohul Călacii“[388]. Mai târziu, când tirajul se epuizase și a început mișcarea cărților de la un deținător la altul, printr-un comerț ulterior desfășurat după legile tocmelii, prețul începe să oscileze: la Belinț, în 1803, mai era încă 10 fl.[389], la Chizătău, în 1810, făcea 20 fl.[390], la Borlovenii Vechi, în 1827, 5 fl. argint[391], la Cuptoare — Secu, în 1833, 10 fl. argint[392], iar la Iertof, în 1855, 21 fl. v.v.[393]. Din cele scrise de un învățător bănățean la începutul veacului al XIX-lea pe filele Cazaniilor de la Viena, rezultă că ele și-au împlinit menirea: „Precitind eu această sfântă Cazanie și aflând cuvinte de bună treabă în trânsa, vă îndemn. iubiți cetitori, cetiți-o cu bună socoteală. Și ce citiți, bine învățători“[394].

În schimb alte ediții vieneze nu s-au bucurat de același succes, dar nici de același sprijin. Fondurile din bisericile bănățene au mai conservat doar alte două titluri de cărți bisericești care au fost utilizate la oficiere: *Ceaslovul* și *Psaltirea* din 1793. Un exemplar coligat se află la Petnic cu o însemnare lămuritoare: „Această carte împreună, Ceaslovul și Psaltire, s-au dăruit la S-ta biserică a Petnicului de la Dumeaei jupâneasa Ioana fămeia mai nainte răposatului Spiridon Zobailă ibraităr a fi în Rășava. Și s-au dăruit spre pomenire în Petnic în 7-lea iunie anu(l) 1824, fiind și eu, Gheorghe Vlăduceanu paroh din Plugova“[395]. *Psaltirea* se mai află la Mehadia și în alte 5 localități timișene, iar *Ceaslovul*, fără însemnări, la Zlagna[396].

Aceasta este contribuția tipografiei privilegiate de la Viena în ce privește cartea religioasă. Desigur, aprecierea se face în baza a ceea ce s-a păstrat. Totuși se poate aprecia că, în raport cu fondul râmnican, bucureștean sau blăjean, contribuția ei a fost modestă. Momentul vienez rămâne însă important pentru noutățile în organizarea difuzării. Într-o circulară din 1795, episcopul de Vârșeț face publică convingerea sa că tiparul deținea în acel moment principalul loc ca mijloc de difuzare a unei ideologii și deci această problemă, a cărților și a difuzării lor era una primordială: „Când judecăm cu luare aminte cuviincioasă prin ce

https://biblioteca-digitala.ro

mijlociri şi prin ce poteci se poate înrădăcina între creştini cucernicia şi frica lui Dumnezeu, sau prin ce fel de chip se pot aduce mai bine oamenii la cunoştiinţa adevărului şi a dreptăţii, la calea vârtutei şi prin aceia la îndelungarea vieţii cei mai bune şi agonisirea norocirii cei vremelnice şi vecinice, cercarea cea de toate zilele mă învaţă şi cunoştiinţa mea adevărată că numai un chip şi numai o mijlocire este mai aleasă de a agonisi buna norocire, adecă cărţile bisericeşti, de multe feluri, ca o visterie a regulelor celor folositoare de suflet şi învăţăturiei cei ducătoare către mântuire şi rânduiale bisericeşti, spre păzrea cea datorită aşăzate"[397]. Circulara aceasta evidenţiază însă şi o substanţială schimbare de optică în privinţa motivaţiei activităţii tipografice, a statutului cărţii în general. Activitatea în acest domeniu poate fi înţeleasă şi în dimensiunea ei patriotică, naţională. Imprimarea în limba poporului trebuie interpretată în acest fel! În orice caz, faptul că Ştefan Novacovici încearcă folosindu-se de circularele bisericeşti, să-şi creeze o asemenea imagine arată importanţa acordată acestui sentiment, greutatea lui într-o ecuaţie economică în definitiv. Problemele cărţii depăşeau aşadar limitele confesionalului. Lumina în care a fost plasat tipograful Novacovici nu poate fi întâmplătoare: „... domnul agent de curte Ştefan Novacovici, cel ce ca un iubitori adevărat de neamul său, tipografia slavono-sârbească şi rumânească, în seama sa, neuitându-se de cheltuielile ce sunt legate de aceia, numai ca să poată sluji neamului şi obştii, a dreptei credinţe a noastre, nu de mult a luat, a încheiat în gândul său a tipării din vreme în limba rumânească şi sârbească nişte cărţi bisericeşti foarte de trebuinţă, care sunt numite în scrisoarea cea pusă aici la o parte, cu mult mai mic preţ de cât cum s-au vândut până acuma". Cu aceeaşi ocazie se înregistrează prima tentativă de sondare a necesarului satelor româneşti: „... şi luând de la biserici însămnare de cărţile ceale ce le trebuie şi de care sunt aici la parte numite, adecă care au a să tipări, aceia mic deloc să trimeteţi, care eu, după aceia, voi îndrepta la agentu, adeverind lângă aceasta obştiile că nu acum minten, ci în unu sau doi ani cărţile acestea se vor tipări de tot şi tocma atunci iată şi preţul lor, care e în măsură cu bărbărirea către preţul dintâi foarte mic, să cuvine a plăti, iară într-aceia vreme, dacă vro obşte va trebui nescari cărţi bisericeşti, pre aceia îndreptaţi-i la rezedenţia mea, unde încă câteva cărţi bisericeşti, de multe feluri, rumâneşti şi sârbeşti, se mai află".

Condiţia tipografiilor, noutăţi cu privire la ele, schimbările în statutul lor sunt informaţii care trebuiau să ajungă la beneficiari. Satele româneşti au fost ţinute la curent şi în această privinţă. La 2 februarie 1796 episcopul de Vârşeţ, Iosif Ioanovici Şacabent făcea cunoscut tuturor că „valaho-iliriceasca tipografie, fiind mai înainte în Beci, la Kurţbek, după aceia la cel de curte agent Novacovici, acuma iaste mutată în Buda, cumpărată şi primită de la împărătească tipografie a Universitatului hunguresc şi se vor tipări cărţi rumâneşti, sârbeşti şi greceşti"[398]. De fapt noua tipografie (nouă în sensul localităţii unde funcţiona) şi-a trimis prima ediţie (semnalată la Bărăteaz şi Topleţ), dar în lipsa însemnărilor nu putem şti cât de repede a ajuns acolo[399]. Urmează însă faimoasa serie a *Mineelor* de la Buda (1804—1805). Este de fapt, în condiţii tehnice oferite de tiparul Universităţii din Buda, o reeditare a *Mineelor* râmnicene. Riscurile unei întreprinderi atât de îndrăzneţe şi le-a asumat Ioan Piuariu Molnar. Este primul caz cunoscut în care o persoană particulară iniţiază şi susţine editarea unei cărţi bisericeşti de astfel de di-

https://biblioteca-digitala.ro

mensiuni. Proiectul exista de multă vreme. Încă în anul 1800 Nicolae Stoica de Hațeg anunța preoțimea din protopopiatul său că „Molnar va să tipărească în Buda, Mineiul Mare“[400]. Proiectul reeditării *Mineiului* i-a aparținut lui Constantin Hagi Pop din Sibiu, mare negustor și rudă cu Molnar[401]. Moartea l-a împiedicat să-l împlinească. Având o importantă experiență editorială, Molnar încheie contractul cu tipografia din Pesta prin anul 1802, reluat în 1804, în valoare de 12 000 florini. O parte a fost achitată iar alta urma să fie plătită pe măsura vânzării[402]. Au fost tipărite două tiraje. Unul pentru Banat și Transilvania, care poartă blagoslovenia mitropolitului de la Carlovițș, și altul pentru Principate. Ambele au fost editate cu ajutorul episcopului Iosif al Argeșului, care a făcut corecturile. Afirmația că *Mineele* s-au desfăcut mai ales în Țara Românească și Moldova[403] este infirmată de numărul mare de exemplare aflate în Banat. Ele au constituit cea mai importantă contribuție din prima jumătate a secolului al XIX-lea la constituirea fondului de carte bisericească în limba română. Stranele Banatului dețin în jur de 1 000 de volume în 84 de serii, ceea ce înseamnă 8,4% din tirajul de o mie de serii, respectiv 12 000 de volume. Editorul a fost sprijinit în difuzare de autoritățile bisericești. El putea să-și desfacă marfa la sediul protopopiatelor. Și în această etapă însemnările manuscrise pomenesc numele lui Nicolae Stoica de Hațeg. La Plugova a rămas o lungă însemnare în care se descrie cu amănunte momentul cumpărării oferind cercetării istorice o veritabilă secvență cinematografică: „Aceste 12 Minee s-au adus de la tipariul său, în Mehadia prin ostăneala și scrisoarea Sfinției Sale, părintele protoprezviterul al orașului Mehadiei, Nicolae Stoica de Hațeg. Iară eu, preotul Gheorghe Vlăduceanu, parohul satului Plugovii, le-am cumpărat de la Sfânția Sa, întru așa chip le-am plătit: Intru anul acesta (1)807, în luna aceasta, iulie, în 7 zile, întru S-ta zi a duminecii, după ce am eșit de la utrenie, îndemnându-mă prin îndemnarea lui Dumnezeu și îndată trimiș(i) epitropul Ilia Adamescu și adună 8 parohialnici și cu mine 9 și îi sfătuii pentru luarea acestor cărți. Și pusărăm și luni, în 8 iulie am trimes epitropul Ilia la Mehadia ca să aducă numitele cărți și s-au zgodit de au fost și Ioan Vlaico fraitărul cel bătrân și cu Iancu Pârvulescu la vr-o judecată pentru zăvoiul morii lor și au mers toți trei la părintele protopop de au dat numiții bani și le-au adus la mine, cărțile. Aceștia sunt oameni(i) cu dați bani împrumut. Întâi eu pușì 10 fl., Ioan Vlaico, frait-iubilirt, 10 fl., Iancu Cristăscu, 10 fl., fraitărul Raia Miloș, 10 fl., Stoica Vlaico, 10 fl., Ilia epitropu, 10 fl. și cu cei 10, face suta. Și așa să petrecu până ce veni ziua Nașterii Domnului nostru Isus Hristos și după Sfânta slujbă le-am scos la vederea tuturor creștinilor și le-am spus cum sunt și cu ce lucru împrumutători de bani sunt cumpărate spuindu-le că într-o zi de târg la Mehadia eu am sfătuit pe dumnealui jupânul Simion Crăciun arendatorul birtului nostru și ne-au dat unu de pomenire lui la bisărica noastră care plătește 8 fl. si 20 cr. Și așa prin îndemnarea dumnezeiască și firea bună a omului să îndemnară a le luva câte unu și doi pe unul. Mai întâi din parohialnicii mei Iancu Grozăvescu care îi zis și Nica, luna aceasta, ianuarie, a 2-lea, jupânu Luca Simeon, luna lui fevruarie, 3-lea al meu, luna lui martie, al 4-lea Pau Cristăscu, luna lui iunie, a 7-lea, Iancu Pîrvulescu, luna lui iulie, a 8-lea, Pau Drăgan, luna lui avgust, a 9-lea Stoica Grozăvescu, luna lui septemvrie, a 10-lea, Iancu Vlaico iubilirt fraitär, luna lui octomvrie, a 11-lea, Gheorghe Drăgulescu, luna lui noiemvrie,

https://biblioteca-digitala.ro

a 12-lea Iancu Cornean, luna lui decemvrie. Şi aşa toate se împărţiră şi bisericii şi lor pentru veşnica pomenire le dăruiră din ziua Crăciunului până în ziua Botezului. Aceasta s-au sfârşit împărţirea acestor dumnezeieşti cărţi, în ziua Naşterii şi 5 în ziua Botezului Domnului nostru Isus. Pomana lor să le fie de folos. S-au scris în acest Minei în Plugova în 8 ianuariu, anul domnului (1)808. Şi am scris eu, preotul Gheorghe Vlăduceanu parohul Plugovii"[404]. Aceleaşi oficii le făcea, la Caransebeş, un alt cărturar bănăţean, protopop şi el, Ioan Thomici. Dovada a rămas însemnată în satul Cireşa: „Această sfântă carte ce să cheamă Minei iastă a sfintei beserici a Cireşi(i) Bistrei şi Zăvoiului s-au cumpărat de cinstitul d(omn) protoprezviterul Caransebeşului, Ioan Thomici cu care adeverezi. Şi s-au scris de mine cel din jos iscălit în 12 vineri, înainte(a) Blagoveşceniilor întru a cincea săptămână din postul cel mare a Păresimilor. Dat în Cireşa Bistri: în 18-lea martie 1827, Petru Popovici"[405]. Precizăm că anul 1827 reprezintă data la care s-a făcut însemnarea şi nu anul cumpărării, căci o altă mână nota întâmplări din Cireşa de pe la 1811[406]. Probabil că seria în discuţie a fost achiziţionată cam în aceeaşi vreme cu cea de la Plugova. De altfel majoritatea consemnărilor privind cumpărarea sunt din anii 1806—1809. Prima însemnare de cumpărare s-a făcut în Banat un an mai devreme, la Saravale: „Acestui Minei au fost cumpărători Trailă Damian Olariu, cinstind biserica din Saravale, hramul Sfântul Niculae. Spre vecinică pomenire, în 4 zile, luna lui Septemvrie 1805"[407]. Urmează seria de la Boldur, achiziţionată la 18 decemvrie şi cea de la Murani despre care aflăm doar anul, 1805, nu şi data exactă cu ziua şi luna[408]: În 1806 şi-au procurat *Mineele* satele Borlova (12 august)[409], Giulvăz (29 august)[410], Folea (20 septembrie)[411], Petroşniţa (4 octombrie)[412], Nerău (decembrie)[413], Chizătău (1806)[414], Berlişte (1806)[415]. În anul 1807: Eftimie Murgu (23 ianuarie)[416], Glimboca (1807)[417], Temereşti (1807)[418]. În 1809: Cornereva (29 martie)[419], Bozovici (23 septembrie)[420], Bocşa Română (1809)[421], Măru (1809)[422].

Aşadar *Mineele* şi-au găsit repede cumpărători. Calităţile tiparului, reclama făcută anterior, prestigiul câştigat de seria râmniceană, numele editorilor, au fost argumente importante în câştigarea pieţii. Se pare, însă, că în acest caz preţul a avut o importanţă deosebită. Prin angajamentul din 1804 se stabilea, în baza preţului de cost, unul de vânzare relativ mic pentru un volum — 6 fl.! Se pare însă că nu a putut fi menţinut la acest nivel după cele ce le aflăm din însemnări. În niciunul din cazurile cunoscute nu se consemnează această cifră, ci una mai mare. Există şi anumite diferenţe de la o serie la alta, determinate probabil de cota ce revenea difuzorului sau de fluctuaţiile valorii monetare (pentru vânzările în ani diferiţi). La Petroşniţa, pentru o serie cumpărată în 1806, se constată o situaţie unică în eşentionul bănăţean — diferenţa de la un volum la altul: iunie — 8 fl., 6 cr.; septembrie — 8 fl., 48 cr., octombrie — 8 fl., 15 cr., decembrie — 8 fl.[423]. În schimb la Folea fiecare volum, tot în 1806, făcea 8 fl.! iar la Socolar, 9 fl. La Pesac şi la Temereşti fiecare volum costa 7 fl. şi 30 cr.[424]. Se pare însă că pentru anul 1807 preţul sa aplicat corect în aceste ultime două localităţi. În acel an, Ioan Piuariu Molnar vinde 150 de serii a câte 12 volume unui Procopie Vasile Canusi pentru a fi desfăcute în principate[425]. Suma era de 13 400 fl. ceea ce ar însemna 7 fl. şi 40 cr. pe volum. Sporul de 10 cr. s-ar putea să fie determinat de cheltuielile cu trans-

https://biblioteca-digitala.ro

portul, mai mari. În anul 1809 la Plugova și la Bocșa, prețul pentru o serie ajunsese la 120 fl.[426], iar în 1811, la Petnic, pentru un volum se plătea 12 fl. deci 144 fl. pentru toate[427]. După această dată sumele consemnate nu mai au relevanță întrucât nu mai reflectă decât condițiile locale, tocmeala, ediția fiind epuizată. Nu mai încape îndoială că atât Molnar, cât și tipografia au avut de câștigat imprimând *Mineele,* ceea ce va duce și la alte colaborări. De fapt următoarele titluri de la Buda care au ajuns într-un număr mare în Banat, sunt editate de același Ioan Piuariu Molnar și de partenerul său Iosif de Argeș. Odată terminată difuzarea *Mineelor* s-a și declanșat tipărirea *Octoihului* și *Evangheliei,* finalizată în 1811, respectiv în 1812. Până atunci cartea bisericească tipărită la Buda avea o prezență simbolică: *Acatist,* 1807 (Pustinis, Vălcani și o localitate necunoscută)[428], *Polustav,* 1800 (Vermeș)[429], *Ceaslov* (1811), (Caransebeș)[430]. Ritmul acesta a fost întrerupt de cele două cărți editate de Molnar. Tipărirea a început în 1807, dar mergea încet. Nu-i exclusă posibilitatea înviorării ritmului de producție în urma sondajului făcut de tipografie în 1809. Se cereau informații cu privire la necesarul de carte al parohiilor bănățene. Difuzat prin sistemul circularelor, chestionarul a ajuns repede în sate: „Din porunca Excelenții Sale Domnul Episcop de supt 10 aprilie ca să dau de știre la toată preoțimea pentru cărțile bisericești ca tot preotul să ia sama ce feli de cărți iaste de trebuință, iastă la bisiarică acuma îndată și iarăși în vreo câțiva ani pre urmă adecă așa feli să înțelege spre pildă: că este Minei obștean și tot mai poate sluji vreo câțiva ani dar tot trebuie, și așa și alte cărți precum aicia în tabelă însămnat iastă. Așadar tot preotul să-și facă luis tabela așa pre forma aceasta apoi să scrie cărțile ciale de lipsă aicia în tabelă și îndată să trimiteți încoacia la mine dar tărminul iastă ca să fie toate tabelele întru așa chip cu cărțile însămnate până în 15 mai că porunca iastă să vă adun aicia la mine și să vă arăt cum am nădejde. Iară de nu, voi fi silit ca să veniți aicea, pentru aceia cât de curând să grăbiț(i) și să împliniț(i) porunca aceasta dată în Oravița 25-lea Aprilie anul (1)809, Iorgovici protoprezviter m.p.“[431]. Urmează un tabel cuprinzând nu mai puțin de 19 rubrici, dintre care 16 se referă la tot atâtea titluri de cărți, în dreptul fiecăreia preotul trebuind să precizeze „acum trebuie“ sau „va trebui în vreme“: *Însămnarea cărților bisericești care prin bisărici în protoprezviteratul Varadii carele acuma îndată de lipsă sunt iară celelalte cu vremea a sa va trebui, precum urmează:* 1. Bisăricile rumânești, 2. Numărul, 3. Numele orașului sau satului, 4. *Evanghelie,* 5. *Apostolul,* 6. *Ustavul sau Tipicul,* 7. *Triodul de post,* 8. *Minei pe 12 luni,* 11. *Molitvelnicul Mare,* 12. *Molivelnic Mare,* 13. *Liturghiari,* 14. *Catavaser,* 15. *Psaltire Mare,* 16. *Psaltire Mică,* 17. *Ceaslov,* 18. *Cererea la toate trebile,* 19. *Biblie.* Mai scurt și mai concis, Nicolae Stoica, comunică și el parohiilor noua dispoziție: „Alta! A doua din aprilie a.c., să poruncește să arătăm în care sate ce cărți bisericești încă lipsesc, că împărătească-crăiasca tipografie din Pesta pe porunca alor împărătăști măriri din toată Eparhia în scris cere a ști unde, ce feli de cărți bisericești trebuiesc, sau vor trebui a să da ca să poată pentru mai multe a să griji. Deci iată adăugându-vă, trimit venita tăbliță înștiințării în carea îndată înțăles să sămănați de care feliu acuma vă lipsesc sau și ce cu vremea vreodată vă vor trăbui să le procurați. Și curând de la unul la altul să le trimiteți și să mi le aducă“[432]. În 1811 tirajul comenzii lui Molnar fusese terminat (1 100 exemplare). Costase 13 513 florini, din care o

https://biblioteca-digitala.ro

parte (devenise, se vede, obicei) vor fi achitați pe măsura vânzării. Și de astă dată o parte din tiraj era destinată Țării Românești. Pentru aceasta episcopul de Argeș a scris o lungă predoslovie. Cele destinate Banatului și Ardealului erau lipsite de acest text. Difuzarea *Octoihului* a fost intenționat întârziată pentru a se aștepta terminarea *Evangheliei*, comandată într-un tiraj de 900 de exemplare. Așa se explică faptul că circulara de înștiințare a preoțimii, a publicului în general — semn al simpatiei de care Molnar, ca bun ortodox, se bucura în ochii ierarhiei sârbe — este datată 10 februarie 1813[433]. Cu acest prilej se dau și relații foarte exacte cu privire la preț, detalii din mecanismul difuzării, extrem de utile demersului nostru. Citâm, pentru savoarea limbajului, din cea trimisă satelor de Nicolae Stoica: „Cucernică preoțime parohialnică, Excelența sa, domnul episcopul nostru, de Vidac, îndemnându-ne cu scrisoarea din 29 ianuarie a.c., arhipăstorește ne înștiințează precum că domnul Molnar, doctorul din Sibiu, cu scrisoarea sa a înștiințat, cum că are cărți noi bisericești, românești, adecă octoice mari, cu câte 35 fl. bani buni și Evanghelii noi cu câte 18 fl. bani gata, tipărite, de vânzare, și precum că de la Excelența Sa Domnul Arhiepiscopul și Mitropolitul nostru pentru vânzarea cărților în scris blagoslovenie și slobozenie are, și vre prin Eparhii a le împărți, și cu plecăciune au cerut suma câte ne-ar trebui, ca să le trimită, pentru aceia Excelența cere ca preoții din toate satele de care, câte ceale trebuie la biserici, îndată suma de fiește care câte, ca să scrie Domnului Molnar să aducă cărțile și de aicea bani gata să primească. Deci cum prețul cărților, așa și banii, înțăleageți! Eu știu că în biserici sunt cărți, Octoice mici, nu mari! Sunt Evanghelii și Trioade vechi, pot fi și rupte! Triodul mare rumânesc zice că îndată după Paști să va tipări, deci și Trioade unde, cui vor trebui să înștiințăm; fiindcă acuma din nou bisărici zidite s-au rădicat, și în doao strane să cântă, n-ar strica și câte doao a avea măcar că văd că-s scumpe; deci îndată vestiți creștinilor că unii vor lua una, alții alta, spre pomenire sau revenindu-să care vor putea da, bani veți aduna, afară de cei bisericești și marți dimineața la întâia săptămână a marelui post, în 26 fevruarie adunându-să preoții celor ce vor trebui, aicea, mie, cu scrisoare să-m predea. Sem(nat) în Mehadia, 10 fevruarie (1)813, Nicolae Stoica m.p. protoprezviter"[434]. Reacții s-au consemnat însă destul de târziu. Birocrația invocată în circulară, circulația greoaie a corespondenței în sus și în jos a împotmolit lucrurile. Prima mențiune a unei achiziții în Banat a *Octoihului* datează doar din anul 1814: „Acest Octoih iaste a bisericii Vasio (vii) cumpărat cu 35 fl., mai 3, 1814. Și am scris eu, preotul Simeon Popovici paroh Vercului Vasiovii"[435]. Îi urmează la numai câteva zile, Goruia: „Cartea aceasta iaste a bisăricii satului Goruia primită din rezedența cea episcopală a Verșețului plătită din casa Bisaricii cu bani de hartie ce s-au numit antipațiune la anno 1814. Semnat în 13 maiu, cu treizeci și cinci de florinți adecă 35 fl. Mihail Imbrii paroh Goruii"[436].

Difuzarea continuă încă peste ani, implicând nume deja bine cunoscute, cum este Ioan Tomici protopop de Caransebeș, ceea ce indică constituirea unei rețele stabile, fixe de difuzare: „Acest Octoih iaste a bisericii satului Canicea cumpărat cu banii obștii și adus de la tipografie prin chiverniseala domnului protoprezviter al Caransebeșului, Ioan Tomici, și am scris eu, robul lui Dumnezeu preotul Iosif fiind paroh al Domașnii și Canicii și cine va ceti să zică: „Dumnezeu să-l erte, că mâna

https://biblioteca-digitala.ro

va putrezi iară scrisoarea în veac să va pomeni al tuturor rugători de ertăciune şi spre bine! Plecat rămân în Domaşnea în 28-lea noiemvrie 1825, întru preoţi smeritul Iosif Pepa parohul. Domaşnii şi filialului Canicii fiind de la anu(l) 1820 paroh:[437]. Mult mai târziu, dar în acelaşi oraş, un alt cărturar bănăţean este surprins vânzând *Octoihul* lui Ioan Piuariu Molnar: „În anul 1836 am cumpărat acest Octoih cu 40 fl. bancă, adecă cu patruzeci de florinţi de la domnul director Constantin Diaconovici Loga din Caransebeş. Şi banii aceştia i-am dat, de a mă pomeni să cuvine! Ilie Călţun paroh Pârvovii, Lapuşnicel şi namestnic protoprezviter Mehadii"[438]. În anul următor preţul urcase ajungând la 58 fl.[439], dar în 1838 era numai 35 fl.[440]. Tot atât făcea în 1840 dar în bancnote![441]. În argint cartea era apreciată la 14 florini[442].

Evanghelia a fost achiziţionată chiar în anul circularei care îi făcea publicitate, în 1813. Cele trei exemplare aflate în această situaţie provin din nordul Banatului. Fiind foarte apropiate şi ca dată bănuim că au fost cumpărate din acelaşi centru, poate protopopiatul din Lugoj: Cireşu (12 iunie), Oloşag (17 iulie), Zgribeşti (6 iunie)[443]. Ca şi *Octoihul,* Evanghelia găsea cumpărători la un mare interval de timp de la tipărire. Remetea Pogonici şi-a procurat-o în 1817: „Această sfântă Evanghelie iaste a sfintei biserici a satului Rametea Pogoniş care s-au luat cu bani de argint, adecă 20 fl., la anul 1817, prin preotul Grigorie Giucu paroh (în) Rametea Pogonişi. Să fie de pomenire, Amin!"[444]. La Igriş se implică în difuzare o rudă bănăţeană a editorului:" 1817, în luna lui Octomvrie 15 zile, au cumpărat-o Trăilă Cresta, chinezul din Egriş, cu voinţa domnialui am cumpărat-o de la jupânul Ioan Molnar din M. Semicluş cu 40 fl. în bancă, adecă patru zeci de florinţi. Au cumpărat-o la s-ta biserică a Egrişului pentru s-tul meu care măresc s-tul Arhanghei Mihail şi Gavril şi pentru toată familia a dumnealui Cresta Bolocan. Nedici notarul au fost de faţă şi au ales-o"[445]. La Bocşa Română s-a donat bisericii în 1828[446], iar la Cebza în 1833[447]. În total Banatul a păstrat 34 de exemplare la care se mai adaugă două cunoscute documente, ceea ce înseamnă că *Evanghelia* lui Molnar a stârnit mare interes. Totuşi statistica făcută pe baza exemplarelor pătrate sau cunoscute arată o descendenţă de la *Minee* (8,4% din tiraj) la *Octoih* (5%) şi până la *Evanghelie!* Regresul va continua în anii următori, la titlurile ce au urmat: *Psaltirea* din 1813 păstrată în 3 exemplare[448], *Polieleul* din 1814 în 14 exemplare[449], *Strastnicul* din 1816 în 3 exemplare[450]. Un vârf îl constituie *Triodul* din 1816, colligat cu *Strastnicul* din 1817 şi care împreună numără încă până azi 44 exemplare (26 *Triodul* şi 18 *Strastnicul)*[451]. Cea mai grăbită să-şi procure cartea a fost biserica din Jupa, după cum s-a consemnat într-o însemnare ce dovedeşte, totodată, faptul că tipărirea s-a încheiat la începutul anului 1817: „Această sfântă şi dumnezeiască carte ce se cheamă Triod iaste a sfintei bisărici (a) satului provinţialnie Jupa care are hramul sfinţii apostoli Petru şi Pavel, cumpărată cu 49 fl. 5 cr. de la D-omnul părintele Ioan Tomici protoprezviterul Caransebeşului în luna iulie 24, 1817. Şi am scris eu, Ioan Nedici cu bună voinţă lui D-zeu în Jupa în 14 noiemv(rie) 1817. Ioan Nedici parohul Jupei"[452]. Ioan Tomici rămâne aşadar ataşat activităţii de difuzare, interesat desigur şi de aspectul financiar, economic al problemei. Este, adeseori cel mai prompt în a oferi noutăţi editoriale, ca în cazul de mai sus. Teregova cumpără în 1819[453], Remetea Pogonici în 1826[454] (pe 36 fl.), Cărbunarii

https://biblioteca-digitala.ro

în 1828[455] (pe 35 fl.), Binișul în 1829[456], Ruginosu în 1834[457] (pe 37 fl.), Poiana în 1837[458] (pe 58 fl.). Toate acestea cuprind ambele volume, colligate. Urmează o nouă acalmie: *Datorințele presbiterilor parohialnici*, 1817 — 6 exemplare[459], *Psaltirea*. 1817, 12 exemplare[460], *Acatist*, 1819, 2 exemplare[461], *Ceaslov*, 1833, 1 exemplar[462]. În 1826 apare o carte care poate fi găsită în foarte multe biserici bănățene, uneori chiar și câte două în aceeași strană. Între aceleași coperți sunt cuprinse *Octoihul* și *Catavasierul* din 1826. Au fost difuzate împreună. Urmând exemplul lui Ioan Piuariu Molnar, Constantin Diaconovici Loga, a decis să editeze această carte pe care o considera utilă bisericilor bănățene. Proiectul era mai vechi, dar a fost făcut public în 1820 printr-o circulară[463]. Și de astă dată textul expediat în parohiile protopopiatului Mehadiei este cel mai interesant de pe cuprinsul celor trei eparhii bănățene. El se datora lui Nicolae Stoica de Hațeg: „Domnul Constantin Diaconovici Loga al Școalelor preparande din Arad al nații românești Senior Profesor în 12 septem(brie) a.c. ea spusei preoțimei a protoprezviteratului meu ce urmează a arăta în scris nea-au înștiințat adecă precum că văzând că în bisăricile noastre românești rânduelele și cântările nu într-un chip să poartă, că profesorul cântării au întocmit tipicul pre limba românească după izvorul cel slovenesc care să lovește cu cel grecesc. Această carte până astăzi, în limba românească nu s-au tipărit și fiind îndemnat de arhipăstorii bisăricii să o lucre și să să tipărească pentru cei cu grija preoții. Pre lângă tipic sunt cântările ohtoiului pre opt glasuri, podobiile, catavasiile, psalmii aleși, troparele și condacele sărbătorilor de preste an dinpreună cu rânduiala vecerniei, a utreniei și a liturghiei ș.a. Acuma având învățători și clerici, cartea aceasta vor ști cum și când și ce trebue să cânte.

Drept aceia și Excelența Sa Înalt Preaosfințitul Domnul Arhiepiscop Mitropolitul nostru, bine au voit această carte, pentru bisărici a o blagoslovi să să tipărească și prin ispitirea prea cinstitului Conzistorium al Aradului, înaintea Domnului Episcop Iosif de Putnic au trecut, carele în scris de la sine au dat ca după porunca prea înălțatului crăesc Conzilium din Buda în 5 Decemvrie (1)813. No. 30 570 prin toate bisăricile vestită, să să tipărească pentru ca să o aibă bisăricile spre îndreptarea sa și la Conziliumul Verșețului s-au scris carea luându-o nu numai bisărica va lumina și ci porunca împărătească, crăească vom împlini și socotesc că ve eși ca o Psaltire Mare, hartie bună și poate veni prețu(l) 8 fl. adecă opt florinți. Cei ce să vor prenumera și îndată, în octomvrie (1)820, bani gata la tipărit dau, aceia cartea aceasta cu un florinț mai jos vor căpăta-o căci la tipografie, întâi bani jumătate, întâi cer bani care îm dau aicea însuși Domnul Episcop de Putnic sau în zisul Domn Profesor îi primește și cel ce aduce bani, evitanție va primi și iară, care acum în octombrie n-au dat bani, aceia în fevruarie 2, (1)821 să dea și la târgul Peștii plătindu-să cartea, acasă ne va veni cartea bisăricii și norodului în loc de organ sau muzică slujăște că pre cântăreți în podobii, cântări și rânduială îndreptează. Preaosfinția Sa Domnul Episcop Iosif de Putnic, la toată bisărica Eparii Aradului văzând lipsa și folosul, câte una au prenumărat și bani îndată i-au dat, apoi și alți preoți și creștini pe cât una s-au prenumarat, le-au plătit și le vor căpăta, deci înțălegeți! Aceasta fu puterea scrisorii"![464]. Circulara aceasta introduce importante noutăți în ceea ce privește sistemul de difuzare al cărții bisericești. Prima din ele este prenumerarea menită să asigure finanțarea,

https://biblioteca-digitala.ro

măcar parțială, a editării, lucru pe care intreprinzătorii în domeniu l-au verificat în privința cărții școlare. *Pedagogia și Metodica* din 1818 a fost primul caz. Apelul la această nouă metodă pe care-l face Constantin Diaconovici Loga poate fi pus în legătură cu profesia sa care i-a permis s-o aprecieze corect. Altă noutate ar fi expedierea cărților de la tipar la fiecare prenumerant în parte, fără alte intermedieri, condiție a unei difuzări moderne. Se face o întreagă demonstrație financiară, economică, oferindu-se astfel publicului o fațetă până atunci nevăzută. Editarea unei cărți apare în această circulară ceea ce în bună măsură și era — o afacere! Finalul pe care îl adaugă Nicolae Stoica îl caracterizează cum nu se poate mai bine: prin precizarea pe care o ține s-o introducă: „Până aicea e scrisoarea! Deci bine ar fi ca câțiva preoți, diaconi, clerici, învățători cărora rânduielile bisăricii a le ști să cade! Încă și alții ce pot avea bani gata cu numele și poliacra să se prenumăre care în carte tipărite, spre pomenire, stau. Eu vestindu-vă tuturora datoria mea împlinesc!" Puține cuvinte de recomandare are cronicarul. Este adevărat că în 1821, în septembrie, revine cu îndemnul de a prenumera. Intervenția însă se petrece doar după ce „mie, domnul profesor Constantin Diaconovici (...) ne-au scris rugându-să să caut prenumeranți, că-i carte preoțească, diaconilor, dascălilor și tuturor creștinilor și bisericii foarte folositoare"[465]. Argumentul cel mai serios pentru ca *Octoihul* să fie cumpărat nu doar de preoți ci și de alții, era însă altul: „vedeți că-i preaînaltă poruncă precum pentru toți ca cei de căsătorie să învețe, să știe rugăciuni, poruncile legii a-și zice ...". Oricum, spune el mai departe, „cu aceasta toți să vor folosi și noi împlinitori proruncilor vom fi".

Cu mari dificultăți volumul a fost totuși tipărit în 1826, dar datele se schimbaseră iarăși în privința costului și lucrul este comunicat tuturor preoților la începutul anului următor, pe un ton care nu ascunde îngrijorarea. Prilejul este foarte bun pentru a pătrunde în intimitatea procesului editorial de la începutul secolului al XIX-lea: „Cartia anumită Octoih, cu blagoslovenia și rânduiala Exțelenții Domnului Arhiepiscop și Mitropolit încă în anul (1)821 întrăbuințare la bisăricile românești a să tipări hotărâtu și prin eparhia aceasta pentru prenumerația răcomendată au fost iară întâmplându-să unele împedecări până astăzi a să supune tipăritului n-au fost cu putință acum rădicate fiind toate împedecările numita carte către sfârșit s-au adus așa cât de săvârșit tipărită la legătoriul cărților pentru legătură să află.

Iară fincă cartia aceasta cu adunarea Sinacsariului spre 12 luni cu troparile, condacile cu Pascaliile pre 350 de ani și Polieleul la toate praznicile cu 30 de coale au crescut și pentru aceia mai multă cheltuială s-au cerut așa dară prin aceasta bine încuviințeniei voastre și prin mijlocirea voastră în protoprezviteratul vostru aflătoare preoțimii să ivește ca pentru tot exemplariu pre lângă cei voao cunoscuți 10 fl. încă 5 fl. bancă sau a să adăuga și ca un exemplariu încoaci și încolo pentru cântare purtându-se afară de turbaria care din așa purtare să face încă în scurtă vreme să rupe de lipsă ar fi ca diacă nu poate dar totuși bisăricile în mai bună stare aflătoare căte 2 exemplare să cumpere căci cunoscut iastă cum că bisăricile românești de tipicul bisăricesc lipsit fiind Pravila Bisăricească după cum e prescris nici până acuma nu s-au săvârșit nici de acum înainte nu să va putea săvârși.

Pentru mai buna încuviințare despre driapta iar nu celainica poftire al tocmitoriului pentru cei 5 fl. va luat să aduce aicia (Scara cu pro-

https://biblioteca-digitala.ro

punerile în numita carte Octoih aflătoare pentru vedere să trimite din care nu numai înmulțirea și covârșirea ci și trăbuința și folosul cum a bisăricilor așa și preoțimei și către preoțime înainte stătătorilor clirici aceștii carte, o veț(i) cunoaște).

Mai pre urmă bisăricile. Acelea singuratice feță, care la cartea aceasta nu s-au fost prenumerat unile ca acelia cu preți(l) de 15 fl. nu pot dobândi cartea ci cu preț(u)l de 18 fl.

Sârguiți-vă dar înțelepția voastră încrezuți fiind despre lipsa și folosul cărții aceștia prin atingători preoți de la prenumeratele bisărici românești adăugați 5 fl. a scoate precum și de la celelalte bisărici neprenumerate întrăg prețul de 18 fl. cât de grabi a aduna și încoaci a trimite că de aicia la cuvinciosul loc adecă priaosfințitul Domnul Episcop de Putnic a să trimite de la care, după a lui înscris făcuta înștiințare, cartea aceasta folositoare, cât de curând a o dobândi nedejduiesc"[466].

Fiecare circulară adaugă câte ceva în ceea ce privește datele noului mod de difuzare al cărții. Cea de mai sus documentează apariția „eșantionului" de reclamă.

La începutul toamnei anului 1827 este semnalat primul exemplar ajuns în Banat. Difuzorul era protopopul Ioan Tomici care, luând în seamă prețul comunicat mai sus, nu era lipsit de un comision care să-l cointereseze: „Această și pentru slujba sfintei bisărici îndreptătoare carte ce să cheamă Tipicon s-au cumpărat cu banii sfintei bisărici a Ohabiții, 15 fl. 16 cr. di la domnul protoprezviter Ioan Tomici din Caransebeș, prin mine, preotul Simion Ionășel (...) Am scris în anul când și cartea aceasta am cumpărat-o adecă în luna lui septem(vrie) 27, 1827"[467]. Dar lucrurile mergeau foarte greu. Editorul a trebuit să-și vândă casa pentru a-și plăti datoriile către tipografie, situație în care adresează un disperat apel de ajutor către episcopii bănățeni și care la rândul lor se adresează iarăși parohiilor recapitulând istoria cunoscută dar făcând și comentarii care aduc noi informații cu privire la mecanismele de control și cenzură valabile la acea dată, 1829: „Cunoscut vă iastă cum că profesorul Preparandiei din Arad, Constantin Diaconovici, mai nainte de 3 ani a dat a să tipări o carte pentru trebuința bisăricilor noastre ca numele Octoih și Tipicon, care carte mai nainte de a să supune tiparului, prin mai înalta stătătoare, duhovnicească precăutată și țenzuruită a fost, și folositoare a fi bisăricii s-au precunoscut. Cărțile acestea măcar până acuma, prin îndemnul și ajutorința eparhialnicilor administratori, bisăricilor s-au împărțit, totuși întreaga sumă nu s-au putut vinde; scopul cel nădăjduit nu s-au putut ajunge. Multe bisărici și până astăzi de aceste folositoare cărți lipsite să află. Iară întocmitorul lor, numitul profesor Diaconovici, carele truda și averea sa cea mică, pentru ajutorința preoților și folosul bisăricii noastre a jărtfit, prin nevânzarea cărților acestora, în mare scârbă și păgubire s-au aflat.

Intru așa feli de strâmtoare afându-să dânsul, nu de mult cu târguitoare scrisoare alergă către noi văitându-să, că întru vânzarea cărților acestora, mână de ajutor să-i dăm. Eu, din partea mea (cunoscând așijderea folosul cărții acesteia, întru care cele mai întrebuincioase în zilele duminicilor, sărbătorilor și în celelalte zile proaste, laolaltă adunate sunt, tipicul slujirei de Dumnezeu, la tot feliul de schimbare a praznicilor însămnate să află) una ca bărbatul cu multă familie îngreonat din pagubă să să smulgă, alta ca și preoția al căruia partea mai mare întru

https://biblioteca-digitala.ro

primirea Tipicului întunecată este să să lumineze, de drept am socotit a fi prin acest a vă sfătui ea, cătră vânzarea cărţilor acestora toată putincioase ostăneală să întrebuinţeze. Iară înţelegând că protoprezviteratul vostru bisăricile din locurile milităreşti din aceia pricină aşa feliu de cărţi nu au cumpărat, fiindcă stăpânirea militărească nu au îngăduit ca obştea sau bisărica cu aşa cumpărare să cheltuiască, pentru aceia eu, cătră stăpânirea militărească, care lipsăle slujbei noastre cei bisăriceşti nu ştie, mă voi întoarce şi de la dânsa îngăduire pentru cumpărarea cărţilor acestora voi mijloci. Însă mai întâi de lipsă înc(ă) iaste ca bineîncuvinţenia voastră spetificaţia despre toate bisăricile care pân-acuma nu au acele cărţi, cât de curând să-m(i) trimiteţi, însemnând adecă numele satului, dimpreună, care bisărică sau comunitate, doao cărţi pentru adândoaoă strănile să va sârgui a-ş(i) agonisi, fiindcă şi preţul a scăzut la 6 fl. argint pentru o carte frumos legată şi banii atuncea să vor cere, când cărţile să vor împărţi. Şi prin aceasta comunităţilor nesămţită stirbire, iară celui ce s-au jărtfit pentru folosul de obşte mare ajutorinţă să va priciui(i)"[468]. Tirajul îl aflăm dintr-o altă circulară, în 1833: „...aceştia pomenitei cărţi cu număru 2 000 de exemplare a să tipări au dat. Mai departe precum cea mai mare parte a bisăricilor numai cu un exemplar împăcându-să au rămas lui în tipografia în care s-au tipărit întreagă mie de exemplare a cărţii aceştia ca neplătită până în zioa de astăzi, ba încă şi zălogite, de vreme ce el, pentru această carte, nevoit au fost de la sfânta mănăstire a Bezdinului 1 000 fl. valută împrumut a lua. Datoria aceasta până numărul sus însămnatelor cărţilor sale n-o va vinde, nu va putea împăca..."[469]. Până la urmă suma cu pricină n-a putut fi „împăcată", aşa că lui Diaconovici Loga i-a fost vândută la licitaţie casa din Caransebeş[470]. Aşadar două performanţe inegalate multă vreme — de tiraj şi de desfacere — au dus la faliment economic. Editarea cărţilor era de acuma o afacere, o activitate economică care trebuia organizată ca atare. Falimentul n-a putut fi evitat cu tot sprijinul episcopilor din Banat şi a achiziţiei unui număr de exemplare care, pe vremea aceea depăşea numărul parohiilor. Loga însuşi se implicase în vânzarea cărţii încercând să diminueze efectele financiare: „Acest Octeic sau Tipicon s-au cumpărat cu banii bisăricii, florinţi 15 în bancă, fiind eu, învăţătorul Martin Cristesco, mergând la normalnica şcoală în Caransebeş, l-au cumpărat de la domnul director Constantin Diaconovici Loga în 12-lea octomvrie 1831, în Globurău, Nestor Popesco paroh şi Gheorghe Baros cliric, eu Martin Cristesco învăţători"[471]. Tot aşa s-au întâmplat lucrurile la Rusca: „Acest Tipicon s-au cumpărat de la domnul Diaconovici din Caransebeş cu 17 fl. 30 cr. Rusca, în 1-lea martie 1834, Gheorghe Bumbăcilă paroh Ruscăi"[472].

În ciuda deznodământului dezastruos *Octoihul* din 1826 a fost ultima mare participare a tipografici din Buda la înzestrarea cu tipărituri bisericeşti a parohiilor bănăţene. Solicitări către această tipografie se vor mai face, dar ele rămân nesemnificative. Centrele ardelene, Sibiul mai ales, devin tot mai active şi mai interesante pentru Banat, a cărui piaţă o vor domina spre mijlocul secolului al XIX-lea.

Tipografiile de la Viena şi Buda au avut importanţa lor în constituirea unui fond de carte bisericească important în satele Banatului. Ele au avut posibilitatea să se folosească de canalele oficiale de acţiune, fiind

https://biblioteca-digitala.ro

privelegiate. Ele au introdus, au putut introduce, o serie de noutăţi notabile care corespund, mai ales în difuzare, unor concepţii moderne. Documentele pun în evidenţă operativitatea cu care se făcea difuzarea, cantităţile mari de carte vehiculate, folosirea reclamei, anticiparea şi recomandarea titlurilor, explicitarea modului de alcătuire a preţului, sondarea periodică a pieţii încercând să-i perceapă semnalele. Aşadar programul se constituie în funcţie de solicitări, cererea începe să dicteze ofertei. Se menţine un permanent contact cu beneficiarul, sunt admişi editorii particulari. Într-un cuvânt, au avut o participare deosebită la organizarea unui comerţ modern într-un domeniu librar legat de una din cele mai conservatoare instituţii, biserica. Tirajele au fost mari, depăşind tot ce-a fost până atunci. Totuşi analiza fondului de carte păstrat permite reconstituirea unei mişcări al cărei traseu este ondulatoriu, pulsatoriu, cu vârfuri ce semnalează ediţii de mare interes şi coborâşuri abrupte, cu ritmicităţi proprii.

Spre sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul celui următor, în primele trei decenii ale sale, Viena şi Buda au dominat, pe rând, piaţa bănăţeană a cărţii, inclusiv a celei bisericeşti.

F. Alte tipografii

Au avut o participare pur simbolică. De fapt, în această situaţie se află doar tiparniţa de la Iaşi. Mai departe de Banat, funcţionând cu pauze mari, ea a fost cunoscută în aceste părţi, dar nu a putut intra în competiţie. De fapt nu ştim nici despre exemplarele care s-au păstrat mare lucru, nici când, nici cum au ajuns aici pentru că lipsesc însemnările. Un caz trebuie totuşi semnalat în singularitatea lui: *Psaltirea* din 1743 s-a cumpărat într-un sat bănăţean la 1747: „Să să ştie că această sfântă Psaltire rumânească, o au cumpărat chinez Haţegan şi o au dat besericii de la Gătaia, pentru mai mare pomana dumnealui şi a părinţilor dumnealui, carii mai jos să vor iscăli: pomeni Gşos)podi (pe) Mărtin, Cătinca, Mihai, Stana, Iacov, Nicula, Ştefan, Isac, Vuia, Samfira, Brănduşa, Giurgiu. Şi cine s-ar ispiti a o muta de la această sfântă beserecă să o ducă la alta, au popă, au diac, să fie supt blestem(ul) acelor sfinţi părinţi, şi o am vândut eu, diac Ion din Sad, leat 7255 drept florinţi 4 i pol. Anii Domnului 1747".

Din cele de mai sus se poate conchide că Banatul şi-a organizat întreaga relaţie librară în aşa fel încât să-şi poată procura tipăriturile trebuincioase respectându-şi criteriile selective şi cantitatea, numărul necesar, chiar şi în condiţiile în care nu dispunea de o tipografie românească proprie. De fapt el a răspuns, integrându-se, unui plan românesc, ortodox mai vast declanşat la Râmnic şi Bucureşti, ca urmare a iniţiativelor lansate în Ardeal de Contrareformă. Ulterior, a răspuns, din perspectivă proprie, ofertelor tiparniţelor din Transilvania, Blajului şi Sibiului mai ales, dar chiar şi celor din afara spaţiului etnic românesc, Viena şi Buda. Devenită una dintre cele mai căutate pieţe ale cărţii româneşti, provincia dintre Mureş şi Dunăre a putut achiziţiona tot ceea ce era semnificativ în editurile româneşti, tot ceea ce era interesant din punctul de vedere propriu în materie de carte bisericească.

https://biblioteca-digitala.ro

NOTE

1 Majoritatea cărților vechi păstrate provin din parohiile județelor Caraș-Severin, Timiș, Arad. Ele sunt conservate în depozite amenajate în orașele Arad, Reșița și Timișoara. Alte cărți decât cele bisericești am identificat doar în câteva colecții: în cele trei muzee județene, în cele trei biblioteci județene, la Biblioteca Academiei Române, Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca (inclusiv Institutul de Lingvistică). Biblioteca Națională. Cea mai bogată colecție aparține Bibliotecii „V. A. Urechia" din Galați.

2 N. Bocșan, *Contribuții la bibliografia literaturii române din Banat în epoca Luminilor* în „Banatica", III, Reșița, 1977, p. 483.

3 N. Gavrilović, *Istorija cirilischich stamparija u habsburscoji monarhija u XVIII*, Novi-Sad, 1974, p. 53—105.

4 *Ibidem*, p. 105—125.

5 Însemnare pe *Cazanie*, Râmnic, 1784, exemplarul de la Mehadia, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 1949.

6 Al. Sacerdoțeanu, *Tipografia Episcopiei Râmnicului* în „Mitropolia Olteniei", 1960, nr. 5—6, p. 301.

7 Aproape toate Congresele „ilire" au adresat astfel de cereri. Chiar Arsenie Cernoievici, patriarhul de Ypec sub care s-a produs marea migrație sârbă, a adresat trei dintre ele. Mitropolitul Vichentie Popovici a primit asigurările autorităților militare că o astfel de tipografie se va deschide în anul 1721, dar a refuzat de teama unor posibile acțiuni de catolicizare. În 1730 Moise Putnic cere și el teascuri pentru „iliri", dar Consiliul Aulic de Război îl îndeamnă să se folosească de cele iezuite de la Cașovia. Refuză, desigur! În 1732 se cere acest lucru chiar împăratului, în numele Congresului Ortodox ținut în același an, dar cererea a rămas fără răspuns! Cu ocazia recunoașterii „privilegiilor ilire", Maria Therezia, în 1743, acceptă, în principiu, dar ocazia este pierdută, se pare, din vina mitropolitului Arsenie Ioanovici Șacabent, temător și el de posibile acțiuni de catolicizare. În 1751 eșuează o nouă încercare de a deschide tipografie sârbă și română la mănăstirea Prnovaț din Fruska Gora. Vezi N. Gavrilović, *Op. cit.*, p. 53—105.

8 *Ibidem*, p. 112—126.

9 E. Micu, *Din istoria culturală a românilor din Austro-Ungaria*, în „Transilvania", 1900, nr. 1—2, p. 17—19.

10 I. D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului, Timișoara*, 1977, p. 132—133. Mănăstirile Banatului erau mici, puține și adăposteau doar câțiva călugări. În anul 1775 Srediștea, Săraca, Partoș și Vărădia au fost pur și simplu desființate.

11 Circulara din 5 iunie 1790. Protocolul de circulare al parohiei Doman.

12 N. Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, studiu introductiv, ediție, glosar și indice de Damaschin Mioc, Timișoara, 1981, p. 195.

13 Scrisoare adresată de către Athanasie Șandor lui Aron Pumnul la 27 august 1862. Se păstrează la Biblioteca Academiei Române, Mss. rom. 1016.

14 N. Stoica de Hațeg, *Op. cit.*, p. 194.

15 I D. Suciu, *Op. cit.*, p. 129—131.

16 *Tetraevangheliar*, Brașov, 1560—1561, *Tetraevangheliar*, Plumbuita, 1582 (Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca), *Triod*, Kiev, 1627 (530), *Biblia*, București, 1688 (877/4968), *Psaltire*, București, 1694 (Biblioteca Județeană Timiș, 22496), *Antologhion*, Râmnic, 1705 (583), *Evanghelie*, Blaj, 1776 (604), *Cazanie*, Râmnic, 1784 (565), *Evanghelie*, Râmnic, 1794 (610), *Cazanie*, Iași, 1643, *Noul Testament*, Alba Iulia, 1648, *Îndreptarea Legii*, Târgoviște, 1652, *Psaltirea pre versuri tocmită*, Uniev, 1673, *Psaltirea*, Iași, 1680, *Cazanie*, București, 1732, *Apostol*, Buzău, 1743, *Ceaslov* Râmnic, 1745, *Triod*, București, 1747, *Evanghelie*, Râmnic, 1754, *Liturghier*, Iași, 1759, *Triod*, Râmnic, 1761, *Molitvelnic*, Râmnic, 1768, *Octoih*, București, 1775, *Evanghelie*, București, 1775, *Minee*, Râmnic, 1776—1780 (două serii), *Minologhion*, Blaj, 1781, *Triod*, Râmnic, 1782, *Liturghier*, Râmnic, 1787, *Octoih*, Blaj, 1792, *Cazanie*, Viena, 1793, *Biblia*, Blaj, 1795, *Ceaslov*, Iași, 1797, *Ceaslov*, Buda, 1807, *Penticostar*, Blaj, 1808, *Psaltire*, Buda, 1817, *Liturghier*, Sibiu, 1809, *Octoih*, Buda, 1811.

17 V. Leu, I. Voina, *Două falsuri ale tipografiei de la Blaj semnalate în județul Caraș-Severin* în „Banatica", VI, Reșita, 1981, p. 380—393.

18 *Triodul Săptămânci Mari*, (București), 1726, f. (3).

https://biblioteca-digitala.ro

19 Dezești, Ilidia, Vermeș, Grădinari, Bobda, Breazova, Bulza, Căvăran, Cornești, Găvojdia, Giulvăz, Herendești, Homojdia, Jdioara, Vucova.

20 *Triod*, Râmnic, 1731, f. (1).

21 *Antologhion*, Râmnic, 1737, f. 573.

22 I. B. Mureșianu, *Din trecutul bisericii bănățene*, în „Mitropolia Banatului", 1969, nr. 7—9, p. 396—401.

23 N. Stoica de Hațeg, *Op. cit.*, p. 217.

24 Ultima ediție, cea care s-a tipărit la Buda în 1825, poartă această precizare. Vezi B.R.V. III, p. 459.

25 *Chiriacodromion*, București, 1732, f. (3).

26 *Molitvelnic*, *Râmnic*, 1730, f. (5).

27 *Adunarea Cazaniilor*, Viena, 1793, f. (4).

28 *Ibidem.*

29 *Ibidem.*

30 *Ibidem.*

31 B.R.V., II. p. 164.

32 Textul a fost „publicat" prin sistemul circularelor. Reprodus după Protocolul de circulare al parohiei Gârliște.

33 N. Stoica de Hațeg, *Op. cit.*, p. 190.

34 Protocolul de circulare al parohiei Gârliște.

35 Însemnare pe *Tetraevanghelier*, Brașov, 1560—1561 aflat în colecția Muzeului din Făgăraș. *Apud* I. Hășfălean, *Ediție Coresi* în „Magazin Istoric", 1979, nr. 12, p. 25.

36 Însemnări în *Tetraevanghelier*, București (Plumbuita), 1582, exemplar în colecția Bibliotecii Universitare din Cluj-Napoca, Inv. 26/1929. Cf. I. B. Mureșianu, *Importanța însemnărilor de pe tipăriturile bisericești din secolul XVIII aflat în Biblioteca Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului* în „Mitropolia Banatului", 1978, nr. 1—3, p. 69.

37 Însemnare pe *Triod*, Kiev, 1627, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 530.

38 Însemnare pe *Antologhion*, Râmnic, 1705, exemplarul de la Lugoj, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 583. Prima oară această însemnare a fost citată de Mihaela Dragodan în comunicarea *Circulația cărții de Râmnic pe teritoriul județului Timiș*, rostită la simpozionul „Valori bibliofile din Patrimoniul Cultural Național", Arad, 1981.

39 A. Ghidiu, I. Bălan, *Monografia orașului Caransebeș*, Caransebeș, 1909, p. 31.

40 *Ibidem.*

41 El a cumpărat pentru sine și pentru urmași două cărți: *Antologhion*, Râmnic, 1737, *Evanghelie*, București, 1742.

42 N. Stoica de Hațeg, *Op. cit.*, p. 60.

43. *Ibidem.*

44 Fl. Dudaș, *Manuscrisele românești medievale din Crișana*, Timișoara, 1986, p. 52—62.

45. E. Arădeanul, T. Bodogae, L. Emandi, *Mănăstirea Hodoș-Bodrog*, Arad, 1980, p. 169—181.

46 Însemnare pe *Antologhion*, Râmnic, 1705 colligat cu *Octoih*, Râmnic, 1706, exemplarul de la Grădinari, D.J.V.C. Caraș-Severin, nr. inv. 1655.

47 *Noul Testament*, București, 1703, *Octoih*, București, 1709, *Octoih*, Buzău, 1700 (4 exemplare), *Molitvelnic*, Buzău, 1701 *Psaltire*, Buzău, 1703, *Apostol*, Buzău, 1704, *Antologhion*, Râmnic, 1705 (17 ex.) *Octoih*, Râmnic *1706* (8 ex.), *Gramatica Slavonă*, Râmnic, 1757, *Pravila sfinților sârbi*, Râmnic, 1761. La acestea se adaugă tipăriturile slavone din secolul al XVII-lea și alte câteva cărți imprimate în Ucraina sau Rusia în secolul al XVIII-lea aceasta din urmă provenind de la biserici din sate cu populație sârbă.

48 *Triod*, București, 1726, f. (13).

49 *Molitvelnic*, Râmnic, 1730, f. (4).

50. *Ibidem*, f. (8—9).

51 *Triod*, Râmnic, 1731, f. (4).

52 *Catavasier*, Râmnic, 1742, f. (2—3).

53 *Cazanie*, București, 1742, f. (2—3).

54 *Octoih*, Râmnic, 1742. f. (2).

55 *Octoih*, Râmnic, 1750, f. (2).

56 Circulara din 5 iunie 1790. Protocolul de circulare al parohiei Doman.

https://biblioteca-digitala.ro

57 I. D. Suciu, *Op. cit.*, p. 183—184.

58 H. Jäeger, *Aspecte din istoria comerțului bănățean în secolul al XVIII-lea, Pe marginea unor registre vamale*, în „Studii și materiale de istorie medie", VI, 1973, p. 249.

59 Însemnare pe *Cazanie*, Râmnic, 1748, exemplarul de la Tigvaniul Mic, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1549.

60 Situație confirmată de o însemnare făcută pe un *Apostol* slavon aflat odinioară la Caransebeș: „Să se știe că acest apostol, eu, Popa Ion Popescul l-am luat și când s-a spart orașul de l-am purtat tot cu mine; și acum l-am adus iarăș la biserică la hramul sfântului George făcătoriul de minuni la onul 1738 cu alte cărți dimpreună, cari se vor scrie tot pe rând". *Apud* A. Ghidiu, I. Bălan, *Op. cit.*, p. 39.

61 Însemnare pe *Evanghelie*, Râmnic, 1746, exemplarul de la Cârnecea, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1540.

62 Însemnare pe *Antologhion*, Râmnic, 1745, astăzi pierdut dar semnalat de N. Iorga, *Observații și probleme bănățene*, București, p. 94.

63 Însemnare pe *Evanghelie greco-română*, București, 1693, exemplarul de la Biblioteca Județeană Arad, inp. 36 F.P.

64 Însemnare pe *Biblia*, București, 1688, exemplarul din colecția Arhiepiscopiei Sibiului (provenind din parohia Dupăpiatră, Hunedoara). Exemplar semnalat de D. Braicu, V. Bunea, *Cartea veche românească din secolele XVI—XVII în colecțiile Arhiepiscopiei Sibiului*, Sibiu, 1980, p. 115.

65 Însemnare pe *Mineiul lunii mai*, Râmnic, 1780, exemplarul de la Grădinari. D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1497: „În anu(l) 1788 s-au cumpărat 12 Minee rumânești pe 12 luni cu îndemnarea mai micului preot Simeon Martinovici paroh satului Cacova. Și s-au cumpărat cu bani (...) 90 fl. Am scris în Cacova, în anul 1792, 25 septembrie".

66 Aceasta a fost, de pildă, situația în ceea ce privește seria de la Teregova atestată de o însemnare pe *Mineiul lunii februarie*, Râmnic, 1779, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1037: „Această sfântă și dumnezeiască carte s-au dat de pomană la bisărica Teregovii de dumnealui, Martin Grozăvescu, cu bani gata, florinți 10, la anul 1793 luna lui martie 15...".

67 *Apud*, N. Iorga, *Op. cit.*, p. 97.

68 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1771, exemplarul de la Borlovenii Vechi, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1389 și *Triod*, Blaj, 1771, exemplarul de la Prigor, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1385.

69 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1771, exemplarul de la Cutina, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 1117.

70 Însemnare pe *Strastnic*, Blaj, 1773, exemplarul de la Pesac, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 19.968.

71 Însemnare pe *Strastnic*, Blaj, 1773, exemplarul de la Crușovăț, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 751.

72 Însemnare pe *Strastnic*, Blaj, 1773, exemplarul de la Jupa D.J.C.V. nr. inv. 571.

73 Însemnare pe *Strastnic*, Blaj, 1773, exemplarul de la Mehadia, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 709.

74 Însemnare pe *Strastnic*, Blaj, 1773, exemplarul de la Globu Craiova, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 987.

75 Însemnare pe *Strastnic*, Blaj, 1773, exemplarul de la Cornereva, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 945.

76 Însemnare pe *Minologhion*, Blaj, 1781, exemplarul de la Foeni, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 182. Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche bisericească din Banat*, Timișoara, 1985, p. 179.

77 Însemnare pe *Minologhion*, Blaj, 1781, exemplarul de la Dobrești, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 612. Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p: 173:

78 Însemnare pe *Catavasier*, Blaj, 1777, exemplarul de la Valea Bolvașnița, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 882.

79 Însemnare pe *Acatist*, Blaj, 1791, exemplarul de la Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca, nr. 30/1023.

80 Însemnările lui Nicolae Stoica de Hateg s-au păstrat pe 9 exemplare. Confirmarea prețului vine de la o însemnare pe exemplarul din Cuptoare, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 992.

81 V. Țârcovnicu, *Istoria învățământului din Banat până la anul 1800*, București, 1978, p. 106.

https://biblioteca-digitala.ro

82 Însemnare pe *Triod*, Râmnic, 1731, exemplarul de la Nicolae Bălcescu, D.J.C.V. Arad, nr. inv. 767.

83 Însemnare pe *Apostol*, Veneția, 1730, exemplarul de la Oravița, D.J.C.V. Timiș, Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche*..., p. 227.

84 Însemnare pe *Octoih*, Râmnic, 1763, exemplarul de la Marginea, neinventariat în D.J.C.V. Timiș, Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche*..:, p: 209:

85 Însemnare pe *Evanghelie*, Blaj, 1776, exemplarul de la Poieni, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 1187. Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche*..., p. 237.

86 Însemnare pe *Evanghelie*, București, 1760, exemplarul de la Remetea Mare, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 1202. Cf. I. B: Mureșianu, *Cartea veche* ..., p. 242.

87 Însemnare pe *Triod*, Râmnic, 1731, exemplarul de la Ramna D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 474.

88 Însemnare pe *Preoția*, Râmnic, 1749, exemplarul de la Belinț, D.J.C.V. Timiș, neinventariat, Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche*..., p. 131.

89 E. R. Colta, *Legătoria de carte, un meșteșug de veche tradiție românească în vestul Transilvaniei*, în „Valori Bibliofile din Patrimoniul Cultural Național", II, București, 1983, p. 386—387.

90 Însemnare pe *Octoih*, Râmnic, 1742, exemplarul de la Iertof, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1582.

91 Însemnare pe *Molitvelnic*, Râmnic, 1747, exemplarul de la Blajova, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 19.892.

92 Însemnare pe *Cazanii*, București, 1768, Bănia, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1129.

93 Însemnare pe *Mineiul lunii mai*, Buda, 1805, exemplarul de la Borlova, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 643.

94 Însemnare pe *Liturghie*, București, 1740, Ruginosul, nr. inv. 1106.

95 Însemnare pe *Octoih*, București, 1774, exemplarul de la Ohaba Mâtnic, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 984.

96. Însemnare pe *Octoih*, Râmnic, 1776, exemplarul de la Bogâltin, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 867.

97 Însemnare pe *Penticostar*, Râmnic, 1765, exemplarul de la Traian Vuia, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 882. Cf. I. B: Mureșianu, *Cartea Veche*:::, p: 271.

98 Însemnare pe *Strastnic*, Blaj, 1773, exemplarul de la Hodoni, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 79. Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche*..., p: 193:

99 Însemnare pe *Octoih*, București, 1746, exemplarul de la Doclin, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 396.

100 Însemnare pe *Antologhion*, Râmnic, 1745, exemplarul de la Vermeș, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 411.

101. Însemnare pe *Triod*, Râmnic, 1782, exemplarul de la Doclin, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 475.

102 Însemnare pe *Antologhion*, Râmnic, 1745, exemplarul de la Doclin, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 155.

103 Însemnare pe *Triod*, Râmnic, 1731, exemplarul de la Sadova Nouă, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1112.

104 Însemnare pe *Liturghier*, Sibiu, 1798, exemplarul de la Petrilova, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1586.

105 Însemnare pe *Penticostar*, Râmnic, 1743, exemplarul de la Ramna, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 392.

106 Însemnare pe *Antologhion*, București, 1774, exemplarul de la Brănești, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 1071. Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche*..:, p: 144:

107 Însemnare pe *Triod*, București, 1726, exemplarul de la Breazova, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 1063, Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche*.:::, p. 145.

108 Însemnări pe *Evanghelie*, Buda, 1812, exemplarul de la Cebza, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 854. Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche*..:, p: 149:

109 Însemnare pe *Antologhion*, Râmnic, 1786, exemplarul de la Bogâltin, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 772.

110 Însemnare pe *Penticostar*, Râmnic, 1743. exemplarul de la Obad, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 986. Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche*..., p. 224.

111 Însemnare pe *Evanghelie*, Râmnic, 1746, exemplarul de la Jupa, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 536.

112 Însemnare pe *Evanghelie*, Râmnic, 1746, exemplarul de la Vărădia, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1543.

113 *Ibidem*.

114 Pot fi citate *Întâia învățătură pentru tineri*, Râmnic, 1726, *Gramatica Slavonă*, Râmnic, 1757, *Pravila Sfinților sârbi*, Râmnic, 1761.

https://biblioteca-digitala.ro

115 V. Ţîrcovnicu, *Op. cit.*, p. 106. Documentul a fost citat şi de I. B. Mureşianu, Mânăstirile din Banat, Timişoara, 1976, p. 43.

116 Gr. Popiţi, *Date şi documente bănăţene*, Timişoara, 1939, p. 41.

117 V. Popeangă, *Un secol de activitate şcolară în părţile Aradului*, (1721—1821), Arad, 1974, p. 271.

118 Arhivele Statului — Filiala Timiş, Arhiva Militară, Doc. 1 246 p. 55—58.

119 Arhivele Statului — Filiala Timiş, Arhiva Militară, Doc. 1 129 p. 331—332.

120 Arhivele Statului — Filiala Timiş. Arhiva Militară, Doc. 3 290, p. 325—3.

121 N. Bocşan, *Contribuţii la istoria Iluminismului românesc*, Timişoara, 1986, p. 162.

122 I. B. Mureşianu, *Aspecte din trecutul bisericii bănăţene* în „Mitropolia Banatului", 1969, nr. 7—9, p. 396—428.

123 Fl. Dudaş, *Op. cit.*, p. 113—130.

124 N. Bocşan, *Iluminismul...*, p. 113—330.

125 I. D. Suciu, *Op. cit.*, p. 121.

126 V. Molin, *Copişti moldoveni în Banat la începutul secolului al XVIII-lea* în „Mitropolia Banatului", 1964, nr. 4—6, p. 211.

127 Biblioteca Academiei Române, Mss. rom. 4164.

128 Biblioteca Academiei Române, Mass. rom. 3107.

129 Biblioteca Academiei Române, Mass. rom. 3564.

130 Biblioteca Academiei Române, Mss. rom. 4214.

131 Biblioteca Academiei Române, Mass. rom. 4215.

132 V. Leu, *Un manuscris românesc inedit din prima jumătate a secolului al XVIII-lea* în „Banatica", IV, Reşiţa, 1977, p. 479—481.

133 Biblioteca Academiei Române, Mss. rom. 5850, f. 12.

134 C. Feneşan, *Un copist bănăţean din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea* în „Banatica", I, Reşiţa, 1971, p. 349—351.

135 Apud D. Cioloca, *Din cele trecute veacuri* în „Foaia Diecezană nr. 9/25 februarie 1945.

136 Exemplar aflat în D.J.C.V. Timiş, nr. inv. 19 952.

137 Exemplar aflat în D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 1644: „Să să ştie (că) această sfântă şi dumnezeiască carte ce să cheamă Poucenie iaste a bisericii Agadiciului. S-au cumpărat cu bani, florinţi douăzeci iar cine s-ar ispiti să o fure sau să o ia păntru niscar lucruri, sărac cu sufletul şi cu trupul într-un loc cu dracul şi să fie soţ (...) să fie (...) părinţi sfinţi carii au fost în Nicheia şi s-au scris m-ţa aprilie 10 d-ni la 1748".

138 În colecţia lui I. B. Mureşianu din Timişoara.

139 Fl. Dudaş, *Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei*, Timişoara, 1978, p. 214.

140 Exemplar semnalat de N. Ilieşiu, *Însemnări de pe o carte veche bisericească din Jebel* în „Dacia", Timişoara, I (1939), nr. 33.

141 La Jugoj se aflau în veacul al XVII-lea: *Tetraevangheliar*, Braşov, 1560—1561, *Tetraevangheliar*, Plumbuiţa, 1582, *Triod*, Kiev, 1627. Vezi şi notele 35, 36, 37.

142 „Foaia Diecezană", Caransebeş, IX (1895), nr. 36: „George Mîrşavelă (...) i-a donat (...) şi o Cazanie tipărită la Bolgrad în 1699...".

143 Ge. Hâncu, *Cartea veche românească, Galaţi*, 1965, p. 144—163.

144 Circulara nr. 61/31.XII.1858 a episcopului de Vârşeţ prin care se dispune depozitarea cărţilor slavone într-o cămăruţă a Teatrului din Oraviţa întrucât biserica ortodoxă din Oraviţa Montană se afla în reparaţie.

145 Exemplar semnalat de Gh. Cotoşman, *Din trecutul Bănatului. Comuna şi Bisericile din Comloşul Mare şi Lunga*, Cartea III, Timişoara, 1934, p. 334—336 după care am reprodus şi însemnările citate.

146 Exemplarul aflat la Biblioteca Judeţeană Timiş. Cota D.IV, 4856.

147 Exemplar în D.J.C.V. Timiş, nr. inv. 466. Cf. Ţigu, *Însemnări de pe tipărituri vechi* în „Mitropolia Banatului", XXVIII (1978), nr. 1—3, p. 79.

148 C. Feneşan, *Circulaţia cărţilor...*, p. 22.

149 Nr. inv. 254.

150 Ce. Hâncu, *Op. cit.*, p. 16—17. Cf. C. Feneşan, *Circulaţia...*, p. 19.

151 *Ibidem.*

152 Exemplar în colecţia lui I. B. Mureşianu din Timişoara. Cf. Fl. Dudaş, *Op. cit.*, p. 214.

153 Apud N. Iorga, *Observaţii...*, p. 72.

154 P. P. Panaitescu, *Însemnări din cărţile bisericii româneşti (greco-orientale) din Timişoara* în „Revista Istorică", VIII (1922), nr. 10—12, p. 201.

https://biblioteca-digitala.ro

155 Apud D. Braicu, V. Bunea, *Op. cit.*, p. 116.

156 Biblioteca Episcopiei Ortodoxe din Arad, nr. inv. 36.

157 V. Leu, *Un jilț și o strană dublă brâncovenească descoperite la Calina (județul Caraș-Severin)* în „Banatica" VI, Reșița, p. 381—387.

158 H. Medeleanu, *Perspectivă nouă asupra picturii din biserica din Lipova (jud. Arad)* în „Monumente Istorice și de Artă", 1, 1981, p. 83—88.

159 *Ibidem*, p. 85

160 A. Diaconu, *Inscripțiuni de prin biserici derimate*, în „Foaia Diecezană", nr. 2/1898.

161 I. D. Suciu, R. Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, vol. I, Timișoara, 1980, p. 264.

162 Din cele 17 exemplare cercetate, doar 15, lista reprodusă, se păstrează. Documentar se mai cunosc la Vlaicovăț și la Marcovăț.

163 D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 19 936. Cf. I. B. Mureșianu *Cărțile*..., p. 179.

164 I. D. Suciu, R. Constantinescu, *Op. cit.*, p. 310.

165 Însemnare pe *Antologhion*, Râmnic, 1705, exemplarul de la Oravița, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1162.

166 Însemnare pe *Antologhion, Râmnic*, 1705, exemplarul de la Pădureni, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 5 255. Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche*..., p. 229.

167 Însemnare pe *Antologhion*, Râmnic, 1705, exemplarul de la Grădinari, nr. inv. 1655, D.J.C.V. Caraș-Severin.

168 Însemnare pe *Antologhion*, Râmnic, 1705, exemplarul de la Lugoj, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 583.

169 *Ibidem.*

170 D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1333.

171 E. R. Colta, *Circulația tipăriturilor râmnicene pe teritoriul județului Arad*, în „Valori bibliofile din Patrimoniul Notional", I, Râmnicu-Vâlcea, 1980, p. 77.

172 G. Hâncu, *Op. cit.*, p. 24.

173 Arhiva Muzeului Județean de Istorie din Reșița. Inventarul parohiei Vărădia, 1966.

174 A. Z. N. Pop, *Op. cit.*, p. 230.

175 D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1583.

176 V. Leu, *Un manuscris inedit din prima jumătate a secolului al XVIII-lea* în „Banatica", IV, Reșița, 1977, p. 480.

177 G. Hâncu, *Op. cit.*, p. 25.

178 D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 37. Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche*..., p. 283.

179 Primul se află la D.J.C.V. Timiș, nr. inv. (ex. neinventariat). Următorul se află în biblioteca parohială ca și ultimul.

180 A. Z. N. Pop, *Op. cit.*, p. 230.

181 D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 19912.

182 Actualmente în colecțiile Patriarhiei Române.

183 Biblioteca Academiei Române, C.V.R. I, 179.

184 I. B. Mureșianu, *Importanța însemnărilor de pe tipăriturile bisericești din secolul XVIII aflate în biblioteca Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului* în „Mitropolia Banatului", 1978, nr. 1—3, p. 70.

185 Însemnare pe *Octoih*, București, 1720, exemplarul de la Grădinari, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1173.

186 Însemnare pe *Triod*, București, 1726, exemplarul de la Răcăjdia, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1515.

187 Apud I. B. Mureșianu, *Importanța însemnărilor*... p. 70.

188 E. R. Colta, *Vechi tipărituri românești atestate documentar în Banat aflate în colecții arădene*, lucrare în manuscris.

189 *Apud* A. Ghidiu, I. Bălan, *Op. cit.*, p. 45.

190 Însemnare pe *Antologhion*, Râmnic, 1737, exemplarul de la Caransebeș, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 795.

191 Însemnare pe *Evanghelie*, București, 1742, exemplarul de la Caransebeș, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 624.

192 P. Bizerea, *Din trecutul comunei Soceni*, în „Analele Banatului", IV, 1931, nr. 2—4, p. 198.

193 Însemnare pe *Evanghelie*, București, 1742, exemplarul de la Iam, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1287.

194 Însemnare pe *Evanghelie*, București, 1742, exemplarul de la Măureni, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 275.

https://biblioteca-digitala.ro

195 Gh. Cotoşman, *Op. cit.*, p. 550.

196 Care ferecătură, din păcate, nu s-a păstrat.

197 Însemnare pe *Penticostar*, Râmnic, 1743, exemplarul de la Teregova, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 913.

198 Însemnare pe *Evanghelic*, Râmnic, 1746, exemplarul de la Teregova, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 999.

199 Însemnare pe *Evanghelie*, Râmnic, 1746, exemplarul de la Tincova, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 789.

200 *Apud* N. Iorga, *Op. cit.*, p. 94.

201 Însemnare pe *Liturghie*, Bucureşti, 1746, exemplarul de la Lugojel aflat în biblioteca parohială sub numărul inv. 61.

202 Însemnare pe *Triod*, Bucureşti, 1747, exemplarul de la Sipet, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 1008. Cf. I. B. Mureşianu, *Cartea veche...*, p. 257.

203 Era unchiul marelui cărturar Paul Iorgovici şi semnează circulare începând din 1788.

204 Însemnare pe *Cazanie*, Râmnic, 1748, exemplarul de la Soceni, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 250.

205 Însemnare pe *Cazanie*, Râmnic, 1748, exemplarul de la Ticfaniul Mic, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 1549.

206 V. Ţigu, *Însemnări pe tipăriturile vechi* în „Mitropolia Banatului", 1978, nr. 1—3, p. 86—87.

207 Însemnare pe *Octoih*, Râmnic, 1750, exemplarul de la Sasca D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 1508.

208 *Ibidem.*

209 La Vermeş în 1750 (Însemnare pe exemplarul de la Ramna, nr. inv. 353) iar la Izgar în 1759 (însemnare pe exemplarul de la Vermeş nr. inv. 416). Ambele se păstrează în D.J.C.V. Caraş-Severin.

210 Însemnare pe *Molitvelnic*, Râmnic, 1758, exemplarul de la Gherteniş, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 337.

211 Însemnare pe *Triod*, Râmnic, 1761, exemplarul de la Cârnecea, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 1541. Însemnarea s-a făcut pe o filă desprinsă probabil de blocul cărţii.

212 V. Tîrcovnicu, *Op. cit.*, p. 106.

213 I. D. Suciu., R. Constantinescu, *Op. cit.*, p. 261—282.

214 Fl. Dudaş, *Vechi cărţi româneşti călătoare*, Bucureşti, 1987, p. 19—39.

215 N. Stoica de Haţeg, *Op. cit.*, p. 191.

216 Însemnare pe *Triod*, Râmnic, 1731, exemplarul de la Ramna, D.J.C.V. Caraş-Severin.

217 E. R. Colta, *Circulaţia tipăriturilor râmnicene pe teritoriul judeţului Arad* în „Valori Bibliofile din Patrimoniul Cultural Naţional", I, 1980, Râmnicul Vâlcea, 1980, p. 80.

218 Însemnare pe *Evanghelie*, Râmnic, 1746, exemplarul de la Voislova, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 765.

219 Însemnare pe *Liturghier*, Râmnic, 1747, exemplarul de la Globurău, nr. inv. 1076, D.J.C.V. Caraş-Severin.

220 Însemnare pe *Octoih*, Râmnic, 1750, exemplarul de la Bănia, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 1126.

221 Însemnare pe *Octoih*, Râmnic, 1750, exemplarul de la Vermeş, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 416.

222 *Apud* V. Ţigu, *Însemnări de pe tipărituri vechi* în „Mitropolia Banatului", 1978, nr. 1—3, p. 80.

223 Însemnare pe *Psaltire*, Râmnic, 1751, exemplarul de la Gherteniş, D.J.C.V. Timiş, nr. inv. 19999. Cf. I. B. Mureşianu, *Cartea veche...*, p. 183.

224 Însemnare pe *Triod*, Râmnic, 1761, exemplarul de la Grădinari, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 1174.

225 Însemnare pe *Triod*, Râmnic, 1761, exemplarul de la Peştere, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 559.

226 Însemnare pe *Octoih*, Râmnic, 1761, exemplarul de la Ilidia D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 1422.

227 Însemnare pe *Liturghier*, Râmnic, 1767, exemplarul de la Verendin, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 1068.

228 Însemnare pe *Penticostar*, Râmnic, 1767, exemplarul de la Doclin, D.J.C.V Caraş-Severin, nr. inv. 193.

https://biblioteca-digitala.ro

229 Însemnare pe *Molitvelnic*, Râmnic, 1768, exemplarul de la Măgura, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1111.

230 Însemnare pe *Triod*, Râmnic, 1777, exemplarul de la Bogodinți, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1206.

231 Însemnare pe *Molitvelnic*, Râmnic, 1782, exemplarul de la Pătaș, Muzeul din Reșița, fondul „V. Popovici" inv. 9.

232 Însemnare pe *Triod*, București, 1746, exemplarul de la Greoni, D.J.C.V Caraș-Severin, nr. inv. 1277.

233 Însemnare pe *Evanghelie*, București, 1760, exemplarul de la Cornea. *Apud* N. Iorga, *Op. cit.*, p. 74.

234 Însemnare pe *Evanghelie*, București, 1760, exemplarul de la Dalci, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 746.

235 Însemnare pe *Cazanie*, București, 1768, exemplarul de la Bănia, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1129.

236 Însemnare pe *Cazanie*, București, 1768, exemplarul de la Moldova Nouă, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1280.

237 Însemnare pe *Antologhion*, București, 1777, exemplarul de la Moldova Nouă, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1654.

238 Însemnare pe *Antologhion*, București, 1777, exemplarul de la Vălișoara, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 972.

239 Protocolul de socoți al parohiei Sihla. D.J.C.V. Caraș-Severin nr. inv. 51.

240 Însemnare pe *Evanghelie*, București, 1782, exemplarul de la Luncavița. *Apud I.* C. Nicola, *Op. cit.*, p. 769.

241 Protocolul de socoți al parohiei Câlnic. Arhiva parohială.

242 *Liturghier*, București, 1728. Exemplarul de la Surduc. D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1648.

243 Însemnare pe *Penticostar*, Râmnic, 1743, exemplarul de la Bogodinți, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1205.

244 Însemnare pe *Triod*, București, 1746, exemplarul de la Ticfaniul Mic, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1665.

245 Însemnare pe *Octoih*, Râmnic, 1750, exemplarul de la Pătaș D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1258.

246 Însemnare pe *Octoih*, Râmnic, 1750, exemplarul de la Peștere, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 589.

247 Însemnare pe *Octoih*, Râmnic, 1750, exemplarul de la Jupa D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 633.

248 Însemnare pe *Octoih*, Râmnic, 1750, exemplarul de la Brebu D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 498.

249 Însemnare pe *Evanghelie*, București, 1775, exemplarul de la Pârvova, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 4673. Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 237.

250 Însemnare pe *Evanghelie*, Râmnic, 1784, exemplarul de la Bogâltin, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 774.

251 V. Leu, A. Bistrianu, *Circulația cărții românești în Valea Almăjului până la 1840* în „Banatica", V, Reșița, 1979, p. 479.

252 *Ibidem.*

253 Însemnare pe *Antologhion*, Râmnic, 1786, exemplarul de la Bogâltin, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv.

254 Însemnare pe *Antologhion*, Râmnic, 1786, exemplarul de la Globurău, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 970.

255 *Apud* V. Leu, A. Bistrianu, *Op. cit.*, p. 481. Însemnarea s-a făcut pe o Evanghelie, București, 1775.

256 Însemnare pe *Liturghie*, Râmnic, 1787, exemplarul de la Cuptoare, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 397.

257 Al. Duțu, *Coordonate ale culturii române în secolul XVIII*, București, 1968, p. 133.

258 *Minei pe luna octombrie*, Râmnic, 1776, f. (3).

259 Singura cercetare întreprinsă s-a limitat la sudul Banatului, județul Caraș-Severin: V. Leu, *Circulația Mineelor de la Râmnic în sudul Banatului* în „Valori Bibliofile din Patrimoniul Cultural Național", Râmnicu Vâlcea, 1980, p. 71—82.

260 Însemnare pe *Mineiul lunii aprilie*, Râmnic, 1780, exemplarul de la Caransebeș, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 802.

261 Însemnare pe *Mineiul lunii noiembrie*, Râmnic, 1778, exemplarul de la Mehadia, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1622.

https://biblioteca-digitala.ro

262 Însemnare pe *Mineiul lunii octombrie*, Râmnic, 1776, exemplarul de la Mehadia, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 1621.

263 *Apud* Gh. Cotoşman, *Op. cit.*, p. 341. Exemplarul se păstrează în D.J.C.V. Timiş, nr. inv. 528. Pagina cu însemnarea însă n-a mai putut fi găsită.

264 *Ibidem.*

265 Însemnare pe *Mineiul lunii mai*, Râmnic, 1780, exemplarul de la Comloşul Mare, D.J.C.V. Timiş, nr. inv. 167. Cf. Gh. Cotoşman, *Op. cit.*, p. 343.

266 Însemnare pe *Mineiul lunii noiembrie*, Râmnic, 1788, exemplarul de la Comloşul Mare, D.J.C.V. Timiş, nr. inv. 313.

267 Însemnare pe *Mineiul lunii mai*, Râmnic, 1780, exemplarul de la Docnecea, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 126.

268 Arhiva Muzeului din Reşiţa. Este expus la Oraviţa, în Expoziţia de Istoria Culturii.

269 Însemnare pe *Molitvelnic*, Râmnic, 1782, exemplarul din Muzeul reşiţean, inv. 9, fond „Vasile Popovici".

270 Însemnare pe *Mineiul lunii mai*, Râmnic, 1780, exemplarul de la Grădinari, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 1497.

271 P. Iorgovici, *Observaţii de limbă românească*, Buda, 1799, f. XI.

272 Însemnare pe *Mineiul Lunii decembrie*, Râmnic, 1779, exemplarul de la Vărădia, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 1377.

273 Însemnare pe *Mineiul lunii mai*, Râmnic, 1780, exemplarul de la Vărădia, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 1370.

274 Traduce din greceşte, respectiv slavoneşte două cărţi pe care le editează: *Prea scurta arătare pentru Dumnezeu*, Viena, 1784 şi *Învăţături creştineşti*, Viena, 1785.

275 Însemnare pe *Mineiul lunii ianuarie*, Râmnic, 1779, exemplarul de la Vărădia, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 1366.

276 Însemnare pe *Mineiul lunii mai*, Râmnic, 1780, exemplarul de la Ceacova, D.J.C.V. Timiş, nr. inv. 881.

277 Însemnare pe *Mineiul lunii octombrie*, Râmnic, 1776, exemplarul de la Lăpuşnicul Mare, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 1190.

278 Însemnare pe *Mineiul lunii Octombrie*, Râmnic, 1776, exemplarul de la Verendin, D.J.C.V. Timiş, nr. inv. 19852.

279 Apud V. Leu, *Circulaţia Mineelor de la Râmnic in sudul Banatului* în „Valori bibliofile din Patrimoniul Cultural Naţional", I, Râmnicu-Vâlcea, 1980, p. 74.

280 Însemnare pe *Mineiul lunii septembrie*, Râmnic, 1780, exemplarul de la Domaşnea, nr. inv. 564, D.J.C.V. Caraş-Severin.

281 Însemnare pe *Mineiul lunii decembrie*, Râmnic, 1779, exemplarul de la Teregova, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 995.

282 Însemnare pe *Mineiul lunii noiembrie*, Râmnic, 1788, exemplarul de la Teregova, D.J.C.V. Caraş-Severin, nr. inv. 1038.

283 M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, Bucureşti, 1981, p. 382—412; 514—524.

284 I. D. Suciu, *Op. cit.*, p. 123.

285 V. Leu, *Consideraţii privind circulaţia cărţilor din Ţara Românească în sudul Banatului în veacul al XVIII-lea* în „Valori Bibliofile din Patrimoniul Cultural Naţional", II, Bucureşti, 1983, p. 390—397.

286 N. Bocşanu, *Op. cit.*, p. 156—172; 235—243.

287 N. Stoica, *Op. cit.*, p. 186—189.

288 N. Bocşanu, *Op. cit.*, p. 352.

289 *Ibidem*, p. 289.

290 P. Ollde, *Ştiri contemporane despre răzmeriţa românilor bănăţeni de la 1788* în „Analele Banatului", 1931, nr. 4, p. 99—103.

291 N. Stoica de Haţeg, *Op. cit.*, p. 255.

292 *Ibidem*, p. 243.

293 *Ibidem*, p. 278.

294 *Ibidem*, p. 291.

295 Însemnare pe *Strastnic*, Blaj, 1753, exemplarul de la Cliciova, D.J.C.V. Timiş, nr. inv. 1094. Cf. I. B. Mureşianu, *Cartea veche...*, p. 155.

296 Însemnare pe *Strastnic*, Blaj, 1753, exemplarul de la Bichigi, D.J.C.V. Timiş, nr. inv. 20070. Cf. I. B. Mureşianu, *Cartea veche...*, p. 136.

297 Însemnare pe *Evanghelic*, Blaj, 1776, exemplarul de la Făget, D.J.C.V. Timiş, inv. 1142. Cf. I. B. Mureşianu, *Cartea veche...*, p. 177.

https://biblioteca-digitala.ro

298 Însemnare pe *Evanghelie*, Blaj, 1776, exemplarul de la Buzad, D.J.C.V. Timiș, inv. 41, Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 148.

299 Însemnare pe *Evanghelie*, Blaj, 1776, exemplarul de la Crivobara, D.J.C.V. Timiș, Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 167.

300 Însemnare pe *Strastnic*, Blaj, 1773, exemplarul de la Dalci, *Apud* I. C. Nicola, *Op. cit.*, p. 770—771.

301 Însemnare pe *Apostol*, Blaj, 1767, exemplarul de la Dalci D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 20074, Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 172.

302 *Apud* I. C. Nicola, *Op. cit.*, p. 771. Trebuie să facem observația că în studiul citat autorul „fixează" însemnarea pe un *Apostol* blăjean din 1814 aflat în localitatea argeșeană Tătulești. Este probabil o greșeală. Nu se putea face în 1773 o inscripție pe o carte din 1814. Era vorba desigur de un *Strastnic* din 1773 dar nu știm unde se află acum. În orice caz existența sa este consemnată chiar în însemnarea citată: „Și am lot și alte sf-te cărți: acest Strastnic și un Triod...".

303 *Apostol*, Blaj, 1767 (D.J.C.V. Timiș, inv. 20074), *Penticostar*, Blaj, 1768 (D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 738), *Triod*, Blaj, 1771 (D.J.C.V. Caraș-Severin, inv. 737), *Strastnic*, Blaj, 1773 (citat de I. C. Nicola dar de negăsit acum).

304 Însemnare pe *Evanghelie*, Blaj, 1776, exemplarul de la Măru D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 675.

305 V. Leu, I. Voina, *Op. cit.*, p. 389—396.

306 D. Coravu, *Op. cit.*, p. 1225.

307 Însemnare pe *Minei*, Râmnic (Blaj), 1780, exemplarul de la Dalci, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 735.

308 Însemnare pe *Minei*, Râmnic (Blaj), 1780, exemplarul de la Măgura, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 944.

309 În afară de cele 2 exemplare citate mai sus, la Timișoara, în D.J.C.V. Timiș și provine de la Bulza.

310 Însemnare pe *Apostol*, București, 1743, exemplarul de la Begheiul Mic, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 1050.

311 Însemnare pe *Strastnic*, Blaj, 1773, exemplarul de la Pesac, D.J.C.V. Timiș, inv. 19968. Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 232.

312 Însemnare pe *Strastnic*, Blaj, 1753, exemplarul de la Reșița, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1605.

313 Însemnare pe *Strastnic*, Blaj, 1753, exemplarul de la Bogâltin, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 773.

314 Însemnare pe *Penticostar*, Blaj, 1768, exemplarul de la Bogâltin, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 771.

315 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1771, exemplarul de la Bucovet, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 1081, Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 146.

316 Însemnare pe *Penticostar*, Blaj, 1768, exemplarul de la Bucovet, D.J.C.V. Timiș, I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 146.

317 Însemnare pe *Strastnic*, Blaj, 1773, exemplarul de la Armadia, D.J.C.V. Caraș-Severin, inv. 735, Cf. I. B. Mureșianu, *Op. cit.*, 126.

318 Însemnare pe *Evanghelie*, Blaj, 1776, exemplarul de la Ilova, D.J.C.V. Caraș-Severni, nr. inv. 1011.

319 Însemnare pe *Evanghelie*, Blaj, 1777, exemplarul de la Valea Bolvașnița, D.J.C.V. Caraș-Severin, inv. 882.

320 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1771, exemplarul de la Dalci, D.J.C.V. Caraș-Severin, inv. 773; Însemnare pe *Penticostar*, Blaj, 1768, exemplarul de la Bucovet, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 1081. Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 146.

321 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1800, exemplarul de la Dalboșet D.J.C.V. Caraș-Severin, inv. 1380.

322 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1800, exemplarul de la Duleu, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 375.

323 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1800, exemplarul de la Gârliște D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 386.

324 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1800, exemplarul de la Iablanița D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 660.

325 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1800, exemplarul de la Mehadica D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 708.

336 Însemnare pe *Evanghelie*, Blaj, 1776, exemplarul de la Pătaș, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1259.

327 Însemnare pe *Apostol*, Blaj, 1802, exemplarul de la Slatina, Timiș, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 610.

https://biblioteca-digitala.ro

328 Însemnare pe *Apostol*, Blaj, 1802, exemplarul de la Iablanița, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 661.

329 Însemnare pe *Strastnic*, Blaj, 1804, exemplarul de la Folea, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 971. Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 180.

330 Însemnare pe *Liturghier*, Blaj, 1807, exemplarul de la Fizeș, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 172.

331 Însemnare pe *Penticostar*, Blaj, 1808, exemplarul de la Toager, D.J.C.V. Timiș, inv. 1014. Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 269.

332 S. Goia, *Moțul Simeon Pantea — participant la răscoala lui Horea și editor de cărți populare și cărți de cult* în „Mitropolia Ardealului", 1970, nr. 9—10, p. 696.

333 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1771, exemplarul de la Cutina, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 1117. Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 169.

334 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1771, exemplarul de la Bucoveț, D.J.C.V. Timiș, inv. 1081, Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 146.

335 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1771, exemplarul de la Cutina, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 1117. Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 169.

336 Însemnare pe *Evanghelie*, Blaj, 1776, exemplarul de la Săceni, D.J.C.V. Timiș, Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 250.

337 Însemnare pe *Evanghelie*, Blaj, 1776, exemplarul de la Poieni, D.J.C.V. Timiș, inv. 1187, Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 237.

338 Însemnare pe *Octoih*, (Blaj), 1788, exemplarul de la Coșteiul Mare, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 19856. Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 166.

339 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1800, exemplarul de la Duleu, D.J.C.V. Caraș-Severin, inv. 375.

340 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1800, exemplarul de la Belinț, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 334. Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 132.

341 Însemnare pe *Evanghelie*, Blaj, 1776, exemplarul de la Săceni, D.J.C.V. Timiș, inv. 1260, Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 250.

342 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1800, exemplarul de la Zolt, D.J.C.V. Timiș, inv. 1273, Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 287.

343 Însemnare pe *Penticostar*, Blaj, 1768, exemplarul de la Prilipeți, D.J.C.V. Caraș-Severin, inv. 1459.

344 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1800, exemplarul de la Gârliște, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 386.

345 Însemnare pe *Penticostar*, Sibiu, 1805, exemplarul de la Verendin, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1204.

346 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1800, exemplarul de la Dalboșeț, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1380.

347 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1800, exemplarul de la Borlovenii Vechi, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. neinventariat.

348 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1800, exemplarul de la Dalboșeț, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1380.

349 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1800, exemplarul de la Zlagna, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 526.

350 Însemnare pe *Apostol*, Blaj, 1802, exemplarul de la Marga, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 823.

351 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1771, exemplarul de la Barlovenii Vechi, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1389.

352 Însemnare pe *Penticostar*, Blaj, 1768, exemplarul de la Marga, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 882.

353 Însemnare pe *Penticostar*, Blaj, 1808, exemplarul de la Traian Vuia, D.J.C.V. Timiș, neinventariat, Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 271.

354 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1813, exemplarul de la Reșița Montană, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 194.

355 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1813, exemplarul de la Forotic D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1530.

356 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1813, exemplarul de la Petroșnița, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 550.

357 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1813, exemplarul de la Bozovici, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1225.

358 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1813, exemplarul de la Lăpușnicel, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 960.

359 Însemnare pe *Triod*, Blaj, 1800, exemplarul de la Hisiaș, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 498. Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 193.

https://biblioteca-digitala.ro

360 D. Ciloca, *Biblioteca protopopului Mehadiei Nicolae Stoica de Hațeg la 1821* în „Altarul Banatului", III, 1945, p. 352.

361 G. Hâncu, *Op. cit.*, p. 71.

362 Însemnare pe *Cartea de învățături creștine*, Blaj, 1805, exemplarul de la Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca, inv. 325/1923.

363 Însemnare pe *Biblie*, Blaj, 1795, exemplarul de la Mehadica, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 956.

364 Însemnare pe *Biblie*, Blaj, 1795, exemplarul de la Vărădia D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1364.

365 Însemnare pe *Biblie*, Blaj, 1795, exemplarul de la Teregova, D.J.C.V Caraș-Severin, nr. inv. 658.

366 Însemnare pe *Biblie*, Blaj, 1795, exemplarul de la Bogâltin, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 791.

367 Însemnare pe *Biblie*, Blaj, 1795, exemplarul de la Zorlențul Mare, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1619.

368 Însemnare pe *Biblie*, Blaj, 1795, exemplarul de la Glimboca, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1023.

369 Însemnare pe *Biblie*, Blaj, 1795, exemplarul de la Potoc, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inventariat într-un document din 1977, la parohie.

370 Însemnare pe *Biblie*, Blaj, 1795, exemplarul de la Vrani, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1178.

371 Însemnare pe *Biblie*, Blaj, 1795, exemplarul de la Bănia, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1125.

372 Însemnare pe *Biblie*, Blaj, 1795, exemplarul de la Socolari, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1230.

373 Însemnare pe *Psaltire*, Sibiu, 1781, exemplarul de la Botinești, D.J.C.V. Timiș, inv. 1227. Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 142.

374 G. Hâncu, *Op. cit.*, p. 60.

375 Însemnare pe *Liturghie*, Sibiu, 1798, exemplarul de la Poiana, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1056.

376 Însemnare pe *Liturghie*, Sibiu, 1798, exemplarul de la Văliug, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 139.

377 Însemnare pe *Liturghie*, Sibiu, 1798, exemplarul de la Pătaș, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1559.

378 Însemnare pe *Liturghie*, Sibiu, 1798, exemplarul de la Prisaca, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1046.

379 Însemnare pe *Liturghie*, Sibiu, 1798, exemplarul de la Dalci, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1079.

380 Însemnare pe *Liturghie*, Sibiu, 1798, exemplarul de la Pătaș, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1559.

381 Însemnare pe *Penticostar*, Sibiu, 1805, exemplarul de la Goruia, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1322.

382 Însemnare pe *Penticostar*, Sibiu, 1798, exemplarul de la Zăgujeni, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 762.

383 Circulara din 2 decembrie 1792. Protocolul de circulare al parohiei Doman.

384 *Adunarea Cazaniilor*, Viena, 1793, f. (2).

385 *Ibidem*.

386 Toate trei se află în D.J.C.V. Caraș-Severin: Buchin inv. 513, Maciova, inv. 594, Bolvașnița, inv. 20005.

387 Însemnare pe *Adunarea Cazaniilor*, Viena, 1793, exemplarul de la Moceriș, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1143.

388 Însemnare pe *Adunarea Cazaniilor*, Viena, 1793, exemplarul de la Călacea, D.J.C.V. Timiș, neinventariat, Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 148.

389 Însemnare pe *Adunarea Cazaniilor*, Viena, 1793, exemplarul de la Belinț, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 333, I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 131.

390 Însemnare pe *Adunarea Cazaniilor*, Viena, 1793, exemplarul de la Chizătău, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 385, I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 152.

391 Însemnare pe *Adunarea Cazaniilor*, Viena, 1793, exemplarul de la Borlovenii Noi, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1264.

392 Însemnare pe *Adunarea Cazaniilor*, Viena, 1793, exemplarul de la Cuptoare (Secu), D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 992.

393 Însemnare pe *Adunarea Cazaniilor*, Viena, 1793, exemplarul de la Iertof. D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1262.

394 Însemnare pe *Cazanie*, Viena, 1795, exemplarul de la Gârbovăț, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1608.

https://biblioteca-digitala.ro

395 Însemnare pe *Psaltire*, Viena, 1793, exemplarul de la Petnic, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 881.

396 *Ceaslov*, Viena, 1793, exemplarul de la Zlagna, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 880.

397 Circulara din 18 februarie 1795. Protocolul de circulare al parohiei Doman.

398 Circulara din 2 februarie 1796. Protocolul de circulare al parohiei Doman.

399 De fapt prima carte tipărită la Buda care provine din Banat și se păstrează în Biblioteca „V. A. Urechia" din Galați este un *Catehism* din 1780. Cf. G. Hâncu, *Op. cit.*, p. 44.

400 Circulara nr. 16/1800. Protocolul de circulare al parohiei Bănia.

401 M. Popa, *Ioan Molnar Piuariu*, Cluj-Napoca, 1976, p. 84.

402 *Ibidem*, p. 78.

403 *Ibidem*, p. 79.

404 Însemnare pe *Mineiul lunii ianuarie*, Buda, 1804, exemplarul de la Plugova, nr. inv. 663, D.J.C.V. Caraș-Severin.

405 Însemnare pe *Mineiul lunii februarie*, Buda, 1805, exemplarul de la Cireșa, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 707.

406 *Ibidem.*

407 Însemnări pe *Mineiul lunii mai*, Buda, 1805, exemplarul de la Saravale, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 83. Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 246.

408 Însemnare pe *Mineiul lunii iunie*, Buda, 1804, exemplarul de la Murani, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 7, I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 217.

409 Însemnare pe *Mineiul lunii mai*, Buda, 1805, exemplarul de la Borlova, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 643.

410 Însemnare pe *Mineiul lunii noiembrie*, Buda, 1804, exemplarul de Giulvăz, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 104, Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 188.

411 Însemnare pe *Mineiul lunii ianuarie*, Buda, 1805, exemplarul de la Folea, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 918, I. B. Mureșianu, *Cortea veche...*, p. 179.

412 Însemnare pe *Mineiul lunii martie*, Buda, 1804, exemplarul de la Petroșnița, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 727.

413 Însemnare pe *Mineiul lunii decembrie*, Buda, 1805, exemplarul de la Nerău, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 387, I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 221.

414 Însemnare pe *Mineiul lunii august*, Buda, 1805, exemplarul de la Chizătău, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 387, I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 152.

415 Însemnare pe *Mineiul lunii august*, Buda, 1805, exemplarul de la Berliște, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 520.

416 Însemnare pe *Mineiul lunii mai*, Buda, 1805, exemplarul de la Eftimie Murgu, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 612.

417 Însemnare pe *Mineiul lunii aprilie*, Buda, 1804, exemplarul de la Glimboca, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 898.

418 Însemnare pe *Mineiul lunii martie*, Buda, 1804, exemplarul de la Temerești, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 1234, Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 261.

419 Însemnare pe *Mineiul lunii martie*, Buda, 1804, exemplarul de la Cornereva, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 718.

420 Însemnare pe *Mineiul lunii ianuarie*, Buda, 1805, exemplarul de la Bozovici, nr. inv. 692.

421 Însemnare pe *Mineiul lunii aprilie*, Buda, 1804, exemplarul de la Bocșa Română, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 374.

422 Însemnare pe *Mineiul lunii martie*, Buda, 1804, exemplarul de la Măru, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 683.

423 Însemnările sunt aceleași care au fost semnalate la notele 487, 488, 489.

424 Însemnare pe *Mineiul lunii ianuarie*, Buda, 1805, inv. 918, *Mineiul lunii iulie*, Buda, 1804, nr. 924, *Mineiul lunii august*, Buda, 1804, inv. 925. Toate se găsesc în D.J.C.V. Timiș.

425 Al. Neamțu, *Date noi despre Ioan Piuariu-Molnar (1749—1815)*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai", series Historia, XV, 1970, fasc. 1, p. 89.

426 Însemnare pe *Mineiul lunii ianuarie*, Buda, 1804, exemplarul de la Plugova, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 663; Însemnare pe *Mineiul lunii martie*, Buda, 1804, exemplarul de la Bocșa, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 373.

427 Însemnare pe *Mineiul lunii iulie*, Buda, 1805, exemplarul de la Petnic, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 552.

428 *Acatist*, Buda, 1807, exemplarul de la Pustiniș, D.J.C.V. Timiș, inv. 173, exemplarul de la Vălcani, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 1376, exemplarul de la Biblioteca „V. A. Urechia", G. Hâncu, *Op cit.*, p. 75.

https://biblioteca-digitala.ro

429 D.J.C.V. Caraș-Severin deține trei exemplare: Biniș, inv. 283, Ezeriș, nr. inv. 211, Mehadia, nr. inv. 1118 la care se mai adaugă unul la Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca.

430 Exemplarul se află în Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca.

431 Circulara din 25 aprilie 1809. Protocolul de circulare al parohiei Gârliște.

432 Circulara din 10 aprilie 1809. Protocolul de circulare al parohiei Bănia.

433 *Ibidem.*

434 *Ibidem.*

435 Însemnare pe *Octoih*, Buda, 1811, exemplarul de la Bocșa Vasiova, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 239.

436 Însemnare pe *Octoih*, Buda, 1811, exemplarul de la Goruia, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 351.

437 Însemnare pe *Octoih*, Buda, 1811, exemplarul de la Domașnea, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 733.

438 Însemnare pe *Octoih*, Buda, 1811, exemplarul de la Pârvova, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 767.

439 Însemnare pe *Octoih*, Buda, 1811, exemplarul de la Poiana, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 934.

440 Însemnare pe *Octoih*, Buda, 1811, exemplarul de la Ramna, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 180.

441 Însemnare pe *Octoih*, Buda, 1811, exemplarul de la Bozovici, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1226.

422 *Ibidem.*

443 Însemnare pe *Evanghelie*, Buda, 1812, pe cele trei exemplare aflate în D.J.C.V. Timiș: Cireșu, nr. inv. 400, Oloșag, nr. inv. 652, Zgribești, nr. inv. 786, Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 155, 226—227, 286—287.

444 Însemnare pe *Evanghelie*, Buda, 1812, exemplarul de la Remetea Pogonici, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 12.

445 Însemnare pe *Evanghelie*, Buda, 1812, exemplarul de la Igriș, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 33.

446 Însemnare pe *Evanghelie*, Buda, 1812, exemplarul de la Bocșa Română, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 22.

447 Însemnări pe *Evanghelie*, Buda, 1812, exemplarul de la Cebza, D.J.C.V. Timiș, nr. inv. 854, Cf. I. B. Mureșianu, *Cartea veche...*, p. 149—150.

448 Prisaca (888), Rusca Montană (877), Nevrincea (1181). La acestea se mai adaugă două exemplare provenite din orașe: Caransebeș (Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca) și Timișoara (neinventariat în D.J.C.V. Timiș).

449 Bocșa Montană (145), Brebu (502), Cârnecea (1597), Iaz (885), Măru (Muzeul din Reșița), Scăiuș (neinventariat în D.J.C.V. Caraș-Severin), Bucovet (1084), Chișoda (20), Herendești (2 ex. 485, 487), Jurești (1134), Tapia (740), Voiteg (1038), Caransebeș (Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca), Belinț (2 ex. neinventariate în D.J.C.V. Timiș), Comloșul Mare, Dragomirești, Petroveselo, Petroman, Apadia. Acestea din urmă (5) sunt, se pare, pierdute.

450 Oravița I (1150), Poiana (935), Coșteiul Mare (424).

451 *Triod*, Buda, 1816: Apadia (419), Biniș (371), Brebu (504), Cărbunari (1123), Delinești (541), Jupa (573), Ocna de Fier (467), Oravița (1160), Poiana (1001), Docnecea (342), Remetea Pogonici (355), Reșița Română (485), Ruginosul (975), Rusca Montană (537), Teregova (963), Tincova (786), Birda (850), Boldur (374), Chizătău (398), Cliciova (1095), Drăgoiești (446), Mănăștiur (1169), Pesac (115), Tapia (2 ex. 732, 736), Jamul Mic (pierdut), *Strastnic*, Buda, 1816: Docnecea (350), Ezeriș (2), Lăpușnicel (958), Mercina (1250), Oravița (1152), Valea Bolvașnița (609), Ramna (319), Reșița Română (482), Reșița Montană (483), Ticfaniul Mare (1290), Târnova (346), Văliug (163), Vermeș (387), Reșița Română (1604), Hisiaș (497), Jabăr (508), Racovița (669), Boldur (pierdut).

452 Însemnare pe *Triod*, Buda, 1816, exemplarul de la Jupa, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 573.

453 Însemnare pe *Triod*, Buda, 1816, exemplarul de la Teregova, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 963.

454 Însemnare pe *Triod*, Buda, 1816, exemplarul de la Remetea Pogonici, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 355.

455 Însemnare pe *Triod*, Buda, 1816, exemplarul de la Cărbunari, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1123.

456 Însemnare pe *Triod*, Buda, 1816, exemplarul de la Biniș, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 371.

https://biblioteca-digitala.ro

457 Însemnare pe *Triod*, Buda, 1816, exemplarul de la Ruginosu, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 975.

458 Însemnare pe *Triod*, Buda, 1816, exemplarul de la Poiana, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1001.

459 Sculea (1005), Iablanița (pierdut), Caransebeș (Seminarul Teologic și Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca), Vălișoara (pierdut), localitate necunoscută (Biblioteca „V. A. Urechia" din Galați).

460 Ciclova Montană (1315), Ramna (132), Sosdea (262), Alioș (67), Cebza (858), Hisiaș (503), Sânandrei (178), Lugoj (598), Eșelnița (pierdut), Jamul Mic (pierdut). Exemplarele de la Galați și Biblioteca Academiei Române provin din două localități bănățene necunoscute.

461 Forotic (Muzeul Bruckental), Orșova (Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca).

462 Satchinez (ex. neinventariat în D.J.C.V. Timiș).

463 Circulara din 21 noiembrie 1820. Protocolul de circulare al parohiei Bănia.

464 *Ibidem.*

465 Circulara din 15 septembrie 1821. Protocolul de circulare al parohici Bănia.

466 Circulara din 29 ianuarie 1827. Protocolul de circulare al parohiei Gârliște.

467 Însemnare pe *Octoih cu Catavasier*, Buda, 1826, exemplarul de la Ohabița, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1016.

468 Circulara din 30 decembrie 1829. Protocolul de circulare al parohiei Gârliște.

469 Circulara din 6 iulie 1833. Protocolul de circulare al parohiei Beregsăul Mare.

470 A. Cosma, *Prin Timișoara de altădată*, Timișoara, 1977, p. 27.

471 Însemnare pe *Octoih*, Buda, 1826, exemplarul de la Globurău, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 723.

472 Însemnare pe *Octoih*, Buda, 1826, exemplarul de la Rusca Teregova, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. inv. 1067

https://biblioteca-digitala.ro

III.

Cărţile şcolii

1. Cărţile şcolare în epoca preiluministă

Spaţiul instituţionalizat în care s-a mişcat cartea, alături de biserică, a fost cel oferit de şcoală. În aceste instituţii s-a folosit şi chiar, într-o oarecare măsură, s-a acumulat carte. Şcoala este locul în care oamenii învaţă să scrie şi să citească, într-un cuvânt să se folosească de carte. Aici se dobândesc acele învăţături care fac accesibil enormul, inegalabilul spaţiu ce se deschide între două coperţi dar care fac posibil şi cel mai „comod" şi eficace mijloc de a stoca şi transmite informaţii. Tot ceea ce se considera memorabil îşi găsea astfel, prin scris, calea sigură spre generaţiile viitoare, spre eternitate în fapt. Scrisul era deci înţeles ca mijloc de a asigura veşnicia şi urmările n-au întârziat să se arate. Obiectul care făcea posibil tot acest transfer şi dialog cu viitorul era cartea. Cum să fie folosită, cum se deschide poarta spre nesfârşitul cuprins al culturii scrise, erau lucruri ce se învăţau în incinta şcolii. Oamenii săi — învăţători şi ucenici — sunt şi au fost oameni ai cărţii, ai unei cărţi care prin specificul ei se delimitează strict într-un orizont nesfârşit. Aceste cărţi sunt folosite pentru a învăţa cum să se folosească alte cărţi. Au deci un caracter iniţiatic. Sunt o etapă peste care nu se poate trece oricât de departe s-ar ajunge apoi, reprezintă linia de start pentru toţi. Caracterul lor obligatoriu şi formativ le dă specificitatea şi a determinat interesul autorităţii. Aceasta a determinat, a impus de fapt, un alt atribut, acela al omogenităţii, al repetabilităţii, pentru a spune conştiinţele aceluiaşi „tratament", pentru a le orienta în sensul dorit. Biserica căreia Evul Mediu i-a încredinţat şcoala şi-a impus textele sale aşa cum statul iluminist, mai târziu, nu va ezita s-o facă. Cărţile şcolii sunt deci cărţi controlate, cărţi supravegheate. În acest sens Iluminismul, moment de ruptură în general, a preluat şi a desăvârşit o tradiţie medievală trecând-o însă din spaţiul religios într-unul mai vast. Relaţia pe care Luminile au avut-o cu tradiţia, întotdeauna greu de surprins dacă cercetătorul îndrăzneşte să treacă dincolo de netezimea suprafeţelor, poate fi sesizată şi în destinul cărţilor şcolare. Problema era, desigur foarte importantă şi pentru cei ce vegheau asupra şcolilor într-o zonă preponderent rurală, supusă „modernizării" dar şi pentru şcolile care formeau oameni destinaţi să se întoarcă în sat pentru a-i face viabile instituţiile.

https://biblioteca-digitala.ro

Până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea nu se poate vorbi, pentru Banat, de o politică școlară impusă de administrație[1]. Lucrurile continuau să aparțină bisericii și tradiției. Temeiul educației, al instrucției școlare, îl asigurau textele *Ceaslovului* și *Psaltirii*, la care, pe etape, se asociau cele ale *Evangheliei*, *Apostolului* și chiar *Liturghiei*. La ocupația austriacă școala românească avea, în această provincie, o tradiție. Veacurile al XVI-lea și al XVII-lea pot furniza substanțiale argumente acestei afirmații[2]. Războaiele care au premers-o au avut, ca în orice domeniu cultural, efecte nefaste. Informațiile sunt și ele, lucru firesc, destul de sărace pentru primele decenii din veacul al XVIII-lea. Lipsesc acele dări de seamă statistice cu care ne vor obișnui Luminile. Totuși, alăturate, documentele, pot formula răspuns întrebărilor asupra dimensiunilor și trăsăturilor dobândite de rețeaua școlară înaintea inaugurărilor reformiste. Cele mai multe școli modeste, de sat, acelea care ne interesează în primul rând. Orașele aveau școli mai mari, mai logevive adunându-și elevii din localitățile înconjurătoare și uneori chiar din localități mai depărtate. Timișoara trebuie citată dar cu adevărat reprezentative, pentru că aveau populație aproape exclusiv românească, au fost Lipova și Caransebeșul. Acesta din urmă continua o tradiție care-i conferise personalitate culturală în secolul precedent — scrisul românesc cu caractere latine, serios indiciu al posibilităților momentului și locului[3]. Fără a putea aspira la condiția de centre culturale, unele sate dispuneau de școli guvernate de tradiția ortodoxă în care cititul (uneori doar cititul!), scrisul și cântările bisericești erau tot ce se putea dobândi. Mult, evident, într-o lume covârșitor analfabetă! Nu există documente certe dar nu este exclus ca în astfel de școli cărțile să fi rămas doar atât cât au viețuit ele, uneori atât cât rămânea acolo un învățător pribeag.

În primele evidențe ale ierarhiei sârbe, enumerându-se preoții și parohiile, se precizează dacă dețin cărți de cult[4] ceea ce pare să fi fost condiție de hirotonie sau de ocuparea unui loc vacant (cel puțin o circumstanță favorizantă). O astfel de condiție putea fi operantă, din motive practice, și în cazul învățătorilor. Se întâmpla adeseori ca problema școlii să fie rezolvată, într-un sat, prin solicitarea unor oameni ai bisericii: „În anul de la D.N. Is. Hs., 1730, m-au hiritonisit întru preot vlădicu din Vârșeț în vârstă de 26 ani ca fiind Dascăl și Salt bis. de vr-o șasă ani. Scris-am eu, Popa Ianăș a lu Iancu Gabor din Ticfan Mare"[5].

O listă completă a tuturor școlilor rurale care au funcționat în Banat până la debutul epocii reformiste nu poate fi pusă la dispoziție în actualul moment al carcetărilor istorice[6]. Efortul este îngreunat de caracterul temporar al unor școli dar și de dezinteresul oficial ce a determinat absența unor astfel de informații din documentele administrative. Totuși ființarea lor în toate părțile provinciei este dincolo de îndoială. Prima statistică, incompletă, făcută în 1768, identifica un număr de 66 de școli din care numai 22 erau românești[7]. Numărul de cărți care circulau în acest mediu trebuie pus, firește, în relație directă cu numărul școlilor și al elevilor.

Mai clar stau lucrurile în ceea ce privește conținutul învățământului, a cărților cu statut de manual admise de principalul coordonator în domeniu, biserica.

https://biblioteca-digitala.ro

O descriere mult solicitată a ceea ce se întâmplă în școală, suficient de amănunțită pentru a fundamenta certitudini, a rămas de la un funcționar al administrației: „În școlile noastre de aici, precum și în celelalte școale de confesiunea noastră din restul țării, copiii încep cu cititul și îndată ce fac cunoștință cu slovele, le pun în mână așa numitul Orologhion sau în limba comună Ceaslovul (latinește Breviarium) care cuprinde rugăciunile de dimineață, de la amiazi și de seară, precum și ceasurile canonice. Copii trebuie să învețe pe de rost cartea aceasta, încă înainte de a ști să citească bine, fie din motivul ca să se obișnuiască de timpuriu cu frica lui Dumnezeu, fie ca să poată da mâna de ajutor preoților în biserică, la serviciul divin, sau afară din biserică, la diferite alte slujbe, atât de grele. Cu Ceaslovul se ocupă tinerimea timp de doi ani. După ce a isprăvit cu el potrivit obiceiului, dascălii iar înainte Psalmii lui David și le scriu niște regule, cu care trebuie să se lupte elevii în anul al treilea. Dacă unii sau alții dintre elevi n-au progresat în cei doi ani precedenți în așa măsură, ca să poată citi Psaltirea, trebuie să o ia de la început până la sfârșit, și, indiferent, că cunosc ori nu slovele singuratice, trebuie să le învețe separat să citească fiecare cuvânt. Copiii mai deștepți trebuie să învețe îndată după Ceaslov întreaga Psaltire pe dinafară, tot astfel și cartea care cuprinde irmoasele, și care, în graiul comun se numește Catavasier, pe care nu numai că trebuie să învețe memoriter, dar trebuie să știe să și cânte exact și după glasurile bisericii orientale, toate cântările sărbătorilor. Și cu aceste două cărți se canonesc copii cel puțin doi ani, dacă voiesc să cânte și să citească în biserică sau să ajute la strană. La sfârșitul acestora vine piatra de încercare adică citirea Apostolului. Cine e în stare să citească și această carte, poate trage nădejde să ajungă popă, căci această carte a fost socotită din partea autorităților bisericești ca probă a capacității a acelora care cer să fie sfințiți preoți. Alături de ea e Evanghelia, care e scopul suprem al științelor îmbrățișate de școală trivială. Cu scrisul și cu socotitul nu-și bat capul cei care se pregătesc pentru cariera preoțească, căci la noi foarte rar au nevoie preoții de scrisoare și de socotit. Acei elevi care n-au deșteptăciunea sau memoria ce se cere pentru tagma preoțească sau nu se simt atrași de această carieră, ajunși la citirea Apostolului, de obicei, își iau în grabă rămas bun de la școală“[8]. Era vorba, în acest document, de o școală orășenească de nivel superior cu un ciclu de studiu ce se întindea pe o durată de peste patru ani și cu o finalitate mult râvnită: starea preoțească. În cazul abandonului, care se întâmpla de multe ori, rămânea avantajul cunoașterii de carte, situație în sine prestigioasă. Și în astfel de școli bănățene se începea, ca și în Occidentul european, cu cititul, se subliniază chiar primordialitatea sa în raport cu scrisul („copii încep cu scrisul“, „la noi foarte rar au nevoie preoții de scrisoare și de socotit“). „*Ceaslovul* și *Psaltirea* sunt considerate suficiente primei etape, cea străbătută de toți. Doar „copii mai deștepți“ acced la *Apostol* și *Evanghelie* și asta într-un ciclu superior. Toate erau însă cărți folosite în altar, acolo unde aspirau să slujească absolvenții acestui ultim nivel, cei care alcătuiau în fond cvazitotalitatea intelectualității rurale în primele trei sferturi din veacul al XVIII-lea. Lucrurile se aflau în deplin acord cu tradiția medievală. Confirmarea stării de lucruri surprinsă în documentul citat va fi adusă de *Cronica* lui Nicolae Stoica de Hațeg. Și totuși o astfel de școală — nu avem temeiuri să credem că au fost multe — era depășită, cel puțin în privința calității învățământului, a gradului său, de o

https://biblioteca-digitala.ro

alta, probabil anterioară, cea de la Caransebeș. Faima ei atrăgea ucenici din Ardeal și poate din alte părți. Se învăța slavonește dar se perpetua și una din tradițiile umanismului românesc din veacul precedent, scrisul cu litere latine[9]. Probabil că aici au învățat și cei trei cnezi bănățeni din sate învecinate Caransebeșului care iscăleau astfel un document redactat la 1709[10]. S-a ajuns chiar la exces — din dorința de a epata — atunci când absolvenți ai școlii scriau slavonește cu litere latine![11] După ce cărți se studia la Caransebeș nu avem știre. Cert este însă faptul că slavonismul prezent în biserică și școală era departe de a-și fi asigurat un control total al spectrului cultural.

Școlile rurale aveau însă o altă condiție. Nicolae Stoica de Hațeg mărturisește că în copilărie, la școala din satul său, Cornea, am învățat după *Ceaslov* și *Psaltire*. Le cunoștea deja când a fost trimis la Timișoara pentru a urma o școală mai importantă. Acolo însă nu i se cerea decât să învețe pe de rost ceea ce până atunci citise doar: „... fiind eu de 14 ani, feciorași, știind ceti, scri, în cetatea Timișorii, sârbește a învăța (mă trimeasă), unde șapte ani am fost. Ci în loc de-a învăța gramatica slovenească, iară ceaslovu, psaltirea sârbește, care le știam, acuma tot de rost a ști, cu ceva cântări; 4 ani pierdui..."[12]. Prea mari deosebiri între o școală de sat și una de oraș, cel puțin în ceea ce privește metoda și „manualele" folosite, memoriile cronicarului bănățean nu dezvăluie. În privința limbii folosite în biserică și deci în școală, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, același martor indică slavona: „Și toți sloveănește învăța, că de rumânie încă nimica pre aicea nu să știia"[13]. Ține însă să precizeze că slavona era, practic, o limbă de neînțeles de unde, după el, și starea de înapoiere culturală a clerului: „Carii preoți, neavând cărți în limba sa, nici răce porunci sau 7 taine n-au știut"[14]. Și totuși trebuie să arătăm faptul că Banatul a păstrat cărți slavone la care, în capitolul precedent, am făcut deja referiri. Este adevărat că nici una nu conține vreo însemnare în această limbă. Că, cel puțin unele au avut și o utilitate didactică pare să dovedească o inscripție deja citată pe un exemplar pierdut din *Antologhionul* râmnican editat în 1705, cel de la Ticfaniul Mare[15]. Necunoașterea slavonei a fost sesizată destul de timpuriu chiar de ierarhia sârbă, concret de mitropolitul Moise Petrovici care-și avea reședința la Timișoara. Comandând Râmnicului o carte de școală, *Întâia învățătură pentru tineri*, 1726[16], acest înalt prelat care-și cunoaște bine eparhia, cel puțin acea parte în care rezida, o vrea bilingvă slavo-română. Era limpede că o astfel de concesie nu făcea decât să recunoască o realitate. Nu știm să se fi descoperit în satele Banatului vreun exemplar. Cert este însă faptul că prin acest manual se deschidea o lungă listă de cărți destinate școlilor din aceste părți. Doar aici se justifica un manual bilingv aici rezida comanditarul[17]. Așadar comanda din 1726 trebuie înțeleasă prin prisma unei politici școlare ortodoxe. De altminteri *Întâia învățătură*... era o traducere incluzând și mici retușuri cosmetice, a unei cărți rusești. Acum era tipărită „în dialectul slavonesc și românesc pentru înțălegerea mai ușoară a acestor două limbi"[18] cuprinzând în șapte părți, un text religios dar vădind și unele înoiri semnificative. Astfel insistența cu care se revine asupra datoriei față de Cezar nu poate fi întâmplătoare. Tot așa, dajdiile care trebuiau date „de bună voie" după cum tulburătorilor și a celor ce sunt rebelie"[19], un bun creștin trebuie să le stea hotărât împotrivă. Astfel de calități vor fi incluse și în modelul cetățenesc cultivat de reformismul austriac în literatura sa didactică. În orice caz școlilor

https://biblioteca-digitala.ro

din satele Banatului, rare și risipite cum se aflau, li se oferea pentru prima oară un manual propriu-zis, care avea un capitol cuprinzând „Literele pentru învățătura copiilor“[20]. Se intervenea deci prima oară în sistemul *Ceaslovului* și al *Psaltirii* săvârșindu-se un pas substanțial spre modernizare, spre dizlocarea unei tradiții seculare.

Despre tiraj nu există date sigure dar el nu putea trece dincolo de posibilitățile tehnice ale imprimeriei și nici de nevoia unei rețele școlare așa cum era ea în 1726. Îl apreciem la 500—600 de exemplare[21] incluzând aici și stocul de rezervă ce se constituia în astfel de situații. Modelul la care s-a găsit de cuviință să se apeleze poate fi interpretat cu un element în plus pentru orientarea prorusească a lui Moise Petrovici[22] dar și pentru lipsa de interes a autorităților față de problemele școlare ale populației ortodoxe. Următoarele ediții — 1727 și 1734[23] — au fost tipărite doar în slavonă ceea ce indică și destinatarii. Într-o oarecare măsură, dat fiind existența unor școli slavone, au putut profita și românii. Nu s-a păstrat însă nici un exemplar prin satele Banatului. Abia în 1749 Râmnicul publică o ediție exclusiv românească deschisă de o predoslovie a episcopului Grigorie vădit inspirată de cea a lui Moise Petrovici[24]. Dacă și câte exemplare au luat drumul Banatului, sursele de care dispunem în prezent nu spun nimic.

Abia în 1768 autoritățile austriece solicită primele situații asupra rețelei școlare din Banat. Răspundeau districtele dar pe baza celor relatate de autoritățile ecleziastice locale pe mâna cărora se găsea încă învățământul. Districtul Lugojului este mai interesat de problemă mai ales că era vorba de „cererea și dorința arzătoare nu numai a stării preoțești ci și a națiunii în întregimea ei“[25]. În schimb administrația Caransebeșului socotea utilă școala numai pentru cei ce voiau să ajungă preoți sau negustori. Pentru îngrijirea vitelor și cultivarea pământului nu era necesară. Două concepții fundamental diferite formulate însă în aceeași provincie, în același timp și de funcționării aceleiași administrații. Despre manuale nici nu se discută dar este sigur că în acest moment se declanșa un mecanism ce urma să aplice, din perspectiva unui iluminism moderat, reformist, o politică școlară laică și unitară. Vechea formulă a *Psaltirii* și *Ceaslovului* începe să fie considerată nu doar desuetă ci pur și simplu inutilă. Pentru călătorii străini veniți dintr-o Europă a Luminilor ea nu era decât incultură. Pur și simplu ignoranță! Și nu este vorba de călători grăbiți ci din cei care au zăbovit îndelung și atent în Banat, unii din ei implicându-se în administrație și scriind pagini admirabile despre poporul român. Incapacitatea lor de a comunica totuși cu o spiritualitate manifestată în alte forme, centrată în jurul altor valori decât cele familiare Occidentului, este evidentă. Griselini: „Această ignoranță profundă a românului de rând este ușor de înțeles, deorece nici popii nu sunt cu mult mai bine instruiți. Toată știința lor se limitează cel mai adesea la citit și la cântările bisericești“. Ignoranța nu este totuși o stare proprie acestui neam, dimpotrivă „renumitul Cantemir“, exemplu credibil al românului cultivat, explică condițiile în care s-a produs, a început decadența, ceea ce implică o privire înapoi spre o strălucită civilizație originară dar și exprimarea unui punct drag autorităților austriace — rolul civilizator al bisericii apusene: „el socotește drept cauze ale ignoranței în care a decăzut clerul românesc schimbarea alfabetului latin, de care poporul se folosise mai înainte, cu cel iliric—chirilic și introducerea limbii ilire și ruseşti la slujirea liturghiei. Prin aceasta

https://biblioteca-digitala.ro

preoţimea ar fi neglijat lectura sfinţilor greci şi latini, uitându-şi limba încetul cu încetul şi depinzând — în lipsa unor noi izvoare, din care ar fi putut dobândi adevărata învăţătură dogmatică şi morală — doar de nişte cunoştinţe învăţate pe de rost, datorită nefericitului sistem care îi desparte de biserica romano-catolică". Situaţia s-a corectat însă prin intervenţia imperială care a impus o mai mare rigoare în acordarea hirotonirei ceea ce pare suficient lui Griselini pentru a se modifica condiţia culturală a Banatului: „... înţeleapta împărătească a luat măsuri ca în viitor nici un supus român ori sârb să nu poată fi hirotonisit preot până ce nu îşi va fi terminat studiile în colegiul înfiinţat la Novi Sad, lângă Petruvaradin, şi nu va fi învăţat limba latină"[26]. Johan Jacob Ehrler, funcţionar local este şi mai drastic în privinţa celui mai important grup instruit de care dispuneau satele bănăţene: „... aceşti popi ai lor sunt şi rămân doar nişte ţărani deghizaţi, care nu pot avea vreo noţiune despre religie, deoarece, luaţi cel mai adesea de la coarnele plugului, de-abia ştiu citi în limba lor maternă". Aşadar, asemenea lui Griselini, socoteşte ca motiv fundamental al decăderii necunoaşterea unei limbi „culturale" prin care să se deschidă calea spre cultura occidentală singura înţeleasă de beampterul austriac şi deci singura existenţă. Lipsa de rigoare în hirotonisire, ca şi la Griselini, reprezintă un handicap care favorizează ignoranţa clerului. Hirotonisirea „este o treabă foarte uşoară pentru episcop, deoarece candidatului nu-i trebuie prea multă pricepere. Numai banii şi puţină ştiinţă de carte îi sunt îndestulătoare pentru a dobândi funcţia dorită"[27]. Identitatea imaginilor ca şi a soliţiilor evidenţiază existenţa unui clişeu operaţional de la funcţionarul local la academic. Mult mai târziu el poate fi identificat şi la „cronicarul" Nicolae Stoica de Haţeg. Privind înapoi spre vremurile copilăriei, acest om instruit îmbrăţişând fără rezerve ideile Luminilor, nu găseşte decât tonuri întunecate: „Aşa, toate zisăle limbi, ducându-să de-aicea în sus, s-au cultivit şi s-au poleit. Iară românii noştri în munţi şi păduri şi făr de popi, urşilor lupilor au sărbat şi legea naturalnică au luat. Măcar că de-ar fi şi avut, în munţi călugări sau popi undeva, cine i-au ştiut? De au venit ei a cerceta, după singhelii, ce au folosit? Că şi ei făr de cărţi, ceva puţin cu mâna scris având: „Iată, preot sunt"[28]". O deosebire importantă totuşi există: cauza inculturii este tocmai lipsa cărţilor în limba proprie, românească. Aceasta este cauza căderii în barbarie declanşată odată cu pierderea literelor latine: „Cari preoţi, neavând cărţi în limba sa, nici zăce porunci sau 7 taine n-au ştiut!". Remedierea situaţiei, din această perspectivă, era una restauratoare (în ceea ce priveşte cărţile în limba naţională).

2. Reformismul

Pentru autorităţi lucrurile erau însă mai complicate. Problema învăţământului fiind în primul rând una politică, şcoala trebuia să-şi accentueze latura sa formativă. În şcoli trebuiau formaţi cetăţeni ai unui imperiu. Până după 1760 nu se poate vorbi de un sistem oficial de învăţământ, coordonarea aparţinând încă bisericii[29]. După această dată intervin modificări alerte evoluţia fiind punctată de acte normative. Indiferent de autoritatea care le emite, de sfera de cuprindere, de caracterul

https://biblioteca-digitala.ro

general sau particular, legislația pleacă de la înțelegerea politică a domeniului. O *Înaltă Rezoluție Imperială* emisă la 28 septembrie 1770 exprimă clar că „învățământul este și rămâne o problemă politică"[30]. Ca urmare începe ceea ce ar putea fi numită „Epoca Patentelor". Împărăteasa Maria Theresia este și mai explicită în acest sens: „școlile tineretului laic însă, făcând o parte a politicii, ca și școlile catolice, trebuie să fie subordonate forului politic, iar clerului i se va permite o influență numai în măsura necesară ca tineretul să fie instruit la religie"[31]. Fiecare lege constituie o etapă în organizarea învățământului. Anul de răscruce, pentru Banat, poate fi socotit 1774 când abatele de Sagan propune — și se aprobă imediat — o lege generală pentru imperiu. În acel moment Banatul dispunea deja de două norme importante — *Regulamentul iliric* din 27 septembrie 1770 și *Regulae Directive* din 1774 care a precedat totuși inițiativa felbigeriană citată mai sus. În noianul de documente ce ar putea constitui un volum substanțial, trebuie citat *Patentul Școlar* din 1776, *Ratio Educationis* din 1777 care va guverna învățământul bănățean până la o nouă *Ratio*, cea din 1806[32]. În fiecare din paragrafele sale, legislația, confirma câteva principii: etatizarea, uniformizarea, asigurarea sensului politic unic cum unic era scopul însuși al învățământului. Și totuși cel mai limpede se spune lucrurilor pe nume într-o carte fundamentală pentru destinul școlii bănățene, *Carte trebuincioasă pentru dascăli*, editată la Viena în 1785[33]. Apărută după primul val legislativ, în finele ei se cuprind esențele acestuia. Este o rezultantă directă: „C[illegible] în școala trebue cineva să să silească acest fealiu să crească pe tineri ca din iei, cu vremea, să să facă: creștini drepți și îmbunătățiți, buni cetățeni, adecă credincioși și plecați supuși stăpânirilor și de treabă și de folos binelui țării și binelui de obște". Evident, spectrul social impunea o tratare diferențiată, școlarizarea privind fiecare categorie în parte. Chiar *Regulamentul Iliric* din 1770 conține referiri directe la faptul că instruirea trebuia făcută „după diferența de vârstă și stare". *Rescriptul imperial* din 1774 afirma că dorința monarhului era ca „fiecărui supus să i se dea instrucțiunea necesară după starea și profesiunea sa". Aproape aceleași cuvinte le folosește Legea felbigeriană din același an: „fiecăruia să i se acorde o instrucție potrivnică cu starea sa". Peste câteva decenii *Adunarea de lucruri moralicești*, Buda, 1808, o traducere făcută de Dimitrie Tichindeal, păstrând, aparent, același limbaj, schimba perspectiva. Se concepea acolo un învățământ general, pentru „toate națiunile adică fiește căruia după țircumstanția și starea sa". Dar învățământul, etatizat, urma, în fapt, întocmai sensul conferit de autorități, acela de instruire diferențiată. Lucrurile mergeau până acolo încât învățământul în Granița Militară avea propria ca fizionomie în comparație cu cel din Provincial deși în ambele cazuri el se adresa țărănimii. Această categorie se bucura de o atenție cu totul aparte. Ei i se adresa primul nivel de instruire — cel rural — cel care, în definitiv, ne interesează. Calitatea de cetățeni a țăranilor este subliniată în *Cartea Trebuincioasă*... din 1785 și acest lucru învățătorii trebuiau să-l „tâlcuiască" copiilor. Precizările se fac prin referire la starea orășenilor: „Nu numai aceia cari într-un oroșan târg au dobândit dreptățile de orășan sau târgoveți să numesc cu dreptul cetățeni sau orășeni ci toate mădulările unui stat. Pentru aceasta și cel mai gios țăran să înțălege supt această numire..."[34]. Se recunoaște așadar condiția periferică a țărănimii chiar și

https://biblioteca-digitala.ro

în concepția Luminilor. Instruirea este necesară și posibilă: „Grosiile și sălbăticiia nicidecum nu e lucru trebuincios la țăran. Numai cât cineva mai curând le sufere la oameni de această stare decât la alții, pentru că de o foarte greșită socoteală răpit fiind cineva crede cum că aceasta tocma nu să poate preface la dânșii, și pentru că obicinuirea întru a vedea pe ei totdeauna cu această rea alcătuire, ne-am făcut plecați spre a nu le lua în rău un lucru ca acesta. Numai să privească cineva la țărani, care sunt aproape de orașuri sau târguri și carii au alese umblete cu lăcuitorii orășeni sau târgoveți. Năravurile unora ca aceștia sunt fără îndoială mai blânde și mai plăcute, decât acelora care lăcuiesc departe de orașuri sau târguri“[35]. Cei ce cred că „Grosiile și sălbăticiia“ țăranilor au un leac — școala și contactul cu orașele — nu trebuie să cadă în extrema cealaltă — teama că școala ar lenevii. Dimpotrivă, poate să aibă un efect benefic: „Țăranii cei mai bine politiciți, nu sunt mai puțin silitori, sau nu sunt mai puțin dați la lucru câmpului și la economie, decât cei cu proaste și mojicești năravuri. Încă ei sunt mai sârguitori și pururea mai mult sâlitori decât ceilalți întru a drege și așa a să folosi din economiile lor, nu numai pentru că ei au știință de mai multe lucruri de huzur și, pentru aceasta, sunt aplecați și caută prin sâlința lor a și-le-agonisi, ci și mult mai vârtos, pentru că ei au mai cu seamă multă destoinicie, socoteală și înțălegere pentru a-și câștiga acele. Deci a cere și de la țărani bune, cucernice năravuri nu este nice într-un chip împotriva firii“[36].

De astfel rapoartele unor specialiști în domeniu sesizau în mod special faptul că ideea unei rețele școlare la sate, nu întâmpina în acest mediu nici o dificultate. Cnezii și juzii consultați erau conștienți de avantajele cunoașterii de carte: „Pe lângă aceste și alte motive servind scopul meu — scria Teodor Iancovici la 1776 — am chemat adeseori pe primar sau pe unul cu vază din conducătorii satului, care nu știe carte, rugându-i să-mi spună sincer dacă le-ar plăcea să știe carte. La care întrebare, oricât am primit răspunsul că le-ar plăcea, însă a fost tradiția părinților lor să-i crească din copilărie la păstorit. La acest răspuns, însă n-am omis să le deslușesc folosul cititului, scrisului, socotitului și al legii creștine și folosința pe care fiecare primar și gospodărea avea din aceasta“[37]. Peste exact 10 ani o circulară episcopală făcea cunoscut faptul că „de aici înainte spre chinejia sau cumeția nimerea fără de cele învățate să nu se primească“[38]. Dacă în vremea când Ehrler își redacta lucrarea majoritatea cnezilor de sat erau analfabeți peste un deceniu, funcția era deja condiționată de știința de carte. Pe de altă parte este semnificativ faptul că lumea rurală dispunea acuma de posibilitatea de a furniza astfel de oameni, de candidați. În 1782 Ioan Piuariu Molnar care se afla în Banat în calitate de medic militar s-a convins personal de buna calitate a învățământului de aici. În suplica înaintată atunci monarhului el cerea organizarea învățământului din Transilvania după modelul din Banat[39]. Dimensiunea cantitativă, capacitatea de cuprindere a rețelei bănățene este impresionantă. O statistică realizată de N. Bocșanu este relevantă în acest sens:

1768	1771	1772	1779	1781	1789	1792	1796	1802
1129	1275	1791	5168	5755	4630	9908	10 217	12 811

1817	1820	1821
12 895	16 583	16 758

https://biblioteca-digitala.ro

Această statistică se referă numai la Provincia civilă[40] ceea ce înseamnă, pentru a ajunge la o aproximare privind întreaga provincie, să mai adăugăm 15% în contul Graniței Militare[41]. Creșterea numerică, pe etape, este remarcabilă[42]. Este dincolo de orice îndoială că, raportat la numărul locuitorilor, Banatul dispunea de cea mai numeroasă populație școlară de pe cuprinsul românesc. Apreciem, în baza datelor disponibile până în prezent că, între 1770—1850 în Banat a absolvit școala un număr de aproximativ 200 000—250 000 de oameni. Ea singură poate fi relevantă pentru puterea de absorbție pe care o avea piața bănățeană a cărții. Pe de altă parte ea poate permite cântărirea marelui consum de carte specifică școlii, de manuale, pedagogii, cărți de conduită și legislație specifică. Aici, în școli, se „consuma" carte dar se și pregăteau „consumatorii" viitori care odată instruiți intrau în circuitul cultural, librar, pe cont propriu.

Reformismul, care a redimensionat problema învățământului concepută ca problemă politică majoră, a înțeles faptul că elementul central, concret prin care se poate transmite ideologia unui program generațiilor tinere, este manualul. Într-un raft ce cuprinde cărțile celei mai mărunte școli de sat era adunată, exprimată, întreaga politică școlară austriacă. Odată cu legislația reformismului se deschide epoca manualului. Învățarea cititului și uneori a scrisului, a câtorva cântări bisericești nu mai era suficientă. Cărțile școlii trebuiau schimbate după cum direcția în care se dirija învățământul fusese schimbată. Rezultatele studiului trebuiau să aibă o finalitate precisă, imediată, cu aplicare și rezultate potrivit fiecărei stări. Cărțile școlii erau de acum *„îndreptări"* sau *„duceri de mină"*, ghiduri deci de mișcare într-o direcție prestabilită. Ele au atâta încărcătură formativă, de direcționare încât pot fi, într-o oarecare măsură, asemănate cu un cod de legi. Nimic nu a fost lăsat la întâmplare. Din această perspectivă nici o altă categorie de carte nu era mai „agresivă" în raport cu fondul cultural tradițional decât manualul austriac. Aici se făcea o delimitare mărturisită între ceea ce era considerat admisibil și ceea ce trebuia schimbat sau anulat. Își face loc ideea că manualul trebuie să fie în mare măsură un cod de comportare. Toți sunt *cetățeni*, „chiar cel mai gios țăran" dar cetățenii „patriei" trebuiau să se miște, să acționeze, pur și simplu să trăiască, după anumite „norme". Acestea se adresau, se impuneau tineretului prin manuale. În cadrul larg al acestei categorii tipul de carte considerat cel mai potrivit difuzării noilor idei, în general al ideologiei reformiste, a fost *catehismul:* întrebări și răspunsuri ce trebuiau învățate pe de rost prin care se stabilea de fapt ceea ce era permis și ceea ce nu era permis. Catehizarea era o îndoctrinare! Simptomatic, în acest sens, este faptul că primul manual școlar, rămas însă în manuscris, *Bucvarul* lui Daniel Lazarini din 1770, împărțit în trei părți, cuprindea în ce-a de-a doua (urmând să fie parcursă după învățarea citirii) două „catehisme", unul „duhovnicesc" (dogmele ortodoxe) și altul „politicesc" (datoriile supușilor față de stăpânire).[43]

Legislația școlară cuprinde puncte distincte în ceea ce privește manualele ca și obiectele de învățământ, probleme strâns legate. Obiectele de învățământ își găsesc expresia materială în filele manualului. Pentru fiecare grad de școală, pentru fiecare tip de școală se precizează obiectele de învățământ și manualele indicându-se și unde pot fi procurate, care sunt sursele autorizate, eventuale interdicții și restricții, pre-

https://biblioteca-digitala.ro

ţuri, limba de studiu, caracterul literelor etc. Nimic nu este de prisos. Nu există, în această problemă, amănunte.

Regulamentul iliric din 1770—1771 care era deja trimis în formular tipărit colonelului Papilla pentru aplicare în Graniţă, la 1 noiembrie 1771[44], cuprinde şi primele referiri, deja în sens restrictiv, la manuale: „Şi iară neamul acesta întru toate acelea ce ating învăţătura, să se mai ajutoreze, ca cărţile ce i-s de folos, cu mai puţână osteneală şi cu mai mic preţ (decât până acuma din alte ţări) să le poată căpăta, aice în Beci în cetatea Noastră am rădicat o tipografie ilirească foarte cu mare privilegium împodobită". Se atrăgea deci în mod special atenţia că singura sursă aprobată este şi va rămâne tipografia vieneză.

Urmează o nouă lege, întocmită în baza celor declanşate la Congresul ilir de la Carloviţ în 1769, trecută apoi într-o formă intermediară, aşa numitul *Plan al Deputăţiei Ilire* (1772), pentru a fi emisă în 1774 dar înainte de venirea abatelui de Sagan, sub numele de *Regulae Directive*[45]. Acest text nominaliza obiectele de învăţământ şi manualele: citirea, scrierea, cele cinci operaţii de socotit, religia legată cu învăţarea de rugăciuni, îndrumări morale şi cântarea bisericească[46]. Cu titlul facultativ dar în deplin acord cu ideile economice ale Luminilor, se menţionau noţiunile de agricultură, creşterea animalelor şi albinelor. Şi cu acest prilej se insistă asupra obligativităţii utilizării manualelor recunoscute oficial. Pentru că traducerea lor va mai dura un timp oarecare, să le aştepte pentru că vor fi trimise în mod sigur!

Un pas înainte în materie îl face *Patentul şcolar* din 1776[47] care, la paragraful 19, menţine obiectele de studiu fixate în *Regulae Directive*. Nominalizarea se făcea însă la paragraful 29: citirea, scrierea, aritmetica şi religia, învăţături morale, rugăciuni şi cântări bisericeşti. Lăudabil, pentru orice învăţător, ar fi fost dacă s-ar fi străduit pentru introducerea limbii germane! De astă dată se mergea mai în amănunt. Astfel la citire se specifică studiul abecedarului şi, în altă etapă, a unor cărţi speciale. Pentru scriere vor fi publicate instrucţiuni, de fapt un adevărat manual. Şi aritmetica va avea un manual propriu. Religia va fi predată după *Catehismul* aprobat la Carloviţ în 1774. Cu acest prilej se face cunoscută faza elaborării fiecărui manual. La paragraful 28, după o nouă enumerare a obiectelor de învăţământ, se precizează că „şcoala durează atâta timp până când elevii şi-au însuşit pe deplin obiectele de învăţământ şi au dobândit priceperi de citire, scriere, socoată şi religie"[48].

Ratio Educationis care s-a aplicat din 1778[49] reflectă condiţia generală determinată de anexarea Banatului la Ungaria. Sensul reformist se menţine dar biserica recuperează, într-o creştere a numărului de ore rezervate religiei, anumite poziţii. Şi aici se insistă asupra manualelor care au rezervat, în economia documentului, un spaţiu propriu. Obiectele de studiu, respectiv manualele, rămân neschimbate. Se modifică doar ponderea unora în raport cu altele. Totodată se accentuează asupra diferenţierii şcolilor după rang, sate, târguri, oraşe. Ţăranii vor fi deci instruiţi în ceea ce este necesar agricultorilor, şi cât este necesar! Pe lângă celelalte deci, şi cunoştinţele agricole.

O nouă *Ratio Educationis*, în 1806[50] va guverna învăţământul provincial până în 1828[51]. Sub toate aspectele ea continuă tendinţa de creştere a religiei dar şi tendinţele de introducere a limbii maghiare ca limbă de studiu chiar şi în şcolile rurale.

https://biblioteca-digitala.ro

Legislația de mai sus are un caracter general dar a fost însoțită de un mare număr de ordonanțe și instrucțiuni emise de foruri de la nivel local până la monarh.

Inspectorilor școlari le reveneau, în lumina acestor documente, obligații foarte clare în legătură cu manualul. Ei vegheau asupra utilizării doar a celor aprobate, a respectării tuturor deciziilor, asupra respectării prețului și modalităților de distribuire hotărâte. Toate acestea pe lângă verificarea modului de folosire a lor la predare[52].

Întreaga legislație insistă în mod repetat asupra condiției de carte *aprobată* pe care o avea manualul, de carte cenzurată. El avea un circuit propriu, strict supravegheat în care nu încăpeau ezitările. Uneori deciziile, în această privință, se luau la nivelul cel mai înalt, de către monarh în scrisori autografe, Exemplar rămâne cazul *Bucvarului* încredințat spre redactare lui Daniel Lazarini[53]. Oferta i-a fost înaintată, la recomandarea episcopului ortodox, de către Administrația Provincială. Urma să fie verificat și aprobat de Deputăția Aulică Iliră. Consilierul Stupan, la 9 decembrie 1769, nu se declară de acord cu persoana și cere înlocuirea dar chiar în aceeași zi „de la locul cel mai înalt" s-a decis că Lazarini poate începe lucrul. Urmează o avalanșă de dispoziții și cereri de informare asupra mersului redactării. În martie *Bucvarul* era gata și a fost trimis Camerei Aulice. Urmau să fie expediate și următoarele două părți. Camera a făcut un raport împărătesei dar cartea nu se va mai tipări și lui Lazarini i se cerea să înceteze lucrul. În raportul citat se ridica problema cenzurării manuscrisului de către autoritățile laice și ecleziastice.

Problema controlului prin care se asigura uniformizarea dorită dar și sensul politic unic, se regăsește atât în *Regulae Directive* (paragrafele 26 și 27) cât și în *Patentul școlar* (paragraful 23). Obligația era însă mai veche făcându-și simțită prezența odată cu politica reformistă. Trebuiau impuse propriile manuale și excluse cele care stânjeneau punctul de vedere oficial. Era deci nevoie de o tipografie specializată în manuale.

Regulamentul Iliric populariza această hotărâre în termenii deja cunoscuți dintr-un citat anterior[54]. De fapt privilegiul fusese acordat, pentru 20 de ani, la începutul anului 1770. La 1 septembrie, Camera Aulică anunța autoritățile ungare că la nou înființata tipografie vor ieși, cât de curând, o *Carte de Rugăciuni* și o *Psaltire* și deci să ia cele mai severe măsuri pentru a interzice trecerea peste frontieră a unor astfel de cărți. Sunt nominalizate, cu această ocazie, câteva centre tipografice care s-au impus pe piața în discuție dar și în alte părți ale imperiului: Moscova, Petersburg, Varșovia, Kiev, Veneția, Leipzig, Halle și Țara Românească[55]. O referire mult mai precisă la cărțile ilire și românești aduse de peste graniță a fost cuprinsă în ordinul din 6 octombrie 1770 unde se vorbește despre interdicția de intrare și chiar de distrugerea celor confiscate[56]. Prin *Constituția ecleziastică a națiunii sârbești și române de credință ortodoxă supuse jurisdicției mitropolitului de Carlovit*, Viena, 1779 problema privilegiilor și a cărților introduse peste frontieră se reia încă o dată. Referirile se fac la clerul „ilir", la sârbi și la români deopotrivă deci: „Pentru a putea fi mai lesne procurate cărți, de folos atât clerului sârbesc, cât și norodului, mai cu seamă în limba sârbă și alte limbi orientale, am făcut o tipografie în cetatea noastră, de unde vor putea fi dobândite cărțile care până acum se aduceau din alte locuri,

https://biblioteca-digitala.ro

străine, cu mare cheltuială, în cantitatea şi la preţurile cele mai convenabile. Iar dacă tipograful n-ar putea furniza cărţile necesare neuniţilor la preţul cu care şi le procură din afară neuniţii, aceia vor putea să şi le procure cum cred, descriindu-le exact la vama cea mai apropiată, care descriere, odată cu cărţile, să se dea la cenzura cărţilor instituită de noi"[57]. Chiar şi în condiţiile obligativităţii cenzurii, se producea totuşi o primă breşă în privilegiul acordat tiparniţei ilire. Un alt pas, important, s-a făcut în 1787 când Cancelaria Aulică comunica guvernului ardelean că privilegiul lui Kurczbök nu se mai extinde asupra cărţilor pentru Transilvania[58]. Pentru Banat însă lucrurile rămâneau neschimbate. Dovadă, confiscarea cărţilor introduse fără autorizaţie, de către tipograful sibian Barth. Nu erau însă din producţia proprie ci proveneau din Ţara Românească. Întregul lot a fost preţuit la 427 fl. şi 23 cr. şi fusese dispersat în satele din nordul Banatului: Dorgoş — 5 exemplare, Alioş — 1, Chesinţ — 1, Sistarovăţ — 2, Cuveşdia — 1, Lalaşinţ — 1, Firiteaz — 1, Murani — 1, Lipova — 1, Chelmac — 3, Fibiş — 6, Firiteaz — 1, Hisiaş — 8, Chizătău — 1, Babşa — 1, Budinţ — 1, Coşari — 3. Nu se precizează numărul de exemplare de la Făget şi Lugoj[59]. Inspectorii şcolari aveau obligaţia de a verifica dacă tipăriturile folosite în şcoli proveneau din tipografia privilegiată. Acest lucru, cum am arătat deja la locul potrivit, era prevăzut expres în *Instrucţiunile pentru inspectorii şcolilor naţionale din Ungaria* emise în 1791 de către Consiliul Locumptenenţial. La 9 decembrie 1795 împăratul Francisc II anulează privilegiul pentru tipografia vieneză el fiind transferat odată cu teascurile Tipografiei Universităţii din Buda ceea ce, principial, nu schimba nimic[60].

Satele au fost anunţate de aceste modificări prin circulare bisericeşti. De pildă, în 1785 episcopul de Vârşeţ populariza apariţia unui Catehism subliniind, prudent, că era aprobat de sinod: „A lor sfinţită împărătească mărire cu milostivire au voit a slobozi ca după pohta a ecselenţiei sale, domnul arhiepiscopul şi altor episcopi, Catihismul care la sinodul de la anul 1774 s-au făcut numai în limba sârbească şi românească la tipograful cel pridvornicesc să se ştampilească şi Ceasloavele şi Psaltirile şi de acum înainte în şcoalele noastre să se întrebuinţeze"[61].

Nimic nu era suficient pentru a repeta restricţia. Cartea prin care se aducea la cunoştiinţă învăţătorilor noua metodă are şi ea un paragraf special: „tot învăţătoriul trebuie să păzească şi pre cu de amănuntul ceasurile şi materiile rânduite în patenta şcolară şi în această carte"[62]. Cu aceeaşi ocazie se stabili obligaţiile în domeniul cenzurii care reveneau învăţătorului: „Dascălul trebuie să deie de cetit şcolarilor acel feliu de scrisori în mână, care să poată povăţui spre bine inima tinerească; deci el trebuie, dând scrisori de acelea cu mâna, mai nainte bine să petreacă cu cetirea cuprinderea lor şi cu de-amăruntul să cerceteze ca să nu să afle ceva într-însele, necucernice şi protrivă religiei creştineşti şi bunelor năravuri"[63].

Chiar şi în foaia de titlu, în titlul propriu-zis, în cazul manualelor, erau incluse elemente destinate să evidenţieze condiţia lor de cărţi controlate şi asta indiferent că erau *aritmetici, citiri* sau *metodici,* indiferent deci cărui nivel al şcolii se adresau, elevilor sau învăţătorilor. Cele mai multe sunt *Duceri de mână* fie către „aritmetică sau socoată", fie „către frumoasa scrisoare" sau „către cinste şi dreptate" ceea ce sugerează ideea direcţionării, a sensului unic. Aşa cum tipăriturile religioase

https://biblioteca-digitala.ro

purtau balagoslovenia unui ierarh, tot așa din fila de titlu a manualelor era nelipsită formula din care să reiasă că manualul a fost autorizat. Cărțile erau tipărite numai cu „dovoirea stăpânitorilor". Nominalizarea tiparniței avea și ea importanță în acest sens pentru că prin acest simplu gest se arăta condiția oficială. Astfel *Culegerea de multe rugăciuni pentru treaba pruncilor acelor rumânești neuniți* din 1781[64] „s-au tipărit în Beci la Iosif de Curțbec de curte tipograf și vânzător de cărți", *Aritmetica*, 1785[65] era „tipărită în împărățitoarea cetate Viena la Iosif nobil de Curțbec", *Bucvariul* din 1790[66] era „tipărit în împărățitoarea cetate Viena la Iosif nobil de Curțbec împără(tesc) și cră(esc) de curte a neuniților Rumânilor și Sârbilor tipograf și vânzător de cărți". *Frumoasa scrisoare* din 1792[67] apăruse după preluarea întreprinderii de către Ștefan Novacovici dar formula a fost menținută fusese tipărită „în Viena la j(upânul) Stefan de Novacovici în sloveno-sârbească-rumâniască și a limbilor răsăritului privileghiată tipografie".

Mai exista un element din aceeași serie restrictivă și de evidențiere a statutului oficial — indicația zonelor de valabilitate ale manualului. După anexarea Banatului la Ungaria, apare în fila de titlu, precizarea privind confesiunea elevilor, pentru care era valabil manualul. Astfel *Bucvariul*[68] la care ne-am referit era valabil numai „pentru pruncii cei rumânești carii să află în crăirea ungurească și hotarăle ei împreunate". Ulterior avea să se fixeze o formulă-tip. Cărțile erau tipărite „spre folosul școalelor românești celor din Țara Ungurească și din părțile ei împreunate" ceea ce însemna Banat, Bihor și Maramureș. În cazul manualului de religie care a fost *Catehismul* aprobat în anul 1774, la fiecare reeditare se preciza rigoarea ortodoxă arătând că aparținea „legii grecești", că este o „pravoslavnică mărturisire" confirmat de o importantă instanță ortodoxă: „Catihisis mic sau scurtată pravoslavnică mărturisire a legii grecești neunite, pentru triaba pruncilor celor neuniți, rumânești făcută și de la neuintul episcopescul în Carlovăț, la anul 1774 ținutul sinod întărit și acum a doa oară cu întărirea Arhiepiscopului și Mitropolitului tipărită . . ."[69]. Prudența nu era nicidecum exagerată. Cartea respectivă a fost singurul manual care a provocat reacții. La 27 ianuarie 1778 mitropolitul de la Carlovit, Vichentie Ioanovici Vidac reclama — la sesizarea episcopilor de Timișoara și Vîrșeț — prozelitismul catolic vizibil chiar și în cuprinsul unor manuale cum ar fi abecedarul bilingv dar mai ales *Catehismul* citat[70]. Atitudinea mitropolitului trebuie legată și de tumultul de la Vîrșeț din toamna precedentă stârnit de vestea că la episcopie au fost aduse „cărți de-a nemți"[71]. Comisia însărcinată cu examinarea plângerii o găsește întemeiată (caz extrem de rar) drept pentru care a fost emis *Rescriptum Declaratiorum Illyricae Nationis*, 6 iulie 1779. Se dispune încetarea încercărilor de catolicizare precum și interzicerea catehismului încriminat[72]. Editarea cărții va fi reluată în curând dar fără eresuri și cu încredințarea, în formula citată, asupra purității ortodoxe.

Problema caracterelor cu care se tipăreau manualele nu a fost una lăsată la voia întâmplării. Implicațiile erau complexe și de accea s-a tratat cu toată atenția. Și ea era înțeleasă ca o problemă inclusă politicului. Deși în Banat exista, am arătat la locul potrivit, o tradiție a scrisului cu litere latine, este sigur că majoritatea cititorilor le cunoșteau pe cele chirilice cu care se tipăreau cărțile în Țara Românească, sursa cea mai importantă a Banatului. Tot așa se scriau actele sau corespondența. Este

https://biblioteca-digitala.ro

deci evident că acest fel de litere era cunoscut deopotrivă satului și orașului. În plus erau folosite în biserica ortodoxă. Înlocuirea lor ar fi însemnat un spor de dificultate în relațiile cu restul spațiului românesc iar în biserică o gravă încălcare a tradiției, o ruptură semnificativă în unitatea de credință ortodoxă. Aspectul nu a scăpat autorităților. Primul Bucvar, cel al lui Daniel Lazirini, *Bucavonă pentru deprnderea prunci-lor la cetanie în limba rumânească cu slovele ceale bătrâne rumâneşti, în trei părți despărțite,* (1769—1770) a fost redactat cu caractere latine. Acestea erau doar „slovele ceale bătrâne rumâneşti" a căror pierdere a produs „o păgubitoare deosebire" între română și latină[73]. Procedând în acest fel autorul respecta de fapt o dispoziție personală a împărătesei Maria Theresia. Motivele erau mărturisite în raportul comisiei pusă să analizeze manualul respectiv: „... intenția principală, cu care Majestatea Voastră a ordonat în modul cel mai grațios de a se redacta această carte școlară pentru Banat cu litere latine a fost ca prin introducerea acestui fel de scriere poporul român din Banat să fie desfăcut, încetul cu încetul, de legăturile sale de până acum și de înțelegerea de până acum cu celelalte naționalități de aceeași limbă"[74]. Totuși Lazarini cunoscând starea de lucruri din teritoriu a scris dedesuptul celor latine litere cirilice încălcând parțial ordinul monarhului. Acest lucru i se și reproșa de către comisie care atrăgea atenția asupra faptului că Viena nici nu avea tipografie care să posede caractere slave și în orice caz nu existau posibilități de imprimare. Deși manualul a fost respins proiectul privind literele latine, nu a fost cu desăvârșire abandonat. Peste numai doi ani Administrația bănățeană reia problema cerând ca manualul să se tipărească cu litere latine. Acum însă tipografia lui Kurczbök dispunea de caractere chirilice. Astfel s-au tipărit toate manualele între 1770 și 1779. În cazul celor bilingve sau trilingve, pentru germană, s-au folosit, evident și caractere gotice. După anexarea la Ungaria lucrurile sunt iarăși puse în discuție. Canonicul Mandici de la Zagreb susținea cu tărie că introducerea literelor latine ar avea un efect benefic prin uniformizarea pe care ar determina-o. În fapt era vorba tot de o intenție cantonată în sectorul confesionalului și implicit al politicului. Fostul secretar al episcopiei de Timișoara, Teodor Iancovici, proaspăt director al școlilor bănățene demontează întreaga construcție a lui Mandici contraargumentând într-un limbaj familiar reformismului. El susține utilitatea păstrării vechii stări de lucruri pentru că literele chirilice sunt cunoscute și de vecinii provinciei. Schimbarea lor ar produce dificultăți raporturilor comerciale în regiune, elevii ar fi și ei derutați trebuind să mai învețe încă un alfabet pe lângă cel cirilic și cel gotic. Dar, ține el să precizeze destul de apăsat, schimbarea vechiului alfabet, în care românii, au citit sfintele scripturi, va fi interpretat ca o brutală ingerință dictată de cea mai înaltă instanță imperială. Consecința ar fi o îndepărtare sufletească a românilor și a ortodocșilor în general. Argumentele lui Iancovici făceau parte dintr-un arsenal al reacției ortodoxe, ilire, folosit ori de câte ori era nevoie[75]. Cert este faptul că tipărirea a continuat în vechea formă ceea ce poate da dimensiunea forței pe care o putea mobiliza tradiția. Consecințele asupra fizionomiei culturale ale locului încă nu au fost evaluate cu precizie din perspectiva lungii durate. Cert este faptul că Nicolae Tincu Velia justifica în 1865 redactarea *Istorioarei bisericești politico-naționale* cu litere cirilice prin faptul că cele latine n-ar fi fost înțelese de publicul cel mai larg căreia i se adresa[76]. În secolul al XVIII-lea și primele decenii ale

https://biblioteca-digitala.ro

celui următor nu s-a imprimat nici un manual cu litere latine ceea ce deosebește situația din Banat de cea din Ardeal unde acest lucru a fost posibil. Solidaritatea ortodoxă a menținut alfabetul cirilic. Solidaritatea națională, manifestată prin separarea în blocul confesional, l-a impus pe cel latin. Și de astă dată problema nu va fi doar una gramaticală, culturală ci și una politică.

O altă problemă care la un moment dat s-a pus în termeni tranșanți a fost cea a limbii de învățământ. Autoritățile reformiste ar fi dorit să impună, în această poziție, limba germană. Este adevărat că problema s-a pus numai cu privire la zona Graniței Militare. Încercările de germanizare, pentru Banat, au mers în etape de la intenția declarată de înlocuire a întregii populații românești cu coloniști[77] până la înființarea unor școli românești dar în limba germană. Astfel de școli au fost școlile triviale grănicerești care pregăteau cadre militare de rang inferior și chiar pentru administrația locală. Rapoartele autorităților militare se refereau la necesitatea organizării întregii rețele școlare din Confiniu în limba germană: „copii trebuie introduși nemijlocit în citirea și scrierea germană și pentru aceasta nu e nevoie de o muncă dublă și pierdere de timp ca urmarea unor cursuri a două feluri de școli în limba ilirică și germană[78]. Comisiile școlare apreciau și ele că „învățarea scrisului și cititului în limba ilirică le răpește copiilor de grăniceri timpul pentru frecventarea școlilor germane, nefiind necesar decât clericilor și puținilor negustori, care întotdeauna găsesc în Banatul provincial, destule ocazii de a învăța aceasta"[79]. Încă în 1764 o rezoluție imperială stipula ca „în fiecare sat, sau cel puțin la fiecare companie să fie angajat un institutor de naționalitate germană pentru îndreptarea acestei populații grănicerești, încă primitive și educarea unor viitori subofițeri cunoscători ai cititului și scrisului german"[80]. Proiectul nu s-a putut realiza în primul rând din lipsa învățătorilor care nu cunoșteau limba germană cu toate că s-a încercat căutarea lor în afara provinciei, în ținuturile germane ale imperiului. Pe de altă parte încorporările succesive de sate în Confiuniu adăuga noi școli românești celor existente care erau întreținute de comunități. Școlile triviale cu predare în limba germană au continuat să fie frecventate și chiar, după începuturi ezitante, au ajuns să funcționeze la fiecare companie[81]. Atât în Graniță cât și în afara ei românii aveau posibilitatea, uneori erau chiar obligați de programe școlare, de a studia limba germană. Obiectul ca atare era cuprins în întreaga legislație reformistă. Fenomenul nu a rămas fără consecințe inclusiv în plan librar pentru că a generat fenomenul de bilingvism asigurând accesul multor români la vasta literatură germană dar și la presa vremii editată în această limbă. Fenomenul a rămas în conul de umbră al cercetării istorice românești. Nu știm, cel puțin în această fază a cercetărilor, să se fi editat manuale exclusiv în germană cu excepția celor ce s-au folosit în școlile triviale. În schimb în veacul al XVIII-lea, cu deosebire în epoca josefinistă, întreaga gamă de manuale, inclusiv *Catehismul,* au fost imprimate bilingv sau trilingv inclusiv deci în germană. Limba germană, studiată în școli, limbă de comandă pentru trupele grănicerești și pentru alte unități din Banat a impus un lexic bogat evident și astăzi în graiul local. Nu lipsesc nici termenii legați de carte cum ar fi „buh" pentru „pașaport" dar și pentru „carte", document „scris" sau „buhpinter" pentru „legător de cărți", etc. Mulți din învățătorii bănățeni dar și militari din Graniță țin să semnaleze faptul că știau germana scriind însemnări pe

https://biblioteca-digitala.ro

cărți în această limbă sau semnându-se cu caractere gotice. De altfel cartea care cuprindea noua metodă, felbigeriană, explica în amănunt care erau avantajele învățării limbii germane rezervând un capitol acestei probleme:

„*Tăierea a II. Folosul limbii nemțăști*

1. Cum că limba nemțească este de mult folos școlarilor, nu poate fi nici o îndoială, căci fiind în limba nemțească mai multe cărți și scrieri tipărite, care dau învățătură până și clasurile celui mai de jos a norodului, în tot ramul de iconomie, în lucrarea pământului, în creșterea vitelor și într-alte meșteșuguri și îndeletniciri agonisitoare sau cu bogate învățăturile cele pentru bunele năravuri desfătează viața omenească. Drept aceasta acela care știe nemțește să va face destoinic întru a-ș câștiga prin cetire de cărți nemțăști științi folositoare în breasla și trebile de casă a lui și-ș va dobândi lui și celorlalți ai săi folosuri, de care va trebui a fi lipsit cel carele nu știe limba nemțească.

2. Cel mai puțin poate un om carele înțălege limba nemțască, acele ceasuri care-i rămân de odihnă, după împlinirea trebilor casii sau dumnezeiești slujbe și care un casnic leneș cu rele năravuri le petrece întru neîndeletnicire sau în joc de cărți și care lui și familiei sale aducătoare de stricăciuni, poate, zic, un om cu știință de limba nemțască a petrece acele ceasuri cu haznă și cu folos în cetire de scrisori și cărți nemțești. Deosebit, fiindcă omul găsește plăcere și mulțumire mai vârtos întru o necontenită schimbare și fiindcă ceia ce este de un feliu de grabă îl ostănește și-l satură.

3. Pentru aceia carii vor să fie ostași sau carii vor să între ori la ce slujbă a satului și treabă aceia este limba nemțască de o trebuință neapărată, fiindcă în slujbele oștenești și în cele mai multe a statului să obicinuiește limba nemțască. Pentru aceasta acela, căruia e streină limba nemțască și neștiută nu poate să tragă nedejde de a spori mai vârtos la deregătoria de ofițiru. Cel mai puțin trebuie la persoane cu asemenea vrednicie, totdeauna acela care știe nemțește să dobândească protomirisire.

4. Așijderea și în aliș-veriș poate să fie limba nemțască de mare folos, fiindcă prin aceasta corespondențiile să pot lăți, ușoara și după urmare pot să înmulțască ramurile neguțătoriei.

5. Mai pre urmă, trebuie unui credincios și ascultătoriu supus, care adevărat iubește și cinstește pe domnul țării al său, să-i fie de o luntră mingâiere și mulțămire a ști limba domnului său al țării și mai vârtos când o clipită priitoare oarecând în viață i-ar câștiga acel noroc de a vedea pe domnul său al țării și de a vorbi cu dânsul, ca să poată atunci însuș cătră el a-ș spune și a-ș tălmăci pe înțăles cugetele sale“[82].

Este cert că acest contact, cu limba germană, nu episodic, nu întâmplător ci masiv și dirijat, protejat și impus chiar la nivelul școlilor de sat, au anulat sau au minimalizat alte influențe cum ar fi cea franceză sau maghiară. Evident, maghiara nu era atrăgătoare nici pentru români și nici pentru sârbi. Ea nu oferea nici pe departe avantajele limbii germane. Spațiul deschis era incomparabil mai îngust. În plus germana avea deja cucerite poziții importante pentru apărarea cărora nu mai era nevoie de efort. Avantajele au convins singure și intelectualitatea română din Banat, dar și categorii mult mai modeste, vor rămâne atașate acestei limbi și acestei culturi nu doar în epoca Luminilor ci practic până în ziua

https://biblioteca-digitala.ro

de azi. Exista o convieţuire cu vorbitorii de limbă germană. Nu acesta era cazul maghiarei care mai era şi înţeleasă ca limbă a stăpânirii, dar o stăpânire de mâna a doua în raport cu Austria. Toate acestea au fost handicapuri serioase în efortul de a impune limba maghiară românilor şi sârbilor din Banat, lucru care n-a reuşit nici într-un caz nici în celălalt.

În 1790 autorităţile ungureşti au hotărât introducerea limbii maghiare ca limbă de studiu în şcolile româneşti şi sârbeşti dar nici învăţătorii nu o cunoşteau şi nici manuale nu existau[83]. După ani de la această decizie, prin 1797—1798, Vasile Nicolici inspectând aproape 100 de şcoli n-a reuşit să găsească decât două — Căpâlnaş şi Jebel — în care se învăţa ungureşte[84]. În 1830 Dieta ungurească revine hotărând introducerea „Linbei ungureşti în şcoalele româneşti cât mai curând". După 3 ani, se spune în hotărâre, nici învăţători şi nici preoţi, nu se vor mai putea încadra dacă nu ar fi ştiut ungureşte. Cei care nu ştiu — mai toţi — urmau să înveţe. Manualele erau deja gata, la Buda![85]

Nu există nici un exemplar din aceste cărţi pe întregul cuprins al ţării şi nici documente care să le ateste prezenţa în şcolile Banatului. Dimpotrivă, în anii ce urmează, se constată o avalanşă de circulare, hotărâri şi programe toate căznindu-se să împlinească voinţa dietei. Într-un astfel de document, cel din 14/26 septembrie 1833, se face cunoscut un adevărat program în 10 puncte pe un ton foarte inegal, când dur, când conciliat. La punctul 7 se vorbeşte de o *„Gramatica româno-ungurească"* mai vârtos în oraş, orăşele şi satele cele mai mari unde două sau trei clasă sunt de învăţătură ordinarie sau de rând să să întoarcă[86]. Cartea la care se făcea referire fusese anunţată în iulie 1832. Costa pe atunci 48 cr. în argint[87]. În februarie următor, 120 de exemplare puteau fi ridicate de la Lugoj[88]. Nu era vorba de un manual ci de o carte pentru învăţători — 120 de exemplare ajungeau, câte una pe şcoală, unui singur district! Exact în aceleaşi condiţii, peste un an, se anunţa partea a II-a, un *Lexicon românesc-unguresc* considerat a fi „de lipsă pentru fieştecare învăţător"[89]. O preocupare integrată domeniului este semnalată tot atunci, în 1834 când învăţătorul Moise Bota din Giroc anunţă intenţia sa de a tipări *Modul mai uşor de a învăţa Românul limba patriei ungurească*[90]. Apare, în 1836, doar o parte I rămasă necontinuată! Practic, în prima jumătate a secolului al XIX-lea nu se poate vorbi de un manual de limbă maghiară în şcolile bănăţene şi nici de rezultate concrete încurajatoare devreme ce marea problemă era, în tot acest timp, să-i determine măcar pe învăţători să înveţe câte ceva. Lucrurile vor rămânea cam la fel, cu toate ameninţările şi dincolo de sfârşitul secolului al XIX-lea. Faimoasa lege „Apponyi" nu era decât o reluare, cu alte mijloace, a problemei. Cu alte mijloace dar cu aceleaşi rezultate! Pe vechile cărţi româneşti nu am găsit nici măcar o singură însemnare făcută în ungureşte de un român ceea ce contrastează evident cu situaţia celor în germană. Nici un învăţător n-a simţit imboldul de a se mândri cu ştiinţa acestei limbi. În Graniţa militară, chestiunea învăţării limbii ungureşti nici nu s-a pus!

Desigur, introducerea limbilor străine ca obiect de studiu nu a determinat înlocuirea limbii române ca limbă a şcolii dar a determinat o importantă dislocare a blocului tradiţional. Pe de altă parte este limpede că satul bănăţean, supus atâtor presiuni, a găsit forţa de a impune un compromis în aplicarea unor programe şcolare cu mare încărcătură politică. A fost dovada unei mari vitalităţi nebănuite.

https://biblioteca-digitala.ro

Şi în domeniul şcolar, ca şi în celelalte, principalul instrument reformist a fost cel legislativ, cel juridic. Am arătat acest lucru dar acum ne interesează modul în care această legislaţie, cea din sectorul privind instruirea, şcolarizarea, a fost făcută cunoscută. Uneori astfel de prevederi erau incluse unor documente juridice mai generale şi erau difuzate odată cu acesta. Evident, cele tipărite s-au bucurat de o mai largă răspândire. De pildă *Normal Patentul* din 1770 trimis generalului Papilla spre a fi aplicat „în districtul grăniceresc valah" care a fost imprimat, a fost difuzat până la nivelul chiar al satelor. Altminteri ce sens avea multiplicarea prin mijloace tehnice? Despre o altă variantă, cea din 1777, a *Regulamentului Iliric*, tipărită în latină, germană, sârbă şi română, aflăm că a avut un tiraj corespunzător şi a fost distribuită tuturor autorităţilor, inclusiv celor bisericeşti pentru a putea fi bine cunoscută şi respectată[91]. Ambele cuprindeau doar anumite paragrafe privind învăţământul şi este deci puţin probabil că a ajuns şi în şcoli, mai ales în cele rurale. În schimb *Patentul Şcolar* din 1776, numai în română imprimat în 1500 de exemplare, cu mult peste numărul şcolilor existente sau chiar a reţelei proiectate, a ajuns, fără îndoială, până în sate[92]. De altminteri chiar în cărţile care difuzau noua metodă se cuprindeau elemente esenţiale, de natură juridică, ale doctrinei şcolare.

Publicarea programelor şcolare face parte din acest sector al Luminilor. Ediţiile compendiului din 1785 cuprind în detaliu astfel de documente în care se stabilesc de fapt obiectele de învăţământ, manualele şi numărul de ore afectate.[93] La fel se va proceda şi mai târziu. Lucrurile vor evolua doar în sensul că se vor tipări separat şi nu doar ca o anexă la unele volume. Un astfel de caz, la începutul secolului al XIX-lea este aşa numita *Împărţirea ceasurilor şi a învăţăturilor după care învăţătorul unui oraş sau sat a învăţat tinerimea*[94]. În comparaţie cu alte programe mai vechi nu evidenţiază mari modificări ci doar o creştere a numărului de ore rezervate religiei. Un astfel de document a fost publicat de Constantin Diaconovici Loga în finalul faimoasei sale *Chemare la tipărirea cărţilor româneşti . . .*[95].

Prin caracterul obligatoriu pe care îl aveau ele, nu puteau lipsi din unităţile şcolare, din biblioteca învăţătorilor, adică a celor care trebuiau să le aplice. Le sesizăm prezenţa în mediul rural nu doar ca simple documente ci şi ca purtătoare ale unor elemente de cultură juridică şi politică a căror asimilare era posibilă prin caracterul obligatoriu, imperativ al legislaţiei. Ulterior s-a recurs la sistemul verificat al circularelor profitându-se de experienţa celor bisericeşti. De astfel pe canale ecleziastice, prin circulare chiar, s-au vehiculat multe informaţii de natură şcolară. Noutatea a fost introducerea acestui sistem în şcoli. În comparaţie cu cele bisericeşti, protocoalele şcolare sunt rarisime. În paralel însă se continua publicarea prin tipar. În această categorie este inclusă un document care ar putea fi numit drept ghid de comportare al elevului — un sumum de reguli obligatorii pentru şcolari. Prima ediţie o sesizăm la începutul veacului al XIX-lea: *Regulele scolasticeşti care sunt orânduite şi aşezate pentru tâniaria şi procopsiala şcoalelor româneşti celor din Ţara Unguriască şi din părţile ei împreunate* . . . Buda . . . 1806[56]. Peste 10 ani v-a ieşi o nouă ediţie. Aceste texte trebuiau pur şi simplu învăţate pe de rost de aceea număra doar . . . 32 de pagini în format mic: „. . . pentru aceeia s-au făcut aşa pre scurt, ca pruncii cu cât mai lesne şi mai curând le vor învăţa, cu atât mai statorniceşte se le poată ţine aminte[97].

https://biblioteca-digitala.ro

Instrucțiunile pentru școalele românești din Banat, Buda, 1809[98] (reluate în 1815)[99] numărau doar pe jumătate paginile regulamentului de mai sus deși se adresau învățătorilor. Cuprindeau „datoriile învățătorilor, catehizatorilor, localnicilor îndreptători și a comunitatelor spre mai bun folos școalelor". După ghidul elevului iată și unul pentru magiștrii. Nimic nu putea să rămână, în sistemul învățământului, nereglementat. Dat fiind caracterul lor general, aceste documente au fost difuzate tuturor îmbogățind biblioteca juridică care era adăpostită în școli.

3. Obiectele de studiu și manualele

Regulile Directive stabileau, enumerându-le, ca obiecte de învățământ pentru școlile rurale românești și sârbești deopotrivă, următoarele: citirea, scrierea, cele cinci operații de socotit, religia, îndrumări morale, cântarea bisericească. *Patentul Școlar* din 1776, recapitulând cele de mai sus, arăta în ce fază se găsea elaborarea manualelor. Unele erau deja tipărite și difuzate, altele abia se imprimau. Școlile încep să fie dotate cu manuale în mod oficial potrivit specificului lor (nivelului de studiu, gradul școlii etc.) asigurându-se toate obiectele de studiu. În acest fel autoritățile puteau nădăjdui că scopul învățământului așa cum fusese el fixat în concepția reformistă, era asigurat: „toate aceste cărți sunt (în) acest feliu alcătuite ca când învățătorii să să slujească după cum să cade de dânsele și de chipurile de dare de învățătură, ce s-au orânduit într-această cărticică, în scurtă vreme să pot face creștini înțălepți și râvnitori, buni cetățeni, casăși lucrători, însurați, cinstiți, supuși plecați, sluji credincioase cu un cuvânt, pe cât este cu putință, oameni desăvârșiți"[100].

A. Citirea

Era întotdeauna prima la enumerarea obiectelor de învățământ reflex a unei mai vechi stări de lucruri în care citirea era suficientă pentru a fi inclus cineva în rândul știutorilor de carte. De altminteri chiar noul metod admite ca prima dată copii să învețe cititul cu litere de tipar și apoi scrisoarea de mână. În toate etapele legislative, de la *Regulamentul Iliric* la *Ratio Edicationis* din 1806, această ordine a fost păstrată. În 1776 Teodor Iancovici spune că accepta funcția de director al școlilor bănățene „cu scopul ca copii naționaliștilor să fie bine instruiți în frica lui Dumnezeu, după aceasta la citit, scris și socotit, ceea ce odată le va fi neapărat necesar în gospodăria lor"[101]. În 1792 un ordin al altui director, Franz Schlosser, pentru școlile normale grănicerești, păstra aceeași ordine: elevii erau instruiți la citit, scris și rugăciuni[102]. Chiar și în 1837 lucrurile rămâneseră, în această privință, neschimbate: „După pre înaltele orânduieli, în toate școalele naționale au aceste trei obiecturi a să propune: Cetirea, Scrisoarea și Socoata"[103]. Se constată, cu același prilej, o rămânere în urmă a „scrisorii", în raport cu „citirea" și se aprecia că această situație se datora lipsei unui manual special. Era posibilă și o înclinație a învățătorilor — vechi reflex — de a neglija scrierea sau

https://biblioteca-digitala.ro

mai bine zis de a acorda mai mare atenție citirii. Un raport asupra situației școlare din Graniță, aprecia, la 1809, că „elevii abia se aleg cu ceva noțiuni de citit și cu mult mai puține de scris“[104].

Prima carte, de veche tradiție în spațiul românesc, *Bucoavna* era o „citire“, care, refăcută în variantă iluministă, a fost tipărită de foarte multe ori și în tiraje masive. Primul, pentru Banat, a fost în 1771, și, în așteptarea manualelor cuprinzând noua metodă pentru învățători, conținea, în predoslovie, „germeni de teorie pedagogică“[105]. Prin ele tendința de etatizare, de strictă supraveghere a editării manualelor românești își face simțită, hotărât, prezența. Titlul este încă „incomplet“ lipsind acele elemente pe care le-am invocat mai înainte, fiecare cu o semnificație precisă: *„Bucvar sau începere de învățătură celor ce vor să înveațe carte cu slove slovenești. Tipăritu-a-au în chesaro-crăiască cetate Beci în privilegiate tipografie a preaînălțăți cesaro-crăiești curți prin kir Iosif Laurenție Curțbec. Anul 1771, lunea august 27*[106]. Nimic despre „dovoirea stăpânilor“, despre „neuniți“ sau despre locurile unde avea valabilitate. Toate acestea se vor include pe parcurs, pe măsură ce se elaborează legislația iluministă. Acest bucvar pare să fie cel menționat în 1772 și care s-ar fi imprimat, pentru Banat, în 5000 de exemplare[107].

În orice caz în 1773 a fost tipărit un *Bucfar* care ar fi putut fi o reeditare a celui din 1771 sau chiar o realizare nouă. A avut o difuzare masivă în Banat dar dacă n-ar fi fost *Observațiile prea supuse despre manualul metodic iliric* ale lui Teodor Iancovici n-am fi știut nici măcar despre existența lui fiindcă nu s-au păstrat exemplare. În secțiunea a IV-a a documentului respectiv redactat la Viena în 9 octombrie 1776, „directorul imperialo-regal al școlilor din Banatul Timișorean“, se arăta nemulțumit de el din perspectiva noii metode dar îl găsea util până la apariția unuia mai bun: „Cele câteva mii de exemplare de abecedare pentru școlile ilirice neunite, care au fost tipărite în anul 1773, se pot întrebuința în primii ani, deoarece noua metodă, în care mai întâi învățătorii trebuie să fie îndrumați, nu va putea într-un singur an să intre în vigoare în toată țara, în cazul acesta aș vrea să dau învățătorilor îndrumări cum să completeze lipsurile cu ajutorul manualului metodic. Deoarece abecedarele numite mai sus nu corespund metodei noi și probabil se pot epuiza într-un an sau în câțiva ani, deci tineretul trebuie să fie înzestrat cu alte abecedare, am cutezat să redactez după metoda nouă proiectul la un nou abecedar, care se poate întrebuința în viitor în școlile triviale ilirice neunite. Îmi i-au libertatea respectuoasă să le înaintez cu respect numai în proiect, pentru ca după o eventuală prea înaltă aprobare, să-i pot da forma definitivă“[108]. Cu tirajul din 1773 apreciat la câteva mii, Banatul cumula probabil în jur de 10 000 de exemplare în numai cinci ani (1771—1776), caz fără precedent. Într-o astfel de situație părerea lui Iancovici, persoana cea mai îndreptățită, după care epuizarea lor s-ar putea întâmpla într-un an sau cel mult câțiva ani, permite o părere asupra forței de absorbție a rețelei școlare bănățene, a dimensiunilor ei.

Peste numai un an avea să fie imprimat un *Bucvariu pentru pruncii cei românești care se află în crăiasca țară și hotarăle ei împreunate. Beciu, 1777, cu dovoirea stăpânitorilor. Și s-au tipărit în Beci la Iosif de Curțbec (al) Răsăritului tipograf.* Deși nu s-a găsit nici un exemplar existența sa a fost confirmată de I. Vuia în 1906 și de H. Wolf 1956[109] care-i dă și tirajul: 10 000 de exemplare. Se dubla astfel numărul de Abecedare

https://biblioteca-digitala.ro

aflate în circulație în numai șase ani! A fost conceput de Teodor Iancovici sau poate era o traducere după Felbiger[110]. Și totuși faptul că în documentul citat mai sus vorbește de „proiectul la un nou abecedar", ne face să nu ne raliem întru totul acestei opinii. S-ar fi putut ca cel pus sub tipar să fi fost o traducere dar nu a lui Iancovici.

Acestea trei au fost *Abecedarele* deceniului 1770—1780. Dintre ele doar primul, cel din 1771, s-a păstrat și a putut fi cercetat în ce privește conținutul. Cele 20 000 de exemplare depășeau cu mult întreaga cantitate de carte pe care Banatul o putea deține în acea vreme. Pe lângă aceste trei, imprimate, mai trebuie pomenit și cel rămas în manuscris, al lui Daniel Lazarini partea I. Succesiunea rapidă a ediției evidențiază ritmul alert al reformei școlare. Curând s-a imprimat un altul, nou, deci nu o reeditare; *Bucvariu pentru pruncii cei rumânești carii să află în crăiia ungurească și hotarăle ei împreunate cu dovoirea stăpânitorilor. S-au tipărit în Beci la Iosif de Curțbec, Răsăritului de la curtia, la anul 1781*[111]. Caracterul iluminist rezidă în absența oricărui text teologic, ceea ce îl singularizează în șirul de până acum, și în conținutul propriu-zis. Se ține seamă, în vehicularea noilor idei, de tradiție, de modalitățile și formele certificate, admise în lumea satului. Această dualitate specifică vremii și locului — idei noi transmise pe canale vechi — își găsește cea mai bună ilustrare în acea parte a manualului în care se citează o serie de maxime, unele descinse direct din folclor; „Cine sapă groapa altuia lesne cade singur într-însa", „Cine o dată au mințit, aceluia altă dată rar i să crede", „Cine în tinerețe nimica n-au învățat, acela jăleaște la bătrâneață" etc. Ele sunt urmate de sfaturi ce țin de ideologia reformistă, de punctul de vedere practic, raționalist: „Nu fi leneș, ci-ț lucră lucrul tău cu sârguință", „Mai bine iaste sănătatea decât bogăția", „Nu poate tot însul să aibă haine de mult preț, dar poate să fie curată", „Cine pizmuiește când vede pre aproapele său înoroc, acela are inimă rea". În lipsa unui îndreptar asupra noii metode pentru învățători, *Bucvarul* din 1781 cuprinde o parte care nu era destinată elevilor ci dascălilor. Sunt incluse acolo primele noțiuni teoretice privind „tâlcuirea cetirii", prima încercare de definire asupra căreia vom reveni la locul potrivit și o *„Răznire în citire"* (citire înțeleasă în sens modern, o citire disciplinată de reguli gramaticale) în care se arată semnele de punctuație făcându-se și un efort terminologic („opritoare", „tocică", „întrebătoare", „chemătoare" sau „minunătoare"). Partea finală era destinată să transmită, în numai două foi, noțiuni elementare de aritmetică într-o încercare de a suplini absența manualului. Din păcate în acest caz nu cunoaștem tirajul pentru o comparație cu situațiile anterioare.

Mai voluminos, deși păstrează, în mare, structura din 1781, a fost *Bucvarul* din 1785[112]. Tirajul este de asemenea necunoscut. Că avea valabilitate și pentru Banat este dovedit de formula consacrată: „... pentru pruncii cei rumânești cari să află în crăiia ungurească și hotarele ei împreunate"[113].

În 1790 Viena tipărește *Bucvariu pentru pruncii cei rumânești carii se află în crăiiria ungurească și hotarăle ei împreunate cu dovoirea stăpânitorilor în Viena la Iosif nobil de Curțbec împără(tesc) și Că(esc) de Curte, a neuniților Rumâni și Sârbilor tipograf și vânzător de cărți*[114]. Despre această carte se afirmă că era copia, până la respectarea paginației, a *Bucvarului* sibian din 1788[115]. Faptul că pentru Transilvania s-a putut imprima cu caractere latine dar nu și pentru Banat, deși era una și

https://biblioteca-digitala.ro

aceeași carte, pare să indice intervenția Crlovițului. Trebuie să spunem că și una și alta erau de fapt reeditări ale bucvarului din 1785 respectiv a celui din 1781.

Ultima ediție vieneză a fost, se pare, în 1793[116] după care tipografia s-a mutat la Buda. Primul bucvar tipărit în noul centru ar fi ieșit, după unii, în 1797[117], după alții, în 1798[118]. Altele sunt consemnate în 1808[119] și 1814[120]. La nici unul nu se cunoaște tirajul. Destul de incertă rămâne și afirmația că, în anul 1824, Constantin Diaconovici Loga, ar fi editat un „Abecedar sau Bucvar". Nimeni nu l-a văzut[121].

Odată epuizat bucvarul, în învățarea citirii, se trecea la o etapă în care se încerca însușirea unor trăsături moral-cetățenești cuprinse în modelul uman cultivat de reformismul austriac. Toate sunt cuprinse în *Ducere de mână către cinste și dreptate* o carte considerată a fi manual de citire. În 1785 noua metodă, de fapt cartea în care se cuprindea noua metodă, *Carte trebuincioasă* ..., enumera manualele și materialele didactice necesare unei școli rurale: *„Spre iscusire în cetire s-au așăzat pentru începători aceste următoare bucăți:*

a) Tabla de cunoașterea slovelor.
b) Tabla pentru slovenire.
c) Tabla pentru cetire.
d) Semnele de surtări.
e) Cartea de cetire.
f) Catehismul.
g) Ceaslovul.
h) Psaltirea.
i) Cartea pentru economia câmpului (sau gospodărie)"[122].

Așadar citirea nu se studia exclusiv după manuale dedicate ei ci și după cele de religie și de economie pentru că ea, ca obiect de studiu, nu consta numai în însușirea normelor de lectură ci și în cultivarea unui model uman conceput în cancelariile despotismului luminat. *Ducerea de mână către cinste și dreptate* este în acest sens cea mai elaborată, cea mai bine structurată și în consecință cea mai solicitată. Prima ediție apare la Viena odată cu cea de-a treia a bucvarului, *Ducerea de mână către cinstia și dreptatia adecă la copii rumânești neuniți ceice în școle ciale mici să învață spre cetanie rânduită cartea. Cu dovoirea stăpânitorilor tipărită în împărățitoarea cetate Beci la Iosif de Cutbec tipograful iliricesc a Răsăritului, de curte, în anul 1777*[123]. Cuprinde cinci capitole. Primul: „Pentru ceale ce trebuie ucenicul în școală să învețe, și cum trebuie în școală să să țină cu cinste" și ultimul „Pentru starea sătenilor și cum trebuie să să țină oameni den starea aceasta" sunt, pentru această parte, cele mai interesante deși pentru partea următoare sunt utile referirile la importanța scrierii. Partea a V-a face dovada clară asupra interesului deosebit acordat de reformism categoriei țărănești căreia îi era destinat manualul. Și iată pentru ce:

„— Den starea sătenilor mai vârtos se iau ostași.

— Deci starea sătenilor adevărat spre folosul iaste la toate cinstile și pentru aceia vreadnică iaste ca să o cinstească toți oamenii înțelepți"[124].

Schimbarea de optică în privința țărănimii introdusă de Lumini se populariza în sate în tiraje ce trebuiau să fie apropiate de ale bucvarelor pe care le continuau. I. Wolf vorbește de ediția din 1778[125], care ar

https://biblioteca-digitala.ro

număra 16 000 de exemplare, deci cel mai mare tiraj cunoscut la un manual. Dispreţul pentru ţărănime este total nepotrivit indiferent de unde ar fi venit („foarte nedrept face socotind-o nimică"), dimpotrivă „cu adevărat ea însuş vreadnică iaste ca să fie cu noroc"[126]. Pentru a fi utilă trebuia instruită: „Sătenii mai mare lipsă au de cunoştinţele ceale trebuincioasă, şi aceste sunt izvorul de nenorocire (ca) lor adevărată". Este adevărat, ţărănimea are păcatele ei: „Toţi zic că greşalele şi păcatele cinului sătenilor ceale mari sunt următoare(le) precum (...) nărozie, mojicie, neînfrânarea, patimile silnice (...) dorirea de avere (...) mâncare şi beutură făr' de măsura (...) nedreptăţile de tot feliul, necredinţa către stăpânire şi către aceia de cei ce pot ei fura ceale ce sunt lor de folos"[127]. La ideea de nesupunere a ţărănimii, ca o caracteristică a sa, se revine destul de insistent. Ţăranii sunt „posomorâţi" şi întristaţi (...) cu necredinţă către stăpânire...". Ba chiar gândesc „că lor slobod iastă, toate acele să le iau, carele lor de trebuinţă sunt sau de carele doresc ei, de iaste numai cu putinţă a le căpăta"[128]. Această înşiruire singură poate explica declanşarea politicii şcolare iluministe. În privinţa proprietăţii, textul se exprimă scurt şi concis: „Nimine să nu ia cu puteare sa la ale sale!"[129]. În toate ediţiile cunoscute, indiferent de destinatar, chiar şi în cazul Austriei istorice, această a V-a parte este nelipsită. Ediţiile s-au succedat cu repeziciune: 1785[130], 1788[131], 1793[132], 1798[133].

Citirea se preda în şcolile rurale potrivit metodei felbigeriene cuprinsă în manualele pentru învăţători începând din 1785. Studiul lor permite o reconstituire indispensabilă cercetării raporturilor librare în lumea satelor bănăţene. Primele noţiuni de teoria lecturii sunt cuprinse în faimosul *Bucvar* din 1781. Se încearcă chiar o definiţie sub titlul de *Tâlcuirea cetirii:* „Cetirea iaste când toate cuvintele şi încheeturile care stau înainte, cu cuvios glas, una după alta şi înţeles să răspund". Definiţia impune alte clarificări: „Încheetura iaste vorba care are înţelegerea sa desăvârşită. Multe încheeturi dintre care una fără de alta nu pot înţelege, să chiamă period"[134]. Este vorba, aici, de propoziţie şi de frază. Compendiului pedagogic ce introduce noua metodă îi sunt incluse aspecte ce ţin de „fiziologia" sau „igiena" lecturii. Ea implică nişte reguli referitoare la ţinuta capului, distanţa optimă a cărţilor faţă de ochi, etc.: „...să steie drept şi cu linişte. El să nu îngăduiască ca să-şi puie fără socotele braţele pe masă sau pre scaun, cu un cuvânt nici o necuviinţă; nu trebuie să-i lasă să fie cartea nice prea aproape, nice prea departe de ochi, ci în căzuta depărtare, adică doară opt degete de ochi"[135]. Sau „Când cetesc ei la masă şezând, atunce pot ei cu adevărat să puie mânile pe masă, iar nu braţele: şi cu acele să ţie cartea. Aceasta trebuie să nu o ţie ei aproape de obraz, nice să-şi puie capul plecat în piept, ci numai ochii în jos, cu măsură, să-i sloboadă. Cei ce într-alt chip fac, sunt în primejdie de a-şi pierde buna vedere sau de a fi scutiţi de vedere sau de a-ş(i) face altă stricăcine vederii lor. Nice nu să poate înţălege un şcolariu ca acela, care ţine cartea asupra de gură"[136]. Sunt cuprinse şi îndrumări ce ţin de lectura publică, cu voce tare, de mare tradiţie mai ales în mediile rurale, dar şi de retorică. Citirea are regulile ei, „firea" ei, care trebuie respectată: „Tot ce e silit şi peste firea cetirii mai cu seamă când prea încet, când prea puţânel trag, când răstit, strămutat la fieştecare silabă, la pogorâre, la sfârşitu de uneia feli de lucru, prea sus a poftori cuvintele şi silabele, trăbuie la cetirea

https://biblioteca-digitala.ro

deodată după sârguință să nu să ferească"[137]. Pentru aceasta trebuie făcute exerciții în clasă: „3. Învățătoriul trebuie să zică tuturor celorlalți școlari ca să citească în taină, aceia ce să cetește numai de unul și mai mult pentru aceia, pentru că el ca să-iție pe ei în silință și luare de samă, are de a numi acuș pe cesta, acuș pe cela, care acolo trebuie să înceapă, de unde au încetat celălalt"[138]. Cunoașterea literelor de tipar nu era suficientă. Elevii trebuiau să citească texte scrise cu caractere diferite, manuscrise: „Foarte de trebuință este a face pe școlari în școala neasca pentru ca să iscusască pe copii atât în cetire cum și în sloaceasta, învățătoriul lângă aceste ce s-au zis aice preste tot pentru cetire, încă să păzească aceste următoare. 2. Când școlarii au dobândit lesnire de a ceti la tipariu, atunci cu aceasta s-au pus temelie la tot feliul de cetire, numai cât tot lucrul stă întru aceia ca să cunoască slovele cele scrise cu mâna"[139]. Un obiectiv asigurat prin acest obiect de studiu era pregătirea pentru a putea folosi un dicționar, ceea ce, reprezintă o aspirație de neconceput în forma tradițională de învățământ. Dicționarul ca gen special de carte nu este considerat incompatibil cu spațiul social ocupat de țărănime: 1. „Când să începe a să metaharisi tabla cea mare de slovnire, care mai sus s-au rânduit, atunci întei să dă copiilor azbucoavne, când ei slovnesc vorbe alcătuite din mai multe silabe, însă ei învață de acolo și alte lucruri, adecă: a) obișnuita rânduială a slovelor, care pentru treaba lexicoanelor și încă și pentru mai multe pricini trebuie să să știe . . .[140]. Se arată explicit că pentru însușirea deprinderilor folositoare lecturii pot fi folosite și alte cărți decât cele desemnate strict la obiectul „citire". Cum să se procedeze, stă la îndemâna învățătorului: „Vede că copiii au câștigat ceva lesnire în slovnit, atuncea îi face cineva să cetească pe încet cuvintele acele care să află în cartea de azbuchie. Învățătoriul poate să să slujească și de catehismul, care fără de aceasta s-au tipărit în limba românească, nemțască și sloveca ei să învețe a ceti la scrisoare cu mâna. Pentru ca să-i învețe la venire"[141]. Acestea erau desigur lecturi care făceau parte de fapt din alt obiect de studiu, religia. Răspunsul mitropolitului Moise Putnic către Consiliul Locumtenențial din 1784 în care arăta că manualele de bază în școlile rurale ortodoxe sunt *Ceaslovul, Psaltirea* și *Catehismul* aprobat la sinodul din 1774, se referea doar la religie și nu la totalitatea obiectelor de învățământ. La acea dată, cel puțin în privința citirii, școlile erau bine dotate cu manuale[142].

Desigur, învățarea citirii nu a fost niciodată un scop în sine cu atât mai puțin în epoca Luminilor. Chiar în Compendiul mult citat aici, se exprimă limpede necesitatea lecturilor în afara școlilor și a manualului, în primul rând a cărților de comportament purtătoare a ideologiei reformiste: „El (elevul — n.a.) să cetească cărți bune, mai vârtos de acele care descopăr cele ce sunt necuviincioase și nelumești la purtarea oamenilor și le pun la iveală așa după cum să află"[143]. Curând ideea își găsește o expresie autohtonă în textele aparținând lui Dimitrie Țichindeal care mărturisește dorința, nevoia de a împărtăși și altora cele citite, într-un fel de a recomanda cărțile „bune": „Tot omul voitoriu de bine, când vede sau citește ceva frumos și de folos, voiește ca fieșt care pre care el îl iubește, aceia însuși să cetească și să știe, ca să fie mai bun și mai înțelept (. . .) pofta mea cea de toate zilele iaste, ca orice voi ceti bon și formos, aceea și iubiților miei să împărtășesc"[144]. În 1818 avem primul caz de recomandare concretă a unei cărți spre a fi

https://biblioteca-digitala.ro

lecturată de elevi. Este cunoscutul *Belizarie* de Marmontel. Probabil că valențele educative au determinat două dintre persoanele cele mai atașate învățământului bănățean să purceadă la traducerea cărții, Grigore Obradovici și Constantin Diaconovici Loga. De fapt Obradovici (doar manuscrisul lui s-a păstrat) ține să precizeze, într-o scurtă notiță, cum stăteau lucrurile: „Cărticica aceasta pentru ceale de mare folos în sine îndreptări iastă în toate limbile Evropei prefăcută și cu mare dorire de toate neamurile îmbrățișată pre carea și ție, neamule, cu arzătoare pohtă de a te folosi din-trânsa pun"[145].

B. Scrierea

Nelipsită din enumerările oficiale, a doua în ordinea stabilită de tradiție dar și de legislația Luminilor, ea s-a bucurat de o mare atenție. Era pandantul, jumătatea întregitoare a citirii. Informația, asigurată prin citit, trebuia întregită cu transmiterea ei care se făcea prin scris Existau serioase motive de ordin practic fără de care realizarea punctului de vedere reformist, care dezvolta un mercantilism agricol, nu era imaginabil. Totuși, aceasta nu a modificat locul secund dar l-a asigurat. Abecedarele și alte cărți de citire au devansat cu câțiva ani pe cea a manualelor folositoare scrierii. Dacă în 1776 *Patentul Școlar* anunța editarea în 10 000 de exemplare a *Bucvariului,* care se adăuga unor ediții deja existente, „instrucțiunile" pentru scris se aflau doar în curs de tipărire și erau o noutate absolută, nu aveau precedent editorial. Scrierea, până în acel moment, nu avea un manual propriu. Se foloseau vechile bucoavne care uneori aveau anexate și table cu litere, omniprezentele *Ceasloave* și *Psaltiri.* Epoca Luminilor va anula acest handicap. La sfârșitul reformelor manualul devenise indispensabil procesului de învățare a scrierii fără de care nu se putea spera la rezultate mulțumitoare. În general, pe măsura trecerii timpului importanța scrierii ca obiect de studiu dar și ca o condiție firească a vieții moderne, a cotidianului chiar, sporește.

Prima carte de acest fel a suscitat discuții pentru că a fost scrisă și tipărită doar în limba sârbă deși, chiar din titlu, afirmă că se adresa și românilor. Nefiind cuprinsă în Bibliografia românească referitoare la literatura noastră veche și nici descrisă în cataloage de specialitate, s-au produs confuzii cu privire la locul și anul tipăririi. E. Vârtosu o consideră apărută la Viena în 1777[146], iar V. Târcovnicu la Carlovet în 1778[147]. Probabil că locul tipăririi a fost Viena, pentru că sediul mitropolitan din Carlovet nu dispunea de teascuri. Localitatea a fost indicată, este adevărat, în foaia de titlu însă este posibil că autorul, Zaharia Orfelinov, să fi desenat (caligrafiat) acolo literele și poate chiar s-au și gravat ceea ce s-a considerat că îndreptățește Carlovețului ca loc de apariție a cărții. În acest sens, desigur, a și fost! Anul însă este indiscutabil 1778 și este indicat pe aceeași foaie de titlu. Este vorba de fapt de o broșură, *Slavenskaia i valahiiskaia calligrafia*[148]. Se cuprind mai multe feluri de litere: „Civile", mari și mici, care se foloseau în cancelarii românești, bisericești sau de cancelarie. Și în acest caz, ca și în cel al citirii, se cuprind sfaturi privind ținuta în timpul scrierii, poziția corectă. În tabela nr. 3 se reproduce chiar o imagine arătând „cum

https://biblioteca-digitala.ro

se stă și se scrie la masă" și „cum prinde mâna, peniţa". Tot cu ajutorul imaginilor se explică cum se taie și cum se pregătește pana de scris. Autorul propune un manual mai cuprinzător, mai voluminos, dar autorităţile îi solicită unul scurt, util învăţătorilor din școlile ce instruiau doar viitori agricultori, meseriași sau comercianţi. Destinaţia — „școlile mici" — era precizată din titlu. Vor ajunge deci și aceste broșuri în primul rând în mediul rural. Deputăţia iliră, aprecia, chiar în anul apariţiei, că numai pentru copiii săraci era nevoie de 3 000 de exemplare[149], ceea ce poate da o imagine despre totalul tirajului destinat Banatului. El nu putea fi mai mic decât cel al bucoavelor după care se învăţa citirea. Numărul elevilor și într-un caz și în altul era același! Totuși, în legătură cu această broșură persistă încă multe dubii. Primul dintre ele se referă la destinatar. Nu știm încă dacă erau distribuite școlarilor — așa cum lasă să se înţeleagă documentul din 1778 al Deputăţiei Ilire —, sau doar învăţătorilor, așa cum pare să indice foaia de titlu a ediţiei românești din anul 1792: *Duceria de mână cătră frumoasa scrisoare rumânească pentru întrebuinţare şco(a)lelor naţionalnice rumâneşti în Viena la (jupânul) Ştefan de Novacovici în Slaveno-sârbiasca-rumâniasca şi a limbilor răsăritului privileghiată tipografie. 1792*[150]. Se vorbește despre „școale" și nu despre „școlari", ceea ce ar însemna că e vorba de o metodică a predării scrierii, un manual pentru dascăli deci. Datele sunt reluate întocmai de singura ediţie cunoscută la Buda, în 1811[151]. În 1854 ea se afla în biblioteca învăţătorului bănăţean Ambrozie Jurma[152]. L. Protopopescu, poate cercetătorul cel mai avizat, consideră că este vorba totuși de un manual[153].

În contexte trebuie să citãm și contribuţia lui Constantin Diaconovici Loga, *Orthografia sau dreapta scrisoare*, Buda, 1818[154] care în mod cert se adresa învăţătorilor, studenţilor, în general unor categorii de nivel superior și nu elevilor din școlile sătești[155]. Tot el a scris *Caractere caligrafice*, 1813, lucrare ipotetică pentru că nimeni n-a văzut-o.

Compendiul din 1785 rezervă un spaţiu destul de mare problemelor scrierii: „Un învăţătoriu de scrisoare care învaţă pe ucenicii săi numai a face și a zugrăvi după mâna lui câtuși de cât slove și prube de scrisoare frumoasă, fără de a căuta la copii să și s-obicinuiască o mână sau slovă ușoară și curgătoare și ca să să ferească în ţinerea condeiului și în punerea trupului și întru tot altceva, de aceia ce poate aduce înţelegerea de a scrie curând și repede. Un dascăl de scrisoare ca acesta deși învaţă un lucru trebnic dar tot nu-l învaţă așa precum trebuiaște cineva mai cu folos să știe a scrie în trebi"[156]. Sunt aceleași insistenţe ca în *Ducere de mână*... Pentru un învăţător nu este suficientă doar împărtășirea corectă a regulilor ci și exemplul personal: „Pentru aceasta nu este destul când un învăţătoriu de scrisoare știe toate regulile meșteșugului scrierii, ci trebuie ca el însuși să fie iscusit întru a scrie frumos după regule. Nici nu putem să lăsăm aceasta nepomenită"[157]. Se dau și sfaturi practice de preparare a cernelii în gospodăria ţărănească unde ea, și deci scrisul, trebuie să devină ceva obișnuit. Informaţii extrem de utile și pentru cercetătorii trecutului cultural:

„2. A face o bună cerneală neagră din obicinuitul praf de cerneală: Ia un funt de prav de cerneală, precum să cumpără de la băcali și-l aruncă într-un vas de cerneală, care să fie de lut; varsă deasupra oţăt de bere, atâta cât trebuiaște să umezească tot pravul, acopere-l bine ca

https://biblioteca-digitala.ro

nicicacum să nu să răsufle pe nicăieri, las-o să steie pe vatră caldă (sau în cuptoriu cald atâta vreme până ce va fi cu totul neagră, care în două zile va putea să fie; toarnă apoi doao măsuri de apă deasupra şi amestecă încă într-nsul de trei creiţari gumi de Arabia. Lasă-l să steie la loc cald şi în toată ziua o amestecă) (însă tocmai nu trebuie să fiarbă) şi vei avea gata bună cerneală de scris. 3. Un alt chip de a face bună cerneală. Cineva ia 16 loturi de Gaal chisat gros, 12 loturi de vitriol, 4 loturi de gumi de Arabia care mai nainte trebuie să se topească în apă: Pe aceasta toarnă o jumătate de măsură de oţăt de vin şi lasă să steie doao nopţi: după aceasta toarnă deasupra 2 oca de apă de ploaie, pune să şadă o săptămână pe sobă caldă sau la soare şi apoi toarnă afară cerneala. Pe drojdiile rămasă, poate cineva iarăş să toarne doao măsuri de apă sau bere şi să o lase să steie 14 zile şi va avea aşijderea bună cerneală ca şi cea de întei.

4. A face bună cerneală roşie. Fierbe în apă un lot şi jumătate de curcumă cu un lot de(alumen) piatră acră până ce s-a face galbină. Toarnă în alt vas 4 loţi de fernambuc şi oţăt de vin alb ca la 3 degete pusă curmeziş; lasă-o să steie peste noapte, după aceasta lasă să fiarbă într-o oală jumulţuită când ea clocoteşte mai aruncă o jumătate de tot de piatră acră chisată şi un evintal de cohelină (lasă atâta vreme să fiarbă până ce spuma să face roşie, strecură-o prin pânză şi bagă într-însa doao cvintale de gumi de Arabia cu un jumătate de lot de zahăr de ghiaţă. Nu trebuie tocmai cu totul să să oprească întrarea aerului la această roşie cerneală, ci numai cât să copere sticla întru care să ţine cu o hărţuşoară pentru ca să nu poată cădea înlăuntru prev. Şi aşa stă această cerneală 2 şi 3 ani, păzându-ş floare frumoasă şi nu să mucezeşte.

5. Un alt chip de a face cerneală roşie. Cineva să iare 4 loturi de fernambuc, toarne deasupra pe acela o de oţăt bun, să puie să le fiarbă bine, să varsă afară cea limpede, să puie puţintel gumi de Arabia şi gumi tragant cât un grăunţ de mazăre şi puţinică piatră acră; după 2 zile e bună"[158].

Problema manualului de scriere a rămas mereu prezentă în învăţământul bănăţean. La 1837 se ridica din nou[159]. Spre deosebire de alte obiecte — citirea, religia, socoata — care aveau „a sale hotărâte cărţi, dintre care cărţi învăţătorii pot şi sunt îndatoraţi şcolastica tinerime, după putinţa ei, după un chip a o cultivi", scrierea era privată de o carte a ei deşi „de lipsă e, ca şi firea scrisorii în toate şcoalele asemenea să să introducă şi toţi învăţăceii asemenea frumos şi după cele mai bune Regule a scrie să înveţe". Aşadar, „luându-să în socotinţă că tinerimea scolastică întru deprinderea scrisoarei plăcute foarte mult au rămas înapoi" s-a dispus trimiterea unei tabele cu „caractere" potrivit prevederilor capitolului 28 din *Metodul creşterii*. Deocamdată, cele chirilice, pentru prima clasă „doao pentru cei ce învaţă *Ceaslovul* şi alte doao pentru cari învaţă *Psaltirea* şi *Gramatica*". Urmau să se trimită tabele cu literele ungureşti şi nemţeşti. Este limpede că nu era vorba de un manual propriu-zis, ci doar de un material auxiliar. A fost şi ultima referire la scriere cuprinsă în Protocolul de circulare consultat, deşi el trece bine de mijlocul veacului al XIX-lea.

https://biblioteca-digitala.ro

C. Socoata

Al treilea obiect în enumerarea invocată și impusă decisiv doar în epoca Luminilor. Unele ediții ale bucvarului cuprindeau la sfârșit, câteva pagini, rezervate aritmeticii. Erau, de fapt, niște tabele cu numerele cirilice, latine și arabe precum și operațiunile elementare. Tabelele cu numerele erau incluse la exercițiile de citit și de scris. Aritmetica, deci, nu era obiect separat de învățământ.

Ducerea de mână către cinste și dreptate, Viena, 1777, în partea dedicată țărănimii, a V-a, are și câteva referiri la importanța studierii socoții de către viitorii agricultori. Un pas important s-a săvârșit deja prin *Patentul Școlar* din 1776 care în paragraful 29 vorbea pentru prima oară de un manual destinat acestei discipline. În anul următor s-a și tipărit: *Ducere de mână către Aritmetică sau socoteală pentru treaba pruncilor rumânești celor neuniți ce se învață în școalele cele mici*[160]. Evenimentul face posibilă, chiar și în această ipostază, de manual, completarea spațiului cultural, librar, al satului, cu un domeniu intangibil până atunci, cel științific. Reforma școlară iluministă facilitează, impune chiar, în forme modeste, evident, accesul la cartea de acest gen. În compendiul pedagogic din 1785 nu lipsesc referirile la socoată dar, în comparație cu cele privind citirea și scrierea, sunt modeste. Este însă de reținut concepția după care fiecare școală, oricât de modestă, trebuia să dețină cel puțin un manual. Mai mult, fiecare școlar trebuia să aibă unul: „Pentru ca să nu poată uita școlenii cele ce au învățat a socoti, va avea fieștecare cărticeaoa sa spre ajutoria-și din care vreo câteva pilde, pentru aducerea aminte le va ceti, de unde în toată sâmvăta le-o poftorească. Cartea aceasta trebuie la examen de obște să le arate înainte, din care va vedea învățătura și sârguința învățătoriului către prunci și mergerea înainte a școlenilor"[161]. Din text rezidă limpede importanța aparte ce se acordă aritmeticii ca obiect de studiu și implicit ca manual. Rămânerea însă în limitele manualului era nerecomandată. La acest obiect, învățătorul trebuia să predea după o serioasă documentare bibliografică: „Învățătoriul trebuie să aibă de multe feluri cărți de numerare, pentru ca să poată el lua pilde, când lui să-i fie cu greu a le găsi din capul său"[162].

Pentru a face față solicitărilor, tipografia vieneză scoate, într-un interval de timp scurt, încă trei ediții după cea din 1777. Chiar și prețul rămâne neschimbat: 1782 (din care un exemplar, E. Micu îl recupera în Banat de la învățătorul bănățean, Aga)[163], 1785[164], 1788[165].

Aritmetica își avea statutul clarificat în programa de învățământ iar manualul, înștiințat de compendiul din 1785 ca unul deja tipărit „spre sporirea acești așa de mânuitoare a școalelor treabă"[166].

Mai repede decât alte obiecte, *Aritmetica* dobândește, prin efortul directorului școlar Grigore Obradovici, un nou manual, mai restrâns decât cel vechi dar mai bine structurat. Era o traducere dar statutul acordat în școlile sătești este substanțial modificat. Rolul, scopul său era înțeles nu doar ca un instrument valoros prin însăși natura lui pozitivă, prin posibilitatea aplicării practice și mult mai complex: luminează simțurile, dezvoltă capacitatea de a gândi și înțelege. Noul manual era tradus de multă vreme dar din păcate a întârziat în găsirea unui sponsor potrivit: „Descoperind eu — afirmă traducătorul — mai nainte de vre o câteva

https://biblioteca-digitala.ro

zile gândul și dorința Domnului Pavel Ruja, unterlaitenant împărătesc a reghimentului acestuia mărginatu valaho-ilyricescu, ne-au dat curojuita nădejde, ca numai să lucru eu, apoi dumnealui nu mă va lăsa în lipsă, întru toate ce sunt despre folosul nației"[167]. Așadar manualul era nou nu doar prin concepție ci și prin faptul că era tipărit de spese particulare ceea ce îi conferă unicitate. Remarcabil că atât redactarea cât și editarea s-au făcut „întru toate ce sunt de spre folosul nației". Prin acest efort școala românească din Banat realizase saltul de la situația de consumator la condiția de creator de manuale. Astfel a apărut *Povățuirea către învățătura socoatei sau Aritmetica spre trebuința școalelor celor Românești prin Grigorie Obradovici a Școalelor Director la Buda în Crăiasca Tipografie a Universiteței din Pești,* 1805[168]. Într-o valoroasă precuvântare Obradovici mărturisește un crez iluminist dar din perspectiva națională: „Socotind de câtă mare treabă iastă întru vietuire cea de comun învățătura socoatei care numai ce întru nenumărate chipuri de soțialnica neguțătorie, în măestrii, în lucruri technicești soțiali ânsului plugariu, păcurariu și celui mai pregetat casnic de mare treabă iastă. Cătră aceasta încă ea luminează simțirile, ascute duhul și face capacilă de toată judecarea lucrurilor, înțălegere și minte pruncilor. Pentru aceasta tare am privegheat și pururea priveghezi ca învățătura aceasta să se aducă de învățători școalelor acurat cu buna procopsală și cenufluxie înainte. Care eu cu binișor am ajuns, preafăcându-o încă la începutul diregătorii mele ceii de școale de pre limba cea nemțească și învățând pre învățătorii cei mie încredințați într-însa și prin trânșii să înparte tinerimei. Însă nevându-încă cărți tipărite despre aceia, din scrisori cu mâna foarte greu și chitinel am lucrat. Pentru de a dobândi scoposul cel comun dorit, cu inimă fierbinte am pohtit ca să pociu și această de folos cărticică da în tiparii, însă neputând cu din însa mea mijlocire a face aceasta, am fost silit a lăsa lucrul acesta jos până astăzi"[169]. Plugarii și chiar ciobanii sunt incluși între cei care pot profita de învățătura acestei cărți, în publicul potențial al ei. Cartea tipărită este, din punctul de vedere al lui Obradovici, singura modalitate de a impune, de acumula, o învățătură. Se marchează astfel un punct de referință în istoria tiparului românesc. Manuscrierea este o modalitate desuetă care nu poate fi luată în serios în raport cu dimensiunile trebuinței unei rețele școlare. Bănuim că *Aritmetica* lui Obradovici a fost solicitată numai în Graniță. Autorul era directorul acestor școli, sponsorul era un ofițer și el iar în 1806, deci la numai un an, apare un manual care chiar din fila de titlu arată că avea valabilitate pentru Banat. S-ar putea să fie vorba de un manual pentru partea Banatului necuprinsă în zona confiniară, pentru așa numitul Provincial? Apariția a două Aritmetici la numai un an una de alta nu s-ar justifica altfel. Era o carte ce beneficia de același titlu kilometric: *Povățuire către aritmetică sau învățătura numerelor spre faptul școalelor românești celor din Țara Ungurească și din părțile ei împreunate. Cu milostiva îngăduință a împărăteștei și chesaro-crăiești și apostolicești măriri. Nelegat cu 12 crei(țari), în Buda tipărită cu cheltuiala crăiești tipografii a Universității Ungurești, 1806*[170]. Reeditările sunt semnalate în 1816[171] și 1822[172].

Conducerea școlilor bănățene rămâne atentă tot timpul la modul cum se preda acest obiect în școli. Ioan Mihuț atrage atenția asupra faptului că existau, în unele cazuri, delăsări și lipsă de interes din partea învățătorilor. Situația trebuia remediată: „Mai departe, cu numele și din

https://biblioteca-digitala.ro

porunca aceluiași mai sus numitului consilier din 14-lea Ianuariu a.c. eșită, fiindcă în multe locuri *Aritmetica* sau *Socoata și scrisoarea pruncilor* nu să propune, aspru și sub grea răspundere să poruncește tuturor învățătorilor ca pre pruncii, din *Aritmetică*, cel puțin 4 speții, adecă: adiția, substracția, multiplicația și divizia și scrisoarea după regulele scrisorii cei drepte să-i învățați și ce sporiu într-acestea să va face, în semestrialnica sa relație totdeauna să însămnați"[173].

Același interes determină conducerea rețelei școlare bănățene să aducă la cunoștința celor interesați orice noutate în domeniul editorial, chiar dacă aparițiile sunt într-o limbă străină: „Luminatul profesor de la școalele preparandești în Zombor, domnul Vasile Bulici, cartea sa care(o) prepune în școală, adecă *Aritmetica* ... (...) în limba ilirică alcătuită pentru iubirea și mai bunul folos a învățătorilor, ba și altora de cărți iubitorilor naționalnici, cu îngăduința celor mari s-a pus înainte prin tipariu la lumină a scoate, puind prețul cărții 4 florinți. Magnificul domn conziliariu cu nr. 211 intimește ca fiind această carte și de la prea înaltele locuri întărită, toți învățătorii și localnicii directori pre cumpărarea lăudatei cărți să se îndemne"[174]. Nu știm dacă și cât s-a prenumerat în Banat. Peste numai câțiva ani o circulară anunța o nouă apariție necunoscută totuși în bibliografii. În ianuarie 1825, cartea respectivă urma să fie dată la lumină: „Magnificul domn consilier Uroș Nestorovici și al șc(olilor) mai mare insp(ector), din 26 dec(embrie) a.t. nr. 260, de isnov poruncește ca prenumerația pentru *Aritmetica de rost*, să să trimită cât mai în grabă"[175]. În anul următor se făcea un apel la cei care s-au prenumerat pentru a avea răbdare cu două cărți între care și *Aritmetica*[176]. Dat fiind faptul că după această dată bibliografiile nu cunosc vreo apariție de acest fel, bănuim că manualul anunțat era *Aritmetica rațională* care va fi imprimată, în cele din urmă, la Buda în 1832, semnată de Constantin Diaconovici Loga ca și cealaltă carte pomenită în circulara din 1826, *Viața lui Isus*, Buda, 1831. Însăși asocierea aceasta este un semnal în sprijinul ipotezei de mai sus!

D. **Religia**

Componentă a învățământului general nu doar în Banat ci pretutindeni pe cuprinsul imperiului. Biserica deținuse multă vreme monopolul învățământului și va rămâne substanțial implicată chiar și în epoca Luminilor și în cea postiluministă. Privilegiile ilire sporeau forța de reacție ortodoxă. Se cunoaște episodul legat de *Catehismul* din 1774 ca și cel de introducere a limbii germane în școală prin care s-a încercat o subtilă manevră de catolicizare. După anexarea provinciei românești la Ungaria, legislația școlară care codifica noile condiții, este sporit numărul de ore acordate religiei.

Spre deosebire de alte obiecte de studiu care nu-și aveau manualele, religia a dispus de la bun început de dotările librare specifice bisericii. *Psaltirea* și *Ceaslovul* au avut întotdeauna și accepția de manual școlar, și o vor păstra încă multă vreme găsind apărători chiar între adepți declarați ai Luminilor cum a fost Teodor Ianovici. Totuși reforma a impus substanțiale schimbări în modul de predare a acestui obiect și evident, în domeniul manualului după care se făcea. Tipul socotit cel

https://biblioteca-digitala.ro

mai potrivit a fost cel al *Catehismului*, al întrebărilor și răspunsurilor pe probleme fundamentale. Sinodul din 1774, ținut la Carloviț ia în discuție și aprobă un *Catehism* conceput de Ioan Raici tradus din sârbește în germană de Teodor Iancovici și tot din sârbește în română de Dimitrie Eustatievici și Nicolae Stoica de Hațeg. Prima ediție a ieșit la Viena în variantă trilingvă sârbo-româno-germană în anul 1776 sau poate la începutul lui 1777 într-un tiraj ce ține pasul cu celelalte cărți destinate școlilor bănățene, 10 000 de exemplare[177]. Era o variantă prescurtată. De aceea s-a și numit *Catehismul mic*. A fost difuzat cu multă operativitate. Condiția sa de manual se exprimă nu doar în textele juridice specifice ci și în Compendiul din 1785[178]. Primul, din înșiruirea de manuale făcută acolo, este tocmai *Catehismul* ceea ce sugerează importanța sa. A fost popularizat și pe canale bisericești care anunțau apariția unei noi ediții, doar sârbo-română: „... sfințita împărătească și apostolicească mărire cu milostivire au voit a slobozi ca după pohta ecscelenției sale, domnul arhiepiscopul și altor episcopi, *Catihisisul* care la sinodul de la anul 1774 s-au făcut numai în limba sârbească și rumânească la tipograful cel pridvornicesc să se ștampilească și *Ceasloavele* și *Psaltirile* de acum înainte în școalele noastre să se întrebuințeze"[179]. Toate edițiile fie că s-au tipărit la Viena fie la Buda sau în centre din Transilvania nu uită cu nici un prilej să precizeze că era vorba nu numai de un manual aprobat oficial ci și de unul admis confesional într-un sinod ortodox. Cât despre limbile în care s-a redactat și s-a editat, circulara de mai sus, a lui Vichentie Popovici, strecura o greșeală afirmând că va fi tipărit numai în sârbește și românește căci toate edițiile scoase la Viena (cu excepția celei din 1777) sunt româno-germane. Cea de la Buda, din 1824, sârbo-româno-germană și apoi toate celelalte numai românești. Singura omisiune a sinodului carlovițen am găsit-o într-o ediție de Buda: *Catihisis mic sau scurtă mărturisire pravoslavnică pentru shoalele neunite Românești ciale din Țara Ungurească și din părțile ei împreunate. Cu milostiva îngăduință a împărăteștei, chesaro-crăeștei și apostoliceștei măriri. În Buda tipărit cu cheltuiala crăeștei tipografii a Universitatei ungurești, 1816*[180].

Catehismul a fost manualul cu cele mai numeroase reeditări în mai multe centre: Viena — 1777, 1784, 1785, 1789, Sibiu — 1797, 1827, Buda — 1816, 1824, 1825. În acest ultim centru s-a imprimat și singura ediție a *Catehismului Mare* despre care se precizează că era valabil și pentru ținuturile românești anexate Ungariei adică pentru Banat, Bihor și Maramureș. Nu știm în ce împrejurări s-a purces la această variantă că până atunci dar și după acest eveniment, școlile au folosit doar *Catehismul Mic: Învățătură creștinească sau Catehismul cel Mare cu întrebări și răspunsuri alcătuit, întocmai și acum pentru folosul școalelor românești celor din Țara Ungurească și din părțile ei împreunate (...) în Buda tipărit cu cheltuiala crăeștei tipografii a Universitatei ungurești, 1806*[181].

Aceluiași obiect de studiu îi aparțin și alte manuale decât *Catehismul* dar din păcate nu știm nimic despre destinație (pentru care școli sau clase), autor (traducător) și tiraj. Din această categorie face parte *Istoria bibliceasc̆ cu întrebări și răspunsuri întru acest chip așezată pentru folosul școalelor românești Celor din Țara Ungurească și din părțile ei împreunate cu milostiva îngăduință a chesaro-crăești și apostoliceștei măriri*, în Buda, la crăeasca tipografie a Universitatei ungurești[182],

https://biblioteca-digitala.ro

1815[183]. Următoarea, și ultima ediție era imprimată în 1821. Toate aceste inițiative erau menite, după părerea noastră, să înlăture vechiul *Catehism Mic* garantat de sinodul ortodox. Situația ulterioară arată însă că nimic n-a putut fi mișcat. Trebuie să precizăm că tentativele de acest gen aparțin doar oficinei din Buda. Atât Viena cât și tipografiile transilvane au ținut strâns de litera textului consacrat.

Deși cuprinsă în planul de învățământ, catehizarea era făcută de preotul satului. Asta teoretic, pentru că practic și această sarcină era lăsată tot pe umerii învățătorului. Tot el se ocupa și de învățarea cântărilor bisericești și a rugăciunilor pentru care se slujea de *Psaltire* și *Ceaslov*. Ediția *Ceaslovului* vienez din 1793 poartă pe fila de titlu toate caracteristicile unui manual ceea ce dovedește dubla accepție a acestor cărți — de cult și de școală — nelipsind nici formula care să exprime puritatea ortodoxă, atât de necesară în momente de suspiciune și încordare confesionale: *Întru mărirea sfinției sale ființă și nedespărțită Troiță a tatălui și a fiului și a sfântului Duh, cartea aceasta, Ceaslovu, întru care să cuprinde rânduiala cum să cuvine a să cânta ceasurile cu troparele, și cu altele după abiceaiuri sfârșituri a.cl. s-au dat la tipariu cu blagoslovenia a Arhiepiscopului și Mitropolitului din Carlovet, în slaveno-sîrbească, românească și a limbilor Răsăritului tipografie, în Viena Austriei, în anul de la zidirea lumii 7401 iară de la nașterea Domnului cea după trup 1793, indictul 11, cu îngăduiala celor mai mari*[184]. Lucrurile stăteau la fel în cazul *Psaltirii*. Acestea erau cărțile după care copii învățau cântarea și aveau un statut recunoscut oficial: „Datoria va fi învățătoriu să învețe prunci(i) în Cântări adecă: îndreptându-i în glasuri, să le aducă aminte ca la toată starea cântări(i) să ia seama pentru cine și ce cer prin cântarea aceasta, nu fără de înțălegere să le umble gura, ci cugetu(l) și înțelegerea să fie unită cu cuvintele de cântare". Acestea le afirma faimosul Compendiu din 1785[185] unde se mai preciza că și *Liturghia* era inclusă în programă: „Aceste rânduieli bisericești, poate învățătoriul lezne să le desprinză pruncilor deacă el toată rânduiala liturghii tare de înțeles le va ceti-o înainte și la fiește care stare unde nu or putea înțălege, să tâlcuiască!". Elevii trebuiau învățați să participe la serviciul religios îndeplinind anumite „slujbe" în altar și care îi punea în situația de a citi în public texte sacre: „Învățătorii vor avea grije ca în toată sâmbăta, dumineca și în zilele de sărbători, copii care sunt rânduiți a purta lumânarea sau sfeșnicu, a ceti și spune pe carte și ca de ceste, să vie grijiți și să facă treburile de slujbă, la care ei sunt rânduiți cu toată cuviința"[186].

Este semnalată, din păcate doar documentar căci exemplare nu s-au păstrat, o carte ce ar fi putut avea statut de manual. Are însă o singură apariție în secolul al XVIII-lea. O menționăm păstrând cuvenita rezervă: *Culegere de multe rugăciuni pentru treaba pruncilor celor rumânești neuniți cari învață. Cu dovoirea stăpânitorilor s-au tipărit în Beci la Iosif de Kurczbök a Răsăritului tipograf de la anul 1781.* Singurul care o dă ca certă este E. Micu — „am mai avut și am văzut" — dar, „mi se pare a fi trimisă prin dl. V. A. Urechia, la Biblioteca din Galați"[187], în al cărei inventar, astăzi, nu mai este de găsit. În schimb se cunosc ediții în 1815[188] și 1821[189] amândouă de la Buda.

Studiul religiei în școlile sătești era de natură să susțină confesiunea ortodoxă dar și să confere un anumit suport culturii religioase nu numai prin însușirea unor texte fundamentale ci și prin plasarea elevilor în

https://biblioteca-digitala.ro

miezul ceremoniei religioase bizantine cu întreaga ei simbolistică. Era de datoria preotului și a învățătorului să tâlcuiască semnificațiile acestor momente solemne. Prestigiul participării, apariției într-un astfel de ceremonial, era atât de mare încât el a fost admis chiar de reformism ca un motiv al menținerii în uz a *Psaltirii* și *Ceaslovului*. Singur acest lucru putea fi — apreciau cei competenți — motivul pentru care un țăran își trimitea copilul la școală. Era mai mult decât orice premiu și orice distincție!

E. Economia

A fost admisă ca obiect de studiu pentru prima oară prin *Patentul școlar* dar numai sub titlul opțional. Firesc într-o societate guvernată de idei!

Primul manual cunoscut datează de la începutul secolului al XIX-lea și s-a lăsat mult așteptat în comparație cu celelalte: *Povățuire către economiea de câmp pentru folosul școalelor românești celor din Țara Ungurească și din părțile ei împreunate (...) la Buda în crăiasca tipografie a Universității ungurești, 1806*[190]. Cartea, voluminoasă, (230 pagini), depășește condiția unui simplu manual devenind îndrumar într-o gospodărie țărănească și chiar mai mult. Scopul este precizat de la început când explică ce se înțelege prin „economia de câmp" — „învățarea care arată cum trebuie lucrat pământul ca să sporească câte sunt trebuincioase, spre îmbrăcământe și spre alte folosuri"[191]. Nu știm tirajul dar în 1809 mai existau exemplare puse în vânzare la Timișoara, Arad și Oradea[192]. Nu se cunosc reeditări. Se pare că, ținând pasul cu noutățile în domeniu, cu doctrina economică oficială, s-a optat pentru cărți cu aplicații practice, pentru specializare. O circulară din 1822 comunică obligațiile tuturor școlilor de a-și procura o apariție recentă referitoare la creșterea viermilor de mătase. Nu era un manual propriu zis dar nici o simplă lectură recomandată. Pe de o parte nefiind manual, școlile nu aveau decât câteva exemplare, iar pe de alta, studiul său fusese inclus programei. Acest lucru fusese determinat de un ordin imperial prin care se dispunea implicarea școlilor în dezvoltarea producției sericicole. În consecință s-a cerut tutudor unităților de învățământ de la sate să-și procure cărți de specialitate: „În toată școala câteva exemplare a cărții abațiului Miterpaher despre cultura de mătase făcută sub răspunderea învățătoriului neîncetat să să țină, din care fiește care învățătoriu în toată săptămâna odată despre cultura aceasta pruncilor, și anumit: iarna numai învățătură a le da, iar vara și cu fapta, adică cu deprinderea, a le propune și a le arăta, îndatorați să fie"[193]. Trebuia raportat și modul cum s-a desfășurat cursul dar și rezultatele concrete: „... aici să poruncește învățătorilor să aibă cartea lui Mitărpaher și să propună dintr-însa pruncilor învățătură, așa fiește care învățător supt gre răspundere să îndatorează, ea neavând anumita carte, să o ceară de aicea, apoi, în timpul viitoriu, să propună dintr-însa cum să poruncește, iară relația despre aceea, nu cu sfârșitul anului, ci îndată și primăvara, după ce s-au gătat lucrul cu goangele, să o facă, adică despre aceea cum au propus aceasta învățătură și câți ascultători au avut la dânsa, parte

https://biblioteca-digitala.ro

bărbătească și muierească, precum și câtă sumă de gogoloașe de mătase au câștigat și au dus înlountru cu atestat de la comitate și prin preoții locului să să scrie, întărită să trimită încoace pentru trimiterea mai sus". Cartea cu pricina va apărea numai peste un an, *Învățătură despre cultura sau creșterea frăgarilor și a viermilor de mătase pentru întrebuințarea școalelor naționale, de arhimandritul Ludvig Miterpaher, în Buda, 1823*[194]. Ea nu venea însă pe un teren gol. *Povățuirea către economia de câmp* cuprindea un ultim capitol *Despre gândacii sau viermii cei ce fac mătasa* iar penultimul *Despre goangele cele de folos oamenilor*. În ambele direcții Sincai îl preceda pe Ioan Thomici protopop al Caransebeșului care, în același an, tipărește două cărțulii cu titluri lungi, rezumate, pur și simplu, pentru reclamă. Prima: *Cultura albinelor sau învățătură despre ținerea stupilor în magaținuri. Pentru toate părțile, după care, de la 25 de metche bune, întru un timp de mijloc, bun pentru albini, o sută; iară, întru unul bun și mănos de miare. Doo sute de florinți, în bani de convenție se poate căpăta, și toate matchele iarăși întregi și în bună stare rămînea. Tradusă prin iscusința din mai mulți ani cercată și pentru folosul de comun întocmită, prin Ioann Thomici protoprezvyterul Caransebeșului, și al C. Consistorii al Verșețului Assesor la Buda cu typariu crăeștei universitare din Pesta. 1823*[195]. A doua, sesizând probabil interesul special acordat sericiculturii în școli se oferea acestora chiar prin fila de titlu; dar și oricui altcineva s-ar fi preocupat de aceasta: *Cultura bombițelor sau învățătura despre ținerea și creșterea omidelor sau goangelor de mătasă, ca o adeogare mult folositoare, lângă ținerea stupilor în magaținuri, tradusă după manipulația cea mai noao, și îndreptată a domn(ului) Iosif Blașcovici, al cultivirei mătasei Director, și pentru lăcuitorii din crăimea ungurească și pentru shoalele românești din ținutul și întocmită prin Ioann Thomici protoprezvyterul Caransebeșului și al C. Consistorii a Verșețului Assesor. De cultura Bombicum. La Buda, cu tiparyul crăeștei Universitate din Pesta, 1823*[196]. O circulară îi face chiar la începutul anului 1823 publicitate insistând asupra faptului că putea fi utilă școlilor: „Domnul protoprezviter al Caransebeșului, Ioan Tomici o carte despre cultivarea albinelor și a goangelor de mătase întru atâta au lucrat-o cât numai tipăritul lipsește, prin care cu prenumerație (abonament) a cugetat a o duce la lumină. Cartea aceasta așa este alcătuită și cu figuri întocmită, cât și învățătorii școalelor cu pruncii să o poată cu folos întrebuința . . . "[197]. De bună seamă că a găsit amatori de vreme ce a fost tipărită în același an!

În 1833[198] se anunța faptul că acei învățători care doresc se pot prenumera prin „țentralnicii învățători carii numele prenumeranților vor trimite încoace", la cartea *Economia* de Petru Moaler. Nu era nici ea un manual dar era deja recomandată școlilor cu toate că se mai afla încă în faza de proiect („cugetă a da la tipariu"). Este ultima oară când o astfel de carte, un astfel de titlu, își mai găsește loc într-o circulară școlară.

Introducerea noilor concepții agricole, a noilor metode agricole, a unor noi plante și soiuri a determinat ruperea multor clișee, o ruptură nu doar în tradiția agricolă ci chiar în modul de viață. Școala a mijlocit, ca instituție formativă, modelatoare, această transformare a cărei proporții rămân încă doar apreciate în istoriografia noastră.

https://biblioteca-digitala.ro

F. Educația cetățenească

Este o inovație ce aparține Iluminismului, în varianta sa reformistă. Ea a pătruns întreaga substanță a învățământului. Un manual nu a fost însă conceput decât târziu, în 1805. Era o traducere datorată lui Grigore Obradovici, *Datorințele a subdaților adecă suptpușilor, către monarhul lor spre întrebuințarea în școalele cele românești națională traduse de pre limba cea nemțească și cu niște adaogiri mai diriase prin Grigorie Obradovici a școal(elor) militărești în Bănat director. La Buda în crăiasca tipografie a Universității ungurești, 1808*[199]. O nouă ediție a ieșit în anul următor[200]. Ambele au o scurtă introducere, ușor modificată, la cea de-a doua, în care, cu pilde luate din fabule, se explică — pe înțelesul tuturor — de unde vine obligația supunerii. Ideile contractului social își găsesc și ele locul precum și ideea importanței cunoașterii legislației, a educației cetățenești:

„Dați pruncilor dojănire!
Spre a înaltelor privire,
Spuneți-le datorințele!
Ca să-și pună silințele!
De a le împlini cu voire
către însăși buna — norocire".

(...) Precum nu poate stumahul dără de mâncare, peștele fără de apă, omul fără de văzduh și creșterile fără de agreabila căldură a soarelui, la țelul său să sosească, așa nu poate nici soția omenească fără de stăpânire să postească. Fiind dară, că noi bine vedem, și iscusința cea de toate zilele chiar ne dovedește, precum că fără de stăpânire și fără de diregătorie nici un bine nu să poate iscodi, nici iară bunăstare să poate în drept ține; căci amară și cu multă nesiguranție iaste viiața omenească într-noroade varvare și sălbatece, unde nu poate omul zice: „Aceasta e al meu" și unde cel mai puternic poate face rău și violenție numai de va vre. Acestea toate arată precum stăpânirea și diregătoria spre folosul și binele cel de obște hotărîte și întemeiate sunt. Drept aceia datori suntem și noi a-și cinsti stăpânirea, a fi ei plecați și cu toată inima a o asculta și a împlini poruncile ei, căci ia privegheză neîncetat pentru bunul și siguranția noastră, luînd pilda și oglinda aplecăciunii pre învățătoriul cel ceresc și mântuitoriul, ce zice: „Dați Chesariului ale Chesariului, și ale lui Dumnezeu lui Dumnezeu"[201].

După ediția din 1806, însă, manualul nu se mai reeditează iar programa din 1814 nu-l prevede.

G. Educația morală

A fost lăsată în afara manualului intrând în sfera lecturii benevole, a cărților tipărite de oameni interesați de problemele educației și a școlii.

Prima din această însușire nu se referea explicit la elevi ci la „tineri", oameni în formare, deci implicit la ei, *Îndreptări moralicești tinerilor foarte folositoare, cu cheltuiala jupânului Ioann Logofet negoțitoriului și cetățeanului din Timișoara, tipărite în Buda cu tipariul*

https://biblioteca-digitala.ro

crăeștii tipografii a universitatei ungurești din Pesta, 1813[202]. Îi urmează contribuția a doi caransebeșeni, ambii implicați în activitatea școlară. Primul a fost învățător undeva în părțile Banatului, Ioan Tincovici, care face o trimitere mult mai precisă la tinerimea școlară, *Înțeleapte învățături sau regule pentru îndreptarea năravurilor spre folosul pruncilor întocmite de d(omnul) Ioann Tincovici și acum întâia oară la tipariu întru acest chip date la Buda în crăiasca tipografie a universi(tății) ungurești, 1815*[203]. Cu și mai mare precizie sunt relatate lucrurile de către I. Thomici, protopop cu funcții în învățământ, *Scurte învățături pentru creșterea și buna purtare a tinerimei Romană precum și niște aliase cântări bisericești și unile cuvioase și desfătătoare lumești întocmite de Ioann Tomici protoprezviterul Caransebeșului al cinstitului Consistorium Eparhialnic din Verșeț assesor și preste sholele ciale din districtul său director cu cheltuiala de bun gen născutului dom(n) Atanasie Grabovski de Apadia la Buda cu tipariul c(răeștii) universitate din Pesta, 1827*[204]. Thomici avea fără îndoială plăcerea titlurilor foarte lungi dar și înclinația spre reclama scrisă. Cartea sa își justifică includerea în categoria în discuție prin primele două capitole: *Învățături despre buna creștinătate și despre buna purtare a sholarilor* și *Despre pre buna purtare în soțietatea omenească*. În 1828 era oferită la prenumerare dar deja „această tipăritură să află și la mai sus domnu protoprezviter"[205]. Este limpede că difuzarea cea mai insistentă s-a făcut în ținutul de baștină al autorului.

Astfel de cărți care se adresează tinerimii școlare nu sunt incluse oficial programelor școlare și deși foarte „cuminți" fac o primă breșă în monopolul etatist. Ele abordează problema dintr-o altă perspectivă, cea a programului național de luminare.

H. **Manuale pentru învățători**

Sunt o categorie bine reprezentată. Evoluția lor a fost mult mai rapidă, în etape evidente care marchează o creștere sensibilă una față de alta. Trecerea de la programul oficial la cel național pare a se fi produs în două arcuri de cerc sprijinite pe trei piloni. Inițiativa în domeniu a aparținut reformismului. Este vorba de mult citatul Compendiu din 1785. De fapt s-au identificat cinci traduceri — prelucrări românești după același model. Singura păstrată în întregime este cea destinată Bucovinei, *Cartea trebuincioasă pentru dascălii școalelor de jos românești neunite în chesaro-crăcștile țări de moștenire. Partea întâi. Cu voia celor mai mari în Viena la Iosif Nobil de Curțbec* c.c. al curții tipograf, 1785[206]. Exemplarele din a doua parte nu posedă fila de titlu. Modelul tuturor aparținea însă directorului școlilor bănățene, Teodor Iancovici de Mirievo care l-a compus în slavo-germană. Deci traducerile, indiferent pentru care ținut românesc s-au făcut, reproduc o inițiativă, un text bănățean și deci nu vor diferi una de alta (în privința, desigur, a conținutului și a ideologiei). Apelul la acest compendiu s-a produs de multe ori el constituindu-se în document fundamental al istoriei culturii scrise românești în veacul Luminilor. A fost o lucrare comandată care exprima punctul de vedere al reformismului în domeniul școlar, unicul admis. Prin autoritarismul decurgând din fiecare frază, din alcătuirea pe capitole, paragrafe și aliniate, această carte capătă un caracter juridic, de

https://biblioteca-digitala.ro

lege, de ordonanță. Nu prea lasă loc — în ciuda modernității sale — la interpretări. Imprimat în tiraje masive, ea va dirija multă vreme destinul școlii românești nu doar în Banat. Devenise un text intangibil, un cod.

Anul 1818 este unul de referință prin două apariții datorate unor bănățeni care s-au difuzat cu predilecție în această provincie. Din fericire într-unul din cazuri datele sunt substanțiale și permit reconstituire exactă a lucrurilor. Dispunem de lista de prenumeranți! Trebuie însă să spunem că aceste cărți urmau să le achiziționeze învățătorii indiferent de locul în care activau. Principiile pedagogice erau desigur unice dar cei care le aplicau, învățătorii, erau mai numeroși la sat și aceștia controlau de fapt marea masă a elevilor români. Penetrarea la sate a acestor lucrări pedagogice a fost masivă fiind sprijinită oficial. De altfel textele publicate în acest timp fac mereu precizarea că satele nu sunt excluse efortului de modernizare și nici politicii librare în vigoare. Dimpotrivă! La această întrebare Naum Petrovici, traducătorul *Pedagoghiei și Metodicii*, Buda, 1818[207], răspunde clar atunci când — lucru nou în cultura noastră — își fixează dintr-o perspectivă oarecum sociologică, publicul (altă noțiune modernă!): „Spre învățătorii cei tineri și spre aceia cari mai nainte de a păși la treapta învățătoriei au gustat învățători pre la shoalele cele mari și carii iubesc pre tinerimea și e spre creșterea încredințată, precum și spre d.d. catiheți carii sunt îndatorați a adăpa pre prunci cu laptele creștinătății și de a da svat și mână de ajutoriu învățătorilor, întru creșterea tinerimei, spre aceasta, zisăi am aruncat cu ochii miei, voind a le împărtăși lor, prin aceasta carte, svat și niște mijlociri, după care s-ar putea îmbunătăți întocmirea cea din lăuntru a shoalelor prin orașe și prin sate. Când voim să îmbunătățim starea shoalelor prin orașe și sate, lipsește să ne întoarcem către d.d. parohi și catiheți, cerând de la dânșii ajutoriu, pentru că ei, ca niște părinți duhovnicești, au mare incurgere de la părinții pruncilor și a comunității, și apoi mult vor putea face alăturarea cu învățătoriul, și tocma pentru aceia am îndrăznit, și în prefația aceasta, dară și în carte, la mai multe locuri, a vorbi despre dânșii, cred că cu aceua nu i-am vătămat, și ușor mă vor mă va erta"[208]. Astfel răspundea traducătorul unei întrebări pe care sigur și-a pus-o: „Dară, pentru cine scrii tu cartea ta?"[209] Răspunsul pune în evidență o vizibilă distanțare de punctele de vedere exprimate în compendiul din 1785. Concepția rămâne desigur iluministă dar ea nu mai aparține oficialității ci programului național. Răspunsul lui Naum Petrovici nu mai corespunde vechiului tipar austriac de modelat conștiințele: „Ce iaste pedagoghia? Iaste o măestrie care ne învață a crește în prunc inimă curată și suflet bun și înțălept, pre amândoao acestea o cunoaște și pre iale într-o prietenie a le duce. Iată-ți pedagoghia!"[210]. Semnificativă este și definiția Metodicii, desprinsă și ea de vechiul concept reformist: „Methodica ne învață a ceti, a scrie, a socoti, a cunoaște sânta lege și limba maicei, a cunoaște lumea și oamenii și înțelepțește a gândi și a judeca. Carele va ști aceasta, pre acela nime nu-l va putea înșela[211]. Sociologia lui Naum Petrovici îl singularizează în epoca împingându-l înainte, o sociologie culturală, librară chiar: „Iată o carte! Acum au năvălit toți, din toate laturile, a scris cărți, ca și când noi nu am avea alte griji, pre vremile aceste slabe, ci să cumpărăm cărți"[212]. Aparent așa este. Dar realitatea e cu totul alta și explicația lui Naum Petrovici include certe elemente de sociologie în depistarea obstacolului în calea progresului general strict condiționat de

https://biblioteca-digitala.ro

cel cultural, al raportului cu producția librară în speță: „Nu socoti, iubite cetitoriule, precum nici eu nu pot crede cum că frații noștri, nemții, ungurii și sârbii sunt toți, cu mic cu mare, avuți și bogați și pentru aceia ușor pot cumpăra cărți de cetit, iară românii, cu mic cu mare, ar fi neavuți și săraci, și pentru aceia cu anevoe pot cumpăra cărți; nici de cum: nemții, ungurii și sârbii au în mijlocul lor, fețe văzute în tot feliul de haractere, au preoți, învățători, neguțători, maistori și lucrători de pământ, bogați și săraci; apoi, cum că și națiia românească are toate aceste trepte, între mădulările ei, cine cutează zice ba?"[213]. Motivul este altul! Înapoierea rezidă în refuzul lecturii, cauză a tuturor relelor. Așadar lectura, cartea, au rolul esențial în propășire; „Vermele zace în neiubirea de cetire, adică ceia cetesc bărbătește la cărți, pentru ca să se lumineze, iară cestea încă nu ș-au luat restul către cetire și pentru aceia sunt cam răci, la cumpărarea cărților"[214]. Trebuia luată în seamă și o categorie care refuză cărțile fără discernământ: „Însă și aceia caută să luăm în socotință, că mulți sunt, pentru carii nici o carte nu e de folos"[215]. Aceștia erau spiritele conservatoare: „Mulți socotesc cum că o întocmire noao a shoalelor ar fi păgânătate și blăstăm pre capul lor. Eu pentru toți aceia nu scriu și nice va putea cineva scrie pentru dânșii"[216]. Așadar contribuția sa era o declarată participare la „o întocmire noao a shoalelor", cea veche, aparținând reformismului fiind incapabilă de a soluționa programul cultural românesc. Desprinderea e declarată și decisivă. Obiectivele fixate în vechea formulă sunt insuficiente și anacronice: „Datorința voastră de căpetenie iaste a învăța pre prunci nu ca până acum, numai cele ce au fost de lipsă în shoală, precum sunt: cetirea, scrisoarea și aritmetica, ci încă și alte multe lucruri de lipsă, de care noi, până acum, nice am de gând: în ce chip putem a fi buni și cuminte, cum putem bine și înțelepțește a umbla cu alți oameni, cum putem noi pre Dumnezeu preste toate a-l mări, cum se cade pre oamenii aceia, carii sunt în cunoștință și vieţuiesc într-o legătuință cu noi, să-i cinstim, și pre noi înșine să ne iubim, ce bine putem aștepta dela Dumnezeu, de la oameni și de la țircumstanțiile, adecă stările împrejur a lumii acestiia..."[217]. Nu doar scopul învățământului este supus unei reevaluări dar și mijloacele, manualele, sunt depășite de cerințele unui învățământ modern stingherit de pereții prea strâmți ai școlii, de rigiditatea a tot ceea ce e vechi: „Tare aș pofti ca să aibă învățătoriul deschilinite cărți pentru sylabizație, care cărți, după cugetul mieu, cam așa să fie alcătuite: 1. să cuprindă cuvinte simple, adecă singuratice, ușoare, scurte și fără de consonanțe, adecă nesunătoare litere. Pruncii trebuie să înțeleagă din destul aceste cuvinte. 2. După aceaia să să cuprindă mai sus zisele cărți, în sine, cu totul simple, adecă proaste chipuri ale vorbirei (vezi 146) care după aceaia cu îndeletele se vor înmulți. Eu, cu adevărat nu cunosc încă nici o carte, carea ar cuprinde în sine toate cele ce zisăi. Deci, învățătorii caută să se ajutore din cărțile cele au în mână scoțând din trânsele locurile cele mai ușoare și de folos"[218].

Acest „manual" pentru învățători încearcă o modificare a conținutului însuși al învățământului oferindu-i un nou scop și o metodică nouă. Lecturile primesc o nouă direcționare, o nouă finalitate, cartea, un rost nou în societatea românească. Satele rămân prinse în sfera de interes și de acțiune a politicii librare, naționale, de astă dată, cu toate că proiectul sesizează stratificarea și diversitatea alcătuirii sociale. De altfel difuzarea extraordinară a cărții în discuție a cuprins satele Ba-

https://biblioteca-digitala.ro

natului pe toate axele sale. Noile idei își căutau și își găseau publicul în mediul rural acolo unde cartea și-a aflat cei mai numeroși cititori. O hartă a distribuirii exemplarelor ar reconstitui de fapt rețeaua școlară bănățeană. *Pedagoghia* și *Metodica* a ajuns în următoarele sate din Banat: Remetea, Pogonici, Aerdorf, Comorâște, Brebul, Boldur, Vișag, Jabăr, Sacul, Cavaran, Jupa, Herendești, Zorlențul Mare, Zorlențul Mic, Logojel, Tapia, Harmandia, Criciova, Drinova, Satu Mic, Cutina, Radmanești, Bruznic, Ostrov, Zobalț, Dragomirești, Vereș-Mort, Valialungă, Hezeriș, Rachita, Monoșciur, Balint Tergoviște, Dobrești, Lupușnic, Făget, Povergina, Ohaba Sербiască, Cliciova, Copolnaș, Groș(i), Valia Mare, Hodoș, Bichiș, Bunia, Bata, Remetea Lunca, Oloșag, Gela, Gruni, Lalașinț, Bârna Jurești, Poganești, Gavojdia, Temerești, Românești, Tomești, Fărășești, Poeni, Vraniu, Iam, Ciortea Gladna, Zolt, Ohaba Fărgaci, Valia Boului, Ficătari, Dragoșești, Labașinți, Sânerseg, Crivobara, Checheș, Secaș, Fadimac, Brestovăț, Paniova, Belotinț, Chelmac, Ususău, Cladova, Dorgoș, Sistarovet, Chizătău, Chizdia, Căpăt, Budinț, Ictar, Babșa, Topolovet, Susanovița, Vizma, Hasiaș Belinț, Teș, Rugi, Racovița, Doclen, Sustra, Zăgujeni, Prisaca, Maciova, Calina, Surduc, Botinești, Săciani, Magiar Sacoș, Ticfaniu Mare, Jidovar, Buziaș, Vraniuț, Jupânești, Ezeriș, Fizeș, Judovini, Delinești, Apadia, Valiadeni, Ohabița, Izgar, Hitiaș, Sociani, Biniș, Agadiș, Ticfaniu Mic, Jitini, Homoștia, Silagi, Rachitova, Broștiani Socolari, Potoc, Cacova, Forotic, Vermeș, Surduc, Peșteră, Valiapai, Iersig, Sihla, Silvașheliu, Mutnic, Iladia, Ciclova, Maidan, Câlnic, Racajdia, Ciuchici, Slatina, Macoviște, Petrilova, Bogotinți, Giurgiova, Scaiuș, Secaș, Mutnic, Ruginosu, Terova, Rusova Veche, Rusova Nouă, Gherliște (2 ex.), Pojoga, Mâniom, Ierșug, Ohaba Românească, Spata, Barra, Bojur, Costeiu, Sintești, Fulug, Lucaret, Curte, Margină, Cosava, Zgribești, Dezești, Moceriș, Bucoveți, Dubești, Selciova, Căprioara, Maguri, Petrosa, Branești, Briazova, Doman, Goruia, Sasca Cameralâ, Cuptoare Mercina, Greovat, Sudrias, Costei Mare, Sarazani, Nicolint, Târnova, Pădurari, Furdia, Nevrincea, Ohaba Mutnic, Cebza (2 ex.), Solcița, Chișoda, Sânt Ianăș, Miclăușul Mare, Dugasela, Egriș, Ecica, Monoșciur, Pesac, Becicherecul Mic, Beba, Vlăcaniu, Comloș, Secusigiu, Berecseu, Toracul Mare, Pobda, Felnac, Togir, Iancaid, Opaița, Bencesc, Sân Mihai Ezviniu, Aleunaș, Ianova, Remetea, Seceanu, Jadaniu, Sacoșul Turcesc, Petroman, Lighed, Fișcuț, Ieloda, Matedonia, Jebeliu, Ghișoda, Ghiroc, Uliuc, Giulvez, Duzad, Cerneteaz Sag, Fibiș, Bucovet, Unip, Medveș, Muran, Vucova, Parat, Voiteg, Marghita, Dejanfalva, Vatina, Vlaicovet, Costei, Latunaș, Voivodint, Marcovăț, Râtișor, Varadia, Mesici, Gherman, Srediște Mică, Sent Ianăș, Gaiul Mare Percosova, Gheretenis, Gataia, Sculia, Sosdia, Cadar, Sipet, Berin, Folia, Cerna, Duboz, Dracșina, Sârbova, Petrovosela (2 ex.), Hodoș, Chesint, Chenez, Checia, Tovaldia, Partoș (2 ex.), Bozovici, Sopot, Bania, Prilipeți, Domașnea, Valișoara, Rudaria, Straja, Lescovița, Lapușnic, Moceriș, Dalboset, Gherbovet, Prigor, Borlova, Pătaș, Plavicevița, Dubova, Ogradena, Eșelnița, Jupalnic, Toplet, Berza, Pecenesca, Valiabolvașnița, Globureu, Bogoltin, Corniareva, Cornia, Canija, Cuptoare, Iablanița, Mehadica, Teregova, Rusca, Feniș Armeniș, Sadova Nouă, Ilova, Vârciorova, Buchin, Poiana, Borlova, Rueniu, Dalci, Zervești, Vaz, Iaz, Ciuta, Obriajia, Glâmboca, Ohaba Bistra, Merul, Voislova, Marga, Uzdin, Grebenat, Seleuș, Glogani, Sânt Mihai, Voiteg, Graiul Mare.

https://biblioteca-digitala.ro

Dimensiunile difuzării *Pedagoghiei și Metodicii* ca și rapiditatea ei se pot explica și prin faptul că s-a făcut pe ambele canale operative, experimentate, școala și biserica. În multe părți moartea traducătorului și editorului a lăsat lucrurile încurcate. Mulți prenumeranți au întârziat cu plata. Chiar și în ianuarie 1825 mai erau probleme: „Mărita deputăție din 26 nov. nr. 461 poruncește ca toți învățătorii care s-au prenumerat la cartea cea pedagoghicească a răposatului Naum Petrovici, fostului casă preteptor, să să răspundă primit-au cartea aceiași și de la cine? Plătit-au banii pe carte și cui a plătit?"[219]. Stoica de Hațeg, implicat și el, în calitate de protopop al Mehadiei, în difuzarea cărții, mărturisește în 1822 că popularizând o nouă listă de prenumerare la cererea lui Uroș Nestorovici „iară vă trimit ca niminea să nu zică că nu v-am înștiințat: încă 9 Pedagoghii am neplătite"[220].

În același an, 1818, cu inițiativa editorială a lui Naum Petrovici, se semnalează încă una, bănățeană și ea, cantonată în același domeniu, *Manu-ductor (...) sau îndreptare către cuviincioasa împlinire a diregătoriei învățătorești*, Buda, 1818[221]. Cartea constată o stare necorespunzătoare a învățământului explicația fiind „lipsa cunoștinței a pedagoghiei și a methodicei". Prin urmare „tot învățătoriul nou iaste de lipsă o systematicească și formală îndreptare în Pedagoghie și Methodică precum și învățătorii bătrâni deși sunt în diregătorie si pâne, cărora aceasta le lipsește, sunt îndatorați a-și căuta acasie cele trebuincioase învățături a și le câștiga"[222]. Primul pas, în această direcție, s-ar fi făcut chiar prin *Manuductor:* „Aceste, și alte gânduri m-am îndemnat pre mine a face o culegere din cărți pedagoghicești (...) Eu aici mai mult m-am folosit și întrebuințat cărțile a vestitului crescători de prunci Nimaer, care pretutindenea sunt cunoscute, numai încă în mâinile învățătorilor noștri n-au venit"[223]. Din nefericire nu putem ști câte și unde s-au difuzat exemplarele din *Manuductor*. Interesul pentru problemele pedagoghice îndreptățesc ipoteza că tirajul ca și numărul exemplarelor solicitate în Banat trebuie să fi fost asemănătoare cu ale *Pedagoghiei* și *Methodicii* sau cu ale ultimei apariții semnificative în domeniu, creația originală din toate punctele de vedere, *Diregătoriul Bunei-Creștere spre îndreptarea multor părinți și bun folosul tinerimei romane țesut de Damaschin T. Bojincaă în crăimea a Ungariei și alăturatelor ei părți jurat advocat. Directorium Donae Educationis. În Buda la crăiasca tipografie Universitatei ungurești, 1830*[224]. Chiar titlul indică un public mult mai larg decât cel al specialiștilor, al învățătorilor. Prima această carte continuă și chiar desăvârșește dezetatizarea problemei. Aici era vorba deja de o pedagogie națională. Luminarea, cultivarea, deziderate maxime ale programului național, nu sunt posibile decât prin cărți. Cartea este purtătorul esențial de cultură căci, spune autorul, prin acest cuvânt „creștere", se înțelege și învățătura, adecă predarea „ideilor, a sciințelor și a volniciei"[225]. Puncte de vedere surprinzător de moderne, care prin cartea sa vor ajunge în mâna mai tuturor învățătorilor dar nu numai din Banat. Vor ajunge în satele provinciei oricât de depărtate sau izolate. Problema cărților, a citirului, trebuie înțeleasă ca una esențială: „Dintre celelalte mijlociri, cetirea cărților e cea mai de căpetenie, spre aceasta toți, cu o inimă și cu un gând, trăbue să lucrăm, îndemnând pre cei ce nu au gustul iubirei de cetire și nu sințesc folosul și dulceața sciințelor, ca să înceapă și dânșii a se îndeletnicii în culegerea învățăturilor care sunt spre scopul și folosul lor îndămânate. Însă, ca să se poată împlini svătuirea și ca să se

https://biblioteca-digitala.ro

deplinească îndemnarea cea cumândată, se cere ca literații românilor, mai cu vârtute să lucre spre aceia, să arate ecsemplu celora de treaptă mai negustorească, vrednic de a-l urma, să-și agonisească însuși cărți românești și cetindu-le să le îndămneze și altura spre cetire, desgurzând și respicând mai întâiu cuprinsul și bunătatea lor!"[226]. Alfabetizarea cunoscuse dimensiuni care îndreptățeau concepția lui Bojincă după care cartea putea fi înțeleasă ca mijloc primordial de acțiune în luminare și deci propășire. Sub pretextul unui omagiu adus împăratului sunt expuse, într-o manieră îndrăzneață, politică, evoluțiile cunoscute, sub acest aspect de societatea românească din Banat, „Cine dintre romani nu știe că înainte de ființa ta, abia unde și unde se afla rânduită, cătră la vre o școală românească și aceia nesistematisată și nerânduită, iară de la întruparea ta, foarte puține sate se află în care n-ar fi școală bine organizată. Înainte de încoronarea ta numai dintre preoți se află pre sate oareși ce cetitori iară acum sute de prunci poartă cărțile sub subțioară. Atunci abia știa oarece din ceaslov și psaltire ceti, iar acum tinerimea în principiumurile religiei și a moralitatei întărită, după regulele gramaticii și a epistolografiei împărtășește cugetele sale, țitează istorii și de pe mape arată starea și locurile țerilor, atunci abia știa cetitorii învecinatele sale sate a fi pre pământ, iară acum tinerii știu toate republicele, crăimele, împărățiile din preună cu constituțiile lor"[227]. Manualul singur nu mai era de ajuns. El trebuia susținut de lecturi diverse și ample. Școala nu se mai putea susține printr-un singur fel de carte oricât de elaborată ar fi fost. Drumul spre bibliotecă, sau drumul bibliotecii spre școală era deschis: „Crescătorii trebuie să fie cetiți, adecă cunoscători, precum de cărțile bisericești, așa și de multe lumești, pentru ca orice învățătură va propune învățătorilor, să o poată propti cu ecsemple din cărți cetite. Fiind că mai curând se pleacă inima pruncului prin ecsemple vechi și spre auctoritatea celor de adevărate cunoscute, răzimate, decât prin apunerile de acum"[228].

4. Difuzare. Preț. Grija pentru buna păstrare a cărților

Controlul asupra manualului se întindea pe întregul traseu de la concepere, de la proiect la mod de utilizare. Relația prin care ajungea de la tipografie în mâna elevilor, acest segment al mișcării, aparent tehnic și administrativ, nu era nici el scăpat din vedere. Modalitățile de difuzare erau și ele reglementate. Gestul autoritar, de control, trebuia să țină cont și de faptul că imprimeria era totuși o unitate economică, că și în această ipostază, de manual, cartea era totuși o marfă inclusă unui circuit comercial. Rapiditatea mișcării, siguanța ei, desfacerea promptă erau importante din ambele puncte de vedere astfel încât principiile unui comerț modern își fac loc mai repede și mai viguros decât în cazul altor categorii librare. Problema tirajului și implicit a prețului sunt incluse acestui complex a cărei dimensiune în epoca reformistă va depăși cu mult orice inițiativă anterioară.

Pentru a fi accesibile tuturor categoriilor sociale, inclusiv celor periferice, unui număr mare de elevi — mii în fiecare generație — ma-

https://biblioteca-digitala.ro

nualele trebuiau să fie foarte ieftine. Este adevărat că în ecuație intervenea și protecționismul care favoriza, scutind de concurență, tipografia școlară. Kurczbök apoi Novacovici și apoi universitatea din Pesta s-au bucurat de privilegii. Cărțile „ilire" ce nu erau imprimate acolo nu aveau intrare liberă în imperiu! S-a procedat apoi chiar la o arondare a zonelor școlare la centre tipografice, Banatul „aparținând" „celor citate mai sus. Era o regulă strictă. Chiar dacă o carte, aceeași, se tipărea la Blaj sau Sibiu, școlile bănățene trebuiau s-o cumpere de la Viena și ulterior Buda. Nu se cunosc decât manuale „bănățene" provenite din aceste centre. Era desigur încă o măsură menită să asigure rentabilitatea imprimeriei. Pe de altă parte, pentru a reduce cheltuielile (dar nu numai), manualele erau tipizate. Formatul unic admis era 8°, „in octavo", format care să necesite un consum cât mai mic de hârtie. Numărul paginilor era și el redus. Cu excepția câtorva manuale, cele de citire mai ales, numărau sub 100 de file iar *Scrierea* și chiar *Aritmetica*, doar câteva zeci! Din aceeași pornire spre economie, adeseori textul era imprimat începând chiar cu verso foii de titlu. Principiile economice contau în fața celor estetice! Hârtia era de calitate slabă, scămoșată și gălbuie, imprimarea neîngrijită cerneala trecând de pe recto pe verso, caracterele erau foarte mărunte, apropiate unele de altele iar rândurile puțin distanțate între ele. Pagina trebuia „umplută" cât mai bine. Prețul de cost trebuia redus pentru a reduce de fapt cheltuiala statului, cel care în ultimă instanță era comanditarul. În anumite circumstanțe se admitea chiar distribuirea gratuită. În 1778 Directorul districtului școlar arădean se adresa Consiliului Locumtenențial cu propunerea ca manualele și rechizitele școlare pentru ținutul din subordinea sa să fie distribuite gratuit așa cum se procedase deja în Banat[229]. Există un raport al episcopului ortodox din Timișoara din 18 septembrie 1777 confirmând afirmația directorului arădean. Se spune, în acest document, că 1460 de exemplare din *Catehismul* recent apărut, au fost distribuite în respectiva eparhie (295 parohiilor, câte 6 celor 115 școli din Provincial și tot câte 6 celor 20 de școli din Graniță), 355 s-au păstrat în eventualitatea extinderii rețelei școlare[230]. O altă circulară, din 21 noiembrie 1786, a episcopului timișorean pomenea și ea o astfel de posibilitate. Se atrăgea atenția „că părinții care pre punci (la) școală nu se vor trimite, să se pedepsească" dar „pentru școalele cele serbești și rumânești acestea sunt înainte rânduieli: pruncilor celor rumânești, de se vor a se învăța vr-o câț-va ani, cărțile fără bani i se va da"[231]. În anul 1792, ca o consecință a pustiitoarei incursiuni otomane în Banat, multe școli și-au pierdut dotările. O comisie în frunte cu Franz Schlosser, director al școlilor grănicerești, includzându-l și pe Nicolae Stoica, aprecia că era urgentă nevoie de vreo 8 000 de manuale care să se distribuie gratuit[232]. Cele solicitate — *Cartea numerelor, Ceaslovul, Cartea de citire, Catehismul* — au fost trimise dar în cele din urmă nu s-au dat gratuit ci contra cost[233]. Posibilitatea era însă menținută căci tot în 1792 instrucțiunile pentru inspectorii școlari menționează obligația acestora de a raporta numărul exemplarelor distribuite gratuit și a numărului real necesar[234]. În anul următor sunt semnalate distribuirea de manuale germane gratuite pentru a impune, în Graniță ca limbă a școlii, limba germană[235].

În comparație însă cu orice altă categorie de cărți, manualul era mult mai ieftin. Aceasta a și fost pricina pentru care inspectorii școlari

https://biblioteca-digitala.ro

aveau obligația de a verifica cum s-a respectat prețul. Se admitea astfel și posibilitatea speculei. Desigur prețul era, în cele din urmă, determinat de prețul de cost impus la rândul său de cheltuieli cu hârtie, cu tiparul, cu legătura. Tirajele foarte mari reușeau însă să-l reducă substanțial. Economia la hârtie era și ea un procedeu utilizat dar se mai obișnuia — din același motiv — să se vândă și cărți nelegate. Se dorea să se facă posibilă achiziția și de către cei mai nevoiași. Manualul era de fapt singura categorie de carte care avea un preț fix. El era impus de costuri, de obligativitatea unui beneficiu economic dar nu de tocmeală sau de fluctuații ale pieții. Și în acest sens manualul se dovedea un produs strict controlat. Era deci posibilă — element inedit în practica librară, cel puțin a locului — publicarea pe fila de titlu a prețului de vânzare. Același lucru a determinat publicarea unor liste de titluri și prețuri ca o primă activitate de reclamă. Prima din cele cunoscute datează din 1795. Cărțile românești ocupă un loc distinct. Aceste liste permit aproximarea tirajelor și a ritmului de vânzare. Se dau, într-o primă rubrică numărul de exemplare disponibile, apoi titlul și prețul:

„1 000 Predici la toate duminicile și sărbătorile anului 6 fl.
6 400 Tăbliță cu abecedarul 20 cr.
1 000 Catehism 30 cr.
510 Ceaslov 1 fl.
1 346 Psaltire 1 fl.
625 Carte de citire româno-germană 27 cr.
25 Gramatica germano-română de Molnar 2 fl.

Urmează cărțile românești nelegate:

384 Tăbliță cu abecedarul 2 cr.
1 808 Bucvariu 4 cr.
229 Catehism 12 cr.
46 Caligrafie 4 cr.
634 Ceaslov 1 fl. 4 cr.
49 Psaltire 1 fl. 4 cr.
66 Manual ghid pentru învățători — partea II 1 fl.
66 Manual ghid pentru învățători — partea I 1 fl.
25 Cartea de citire româno-germană 30 cr.
40 Predici pentru toate duminicile 7 fl. 30 cr.“[236]

Este o mare diferență între prețul celor legate și celor nelegate, uneori chiar de 10 ori mai mare ceea ce a determinat o achiziție mai orientată spre cele din urmă.

Important este documentul din 12 aprilie 1796 care inventariază titlurile și cantitățile de manuale pe care Universitatea din Pesta le prelua, odată cu privilegiile tipografice, de la Ștefan Novakovici. Se anunță, cu acest prilej vechiul preț și unul nou, mai mic, de lichidare a stocurilor existente. Din păcate de astă dată nu se mai dă și numărul de exemplare:

„Tabla de azbuky sau A.B.C. 8 cr., 4 cr., 1 cr.
Bucvariu 4 cr., 1 cr.
Catehisis 12 cr., 9 cr., 7 cr.
Scrisoare frumoasă 4 cr., 3 cr., 2 cr.
Ceassoslov 1 fl., 45 cr., 40 cr.
Psaltire 1 fl., 45 cr., 40 cr.

https://biblioteca-digitala.ro

Carte de citit 30 cr., 24 cr., 20 cr.
Aritmetică 20 cr., 17 cr., 14 cr.
Cartea de mână pentru dascăli I—II 2 fl., 1 fl. 30 cr., 1 fl. 20 cr.
Tabla literelor 6 cr.[237]

Reducerile de preț sunt substanțiale, mutarea centrului tipografic căruia îi era arondat Banatul n-a anulat principiul manualului ieftin ba chiar a prilejuit o scădere a sumei de achiziție. Poate fi și un semnal că stocul, la prețul vechi, anunțat cu un an mai înainte n-a putut fi lichidat ceea ce mută lucrurile într-un plan comercial, strict economic. Din păcate nu mai dispunem de liste de preț ci numai de publicarea pe filele de titlu, acolo unde s-a găsit de cuviință:

1. Ducerea de mână către cinste și dreptate, Buda, 1798, 18 cr.
2. A.B.C. românesc, Buda, 1 800, 30 cr.
3. Aritmetică, Buda, 1806, 12 cr.
4. Datorințele supușilor, Buda, 1806, 10 cr.
5. Povățuirea către economia de câmp, Buda, 1806, 30 cr.
6. Regulele sholasticești, Buda, 1806, 5 cr.
7. Bucoavnă, Buda, 1808, 6 cr.[238].

În 1823 aflăm iarăși o listă care cuprinde aproape toate manualele folosite într-o școală rurală. Ea nu mai provine însă de la tipografie. Iat-o:

1. *Psaltirea românească,* 3 fl. și 36 cr.
2. *Ceaslovul,* 1 fl. și 20 cr.
3. *Stița,* 9 cr.
4. *Catihisisul,* 27 cr.
5. *Istoria,* 21 cr.
6. *Tăbliția slovenirii,* 50 cr.
7. *Aritmetica,* 36 cr.
8. *Molitvița,* 12 cr.
9. *Regulele școlii,* 13 cr.
10. *Ducerea de mână,* 1 fl. 30 cr.
11. Bucvariu, 18 cr.[239].

Prețurile de mai sus erau cele practicate atunci la Timișoara incluzând probabil, taxele de transport și un profit al librăriei. Majorarea față de lista din 1796 poate fi pus în seama fluctuației valorii monetară. Și totuși, luând în calcul și astfel de lucruri, majorarea este puțin semnificativă pentru un interval de trei decenii. Dacă prețul fixat era prea mare, se putea ajunge la reduceri: „și afară de prescrisele pentru școală cărți, se află și Gramatica acestiia limbi a căreia prețul de la 3 fl. 45 cr. până la 2 fl. s-au scăzut!"[240]. Era vorba de o gramatică a limbii maghiare care deși nu a fost manual se populariza totuși printre oamenii școlii. Nevandabilă, ea a trebuit ieftinită. La manule procedura putea fi, ca în 1796, extinsă nu doar la un singur titlu ci la o listă întreagă. *Gramatica* lui Constantin Diaconovici Loga era vândută, la apariție, cu numai 2 fl.[241]. Cărțile de economie ale lui Ioan Thomici se anunțau, la prenumerare, legate, cu 3 fl. dacă banii vor fi dați în avans pentru a se putea plăti tiparul și cu 3 fl. 12 cr., dacă se vor da numai la apariția cărții[242]. Rațiunea adausului trebuia căutată în recuperarea cheltuielilor de transport și a coeficientului de utilitate a capitalului mai mare în caz de anticipație. Sigur era însă faptul că acele cărți care deși se adresau școlii nu aveau statut de manual, erau mai costisitoare.

https://biblioteca-digitala.ro

Principala modalitate de a menține prețul mai scăzut era tirajul. Date mai exacte avem din deceniile opt și nouă ale veacului al XVIII-lea dar este limpede că în deceniile ce au urmat, dat fiind faptul că numărul școlilor a crescut, ca și al populației școlare, tirajele nu au putut să scadă, ci dimpotrivă! La 1775 Comandamentul general din Timișoara solicita pentru școlile triviale cantități mari de cărți, în limba germană (ceea ce nu schimbă datele problemei): 1 500 *Abecedare*, 400 *cărți de citire*, 20 *cărți pentru dascăli*, 20 *tabele pentru citit*, 2 000 *Catehisme*, 200 *Ortografii*, 200 *Aritmetici* și 200 *Evanghelii!*[213]. Numărul mare al celor solicitate l-a neliniștit chiar și pe episcopul ortodox al Vârșețului. Aglomerarea depozitelor tipografice din anii 1795—1796 pledează și ea pentru tiraje foarte mari, uneori, poate, exagerate.

Pentru a putea aprecia cât mai exact tirajul optim se făceau sondaje ale pieții. Mai mult! Pe canale ierarhice, autoritățile școlare centralizau necesarul fiecărei școli, prin inspectoratele districtuale. Rezultatele erau comunicate tipografiilor care, în baza lor, stabileau tirajul: „Mărita Deputăție a fundusurilor școlare din 31 iulie a.c. nr. 416 — transmite în 19 august 1820 Ioan Mihuț către școlile din subordine — pentru cărțile scolastice, poruncește ca fieștecare învățător cât mai curând să referească: au pute-s-ar și câte și ce feliu de cărți pe bani gata la fieștecare loc, vinde pentru prunci (...) iar consignația (...) fieștecare învățător, după trimiterea acestui țirculariu în zece zile are a (se) face și nesmintit a trimite aicea"[244]. Se cunoaște și rezultatul, statistica întocmită de Ioan Mihuț pentru districtul său. La 31 august 1821 el comunică, că avea nevoie de 1 011 bucvare, 441 ceasloave, 260 psaltiri, 678 istorii, 230 aritmetici, 275 Datorințele supușilor, 537 catihisme[245]. Un alt semnal, în același district, se cunoaște în 1832: „Pentru aceea fieștecăruia învățător i să poruncește ca să facă consignație câte și ce feliu de cărți ungurești și rumânești cu totul de lipsă ar fi pentru școală luând în socotință numărul pruncilor umblători la școală". Era obligatoriu și avizul autorităților locale: „Această consignație cu subscrierea numelui său, a localnicului inspector și a Domnului notar a celor mai mari a comunităților întărită, până la sfârșitul lui Octombrie a.c. neamintit să o trimită încoace..."[246]. În 1836 lucrurile se repetă dar dispoziția o semna Uroș Balici, noul director[247]. Deși lucrurile se mutaseră deja, în această etapă, mai mult în sectorul difuzării decât în cel al relației cu tipografia, nu se schimbase atenția cu care se producea supravegherea. Mișcarea, în lungul segmentului descris mai sus, trebuia să fie cât mai rapidă și în ambele sensuri. Circulau nu doar cărți și bani ci și informații socotite utile. Se poate constata o evoluție de la simplu la complex, de la tradițional la modern, de la centralizarea totală la implicarea chiar și timidă a factorului local de autoritate.

Inițial biserica care controla întregul învățământ era cea care dispunea și în acest sector dar numai în sens ideologic. Nu erau admise decât cărțile ce proveneau din centre ortodoxe legitime. Nu existau însă alte restricții. Ele vor veni odată cu reformele iluministe. Totuși, am văzut deja, inițial se admitea și chiar se solicita implicarea bisericii mai ales în domeniul difuzării. Doar această instituție dispunea, în acele momente, de structurile reale în fiecare localitate mai ales că era vorba și de o activitate care solicita știință de carte. Am citat cazul episcopului de Timișoara care raporta cum a difuzat *Catehismul* dar mai sunt și

https://biblioteca-digitala.ro

alte cazuri. Circularele bisericești au fost, la un moment dat singura modalitate de a aduce la cunoștința satelor punctele de vedere oficiale inclusiv în domeniul școlar al manualelor. După exemplul lor se introduce — semn că erau considerate eficiente — circularele școlare. Aceasta s-a petrecut în momentul în care rețeaua exista și era valabilă. Lucrurile vor cunoaște însă o evoluție foarte rapidă. Autoritățile preferă să-și aibe propriile structuri și procedează ca atare. Implicarea clerului în învățământ este clarificată prin limitarea la catehizație. *Datorințele presbiterilor parohialnici* din 1802 sunt cât se poate de limpezi în această direcție. Școala dispunea acum de propria ei ierarhie și de propria ei rețea de difuzare.

Pentru o mai promptă desfacere dar și pentru a gira, măcar în parte, acest moment din circuitul librar, tipografia de la Buda deschide pur și simplu reprezentanțe în Banat, în centrele mai importante. Au fost solicitate serviciile unor specialiști în domeniul cărții, tipografi și inspectori școlari. Astfel în 1809 la Timișoara reprezentantul tiparniței era un om din branșă, tipograful Iosif Klapka, la Caransebeș, directorul școlilor grănicerești, Grigore Obradovici, la Arad, Gheorghe Gruici, un comerciant[248]. Prin aceste reprezentanțe se difuzau și cataloagele editoriale și de prețuri. În 1820 Deputația școlară întocmește chiar proiectul unei librării. Urma ca ea să fie dotată și cu un atelier de compactare. Această librărie centrală, deschisă la Buda, urma să-și înființeze — potrivit aceluiași proiect — filiale în orașele mai importante inclusiv în Banat. Se nominalizau Timișoara, Arad, Lugoj și Lipova[249]. Proiectul pare să se fi îndeplinit cel puțin în ceea ce privește centrul cel mai important căci în 1823 o circulară învățătorească vine să precizeze lucrurile: „Mărita Deputăție din 10 l.c. nr. 142 pentru cărțile cele de școală, care nu mai negutătoriului Dimitrie Ghirod din Timișoara sunt spre vânzare încrezute, pornește foarte aspru tuturor învățătorilor ca, trebuincioasele cărți de școală de la mine altul, numai de la anumitul vânzătoriu de cărți Dimitrie Ghirod să cumpere"[250]. Protecționismul funcționa deci și la acest nivel. Ulterior s-a constituit o rețea mult mai densă care cuprindeau grupuri de sate. În anumite localități se numeau așa numiții învățători „tentralnici", un fel de adjuncți teritoriali ai inspectorilor districtuali, cu obligații în domeniu. Prima lor mențiune s-a făcut într-o cirvulară din 9/21 septembrie 1832: „... și banii pentru cărți, mai departe să orânduiesc tentralnicilor învățători, din Lugoj toți trei, din Lipova, Ioan Hațeg, din Oravița, Avram Nedici, din Bocșa, Dionisie Petrovici, din Reșița, Ioan Nicolaevici, din Făget, Petru Musteți, a cărora datorință va fi de la învățătorii din prejur pre lângă cvitanție a primi bani și și prin un neguțători la Pești a-i trimite și pre mine despre aceasta a mă înștiința să nu întârzie"[251]. Cu același prilej se dezvăluie practica unor documente contractuale probabil un fel de comenzi ferme: „Cărțile mai sus însemnate precum și cele rumânești trebuincioasă, pentru a căror câștigare comunitățile prin contracturi or legătuit până la sfârșitul lui Aprilie (a) anului 1833, trebuie să câștige și să împartă"[252]. Și în deceniul patru Timișoara va păstra locul important în rețeaua de difuzare școlară. De aici cărțile erau repartizate centrelor mai mici. Exista chiar posibilitatea, prin eliminarea unor intermedieri costisitoare, să se procedeze la reduceri de prețuri. Pe de altă parte acum apare încă o nou-

https://biblioteca-digitala.ro

tate, în ce privește sistemul de control asupra rețelei de distribuție a manualelor, prin faptul că desfacerea efectivă fusese încredințată unuia din acei învățători „tentralnici": „După milostiva înștiințare a înaltei inspecții a școalelor naționale de supt nr. 281, toate cărțile trebuincioase pentru tinerimea noastră școlarnică, cu cheltuiala fundușului școlarnic tipărite din întâia mână, adecă mai mic preț, sunt trimise la Timișoara și să află acolo în casa școlarnică, la tentralnicul învățători Evtimie Stoiadinovici, anume: *Științe, Catehisisuri, Aritmetice, Ortografii, Ducere de mână, Ceaslovuri, Psaltire . . .*"[253]

Foarte operațional în raport cu situația anterioară se dovedea sistemul circularelor prin care se transmiteau tot felul de dispoziții. Difuzarea cărților a găsit un instrument extrem de eficace. Se putea, astfel populariza orice apariție, se puteau comunica liste de cărți și prețuri, se puteau chiar da informații suplimentare despre conținutul lor, posibilități de procurare. Nu lipsesc nici elemente privitoare la anumite restricții. Astfel, în 1825 se „desființa" un anume obiect școlar. Explicația rămâne însă extrem de confuză „Magnificul domn Uroș Nestorovici, din 28 Aprilie a.c. nr. 120, întimește prea înalta rezoluție crăiască din 13 Martie a.c. nr. 5990 eșită prin care *Istoria Serbiei și a Țării Ungurești,* nefiind acestea învățături tinerimei cei crude întocmite, a să procura în școalele naționale să opresc! Care prea înaltă orânduială pentru știința și îndreptarea noastră de aicea, cu așa înțăles vi să face cunoscută ca la propunerea Istoriei Ungurești în școală, la prunci să încetați"[254]. Tot atât de tranșantă poate fi și dispunerea unei achiziționări: „Mărita Deputație, cu nr. 529 poruncește ca mai sus numita carte (*Aritmetica de rost* — V.L.) toți, învățătorii trebuie să o cumpere. Ioan Mihuț, Lugoj, 3 Februarie 1825"[255].

Pe măsură ce sistemul școlar este tot mai bine organizat, circularele referitoare la tipărituri sunt tot mai rare iar când sunt trimise totuși, se referă nu la manuale ci la cărți auxiliare cum ar fi cele bisericești, economice și sanitare.

Școlii îi revine meritul introducerii unor norme cu privire la grija față de carte, la protecția ei ca obiect material. Manualele erau fragile, cu legături de carton și hârtie (când le aveau!) dar erau supuse unei mari solicitări pentru că numărul elevilor depășea numărul manualelor. Asta înseamnă că un manual trebuia folosit de mai mulți elevi, se transmitea chiar altor generații. Solicitarea era, iarăși spre deosebire de alte genuri, zilnică. Erau cărți intrate pe mâna unor copii care trebuiau învățați să le respecte, să le îngrijească și să le protejeze. Compendiul din 1785 revine repetat asupra acestor lucruri. Între obligațiile învățătorilor figura și cea a verificării modului cum elevii păstrează manualele: „Aicea să cade și aceia a pomeni, cum să foarte trebuie să iaie sama un dascăl cum își grijesc și păzesc copii cărțile lor și alte cele ce le sunt de trebuință, în școală. El să nu treacă un lucru ca acela fără de pomenire, când el vede că ei mânjesc cartea de scris a lor sau altceva, au cerneală sau cu mâini scârnave sau că o strică din nebăgare în seamă și neluare aminte"[256]. Necesitatea unei tăbliță pentru școlari are și ea o motivație din aceeași categorie. Discutarea acestui aspect este un bun prilej pentru a reveni la tema grijii pentru carte. Aflăm cu această ocazie că în 1785, după ce se trăseseră tiraje de mii de exemplare, lipseau totuși

https://biblioteca-digitala.ro

manualele. „Traiu tabli aceştiia e de lipsă în sate, din care prunci(i) neavând cărţi de unde să învețe, deodată în slovenirea silabelor şi cuvintelor de o silabă îndestulit pot să se procopsească; nici n-ar rupe slovnind cărticelele sale; numai atunci ei va griji de cărţi deacă şi de alte feliu decât cum sunt în tipari de mari sau mici vreau să învețe a cunoaşte"[257]. Prima grijă după salutul părinţilor, pe care o au elevii sosiţi de la şcoală era pentru cărţi: „... iară sosind acasă mai întâi, după ce au intrat, părinţilor şi celor mai mari sărutându-le mânile să le dea bunăzioa şi după aceia să-şi pună cărţile la loc"[258].

Nu ne va surprinde deci indignarea unui locuitor din satul Cornereva din inima munţilor Cernei, făcută mult mai târziu decât anul apariţiei Compendiului la care ne-am referit dar de învăţăturile căruia nu poate fi desprinsă. Respectul pentru carte ajunsese în Banat lege. Intrase deja în normele bunei cuviinţe: „Această sfântă carte (a) Sfinţilor Apostoli s-au cumpărat de bătrâni(i) noştri la anul 1805 cu 10 fl. şi a doa oară s-au prilegat iarăşi cu 10 fl. şi iată, acum a 3-a oară ne-am dat eu truda de-abia l-am prochitit, fiind tot rupt şi cinos. Acestea lucruri s-au făcut prin ispaşa cetitorilor, care nu cetesc numai cu ochii, ci cu mânile tot să rupă şi să mânjească! Ba încă şi copile de aramă li-au scos. Pentru aceia mă rog acum pre tot cetitoriul, ce mai departe pagubă să nu mai facă. Că acela va fi vinovat lui D-zeu şi Stăpânitorilor. Şi învăţătoro(i) să facă bunătate, ca mai mare grijă să aibe pruncilor care au de-a învăţa să li se de dictandu a scrie şi în mâinile lor nu mai la cetire în sfânta bisărică să să încredinţăză. Cu aceasta rămân plecat... pentru ispravă, Nistor Brânzăi l(a) anul 1863"[259].

În orice caz regulile manualului au determinat dacă nu o modificare a atitudinii faţă de carte — prestigiul ei era cu mult mai vechi — cel puţin o poziţie activă, implicată, responsabilă.

Dincolo de faptul că a stat la baza operei de alfabetizare, că prin evoluţiile sale a deschis drumul spre cunoaştere în multiple direcţii, manualul — în condiţia de carte impusă, de carte ce poartă ideologia politică a autorităţii, de canal de acţiune politică deci — a păstrat, în raport cu tradiţia, cu spaţiul tradiţional al satului bănăţean, un caracter evident agresiv. A fost cartea care în tiraje de masă şi la preţuri accesibile — argument pentru o vastă pătrundere — încearcă, declarat, să dizloce modernizând. Întreaga societate rurală este reproiectată din perspectiva reformismului austriac. Moravurile, confesiunea, obiceiurile, credinţele, munca, pur şi simplu modul de viaţă, sunt supuse criticismului raţionalist al Luminilor. Efectele au fost importante. S-au produs modificări substanţiale, fără precedent. În acest efort cartea şcolară, manualul, cartea care modelează şi formează tineretul, segmentul cel mai vulnerabil al conservatorismului rural a avut în ansamblul mijloacelor de acţiune reformistă un loc bine fixat.

Şi totuşi epoca de după 1770, epoca de maximă extensie a manualului este şi epoca în care Banatul se arată, destul de brusc interesat de o literatură care exprimă, cuprinde tradiţia însăşi, cărţile populare. Înţelegem acest fenomen ca o reacţie la ofensiva autoritară a reformismului şi mai mult, chiar a raţionalismului iluminist. Nu poate fi pus la îndoială utilitatea acestui răspuns dar nici efectul în definitiv benefic al ambelor direcţii asupra condiţiilor culturale din provincia bănăţeană.

https://biblioteca-digitala.ro

NOTE

1 V. Țârcovnicu, *Istoria învățământului din Banat până la anul 1800*, București, 1978, p. 65.

2 P. Jumanca, *Școala de dăscălie din Caransebeș și rolul ei în viața culturală a Banatului*, în „Altarul Banatului", 1947, nr. 4—6, p. 103—121. P. Radu, D. Constantinescu, *Contribuții la istoria învățământului din Banat până la 1800*, București, 1977, p. 73—97, I. D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, p. 70—104, V. Târcovnicu, *Op. cit.*, p. 31—54. *Istoria învățământului din România*, vol. I, București, 1983, p. 138—139, 193—195.

3 D. Radosav, *Carte și lectură în cadrul umanismului în Banat și sudul Transilvaniei* (sec. XVIII), în „Stat, Societate, Națiune", București, 1982, p. 201—212.

4 I. D. Suciu, R. Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1980, p. 239—284.

5 Însemnare pe *Antologhion*, Râmnic, 1705, exemplarul de la Ticfaniul Mare, *Apud*, V. Birou, *Năzuințe și realizări*, Timișoara, 1941, p. 21.

6 Deși ambele istorii ale învățământului fac o inventariere a școlilor bănățene, acest lucru se face în baza unui fond vechi și sărac în informații fără a contribui cu surse noi. În general istoriografia bănățeană a fost atrasă mai ales de epoca Luminilor.

7 V. Țârcovnicu, *Op. cit.*, p. 78.

8 O. Ghibu, *Din istoria literaturii didactice românești*, București, 1975, p. 239—240.

9 A. Ghidiu, I. Bălan, *Monografia orașului Caransebeș*, Caransebeș, 1909, p. 40.

10 C. Feneșan, *Mărturii despre cnezii bănățeni la începutul stăpânirii austriece*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj Napoca", XI. 1978, p. 379—380.

11 O însemnare de acest fel a făcut în 1747 preotul Lazar Popovici din Iaz. Cartea, un *Minei* slav din 1724, era a orașului Caransebeș, a fost pierdut dar din fericire însemnarea a fost reprodusă, D. Ghidiu, I. Bălan, *Op. cit.*, p. 42.

12 N. Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*. Studiu introductiv, ediție, glosar și indice de Damaschin Mioc, Timișoara, 1981, p. 60.

13 *Ibidem*, p. 194.

14 *Ibidem*, p. 60.

15 *Apud* V. Birou, *Op. cit.*, p. 21.

16 B.R.V., II, p. 29—32.

17 Moise Petrovici a mutat reședința mitropolitană de la Belgrad la Timișoara în anul 1721. Peste cinci ani, în 1726 este ales și mitropolit de Carlovițe.

18 *Întâia învățătură pentru tineri*, Râmnic, 1726, f. (4).

19 *Ibidem*.

20 *Ibidem*.

21 Un astfel de tiraj era normal în epocă. Vezi M. Brezu, R. Bănățeanu, *Considerații preliminare privind fondul național de carte veche românească din secolul al XVIII-lea* în „Valori bibliofile din Patrimoniul Cultural Național. Cercetare Valorificare", I. Râmnicu Vâlcea, 1980, p. 407.

22 I. D. Suciu, *Op. cit.*, p. 113.

23 B.R.V., IV, p. 51—52.

24 *Ibidem*, II, p. 107—108.

25 *Apud* V. Țârcovnicu, *Op. cit.*, p. 80.

26 F. Griselini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, Prefață, traducere și note de Costin Feneșan, Timișoara, 1984, p. 177.

27 J. Jacob Ehrler, *Banatul de la origini până acum (1774)*, Prefață, traducere și note de Costin Feneșan, Timișoara, 1982, p. 37, 40.

28 N. Stoica de Hațeg, *Op. cit.*, p. 60.

29 V. Țârcovnicu, *Op. cit.*, p. 65, 118.

30 *Apud* J. Alexander von Helfert, *Die Österreichische Volksshule Geschichte, System, Statistik*, Praga, 1860, p. 118.

31 *Apud* I. Wolf, *Organizarea școlilor bănățene în anii 1770—1800 și activitatea pedagogului Teodor I. Iancovici*, în „Istoria pedagogiei românești", vol. I, București, 1957, p. 63.

https://biblioteca-digitala.ro

32 Problema legislației școlare pentru Banat rămâne expusă cel mai explicit și amănunțit în *Istoria învățământului din România*, vol. I, București, 1983, p. 235—243.

33 B.R.V., II, p. 302—304. Este singura traducere, din cele cinci, integral păstrată după compendiul lui Teodor Iancovici. Aceasta este varianta care se pare că a fost destinată Bucovinei cum demonstrează *Primul compendiu de pedagogie și metodică în limba română 1776/1785*. Ediție, studiu introductiv, note și glosar de R. Radu, D. Onciulescu, Timișoara, 1979, p. 33. Deosebirile între variante sunt minore, dat fiind modelul unic după care s-au făcut.

34 *Carte trebuincioasă* ..., vol. I, p. 42.

35 *Ibidem*, p. 200.

36 Este vorba de un paragraf cu titlu semnificativ: *Bunele și cucernicele năravuri nice într-un chip nu aduc scădere sau stricăciune sălințiii țăranului la lucru.*

37. Raportul lui I. Iancovici: *Observații despre școlile naționale în districtele provinciale ale Banatului Timișan, 1776*, *Apud*, I. Wolf, *Op. cit.*, p. 86—91.

38 Protocolul de circulare al parohiei Doman.

39 L. Protopopescu, *Contribuții la istoria învățământului din Transilvania (1774—1800)*, București, 1966, p. 35.

40 N. Bocșan, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Timișoara, 1986, p. 122.

41 Bazăm această estimare pe datele puse la dispoziție de C. Feneșan, *Contribuții la istoricul învățământului în Granița Militară Bănățeană*, în „Studii de Istorie a Banatului", II, Timișoara, 1970, p. 91—110.

42 N. Bocșan, *Op. cit.*, p. 122.

43 V. Țârcovnicu, *Op. cit.*, p. 115.

44 Gr. Popiți, *Date și documente bănățene (1728—1887)*, Timișoara, 1939, p. 28.

45 V. Țârcovnicu, *Op. cit.*, p. 128.

46 Aceste probleme se dezbăteau în articolele 26—33 ale secțiunii a 2-a.

47 *Apud*, V. Țârcovnicu, *Op. cit.*, p. 132. Aceste probleme erau cuprinse în articolele de la 19—26.

48 *Ibidem.*

49 *Ratio educationis totiusque rei litterariae pre regnum Hngariae et provincias eidem adnexas*, Vindobonae, 1777.

50 *Ratio educationis publicae totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*, Budae, 1806.

51 *Ratio educationis publicae totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provinciae eidem adnexae*, Pestini, Typis Ludovici Landerer de Füskút, 1828.

52 V. Popeangă, *Un secol de activitate școlară în părțile Aradului* (1721—1821), Arad, 1974, p. 33—34.

53 V. Țârcovnicu, *Op. cit.*, p. 112—115.

54. *Normal-Patent*, 1771, *Apud*, Gr. Popiți, *Op. cit.*, p. 41. Deși a fost semnalat de către E. Micu, *Op. cit.*, p. 19, el nu a fost inclus în cataloagele care au completat B.R.V.-ul. Popiți cunoaște o ediție latino-română dar se pare că a fost tipărită și în nemțește și sârbește. Merită repusă în circulație afirmația lui E. Micu: „În iunie 1771, subșterne tipografui I. Kurczbök compatibilității cassei cancelariei de curte un compt spre achitare pentru cartea deja tipărită, care s'a tipărit pe spesele cancelariei de curte. Cartea aceasta a fost *Regulamentul Illiric*, care îndată după apariție s-a transportat episcopatelor gr. ortodoxe din Ungaria și a tuturor autorităților civile din Ungaria spre publicare și acomodare întru afacerile popoarelor illirice. A fost tipărit: latinește, nemțește, sârbește și românește. Eu îl am în românește. (Finanz Archiv., fasc. 79, nr. 86, 89 și 102)". Merită reprodusă de asemenea nota referitoare la același subiect: „Un exemplu românesc foarte rar din acest Regulament illiric am și eu. E unicul exemplar care mai există deoarece, în scurtă vreme, în urma strașnicei protestări a illirilor s-au retras din circulațiune și s-au nimicit oficios de autorități, puindu-se un alt Regulament în aplicațiune oficioasă".

55 E. Micu, *Op. cit.*, p. 19.

56 *Ibidem.*

57 *Constituția eclesiastică a națiunii sârbești și românești de credință ortodoxă* ..., Viena, 1779. *Apud*, I. D. Suciu, R. Constantinescu, *Op. cit.*, p. 429.

58 L. Protopopescu, *Op. cit.*, p. 149.

59 V. Popeangă, *Op. cit.*, p. 271.

60 *Ibidem*, p. 196—197.

https://biblioteca-digitala.ro

61 Protocolul de circulare al parohiei Doman.

62 *Carte trebuincioasă pentru dascălii școalelor de jos românești neunite...*, Viena, 1765, partea I, p. 238.

63 *Ibidem*, p. 136.

64 E. Micu, *Op. cit.*, p. 26.

65 *B.R.V.*, II, p. 305—306.

66 *Ibidem*, p. 334.

67 *Ibidem*, p. 349.

68 *Ibidem*, p. 334.

69 *Ibidem*, *I*, p. 286—287, 304, 327, p. III, p. 14, 136, 529.

70 H. Wolf, *Des Schulwesen des Temesvarer Banats im 18 Jahrhundert*, Wien, 1935, p. 105.

71 N. Stoica de Hațeg, *Op. cit.*, p. 217.

72 H. Wolf, *Op. cit.*, p. 105.

73 *Apud*, V. Târcovnicu, *Op. cit.*, p. 114.

74 *Ibidem*, p. 115.

75 *Ibidem*, p. 208—209.

76 N. Tincu-Velia. *Istorioara bisericească politico-națiunale a românilor peste tot...*, Sibiu, 1865, p. ????

77 N. Stoica de Hațeg, *Op. cit.*, p. 202—203.

78 *Apud*, P. Radu, D. Onciulescu, *Contribuții la istoria învățământului din Banat până la 1800*, București, 1977, p. 115.

79 Arhivele Statului Filiala Timișoara. Fond „Arhiva Militară", 32/15, f. 87.

80 J. Alhelfert, *Op. cit.*, p. 75.

81 C. Feneșan, *Contribuții la istoricul învățământului în Granița Militară Bănățeană*, în „Studii de Istorie a Banatului", II, Timișoara, 1970, p. 96. Și H. Wolf, *Op. cit.*, p. 75.

82 *Carte trebuincioasă pentru dascălii școalelor de jos rumânești neunite...*, II Viena, 1785. p. 254—258.

83 V. Târcovnicu, *Op. cit.*, p. 195.

84 *Diarium super generali visitatione scholarum non uniti ritus nationalium in tractu Temesiensis*, 1799, *Apud*, R. Radu, D. Onciulescu, *Contribuții la istoria învățământului...*, p. 247—248.

85 Protocolul de circulare școlare Moravița (Ocna de Fier), criculara din 9/12 septembrie 1822. Lugoj.

86 *Ibidem.*

87 *Ibidem.* Circulara din 13 iulie 1832.

88 *Ibidem.* Circulara din 17 februarie 1833.

89 *Ibidem.* Circulara din 7 februarie 1834.

90 *Ibidem.*

91 E. Micu, *Op. cit.*, p. 23.

92 Hofkamerarchiv, Banater Akten, fasc. 32, nr. 47, 1776. Documentul a fost cunoscut lui E. Micu, *Op. cit.*, p. 24: „În anul 1776 se pomenește: „Norma școlară" prefăcută de pe limba sârbească în limba Daco-Românească, la anul 1776, care prin mai mare parte a Banatului în școalele cele Daco-Românești este înrădăcinat. Tipărit la Viena în Tipografia Privilegiată a lui Kurzbök".

93 *Carte trebuincioasă...*, II, p. 292—300.

94 V. Grădinaru, *Învățământul românesc din Banat în deceniul al III-lea al secolului al XIX-lea*, în „Studii de istoria Banatului", XIV, Timișoara, 1988, p.????

95 C. Diaconovici Loga, *Chemare la tipărirea cărților românești și versuri pentru îndreptarea tinerilor*, Buda, 1821, p. 34, 29—30.

96 B.R.V., II, p. 486.

97 *Regulele sholastice care sunt orânduite, și așezate pentru ținerea și procopseala shoalelor românești celor din Țara Ungurească și din părțile ei împreunate. Cu milostiva îngăduință a împărătești Chesaro-Crăești și Apostolicești Măriri. În Buda tipărite cu cheltuiala tipografiei a universitatei ungurești*, 1816, p. 3.

98 B.R.V., III, p. 4.

99 *Ibidem*, p. 119.

100 *Carte trebuincioasă...*, I, Viena. 1785, p. VII—VIII.

101 T. Iancovici, *Op. cit.*, *Apud*, J. Wolf, *Op. cit.*, p. 66.

102 H. Wolf, *Op. cit.*, p. 112—113.

103 Protocolul de circulare școlare de la Moravița. Circulara din 28/8 oct. 1837.

https://biblioteca-digitala.ro

104 Arhivele Statului Filiala Timişoara. Arhiva Militară, nr. 120/7, f. 111.
105 V. Ţârcovnicu, *Op. cit.*, p. 108.
106 B.R.V., II, p. 195—196.
107 J. Wolf, *Op. cit.*, p. 72.
108 T. Iancovici, *Despre Abecedare, Apud*, P. Radu, D. Onciulescu, *Primul Compendiu de Pedagogie şi Metodică in limba română 1776/1785*, Timişoara, 1979, p. 95.
109 B.R.V., II, p. 219.
110 L. Protopopescu, *Op. cit.*, p. 101.
111 B.R.V., II, p. 270.
112 D. Poenaru, *Contribuţii la Bibliografia Românească Veche*, Bucureşti, Târgovişte, f.a. p. 68—69.
113 *Ibidem.*
114 B.R.V., II, p. 334.
115 L. Protopopescu, *Op. cit.*, p. 116.
116 V. Ţârcovnicu, *Op. cit.*, p. 197.
117 L. Protopopescu, *Op. cit.*, p. 118.
118 V. Ţîrcovnicu, *Op. cit.*, p. 203.
119 B.R.V., IV, p. 127.
120 *Ibidem*, p. 138.
121 *Ibidem, III*, p. 434.
122 *Carte trebuincioasă* . . ., II, Viena, 1785, p. 108.
123 B.R.V., III, p. 222.
124 *Ducere de mână către cinstă si dreptatea* . . ., Viena, 1777, p. 240.
125 J. Wolf, *Op. cit.*, p. 72.
126 *Ducere de mână* . . ., Viena, 177, p. 240—242.
127 *Ibidem*, p. 246—248.
128 *Ibidem*, p. 248.
129 *Ibidem*, p. 236.
130 D. Poenaru, *Op. cit.*, p. 71.
131 B.R.V., II, p. 324.
132 *Ibidem*, p. 353.
133 *Ibidem*, p. 403.
134 *Bucvariu*, Viena, 1781, p. 35.
135 *Carte trebuincioasă* . . ., III, p. 106.
136 *Ibidem*, I, p. 222.
137 *De lipsă cătricea*, Viena, 1785, p. 122.
138 *Carte trebuincioasă* . . ., II, p. 130.
139 *Ibidem*, p. 132.
140 *Ibidem*, II, p. 76—78.
141 *Ibidem*, II, p. 252.
142 I. D. Suciu, R. Constantinescu, *Op. cit.*, p. 447.
143 *Carte trebuincioasă* . . ., I, p. 206.
144 D. Obradovici, *Adunare de lucruri moralicești de folos şi veselie*, Buda, 1808, p. XIX.
145 *Apud*, V. Popeangă, *Op. cit.*, p. 251.
146 E. Virtosu, *Paleografia româno-cirilică*, Bucureşti, 1968, pl. XXIX.
147 V. Ţîrcovnicu, *Op. cit.*, p. 204.
148 G. Mihailovici, *Sorska bibliografija XVIII veka*, Beograd, 1964, p. 141.
149 V. Ţîrcovnicu, *Op. cit.*, p. 205.
150 B.R.V., II, p. 349.
151 *Ibidem*, III, p. 45.
152 G. Hâncu, *Cartea românească veche*, Galaţi, 1965, p. 81.
153 L. Protopopescu, *Op. cit.*, p. 130.
154 B.R.V., III, p. 221.
155 *Ibidem*, IV, p. 136.
156 *Carte trebuincioasă* . . ., I, p. 48.
157 *Ibidem*, p. 64.
158 *Ibidem*, II, p. 220—224.
159 Protocolul de circulare şcolare de la Moraviţa. Circulara din 20/8 octombrie 1837.
160 B.R.V., II, p. 319, IV, p. 256.
161 *Carte trebuincioasă*, II, p. 234.
162 *Ibidem*, II, p. 228.

https://biblioteca-digitala.ro

163 E. Micu, *Op. cit.*, p. 24.
164 B.R.V., II, p. 305.
165 D. Poenaru, *Op. cit.*, p. 80—81.
166 *Carte trebuincioasă...*, I, Viena, 1785, p. VII.
167 Gr. Obradovici, *Povățuire către învățătură socoatei...*, Buda, 1805, p. 3.
168 B.R.V., II, p. 461.
169 Gr. Obradovici, *Op. cit.*, p. 3—4.
170 B.R.V., II, p. 468.
171 *Ibidem, III*, p. 139.
172 *Ibidem*, p. 402.
173 Protocolul de circulare școlare de la Moravița. Circulara nr. 17/29 ianuarie 1820.
174 *Ibidem*, Circulara din 19 iulie 1821.
175 *Ibidem*, Circulara din ianuarie 1825.
176 *Ibidem*, Circulara, 29 martie 1826.
177 V. Țîrcovnicu, *Op. cit.*, p. 207.
178 *Carte trebuincioasă...*, I, p. VII.
179 Protocolul de circulare al parohiei Doman, Circul ra din 30 octombrie 1785.
180 B.R.V., IV, p. 146.
181 *Ibidem, III*, p. 485—486.
182 *Ibidem*, p. 119.
183 *Ibidem*, p. 382.
184 *Ibidem*, II, p. 356.
185 *Carte trebuincioasă...*, II, p. 238—240.
186 *Ibidem*, I, p. 246.
187 E. Micu, *Op. cit.*, p. 25—26.
188 B.R.V., III, p. 117.
189 *Ibidem.*
190 *Ibidem*, II, p. 486.
191 *Povățuire...*, Buda, 1806, p. 3.
192 V. Popeangă, *Op. cit.*, p. 196—197.
193 Protocolul de circulare școlare de la Moravița. Circulara din 8 iulie 1822.
194 B.R.V., III, p. 412.
195 *Ibidem*, p. 429.
196 *Ibidem*, p. 430.
197 Protocolul de circulare școlare de la Morovița. Circulara din 5/17 februarie 1823.
198 *Ibidem*, Circulara din 31 mai 1833.
199 B.R.V., II, p. 455—456.
200 *Ibidem*, p. 485.
201 *Datorințele a subdaților adecă suptpușilor...*, Buda, 1805, f. 1—3.
202 B.R.V., III, p. 76—77.
203 *Ibidem*, p. 130.
204 *Ibidem*, p. 554—555.
205 Protocolul de circulare școlare de la Moravița, Circulara din 8/20 octombrie 1828.
206 B.R.V., II, p. 302—304.
207 *Ibidem*, III, p. 247—250.
208 Villaume. *Pedagogia și Methodica*, Buda, 1818, f² (2)—(3).
209 *Ibidem*, f² (4).
210 *Ibidem.*
211 *Ibidem*, f² (6).
212 *Ibidem*, f² (1).
213 *Ibidem*, f² (2).
214 *Ibidem.*
215 *Ibidem.*
216 *Ibidem.*
217 *Ibidem*, p 3.
218 *Ibidem*, p. 140.
219 Protocolul de circulare școlare de la Moravița, Circulara din ianuarie 1825.
220 *Ibidem*, Circulara din 25 iulie 1822.
221 N. Istrati, *Priviri asupra bibliografiei pedagogice românești* în „Concepții și realizări în Pedagogie". Buletinul nr. 5, București, 1929, p. 299 — Prima semnalare! B.R.V., III, p. 223—224.

https://biblioteca-digitala.ro

222 *Manuductor*, Buda, 1818, p. (12).
223 *Ibidem*, p. (5) —(6).
224 B.R.V., III, p. 674—679.
225 D. Bojincă, *Diregătoriul Bunei Creștere...*, Buda, 1830, p. 8.
226 *Ibidem*, p. 10.
227 *Ibidem*, p. IX—X.
228 *Ibidem*, p. 93.
229 V. Popeangă, *Op. cit.*, p. 194—195.
230 V. Țîrcovnicu, *Op. cit.*, p. 142.
231 Protocolul de circulare din parohia Bărăteaz. Circulara din 12 februarie 1786.
232 H. Wolf, *Op. cit.*, 112—113.
233 P. Radu, D. Onciulescu, *Contribuții la istoria învățământului...*, București, 1977, p. 122—123.
234 V. Popeangă, *Op. cit.*, p. 36.
235 Arhivele Statului Filiala Timișoara, Arhiva Militară, 35/3, f. 19—20.
236 S. Gavrilović, *Grada za istoriju cirilske stamparije krajem XVIII v.*, în „Istrajivanie", I, Novi-Sad, 1971, p. 539.
237 *Ibidem*, p. 545—546.
238 B.R.V., II, p. 403, 485, 486, IV, p. 127.
239 Protocolul de circulare școlare de la Moravița. Circulara din 25 aprilie 1823.
240 *Ibidem*, Circulara din 8 septembrie 1835.
241 *Ibidem*, Circulara din 29 ianuarie 1822.
242 *Ibidem*, Circulara din 5/17 februarie 1823.
243 V. Țîrcovnicu, *Op. cit.*, p. 208.
244 Protocolul de circulare școlare de la Moravița. Circulara din 19 august 1820.
245 V. Popeangă, *Op. cit.*, p. 258.
246 Protocolul de circulare școlare de la Morovița. Circulara din 9/21 septembrie 1832.
247 *Ibidem*, Circulara din 8 octombrie 1835.
248 V. Popeangă, *Op. cit.*, p. 196—197.
249 *Ibidem*, p. 258.
250 Protocolul de circulare școlare de la Moravița. Circulara din 25 aprilie 1823.
251 *Ibidem*, Circulara din 9/21 septembrie 1832.
252 *Ibidem*.
253 *Ibidem*, Circulara din 8 octombrie 1835.
254 *Ibidem*, Circulara din iunie 1825.
255 *Ibidem*, Circulara din 3 februarie 1825.
256 *Carte trebuincioasă...*, I, Viena, 1785, p. 218—220.
257 *Ibidem*, II, p. 72.
258 *Ibidem*, II, p. 286.
259 *Apud*, N. Iorga, *Observații și probleme bănățene*, București, 1940, p. 72.

https://biblioteca-digitala.ro

IV.

Cărţile programului naţional de luminare

Programul cultural naţional de luminare, conceput şi susţinut de români, a fost elaborat, potrivit periodizării propuse de N. Bocşan[1], într-o a doua etapă a epocii şi, prin efectele sale, va marca vizibil lumea satului. Firește, nivelul cel mai sensibil în acest mediu a fost cel intelectual, cel care intermedia mesajul dinspre cercurile academice către periferii. Difuzarea ideologiei Luminilor pe această verticală se făcea într-un ritm mai dinamic şi cu mai multă eficacitate, accelerându-se într-o a treia etapă în care se pot discerne chiar şi atitudini preromantice. Cum s-a repercutat în spaţiul ruralului este o întrebare dificilă la răspunsul căreia se poate asocia şi domeniul librar mai ales că încă din etapa secundară rolul cărţii este mult sporit, raportul cu şcoala ca principale canale de acţiune, inversându-se. Programul naţional nu este absent, firește, din şcoală dar acolo manifestările se produc într-un mediu instituţional, oficial, într-un spaţiu controlat cu severitate. Cartea, cenzurată şi ea, rămâne totuşi mult mai la îndemână pentru a vehicula punctele de vedere proprii variantei susţinute de elita românească. Finalitatea naţională a programului a solidarizat intelectualitatea bănăţeană.

În capitolele precedente am arătat deja cum s-au formulat punctele programului naţional în producţia librară destinată bisericii dar mai ales şcolii. Este doar epoca pedagogiilor şi metodicilor, a gramaticilor şi ortografiilor, a cărţilor de economie diferenţiate pe domenii, deja. Cei mai mulţi scriitori bănăţeni erau oameni ai şcolii şi ai bisericii promovând din interior noua ideologie, publicând scrieri destinate acestor instituţii. La locul potrivit, le-am trecut în revistă.

Nu întotdeauna noile idei preferau formele vechi. Îndrăzneala de a rupe un clişeu i-a aparţinut lui Paul Iorgovici în prima şi singura sa carte care a avut norocul să vadă lumina tiparului, *Observaţii de limbă rumânească*, Buda, 1799, lucrare fundamentală deşi scrisă în perioada de pionerat a programului naţional. Nu semăna cu nimic din ceea ce apăruse până atunci şi, în mare măsură, nici cu ceea ce avea să apară. Din acest punct de vedere şocul a fost, fără îndoială, mare. Se pare că autorul era conştient de o astfel de posibilitate pentru că îşi deschide precuvântarea lin, invocând *Mineiul*, carte aflată în toate bisericile Banatului, cunoscută prin citire sau prin ascultare: „În cărticica aceasta, cetitoriule binevoitor, vei vedea cuvintele limbii noastre româneşti ca

https://biblioteca-digitala.ro

neşte rămăşiţe a limbii unei naţii care au numărat cândva mulţi puternici împăraţi între care pre Iuliu Chesariu şi Avgust Împăratu şi acuma, prin lunele de pre numele lor aşa numite Iulie, Avgust în toate calendarele româneşti, precum şi în mineiul românesc de toate lunile, adecă mineiu de obşte, spre vecinică laudă pomenim"[2]. Cartea şi-a căutat cititorii şi în sate dar se pare că, aşa cum era de aşteptat, şi i-a găsit greu. La 1821 în biblioteca lui Nicolae Stoica de Haţeg, la Mehadia, se găseau încă 5 exemplare[3]. Este limpede că doar pentru sine cronicarul n-ar fi avut trebuinţă decât de unul. Celelalte rămăseseră desigur nevândute. În condiţiile unei evidente penurii documentare este greu de vorbit despre o respingere generală de către mediul cultural al satelor acolo unde, cum am spus deja, cel puţin numeric, rezida o bună parte a intelectualităţii româneşti din Banat. Lucrările încep să se nuanţeze atunci când reproducem o însemnare făcută de cineva foarte grăbit să-şi procure cartea în discuţie: „Această cărticică ce e descoperirea vorbei cei dintâi Romaneşti chiar aleasă şi drept întocmită din latinic şi talinie spre folosul Patrii noastre iaste a mea, Nicolae Theodorovici, paroh Caransebeş. Semnată în Caransebeş, 14 martie"[4]. Aşadar omul nu o cumpărase doar ci o şi citise! El aparţinea însă mediului urban, elevat. Era poate chiar rudă, poate chiar frate, cu I. Theodorovici-Nica şi Al. Theodorovici vestiţi cărturari bănăţeni. Cert este că se arată interesat de problemele filologice, lingvistice şi gramaticale. Era, printre altele, posesorul unei importante cărţi ce, cu oarecare îngăduinţă, poate fi circumscrisă preocupărilor de cultivare a limbii în forma sa scrisă. Este vorba de cartea lui D. Eustatievici, el însuşi bun cunoscător al Banatului, *Scurte izvoade pentru lucruri de obşte şi de chilin în scrisori de multe chipuri despre limba românească scos şi întocmit* ... Sibiu, 1792. O cumpărase cu foarte puţină vreme înaintea *Observaţiilor* ..., potrivit însemnărilor din care aflăm care a fost preţul: „Cumpărată în Caransebeş cu 5 fl., în 2 fevru(arie) 1799, de mine, N. Theodorovici preotul Caransebeşului"[5]. Aşadar Caransebeşul era centrul de difuzare al acestei cărţi în zonă de vreme ce semnatarul o putea achiziţiona chiar acolo. Interesantul personaj ţine să facă publice anumite momente din viaţa sa: „Nicolae Teodorovici paroh (în) Caransebeş (din) fevruarie 30, anno 1799 preot în 27 septembrie anno 1794 (de către) Înalt prea osfinţitul episcop, domnul Iosif Ianovici de *Şacabent*"[6]. Peste câţiva ani va primi conducerea şcolii din Caransebeş: „În 1-lea de noemv(rie) 1805 am primit comanda şcoalei Caransebeşului. N. Teodorovici iubi(lirt) par(oh) şi trivial învăţător (în) Caransebeş"[7]. Era vorba deci de o şcoală de nivel destul de important care pregătea cadrele subofiţereşti necesare regimentului grăniceresc. Cu un an înainte fusese la Oradea, important centru cultural românesc, dar nu ştim nici pentru ce şi nici cât a rămas acolo: „N. Teodorovici învăţător Caransebeşului am scris în Oradia Mare, 1804, 25 mart(ie) 1804"[8]. Fusese şi la Bucureşti de unde aduce şi o carte care desigur că nu întâmplător a fost tocmai *Triodul* din 1798 cel care are o prefaţă vizibil ataşată ideologiei Luminilor[9]. Am insistat asupra lui pentru a încerca astfel să reconstituim imaginea unui cititor interesat de *Observaţiile* ... lui Paul Iorgovici poate cea mai modernă apariţie editorială românească din Luminile bănăţene şi nu numai. Semnificativ este faptul că l-am găsit chiar în anul editării dar într-un oraş. Cartea aceasta, depăşindu-şi momentul apariţiei, nu a putut avea o difuzare prea mare dar ea a existat totuşi.

https://biblioteca-digitala.ro

1. Cultivarea limbii românești

Legat nemijlocit de coordonatele generale al *Școlii Ardelene*, fenomen de admirabilă unitate în diversitatea sa, preocuparea pentru limbă, pentru scrierea corectă și rostirea frumoasă, persevorează implicând majoritatea personalităților pe care le-au dat Luminile aici, dar și un tot mai consistent public. Cărțile de acest fel sunt mai penetrante social, de fapt mai accesibile, mai bine înțelese. Interesul vine din nevoia practică a momentului cultural în care „cuvântul scris începe să dea lecții cuvântului rostit"[10]. Acum începe lunga serie de *Gramatici*, *Retorici*. Contribuția Banatului a fost substanțială nu atât în privința numărului de titluri cât a răspândirii lor, a difuzării excelente pe care a știut să și-o organizeze. Se ilustrează astfel atât forța de creație a unei elite intelectuale cât și forța de absorbție a cărților într-un spațiu românesc aparent, geografic, periferic. Inegale ca valoare, aceste prestații, sunt cuprinse într-un program unitar având un larg ecou mai ales în lumea școlară, fără a fi totuși manuale în sensul propriu al cuvântului. Erau cărți ce interesau un public cu mult mai larg decât cel oferit de incinta școlii, un public treaut prin școală dar acum în afara ei.

Constantin Diaconovici Loga vorbește în prefața adresată în *Gramatică*, Buda, 1822, lui Uroș Nestorovici despre „bunul patriei spre folosul neamului și spre fericirea societății omenești", de „lumina patriei și neamului nostru" declarând răspicat că prin această carte voia „să aduc neamului și patriei mele vreun folos". O socotea utilă tuturor: „precum este această carte învețetura limbi și cheia altor învățături"[11].

Pentru a putea spera la o cât mai mare accesibilitate, cărțile trebuiau structurate potrivit unor principii verificate în acest sens și care deveniseră, pentru cititori, obișnuite. Acestea erau cele care stăteau la baza manualului ca tip de carte, a cărții de învățătură care se adresa totuși și celor ce terminaseră școala. Era deja momentul istoric în care cea de-a doua etapă a Luminilor bănățene își trăia finalul după ce formase un public cititor numeros. Lotul acestor cărți va fi nu numai cuprinzător și divers dar și unitar prin convingerea că lucrurile bune, „năravurile bune" trebuiau învățate, însușite, transmise deci în manieră școlară.

Aceste calități au asigurat *Gramaticii* lui C. Diaconovici-Loga un public inegalat de alte cărți de același fel. *Gramatica* era insistent căutată ca o carte de trebuință tuturor. Conștient de această nevoie C. Diaconovici Loga va încredința tiparului una dintre cele mai importante creații ale epocii în domeniu. Va fi imprimată la Buda în 1822[12] și are liste de prenumeranți ceea ce ușurează lucrurile în privința cunoașterii modului cum a fost primită de public. Era de așteptat ca cel mai mare interes să-l aibă școala. Cadrele didactice din Preparandia arădeană au abonat 13 exemplare. La aceeași școală, elevii din cursurile I și II au solicitat, împreună, 97 exemplare. Cereri au venit și din alte părți, de la „tinerimea românească din Gimnaziul școalelor latinești". Acolo se adunaseră 54 de abonați între care un „Teodor Igreț poet absolut". Școala românească trivială din Arad era abonată, pentru dascăli și elevi, cu 12 exemplare între care unul solicitat, caz rar, de o femeie, Elisaveta Macovan. Cartea lui Loga a pătruns în lumea satului bănățean în destul de multe exemplare. Iată care era, în acest sens, situația în localitățile

https://biblioteca-digitala.ro

din părțile Oraviței: Oravița, Ciuchici, Macoviște, Petrilova, Socolariu, Bogodinți, Ciortea, Rusova Veche, Rusova Nouă, Cacova, Nicolinți, Ciclova Vere, Mârcina, Iam, Vrani, Ticfaniul Mare, Ticfaniul Mic, Agadiș, Vraniuț, Jitin, Oravița Montană, Comorâște, Răchitova, Racajdie, Forotic, Secaș, Giurgiova, Gârliște. Totalul prenumerării era de 255 exemplare din care aproximativ 250 în Banat adică 98%. Din acestea școlii arădene îi reveneau 68% iar Directoratului școlar al Caransebeșului 27%. Cartea a stârnit un mare interes fiind socotită una dintre cele mai importante apariții editoriale. În orice caz, Damaschin Bojincă, mulți ani după aceea, pe când era ocupat cu modernizarea învățământului moldav, solicita fratelui său Vasilie, învățătorul din Gârliște, să-i expedieze un exemplar"[13] Este greu de apreciat câte din ele au ajuns în sate pentru că școlile, din Arad de pildă, unde Lorga avea mare popularitate, erau populate cu elevi veniți în mare parte din satele ținutului. Deci acele exemplare erau solicitate și destinate în fond aceleiași lumi rurale. Nu toate aveau să ajungă însă în Banat căci la Arad studiau elevi de pe ambele maluri ale Mureșului. Oricum din situațiile pe care le permit listele de prenumeranți întocmite pentru zone bănățene pt. care nu există dubii, procentul acordat ruralului era în jur de 90%. Alte categorii decât învățătorii și preoții nu lipsesc dar ele rămân neînsemnate.

Fără să fi rămas necunoscută Banatului, *Gramatica daco-română* I. Alexi[14], tipărită la Viena în 1826, nu a reușit să adune decât un surprinzător de mic număr de prenumeranți bănățeni: 13 din 366 ceea ce înseamnă un procent neglijabil, de numai 3,55%. Sunt menționate trei centre de colectare a prenumeranților: Timișoara, Bocșa, Vârșeț. Această lipsă de interes trebuie pusă, desigur, în relație cu timpul scurt de la apariția cărții lui C. Diaconovici Loga dar desigur și cu diferența de calitate.

Oricum este evident că interesul lumii rurale rămâne deschis pentru lucrări filologice cu caracter practic, pentru gramatici și mai puțin pentru alte categorii de scrieri. Diferența între rezonanța pe care au avut-o *Observațiile* ... lui Paul Iorgovici și *Gramatica* lui Loga măsoară acest interes, îl dimensionează și îl explică.

Nu excludem posibilitatea ca în Banat să fi fost solicitate și alte *Gramatici* publicate până atunci, cele ale lui I. Văcărescu (Râmnic, Viena, 1787) și Radu Tempea (Sibiu, 1787) dar ele n-au putut ajunge decât în puține mâini, de cărturari. În orice caz n-am reușit să găsim nici un exemplar provenind dintr-o localitate bănățeană.

Succesul, cel puțin la nivelul difuzării, pe care l-a cunoscut Loga în 1822 n-a mai fost egalat până la mijlocul secolului de nici o altă gramatică, nici măcar de reeditarea lui Eliade care, e adevărat, n-a fost destinată acestei provincii.

Ortografia sau dreapta scrisoare, avându-l ca autor pe aceleași mare dascăl bănățean, Constantin Diaconovici-Loga, tipărită la Buda, în 1818, nu are listă de prenumeranți dar ea s-a bucurat desigur de atenție din partea publicului local. Având și o destinație școlară mărturisită („o pârgă din studiile ce se leagă de catedra mea")[15] ea fusese concepută ca o parte a *Gramatici,* dar până la urmă a fost imprimată separat: „Pentru unele împedecări neputând typări gramatica românească ce o dusesem cu mine la Buda, de a o da la lumină, ca să nu mă întorc acasă deșert, am tras din trânsa numai orthografia și o puseiu sub typ"[16]. O considera

https://biblioteca-digitala.ro

absolut necesară, o condiționare chiar a dezvoltării editoriale românești, a culturii în ansamblul ei: „la care mai vârtos m-am îndemnat văzând cum că pentru lipsa orthografiei, câți scriptori până acum am typărit vreo carte românească, întru atâtea feliuri, după care s-au priceput au luat a scrie, mulți cu destule sminte“[17]. Nu era deci rezervată exclusiv uzului școlar ci unuia cu mult mai larg. A pătruns în spațiul cultural rural pe aceleași canale, stârnind interesul acelorași categorii intelectuale ca și *Gramatica* ce avea să-i urmeze peste patru ani. Deși nu dispuneam de informații privind prenumerarea bănuim cel puțin un statut egal, *Ortografia* era doar o parte a *Gramaticii* pe care, de altfel, în prefața citată, o și anunța. S-au mai păstrat și astăzi exemplare a căror inscripții certifică un interes rural. Peste numai doi ani de la apariție se afla în mâinile unui cititor din câmpia Banatului: „(Această) Orthografie iaste (a lui) Chiril Petrovici (din) satul Sinmiclăș(ul) Mic, 15 dec(embrie) anno 1820/1“[18]. Era (acesta) un om instruit de vreme ce repetă mai jos inscripția în latinește. Lasă astfel o dovadă asupra calității unor intelectuali din lumea satului la sfârșitul celei de-a doua etape a Luminilor bănățene. La Cuvejdia cartea a ajuns prin cumpărare de la Arad: „Ieu am cu(m)părat cu 1 fl. de la Gheorghe Brașovan dat în Arad în 14 noiembrie an(ul) (1)829 în Arad“[19]. Probabil că cel ce a cumpărat era un om al bisericii: „Această ortografie este a lui Vasilie Avram din satul Cuveșdia“ oare ține și el să arate că știa o limbă străină și în orice caz un alt fel de serie, folosind caractere gotice: „Vasile Avram von Guvejdia Klerik“[20]. Girocul, sat lângă Timișoara, deținea și el cartea încă în prima jumătate a veacului al XIX-lea. Posesorul era de astă dată unul atașat școlii: „Ortografia aceasta este a înțeleptului învățător Simion Gruici în Medvet (,) în 4 oct(ombrie) 1836 fiind în slujbă (din) (1)829 ianuarie“[21]. Și peste mulți ani, o însemnare, avea să o arate utilă: „Fost-au această ortografie a înțeleptului învățătoriu Simeon Gruits și acum este a lui Bosiocu Miu pr(eot) docente in Gioroc la... 1861, 8/9...“[22]

Prezența *Lexiconului de la Buda* tipărit în 1825, asupra căruia vom reveni pe parcursul acestui capitol, la Belinț[23] și la Pătaș,[24] arată constantul interes al intelectualității bănățene pentru problemele lingvistice abordate din perspectiva programului național dar și capacitatea mediului rural de a reacționa la astfel de lucrări.

2. Cunoașterea istoriei neamului

Era o altă direcție stabilită de planul național de Luminare. Cultivarea istoriei, alături de cea a limbii, forma de fapt un capitol esențial al programului propriu. Evoluția bănățeană a fost însă, în acest domeniu, mai lentă decât cea ardeleană. Abia în cea de-a treia etapă a Luminilor ea va fi, prin Damaschin Bojincă mai ales, pusă în centrul atenției. Nu este vorba de o absență nici până în acel moment dar în bună măsură istoria a rămas să fie copiată în manuscrise care nu puteau avea circulația, forța de influențare a tiparului. Banatul va recepta însă cu mult interes ceea ce au publicat ardelenii. Pe de altă parte interesul a fost sporit și de broșurile de popularizare despre extraordinarele evenimente

https://biblioteca-digitala.ro

din epoca napoleoniană care pot fi socotite pe drept cuvânt lucrări de istorie contemporană exprimând însă un punct de vedere subiectiv, cel oficial.

Lecturile istorice semnalate înainte de 1770 trebuie puse în legătură cu interesul pentru identificarea pozițiilor românești în cadrul privilegiilor ilire dar fără îndoială și cu sentimentul unei populații interesată de propriul trecut. Este cert că, în copii manuscrise, creațiile istoriografice ale veacului al XVII-lea au fost cunoscute Banatului. Între izvoarele *Cronicii Banatului* de Nicolae Stoica de Hațeg, specialiștii au depistat cronici muntene și cronografe[25].

A fost descoperit un manuscris care cuprinde în primele sale 36 de file un fragment din *Istoria Țării Românești*. Perioada inclusă voluminosului manuscris este cuprinsă între 1593 și 1602 adică tocmai cea dedicată lui Mihai Viteazul. Restul este o copie a *Cronicii lui Radu Lupescu* (1627—1724)[26]. Provine de la Caransebeș unde (în mediul orășenesc deci) a stârnit interes dar scurta însemnare rămasă nu lămurește nimic în legătură cu locul și data la care s-a făcut copierea „Scris-am eu, Gheorghe Constandinovici din Caransebeș, 1779, m-ța mai, d-ni 20". Probabil că acel Gheorghe Constandinovici era doar deținător nu și copist[27].

Aceluiași gen cronicăresc aparține un alt manuscris, de la Mehadia, care a putut sta la îndemână și lui Nicolae Stoica de Hațeg. Aparținea unuia din dascălii săi și cuprindea, între altele, o copie a *Cronicii Slovenilor* de Ghe. Brancovici, cărturarul sârb implicat în importante momente ale istoriei românești[28]. Copistul este, foarte probabil, Alexiovici care semna pe filele lui! „Aceste pilde le-am scos din Miniat, scrise pe scurt când am fost dascăl la Mehadia, la anul 1766, martie 20, Antonie Alesiovici". Cum textul cronicii apare la câteva zeci de pagini mai încolo e cert că el a fost copiat cândva după această dată. Regionalismele semnalate de editor[29] ne fac să susținem că și modelul avea o proveniență locală. Cronica lui Stoica știe un funcționar din Graniță care purta numele de Alesiovici[30]. Era vorba, desigur, de fiul celui care deținuse mai întâi manuscrisul. Nepublicate au rămas, până în secolul nostru, și însemnările de călătorie în Rusia a preotului bănățean Mihai Popovici[31]. Informațiile sale cuprind importante referiri la istoria acestui uriaș și agresiv stat vecin. Are meritul, acest text, de a aduce o notă de diversitate în contextul destul de uniform al lecturilor istorice. Aprecierile sale în legătură cu problema „unirii" evidențierea solidarității ortodoxe, sublinierea unor mai vechi legături între români fac ca însemnările să nu constituie un exemplu de neutralism politic. Prin Stoica de Hațeg se trece în mod deslușit la istoriografia iluministă. Scrierile sale vor cunoaște soarta atâtor altor opere de valoare care au rămas în manuscris. Firește, între toate, cea mai mare importanță o are *Cronica Banatului*, lucrare de excepție prin bogăția și varietatea izvoarelor dar și prin abundența informațiilor privitoare la istoria locală integrată istoriei țării și a continentului. Istoria Banatului este, în viziunea lui Stoica, o variantă locală a istoriei românilor. Integrarea fenomenului local în context național nu este decât exteriorizarea convingerii asupra unității românești dintru începuturi. Alături de alte temeiuri ale unității românești, argumentul istoric i se pare lui Stoica decisiv și deci el justifică scrierea, în acest fel, a Cronicii. Unitatea este dată chiar de origine și, sugestiv, apelează la imaginea vechii Dacii. Deși mărturisește în teorie crezul oficial, în faptă

https://biblioteca-digitala.ro

ideologia scrierii sale nu are prea multe puncte de contact cu cea promovată de stăpânirea străină[32]. Stoica se aliniază în chip evident programului istoriografic formulat şi susţinut de Şcoala Ardeleană. Influenţa lui Petru Maior este, mai ales, clară nu atât în ce priveşte informaţia cât în concepţie şi, oarecum, în metodă. De altfel *Istoria* lui Maior este prezentă în *Cronică* unde pe câteva file sau copiat texte din ea şi din *Dizertaţie pentru literatura cea veche a românilor*[33]. Important este faptul că deşi rămasă în manuscris, *Cronica* a putut fi totuşi cunoscută de contemporani. Era, de altfel, destinată mai ales şcolarilor, unui public tânăr. În *Cuvântul întâiu* Stoica mărturisea scopul, destinaţia dată a scrierii sale: „Împăraţii în lume au fost reale şi bune, ţine minte şcolarilor a spune"[34]. Tot aşa în încheierea *Intrării:* „La această istorică scriu într-o noo lună, dar încă pentru şcolarii rumâneşti poate fi bună"[35]. De altfel motivul pentru care a pornit la scrierea sa a fost tocmai lipsa unor cărţi româneşti care să consemneze evenimentele legate de războiul din 1788—1792 şi începutul Graniţei militare[36]. Dorea o carte accesibilă publicului românesc, prilej de a expune un punct de vedere autohton asupra acestor importante evenimente internaţionale. A purces la treabă îndemnat de muzele câştigate şi ele de ideea unei cărţi româneşti: „Ehu-ihu-hu, ne-au strigat, ce cu flori nemţeşti, serbeşti te-ai depărtat? Cu lege de la protopopu şi ţin-te de Banat! Strânge trecute, dar caută frumoase, împupite, ca după moarte să te ţină minte! Adună chite rudiţi, vârste, treăme şi mânzală, că tocmai s-ar afla dacă dai bătealâ"[73]. A mai scris şi alte cărţi de istorie[38] dar ele erau de fapt solicitate de autorităţi civile şi ecleziastice care doreau să cunoască ţinutul şi trecutul său. Acces la public se pare că a mai avut o carte, pierdută astăzi, *Viaţa lui Alexandru cel Mare,* în realitate o traducere rezumată după Curtius Rufus. Stoica asigură însă (semnificativă atitudine!) că nu era vorba de *Alexandria* cunoscută din vechime satelor ci de întâmplările adevărate ale lui Alexandru Macedon personaj real care a lăsat urme chiar şi în părţile noastre: „Având eu cules de bani vechi între carii de-ai lui Alexandru Machedon, în anu trecut eu, istoria lui, nu cea fabuloasă, tipărită, ci pentru voi acuma întâi rumâneşte în scurt din Curţiu am scos-o"[39]. Era importantă anularea imaginii unui Alexandru „năzdrăvan" şi punerea lui în lumina adevărului istoric într-un vădit efort de influenţare spre modernitate a mentalităţii contemporanilor: „Mai ales să ştiţi că n-au fost năzdrăvan, ci om muritoriu, ca şi noi"[40].

Cauza acestui apel la istorie este deci multiplu motivată dar, în primul rând, istoria este argument şi instrument pentru realizarea programului naţional de luminare. Ponderea istoriei în lectura vremii este tot mai mare iar şirul lucrărilor de acest fel tot mai lung. Se constată o mare diversitate a subiectului abordat: de la antichitate la contemporaneitate, de la istoria politică la cea a instituţiei ecleziastice şi a limbii, de la istoria locală la cea universală. Toate sunt subordonate însă idealului naţional. Calitativ diversitatea se menţine de la simple înşiruiri de fapte istorice în meniera medievală a analelor până la scrierile de popularizare ale unui Stoica de Haţeg şi până la cele cenzurate sever de rigoarea ştiinţifică ale lui Damaschin Bojincă sau Eftimie Murgu. De fapt programul istoriografic formulat de Petru Maior va fi preluat într-o manieră creatoare, dezvoltat şi susţinut de bănăţeni. Cărţile de istorie ale lui Maior au avut un mare ecou în Banat. După implicarea bănăţenilor în polemicile deschise de el şi în reeditarea scrierilor sale s-ar părea că receptarea

https://biblioteca-digitala.ro

cea mai puternică în aceste părți s-a produs. *Istoria* . . . a fost cartea care, până la Bojincă, a dominat conștiința istorică locală. În orice caz efectele, urmele ei au fost adânci în satele românești dintre Mureș și Dunăre. Trebuie să sesizăm totuși faptul că exegeții săi s-au bucurat și ei de multă atenție. În biblioteca învățătorului bănățean, Ioan Hațeg, era inventariată spre mijlocul veacului al XIX-lea și broșura lui Th. Aaron, *Scurt apendice la Istoria lui Petru Maior*, Buda, 1828[41]. Nu putem să nu remarcăm faptul că fusese tipărită tocmai în anul în care apare versiunea română a cărții lui Bojincă, *Răspunderea dezgustătoare la cârtirea cea din Halle*. Lipsită și ea de lista prenumeranților nu dispunem de date atât de bogate încât să permită statistici. Nu avem însă nici motiv să credem că difuzarea ei a ocolit tocmai Banatul. Exemplele cunoscute indică, toate, că un autor conta enorm pe locul nașterii. Toate cărțile bănățenilor la care s-au publicat abonații, fără excepție, indică acest lucru. De altfel Bojincă folosește nume specifice locului, înțelese în semnificația lor numai de bănățeni („. . . cel de cârtitoriului din Hale mai puternic decât Iorgovan . . .")[42]. Citează izvoare istorice care privesc în exclusivitate Banatul așa ca Istoria lui Francesco Griselini („Eu viețuiesc într-o țară (adică Banat unde mă cunoscui ca una nație, a căruia limbă apriat arată cum că sunt dânșii fii plantei romane . . .")[43]. Aceste tendințe de localizare se vor accentua în lucrările ulterioare. Spiritul lui Maior poate fi identificat în scrierile lui Bojincă și Murgu, ei înșiși declarându-se discipoli ai acestuia, angajându-se în apărarea operei sale în fața atâtor „cârtitori". Interesul pentru literatura istorică nu izvorăște numai din simpla, firească curiozitate pentru faptele memorabile ci mai ales din valoarea politică a acestor scrieri. Dovada acestui interes sunt listele de prenumeranți de la sfârșitul tipăriturilor. De pildă *Descoperirea Americii* a lui I. H. Kampe, I. Buda, 1816"[44] nu a trecut neobservată în Banat, dar numărul celor interesați s-o cumpere — cel puțin în forma abonamentului — este aproape neglijabil. Din 471 abonamente Banatului îi aparțineau numai 3,18% ceea ce înseamnă doar 15 exemplare adunate de două centre, Lugoj și Timișoara. La 1824, *Istoria Universală*, I. Buda, 1824[45], a lui Pavel Kenghelaț a avut mult mai mare succes în Banat. La adunarea abonamentelor au activat 12 centre reușind să strângă 260 din cele 474 câte erau de toate. Procentul Banatului ajunge astfel la 54,85% dar dacă adăugăm și abonamentele Aradului (100) cifra crește la un nivel cu totul excepțional, 75,95%! După Arad urmează Oravița (47), Lugoj (38), Ciacova (35), Făget (33). Din acest număr mare doar câteva exemplare am mai reușit să recuperăm. Unul a fost folositor lui Nicolae Ianoșăl preot lângă Caransebeș notat și între prenumeranți[46], altul era deja moștenire în anul 1848 într-o localitate din aceleași părți „Am skriszi ieu, Wikentie Sfaer în cartea aceasta ka se știe tot omu care o ceti in ija ke este a me de la tata meu udete din anu(l) (1)848 la mine, Sfaer Wikentie"[47]. Emilian Micu înstrăina la Galați un exemplar care în 1846 aparținuse învățătorului Ambrozie Jurma din Bata[48].

Damaschin Bojincă este autorul care prin *Anticile Romanilor*, I. Buda, 1832 a cunoscut cel mai mare succes de public. În lista de prenumeranți domină învățătorii și preoții dar nu lipsesc funcționarii, negustorii, meseriașii, ofițeri și subofițeri din regimentul grăniceresc. Pentru a se difuza au fost organizate nu mai puțin de 17 centre. Din 504 abonamente erau din Banat la care se mai adăugau alte 29 ale Aradului (un procent de 5,75%). Ținutul de la sud de Mureș solicitase așadar 48,01%

https://biblioteca-digitala.ro

din totalul abonamentelor. Cel mai mare număr l-a difuzat centrul lugojean (118) urmat de Lipova (26), Comloș (24) și Timișoara (21).

Cam tot atunci lumea satului românesc din Banat începe să manifeste mai multă preocupare atât pentru situația individului cât și a colectivității, pentru frământările unei lumi în schimbare. Interesul pentru evenimentele internaționale apare tot mai limpede ca și aspectul politic pe care îl capătă. Războaiele cu Franța vor prilejui unui număr neobișnuit de mare de români bănățeni contactul nemijlocit cu realitățile europene. Mii de grăniceri au fost purtați de-a lungul și de-a latul unui continent în fierbere. Aceste peregrinări vor avea importante consecințe în ceea ce privește cristalizarea unei conștiințe politice. Ecoul pe care evenimentele din Franța l-au stârnit a fost atât de puternic încât autoritățile s-au văzut silite să ia măsuri încercând în fel și chip să combată propaganda revoluționară. Protocoalele de circulare din perioada respectivă sunt pline de ordonanțe emise de autorități civile și militare prin care se căuta o contracarare, o minimalizare a efectelor acesteia. Francezii apar în culori sumbre. Sunt învinovățiți de lucruri pe care nu le-au făptuit și de intenții pe care nu le aveau. Sunt jefuitori, încalcă legi, svârșesc toate nelegiuirile posibile. Și totuși autoritățile se văd nevoite să recunoască anumite aspecte referitoare la existența unei opoziții tacite dar ferme de care se izbea în comunitățile românești. Războaiele lungi și istovitoare nu aveau nici o popularitate. S-a încercat prezentarea campaniilor ca niște războaie de eliberare. În vechime — spun circularele — nimeni nu i-a silit pe români să „oștească" și totuși s-au luptat vitejește. Lucrul stă scris prin istorii! Atunci de unde pasivitatea din acest război? Cutare preot din Târnova înregistrează tineri recruți ca slugi scutindu-i deci de încorporare. Pedeapsa aceluia a fost popularizată cu grijă dar fără efect. Noile idei au prins rădăcini puternice. Gândul va trece uneori în faptă. La Crucița va izbucni o răscoală româno-sârbă sub influență franceză[49]. Contactul cel mai direct se realiza prin soldați, miile de soldați trimiși pe front. Nu lipsea nici martorul ocular la decapitarea lui Ludovic al XVI-lea, Paul Iorgovici. Trebuie menționată și densa rețea de lagăre pentru prizonierii bănățeni care a cuprins Banatul acelor ani[50]. Măsurile deci de contracarare erau justificate. Circula, pusă la îndemâna chiar de autorități, o întreagă literatură despre francezi, Franța, Napoleon. Marea lor majoritate erau traduceri după broșuri austriece sau rusești. Tonul nu era departe de cel al circularelor. Și totuși ele au fost în măsură să dea informații adeseori amănunțite despre evenimentele internaționale. Completate cu alte surse, aceste cărți au reușit să intereseze un public numeros. Mici ca dimensiuni, imprimate în tiraje mari, având prețuri accesibile, ele au pătruns peste tot. Nu dispunem de liste de prenumeranți dar difuzarea oficială a determinat desigur o circulație intensă. Între mulțimea apărută remarcăm: *Întâmplările războiului franțozilor*, Buda, 1814[51], *Trista întâmplare a cetății Dresda*[52], Buda, 1814, *Napoleon Bonaparte, ce au fost și ce este*, Buda, 1815[53] etc. Același interes a determinat audiența deosebită a cărții lui I. D. Rumpf, *Arătarea stăpânirii și caracterului lui Alexandru I*, Buda, 1815[54]. Informațiile despre unul din conducătorii coaliției antinapoleoniene era de natură să intereseze dar românii aveau și un motiv aparte: pacea de la București (1812) și prevederile ei cu privire la Basarabia. Este semnificativ numărul mare de abonați de pe tot cuprinsul țării, aproape 1 400. Dintre aceștia, 200 proveneau din Banat, colectați în trei centre: Timișoara (55), Caransebeș (90),

https://biblioteca-digitala.ro

Lugoj (54). Procentul vorbind erau achiziționate 14,25% din totalul exemplarelor prenumerate.

Dimensiunea politicului este dată și de atenția cu care erau urmărite evenimentele internaționale. Categoria de izvoare istorice care poate oferi o dimensiune relevantă a acestui interes este cea a însemnărilor pe cărți.

Fără a putea fi deplin integrate genului istoric, aceste titluri, la care ne-am referit mai sus, nici nu îi pot fi excluse. În orice caz așa trebuie să fi fost privite la câțiva ani de la apariție când extraordinarele evenimente aparțineau deja trecutului. Bucurându-se de interes, căutate și citite, cărțile de istorie nu dominau totuși gustul local. Altul era genul cel mai apreciat, cel puțin dacă luăm în considerare mesajul statisticilor.

3. Știință, filozofie, pedagogie, morală

O analiză amănunțită asupra listelor de prenumeranți la 39 de cărți între anii 1815—1853[55] relevă faptul că Banatul a fost provincia mai interesată (și această atitudine a rămas constantă) de cărțile științifice (35% din total) și de cele filozofice, pedagogie, morală (38% din total). Aceste procente o situează înaintea altor provincii românești mai mari și deci mai populate, ca Transilvania sau Muntenia. Privite din această perspectivă cifrele devin relevante.

Literatura științifică era înțeleasă ca ținând de educația fundamentată a veacului Luminilor. Așa, de pildă, poate fi privită producția librară ce vehicula o destul de bogată literatură medicală.

Cărțile integrate acestui gen încep cu dimensiunile unor mici broșuri pentru a ajunge, la nivelul unor importante contribuții științifice chiar dacă nu-și pierde publicul larg. Se constată și efortul de a se crea o terminologie specifică. Cărțile lui Paul Vasici se înscriu între cele preocupate de cunoașterea omului în complexitatea sa făcând pași importanți spre „explicația fiziologică și filozofică a cunoașterii, gândirii, memoriei din perspectiva psihologică-anatomistă"[56]. Nicolae Stoica, când cu un ton de convingere, când cu amenințări, pleda insistent pentru respectarea normelor de igienă, a necesității vaccinului antivariolic într-o vreme de frecvente epidemii. În acest scop, prin 1804, trimitea pe sate două broșuri, se pare încă necunoscute Bibliografiei vechi românești: „Încă și alți oameni și fămei cuminte să să sfătuiască a învăța a le oculi, să poruncește și acei prunci fără de moarte și fără pagubă, curat să vor tămădui. Ați auzit că la carii s-au oculit, au prin dohtori s-au scăpat. Deci și noi românii văzând cum fac alții și nu le mor gloatele de bube, acelora să urmăm și noi"[57].

Peste un sfert de veac cărțile de evident nivel științific ale lui Paul Vasici vor cunoaște și ele o mare căutare certificându-se astfel existența unui public numeros pregătit să le înțeleagă. Din fericire în acest caz dispunem și de listele de prenumeranți. La distanță de numai un an tipografia din Buda a dat la iveală două cărți cu semnătura lui, respectiv *Antropologia* în 1830 și *Dietetica*, în 1831. Prima număra 939 abonați între care 459 din Banat. Este adevărat că între ei, 118 proveneau din școlile arădene. Ținutului dintre Mureș și Dunăre îi revenea, procentual, jumătate din tot ce s-a abonat (48,88%). Și cu această ocazie se disting centre devenite tradiționale: Arad (118), Lugoj (74), Lipova (87), Timi-

https://biblioteca-digitala.ro

șoara (37), Făget (30), Caransebeș (24). Relevant poate fi și numărul, localităților, orașe și sate, care au achiziționat cartea, 124! Profesorul Alexandru Gavra cerea nu mai puțin de 25 exemplare, evident pentru a le transmite la rândul său altora, ca și Ioan Thomici din Caransebeș care solicita numai 6 exemplare.

Abonamentele la *Dietetică* a fost cu mult mai puține. Totalul se ridica doar la 104 între care 88 colectate în centre bănățene (84%). Lipova era în frunte cu 47 exemplare urmată de Vârșeț cu 20 și Comloș (15) la care se mai adaugă Semlacul și Pecica.

Cărțile de Pedagogie și metodică asupra cărora am insistat la locul potrivit sunt des și în tiraje tot mai mari editate. Exemplul cel mai bun rămâne *Pedagogia și Methodica,* Buda, 1818 despre care aici nu vom da decât câteva cifre privind strict interesul bănățenilor, legat de dimensiunile difuzării deci. Din totalul de 974 abonați câți s-au adunat pe întregul cuprins românesc, 543 erau bănățeni ceea ce, exprimat în procente, înseamnă mai mult de jumătate: 55,7%. Au funcționat 21 de centre de colectare a prenumeranților. Se disting iarăși Caransebeșul (199), Timișoara (93), Lugoj (56).

Generațiilor tinere dar nu numai lor li se adresează un gen prețuit cu deosebire în Banat — cărțile de comportament. Epoca de cristalizare a crezului național impune o mai mare diversitate acestui gen. Pe de altă parte, conținutul este, în fapt, orientat spre ideea fundamentală a libertății atât în plan național cât și social. Scopul era formarea unor oameni capabili de acțiune în ambele direcții. Rămâne importantă, în acest sens, contribuția lui Nicolae Horga-Popovici cu a sa *Oglinda arătată omului înțelept*[58], Buda, 1807. Nu dispunem de documente care să ateste cât anume din tirajul ei a pătruns în Banat dar este firesc să bănuim că o bună parte a fost dirijată de autor în părțile sale, spre Valea Mureșului. Chiar și exemplarul deținut de Biblioteca Academiei Române provine din acest spațiu El aparținu-se unui învățător, Chiril Petrovici de la școala din Sînmiclăușul Mic[59]. Desigur, la Galați a ajuns trimis de Emilian Micu cel care a înstrăinat din ținut mari cantități de carte. Între bănățenii care s-au ilustrat în acest gen cultivat atât de intens și atât de potrivit gustului vremii, un loc aparte îl ocupă I. Teodorovici-Nica interesantele *Moralnice sentențiii,* Buda, 1813[60] mărturisite ca traduceri chiar în fila de titlu. Remarcabil este cuvântul către cititori unde-și declară intenția de a participa la constituirea unui fond de cărți moralnice destinate în primul rând tineretului, cărțile bisericești nemaiputând satisface nevoile prezentului. Erau necesare cărți „din care să poată tinerimea trage vreun folos, afară de cărțile bisericești". Dovedind o cunoaștere deplină a listei de titluri românești în domeniu îi citează pe Iorgovici, Grigore Obradovici și Dimitrie Țichindeal. Primii doi au renunțat însă la scris. Despre Pavel Iorgovici „învățatul răposat" știa că odinioară „au fost început (...) cărticelele a alcătui și în typ a le da" dar mai apoi „văzând el că nevoința lui puțin se prețuiește, încă în loc de la unii mai multă defăimare au căpătat, mai încolo a se sărgui au încetat". Aluzia la pătimirile suportate din partea autorităților este mai mult decât străvezie. Despre cele întâmplate cu Țichindeal nu știe nimic, tăcerea lui îl nedumirește: „el au încetat, nu știu pentru ce". Oricum, părerea sa este că „nici unul dintră aceștia doi bine nu au făcut, că au încetat de a mai lucra pentru neam". Cât despre sine: „cărticica aceasta, întâiul rod al ostenelelor mele, nu are alt scop, fără numai a mângâia neamul mieu iubit". Spre domeniul

https://biblioteca-digitala.ro

abordat de Teodorovici-Nica sunt atrase categorii interesate în susținerea acestui program preocupat de probleme ca atitudinea față de muncă și comportamentul în societate. *Îndreptările moralicești tinerilor foarte folositoare*, Buda, 1813 a circulat coligată cu *Arătarea despre starea shoalelor românești*, Buda, 1813, carte semnată[61]. Comitatul Torontal cerea la 23 ianuarie 1815 confiscarea acestei cărți care fusese dată la tipar fără viza cenzurii[62]. De fapt este vorba de traducerea și prelucrarea operei lui Erasmus *Civilitas morum pucrilium*. După opinia lui Al. Duțu, Dimitrie Țichindeal a purces de la „o prelucrare probabil sud-est europeană a originalului"[63]. Certă este influența pe care bănățeanul a avut-o asupra lui Anton Pann[64].

Ioan Tincovici, bănățean și el, contribuie la îmbogățirea listei cărților cu conținut moralizator și de comportament asupra cărora a insistat deja în alt loc, atunci când ne-am referit la cărțile școlii.

Dimitrie Țichindeal este cel mai prolific autor în domeniul. *Sfaturile a înțelejerii cei sănătoase*. Buda, 1802 și *Filosofești și politicești prin fabule moralnice învățături*, Buda, 1814, ambele „recompuse" după Dositei Obradovici, vor întregi în mod substanțial șirul cărților circumscrise acestui gen. El dovedește o mare preocupare nu numai pentru conținutul de idei oferit spre lectură dar, în scopul asigurării unui acces mai larg, a cultivat o formă veche, tradițională și tocmai de acea ușor acceptată, fabula. De altfel, aceeași grijă, asupra căreia am insistat ori de câte ori am avut prilejul, va face, la un moment dat, ca autorii cărților de comportament să preia, să mențină mai bine-zis, forma veche a „florilegiilor"[65] ceea ce le-a ușurat mult circulația rurală. În orice caz *Fabulele* lui Țichindeal au reușit să se răspândească cu mare repeziciune în satele și orașele Banatului. În toamna lui 1814 și în anul următor dosarul confiscării acestei cărți remarcă faptul că a fost difuzată cu precădere prin școală. Țichindeal era acuzat că și-a folosit cartea ca obiect de studiu la Preparandia din Arad. Învățătorii și elevii sunt desemnați ca difuzori ai ei[66]. Nu este surprinzător faptul că până la noi au ajuns puține exemplare (dar în schimb din tot Banatul!) Dimitrie Cioloca din Caransebeș deținea câteva exemplare adunate toate din satele vecine[67]. Unul este acum la Biblioteca Județului Caraș-Severin din Reșița. Emilian Micu avea și el de vânzare o astfel de carte și tot de la el a ajuns la Galați un exemplar care mai înainte fusese al lui Ambrozie Jurma din Bata[68].

Cărțile acestea erau redactate de la bun început cu intenția de a câștiga un public cât mai larg. Numai așa puteau să-și împlinească menirea. Nici o categorie a publicului nu era neglijată. Așa se face că tocmai acum și tocmai în aceste părți este scrisă o primă carte destinată femeilor, *Sfatul maicii către preaiubita românească și sârbească tinerime*[69]. Era un lucru cu totul nou, nemaiîntâlnit până atunci.

Caransebeșeanul I. Tomici s-a alăturat listei lungi de autori și traducători bănățeni preocupați de acest gen. În afara cărților pe care a reușit să le tipărească și la care ne-am referit, preocuparea pentru scrierile moralizatoare s-a manifestat și în articolele publicate în periodice. În anul 1838 a avut o intensă colaborare la *Foaia pentru minte, inimă și literatură* unde publică câteva fabule în proză însoțite de lungi și cam greoaie dezbateri, sfaturi, învățături[70].

Cel care va da acestui domeniu opera de cel mai mare răsunet în epocă, și nu numai în Banat, a fost Damaschin Bojincă prin *Diregătoriul*

https://biblioteca-digitala.ro

bunei creștere, Buda, 1830. Referiri la această carte care a făcut vogă în epocă am făcut în capitolul precedent așa încât aici ne vom rezuma doar la anumite date care încearcă să reconstituie, cantitativ, difuzarea bănățeană. Singură această provincie românească a absorbit o treime din totalul exemplarelor prenumerate. Din cele 984, 337 au fost abonate în localități dintre Mureș și Dunăre ceea ce înseamnă 34,2%. Un număr de 15 centre s-au preocupat să adune abonamente care confirmă poziția activă a Caransebeșului, Lugojului și Timișorii. Situația, pe centre, raportată la totalul tirajului abonat și la cel „bănățean" este următoarea:

Caransebeș	120 abonamente	35,60% Banat	12,19% din total
Lipova	72 abonamente	21,36% Banat	7,31% din total
Lugoj	44 abonamente	13,05% Banat	4,47% din total
Timișoara	34 abonamente	10,08% Banat	3,45% din total

Cartea a fost solicitată, comparativ, în principate:
Țara Românească: 128 exemplare 13% din total
Moldova 93 exemplare 9,45% din total.

Doar jumătate din numărul abonaților câștigați de cartea lui Bojincă, a reușit să adune o traducere după I. H. Kampe, *Teofon sau iscusitul sfătuitoriu pentru neiscusita tinerime*, Buda, 1833. Numărul total de exemplare prenumerate a ajuns la 411. Banatul a prenumerat 213 ceea ce reprezintă 51,82% confirmând încă o dată predilecția sa pentru acest gen de carte. Caransebeșul, între centrele de colectare, se remarcă și cu acest prilej. Orașul singur avea 38 de abonați iar satele regimentului românesc alți 82 ceea ce, raportat la cantitatea cerută pentru întregul Banat înseamnă 56,33%. Raportat la totalul tirajului prenumerat acest procentaj deși este mai scăzut, rămâne totuși impresionant: 29,19%. În total bănățenii s-au putut adresa pentru a se prenumera la 14 centre.

Chiar și aceste puține titluri care beneficiază de liste de prenumeranți sunt în măsură să releve interesul cu totul special al bănățenilor pentru cărțile moralnice.

4. Literatura economică

Componentă importantă a programului de luminare, literaturii economice i s-a acordat atenție deosebită. Era vehiculată, la început, prin circularele citite în toate satele. Ele nu pot fi ocolite atunci când se purcede la o istorie economică a Banatului. Ordonanțele tipărite, manualele, broșurile de popularizare au fost și ele importante mijloace de vehiculare a noilor ideii în domeniu. Sprijinită oficial, difuzarea a fost cuprinzătoare. Era genul de literatură destinat de la bun început categoriilor productive, țărănimii în mod deosebit. Nicolae Stoica de Hațeg a fost unul dintre cei mai activi în difuzarea sfaturilor agricole, în modernizarea agriculturii din părțile de sud ale Banatului. Circularele semnate sau doar transmise și comentate de el reușeau ceea ce nu puteau reuși cărțile tipărite: să fie prezente în fiecare sat. El ajunge să dea sfaturi gospodărești chiar și în pastorale: „... la tot lucru(l) pământului care

https://biblioteca-digitala.ro

din care mai bărbat să îndemne (...) vite, aveți, trageți gunoi, butucul iarna pre locuri pre vini în grădini grău, bucate sămnați. Mulți din ei au văzut, au auzit cum lucră nemții, franțujii, italianii, ungurii și sârbii; grădinile să-și dreagă nu numai vițe ci și legumi, păsui, mazăre, ceapă, ai salată, varză cheală, crumperi, morcovi, napi, pătrunjăi, crăstăveți, piparcă de tot felu(l) de ferturi să aibă. Gloatele noaptea să doarmă, că lenea e sărăcie; care nu e de școală, cum să ia neaua, cu sapa la țelină la pământ nou de linte, de in, de cânepă, să sape!"[71]. Programul economic condiționează acceptarea în familie europeană a popoarelor. Este și o chestiune de mândrie națională, un mijloc de afirmare românească: „Și așa când vom avea de toate vom fi gazde și frați cu alte nații luminate și bărbate"[72].

În primul deceniu al veacului al XIX-lea, 1807, ieșea la Buda una dintre cele mai importante cărți de economie, *Carte de mână către bine orânduita economie*, de Grigore Obradovici[73]. Autorul era director școlar și deci trebuia să includă în proiectele sale editoriale această instituție. Dascălul răzbate evident în construcția de manual, în îndemnurile repetate, în insistența pentru învățătură. Este vizibilă și grija pentru difuzare nu atât a cărților cât a ideilor ei chiar și printre cei care fie că nu știau să citească fie că nu reușiseră să o procure. Acest lucru se putea face numai prin lectură publică urmată de o discuție despre cele citite. Subiectele de discuție pot fi multe: „... cum veți direge și îngrășa câmpurile voastre, cum veți abate vreo apă care vă îneacă câmpurile și casele; cum veți zidi și după care formă veți face casele voastre ca să fie mai vederoase și sănătății mai pașnice; cum veți îndrepta și curăți ulițele și avliile voastre; cum veți trage șanțuri pre dinaintea caselor lor voastre și veți umple cu prund și cu nisip ulițele și drumurile voastre; cum veți sădi pre dinaintea caselor voastre duzi și cum vor învăța femeile și fetele voastre a ține viermi care fac mătasea și cu dânsa vor îmbunătăți pânzele și țesăturile lor, cum veți săca bălțile (...) și cum veți îmbunătăți toate economia casei voastre"[74]. Superstițiile, lenea, neștiința sunt supuse unui aspru rechizitoriu. Simpla tradiție nejustificată de rațiune este respinsă: „Lăsați-vă oamenilor de vorbe slabe și scunde care aveți obicei de ziceți: „Așa au trăit bătrânii noștri, așa vom trăi și noi" căci acestea sunt vorbe ale oamenilor proști, întunecați la minte, celor sălbateci, varvari, celor lenoși și acelor ce tot ce pute le amiroasă". Cartea a fost desigur difuzată în părțile în care autorul avea un binemeritat prestigiu. Un exemplar păstrat astăzi provine de la Lugoj și un altul de la Cliciova[75].

Deși nu beneficiau de multiplicarea prin tipar, așa ca în cazul citat mai sus, intervențiile lui Nicolae Stoica în sensul popularizării literaturii economice, aveau totuși o mare forță de penetrare ajungând, ca circulare citite în public, la cunoștința tuturor. Cu puțin timp înainte ca I. Tomici să dea o lucrare specială în sericicultură, Stoica era preocupat de extinderea creșterii viermilor de mătase: „Știut este că în toate companiile câte o grădină mare de plantajă de dude, iagozi împlântați și mari crescuți sînt, de unde să cereți și preoții, diaconii, învățătorii să împlântați la bisărică și în curți și înaintea caselor voastre, că eu încă la întâia porunce în curtea bisăricii și într-a mea și înaintea casii am pus și am, deci toți cu pilda voastră pre toți povățuiți"[76]. De altfel, recomandând o carte de educație, Stoica atrăgea atenția în mod special asupra faptului că cititorul va găsi în ea sfaturi practice în domeniul economic: „În

https://biblioteca-digitala.ro

câmp sau pe granițe, gazda căşii pământele coltivește, gunoiește, îmbunește, domesticește, vite crește. Așa să tâlcuiește din Pedagogie adecă Metodică . . ."[77]. Carasebeșanul Tomici, așa cum am arătat în capitolul precedent, se înscrie între cei preocupați de subiect. Va traduce și va prelucra două cărți care au circulat coligat: *Cultura bombitelor* și *Cultura albinelor*, Buda, 1823. Am arătat că ele s-au difuzat pe canale școlare. Doar câteva exemplare au reușit să ajungă până astăzi în biblioteci și muzee. Biblioteca „V. A. Urechie" are unul primit de la E. Micu. Aparținuse, ca atâtea altele, lui Ambrojie Jurma din Bata după ce trecuse pe la un Iohaniu Munteanu din Lipova[78]. La Arad se păstrează unul donat în 1840 bibliotecii preparandiale: „Pro parte Bibliotheca Instituti percepi librum hune Aradini din 25 a. Ian. 1840. Petricius Popazsku Theologia profesor"[79]. O altă însemnare ne lămurește cine era donatorul: „Această carte am căpătat-o de cinste de la adevăratul mult stimat Ioan Tomici nepotul fostului protoprezvitor al Caransebeșului".

Calendarele și manualele au vehiculat și ele în mod deosebit acest gen. Programa școlară mai ales acorda o mare importanță formării unor deprinderi practice.

5. Cărțile ardelenilor în Banat

Deși s-au păstrat puține exemplare există dovezi că ele au avut un prestigiu deosebit, că s-au bucurat, în Banat, de mare căutare. Șincai, Clain, dar mai ales Maior au influențat într-o măsură apreciabilă programul de luminare formulat în Banat. Datorită unor împrejurări asupra cărora am stăruit în alt loc, bănățenii au avut un rol important în producția tipo-editorială atât în ceea ce privește numărul de titluri, diversitatea domeniilor cât și numărul de exemplare achiziționate dar mișcarea culturală românească din această provincie deși dezvoltă un evident specific rămâne, esențialmente, o componentă a Școlii Ardelene[80]. Cărțile corifeilor au intrat în bibliotecile de aici (exemplul lui Nicolae Stoica este poate cel mai relevant) și în întregul ținut s-au difuzat prin grija unor oameni ai locului cărțile lui Molnar, Maior etc. Enumerând „românii (. . .) foarte învăpăiați, afară de cei bătrâni, din vechime . . .", Stoica înșiră de fapt pe cei mai importanți reprezentanți ai Școlii Ardelene: „La tipografia în Buda învățat rumân, părintele Semoil Clain, revizoru a cărților. Biblia întreagă o tipări. Jincai revizoru, învățat istoric. Ioan de Molnar, crăesc doctor de ochi, *Gramatica românească-nemțească* făcu, ceăle 12 luni *Mineiu* protipări. Protopopu Petru Maior, revizoru cărților în Buda, alcătuit *Istoria Românilor*, de lauda și *Prediche* preste tot anu, dumineci și sărbători, și morților. Dar Nicolae Niculau din Brășău, *Gheoghrafia* românească, cu *Calendariu* de o sută de ani făcu, Naum Petrovici, preteptoru școlii Preparandii făcu *Pedaghogia*. Tânărul crăesc advocat Damaschin Bojâncă, făcu *Diregătoriul Bunei Creăștere* și alta; Zaharia Carcalechi, cărturariu dă *Biblioteca Românească*. Care toți, ca patrioți, cu cărțile și învățăturile sale pentru cultivarea neamului românesc lucrară. Noi îi lăudăm și mulțămim"[81]. Nota lui Stoica arată o perfectă cunoaștere a programului ardelean.

https://biblioteca-digitala.ro

O cercetare asupra prezenței lui Petru Maior în Banat poate fi relevantă pentru cunoașterea modului și dimensiunilor la care erau receptate cărțile ardelenilor. Subiectul rămâne tentant fiind vorba de opera cărturarului sub semnul căruia Iorga a pus o întreagă epocă din istoria culturii românești. Că Maior, dintre ardeleni, s-a bucurat de cea mai mare prețuire pe cuprinsul Banatului, este un lucru dincolo de orice îndoială[82]. Reconstituirea dimensiunilor circulației cărților sale este îngreuiată din cauza dispariției unor exemplare, din neglijență cel mai adesea. Unele au fost „colecționate" fără respectarea unor minime însemnări referitoare la locul de unde au fost luate și când, despre inscripțiile manuscrise. Astăzi nu știm nimic altceva decât că au fost pomenite în cutare an și în cutare „colecție". *Despre* unele nu mai știm nici măcar atât. Au pierit fără urme. *Propovedaniile la îngropăciunea oamenilor morți,* Buda, 1809 a fost cunoscută în Banat. Din cele aflate odinioară informații avem despre trei. Unul era deținut, acum câteva decenii, în biblioteca lui Dimitrie Cioloca din Caransebeș"[83], altul se află acum la Timișoara dar provine de la Globurău[84] iar ultimul, lipsit și el de însemnări, este adăpostit într-o bibliotecă din Caransebeș[85]. Din *Didahii adecă învățături pentru creșterea fiilor*, Buda, 1809 nu se cunoaște decât un singur exemplar aflat cândva tot în colecția lui D. Cioloca[86]. De o mare apreciere s-au bucurat cele trei volume tipărite la Buda între 1810 și 1811, ale *Predicilor*. Au străbătut până la noi destul de puține și niciodată seria întreagă. Volumul al II-lea provenind de la Iaz, lângă Caransebeș, a fost achiziționat de Muzeul din Reșița[87]. La 1826 era ajuns deja la Iaz: „Această carte iastă (...) a satului Iazul (...) Gheorghe Ivașcu parohul Iazului". La Zorlențul Mic se află încă din 1822 o altă serie. De aici a ajuns în colecția prof. Cioloca care a copiat și însemnarea făcută pe volumul al III-lea: „Însemnare de ținere aminte. Această carte iaste a celui din joc însemnat și am scris când am udit eu sârac de maica mea, și de fratele mieu Athansie au îndrăznit a să duce de pre lumea aceasta, și pre unul al său fiu; că eu am udit de surorile meale ca un pui de turturea, când îi moare soțul, el nu să lasă pre lomne verzi și apă limpede nu bea până nu dă cu piciorul de o tulbură, apoi o bea"[88]. Urmează câteva versuri dintr-un bocet și semnătura: „Dat în Zorlențiu Mic, 1 iulie 1822, Ioan Ianoșel". Cartea aceasta a circulat și pe Valea Dunării. La Dubova și la Ogradena se afla, potrivit unor inventare din 1863, întreaga serie[89]. Nu știm unde s-ar putea afla acum. La Obreja, pe Valea Bistrei se știa, în 1940, încă un exemplar[90]. Între cărțile vechi provenind de la Mâtnicul Mare s-a găsit volumul al II-lea[91]. Are însemnări din 1868 și 1877 din care aflăm cheltuielile făcute de un Antonie Ștefoni originar din Ezeriș de unde probabil provenea și cartea. În Biblioteca Seminarului Teologic din Caransebeș se mai află un exemplar dar fără însemnări lămuritoare[92]. Zona minieră a Docnecei n-a fost lipsită nici ea de *Predicile* lui Maior. La Ocna de Fier a fost găsit volumul III[93], același ca la Vălișoara[94]. Băile Herculane mai au și acum volumul II și III[95], probabil dintre cele difuzate de Stoica de Hațeg care ținea și această parohie. La 21 martie 1813 el anunța satele din protopopiatul său că avea spre vânzare 10 serii complete la prețul de 10 fl. și 10 cr. seria[96]. Același vindea *Istoria pentru începutul românilor în Dachia,* Buda, 1812[97]. Cartea a străbătut Banatul în ciuda anchetei la care era supus autorul. Se pare că aici a ajuns înaintea deschiderii anchetei. Cert este faptul că protopopul Mehadiei o difuza în martie 1813. Mai avea încă acel moment 5 exemplare. În 1821 la bi-

https://biblioteca-digitala.ro

blioteca proprie mai deținea 2 bucăți[98] care au fost vândute la licitație după moartea sa. Dintre exemplarele difuzate în 1813 unul l-am găsit în Valea Almăjului, la Gârbovăț vechi sat grăniceresc: „Satul Gârbovăț plătește 5 fl., 45 cr."[99]. Prețul coincide cu cel din circulară. Cartea a fost citită de mai multe generații. Cineva a însemnat „de când au pierdut romanii împărăția, 267 de ani și turcii li-au luat-o". Este clar că omul avea lecturi istorice care-i permiteau să știe despre căderea Constantinopolului ca și răstimpul ce a trecut de atunci până la 1820. Aflăm și numele câtorva cititori: „Pavel Novacovici la 1829", „Iancu Păducel, 1857", „Iosim Ciortuz", anul 1867", „Iova Pitic epitrop la anul 1875". Avem dovada că *Istoria* ... a circulat și prin împrumut. Astfel un exemplar de la Larga ajunge pe Valea Bistrei, la Marga: „Această Istorie iaste a părintelui Ioann Nedysty paroh (în) Larga. 1839. Scris-am eu, Constantin Tincovits invezetory (în) Marga, anul 1839, ianuarie 31"[100]. Tot așa ajunge s-o citească și Tudor Vladimirescu. În timpul trecerii sale prin Băile Herculane a căpătat-o de la Nicolae Stoica: „Toamna, în septemvrie, călare, din Ardeal, la mine veni (...) ceru Istoria Rumânească, calendare c-o să șadă la băi, să cetească, să-și petreacă"[101]. Între primele exemplare ajunse în Banat este și cel provenit de la Scăiuș aflat în posesia prof. Petru Oallde din Reșița. O însemnare de pe filele sale spune că era „a preotului parohialnic Damaschin Pasculovici din Scheuș de la anul 1813"[102]. Ar fi interesant de știut cum și de la cine a putut-o procura tocmai în acel an. Până acum nu se știa decât de faptul că Stoica a difuzat această carte în vremea anchetei. Iată însă că tot atunci ea apare și în ținutul Bocșa-Lugoj părând să indice un nou centru tot atât de activ. Probabil tocmai lui îi datorăm încă două exemplare semnalate cândva la Bocșa. Unul a fost dăruit de învățătorul Ioan Marcu Bibliotecii Universitare clujene iar celălalt a ajuns la Muzeul Banatului din Timișoara[103]. În biblioteca Seminarului din Caransebeș este inventariat ultimul exemplar depistat pe cuprinsul Banatului. Tot acolo se află și *Istoria bisericii române*, Buda, 1813[104]. Din Almăj a fost achiziționat la Muzeul din Reșița, *Lexiconul* din 1825. Provine din satul Pătaș[105]. La Caransebeș se mai cunoaște un exemplar[106]. Ambele cuprind și *Ortografia română sive latino valachica* din 1819 și *Dialog pentru începutul limbii românești* 1820.

Putem deci conchide că opt din cărțile lui Petru Maior au străbătut Banatul contribuind din plin la procesul răscolitor de formare și afirmare a conștiinței naționale.

6. Receptarea primelor periodice românești

La cumpăna dintre veacuri se creează un context favorabil mișcării pentru o presă românească. Programul național de luminare resimțea necesitatea sporirii suprafeței de contact cu mase mai mari ale populației românești ceea ce se putea întâmpla prin presă. Autoritățile la rândul lor doreau un instrument mai eficient de influențare a opiniei publice dar sesizau și existența unui anume risc așa încât rămâneau în expectativă față de tot mai insistentele cereri românești. În 1790 la Viena începuseră să apară publicații periodice grecești și sârbești ceea ce constituia un argu-

https://biblioteca-digitala.ro

ment mereu invocat de petenți. Societatea românească dispunea de acum de elita intelectuală capabilă să-și asume responsabilitatea unei atari întreprinderi dar mai dispunea și de un public instruit, format printr-o diversitate de lecturi concepute și oferite potrivit unui program. Este firească, în aceste condiții, lupta pentru crearea unei prese proprii. Banatul s-a integrat acestui efort în chiar faza sa inițială. Numele lui Iorgovici este citat alături de cel al lui Molnar în legătură cu întâia încercare de a scoate un ziar românesc. Nicolae Iorga socotea că Iorgovici ar fi acționat singur: „Independent și desigur cu tendințe mult mai înaintate, Paul Iorgovici tipărise foaia lui la Viena trimițând și exemplare în Ardeal . . ."[107]. Oricum însă, încercarea, chiar, dacă a fost scos un prim număr, nu a reușit din pricina obstrucției stăpânirii. Încercările au fost reluate cu multă dârzenie de către Dimitrie Țichindeal. Într-o audiență la arhiducele Rainer solicita permisiunea pentru un ziar românesc mai ales că și sârbii aveau acum propriul lor organ de presă ca și grecii. Ziarul urma să fie tipărit la Viena cu numele *„Ephemerides și Novalia"*. Pe motivul că petentul era domiciliat în comitetul Timiș și că nu putea îngriji editarea în capitala imperiului, proiectul a fost respins[108]. Potrivit opiniei lui Nicolae Bocșan — substanțial argumentată — tot Țichindeal s-ar afla în spatele pseudonimului Alexie Lazăr care la 1814 își populariza intenția de a tipări un ziar românesc cu numele asemănător celui propus în proiectul de mai sus, *Novele*[109]. Nici această intervenție nu a avut un deznodământ mai fericit.

Biblioteca Românească a reușit însă să vadă lumina tiparului. Este un periodic situat la limita dintre carte și ziar dar totuși un periodic. În redacție un rol deja relevat îl avea Damaschin Bojincă începând chiar din anul 1829. Despre efectul avut în societatea bănățeană cel mai bine dimensionează lucrurile lista de prenumerare. Ea este în măsură să ofere o imagine credibilă. La 1821 din cei 487 de abonați doar patru erau din Banat (0,8%). La 1829 când se reia și tipărirea numărului I odată cu următorul, situația va fi cu totul alta. De această dată Banatul îi organizase nu mai puțin de 15 centre de prenumerare care au izbutit să adune 197 abonați din totalul de 500. Așadar dacă pe total lucrurile nu erau substanțial modificate ele erau radical diferite în privința participării Banatului. Procentual el deținea nu mai puțin de 33,38% din exemplare la care dacă s-ar putea adăuga și arădenii (50) ar crește până la 41,86%. Caransebeșul a solicitat 44 exemplare (7,45% din total și 22,33% din Banat). Mai bine se prezentau părțile lugojene cu cele 70 de exemplare abonate (11,86% din total și 35,53% din Banat). Lipova cerea 27, Mehadia 14, Orșova 15. Se abonase și „Domnul Georgie Florescu român născut din Banat" aflat atunci tocmai la Londra. Între personalitățile culturale ale Banatului se prenumeraseră Alexandru Gavra, Constantin Diaconovici Loga, Dimitrie Constantini, Ioan Tomici, Ioan Mihuț, Nicolae Stoica de Hațeg. O cumpărase și Vasile Bojincă învățător în Gârliște, fratele acelui „învățăiat de luminarea neamului", Damaschin. Între cumpărători se numărau și 82 de elevi și învățători oameni ai școlii de alte ranguri, 12 funcționari, 15 negustori. Erau și vreo 5 meșteșugari. Șase ofițeri abonaseră și ei *Biblioteca*. Se întâmpla ca în aceeași localitate, în același sat să intre mai multe exemplare. De pildă, la Zorlențu Mare se abonaseră 4 exemplare, la Sasca 2, etc. Ea ajunge în zeci de localități rurale. Numai centrul Lugoj o trimitea în 54 de sate! Numerele următoare, III—IV (1830) au avut mai puțini abonați în general și la fel în Banat. Din 373, 51 erau

https://biblioteca-digitala.ro

doar bănăţeni adică doar 13,67% colecţii în 9 centre. Asocierea Aradului însă ar îmbunătăţi situaţia aducând-o la 28,41% cu cele 106 exemplare cerute acolo.

Era însă doar o scădere temporară. În curând Banatul avea să devină o piaţă foarte solicitată de periodicele româneşti chiar şi pentru cele de dincolo de Carpaţi[110]. Nume ca cel al Lui Alexandru Gavra de la Preparandia Arădeană[111] vor fi foarte respectate de toţi cei care începeau editarea unor foi şi care căutau abonaţi[112]. La fel de solicitat era, tot acolo, Atanasie Şandor[113], sau, la Vârşeţ, Nicolae Tincu Velia[114].

7. Preţ şi difuzare

Cărţile incluse acestui program nu dispuneau de canale oficiale totuşi listele de prenumeranţi dezvăluie, dimensiunile fără precedent ale răspândirii rurale pe care au cunoscut-o ceea ce înseamnă că a existat un *sistem* şi chiar unul bine pus la punct. De fapt se valorifica, din perspectiva propriului interes, nu doar tradiţia bisericească în domeniu ci şi experienţa câştigată prin sistemul şcolar. Utilitatea circularelor a fost reţinută şi ea.

Nicolae Stoica nu ezită să popularizeze *Istoria* lui Petru Maior sau *Pedagoghia şi Methodica* din 1818. El era la curent cu proiectele lui Ioan Molnar şi Constantin Diaconovici Loga, le făcea cunoscute şi cerea preoţilor de sub ascultarea sa, tuturor celor interesaţi, să se aboneze. Se folosea pentru aceasta de un sistem oficializat a cărei eficienţă o cunoaştem bine. Îndrăzneala sa a fost urmată, astfel încât a treia etapă a Luminilor bănăţene poate cita cazuri în care se transmit către sate liste întregi de cărţi care nu aveau nimic de-a face cu biserica, deşi ea era instituţia care punea la dispoziţie un serviciu bine rodat. Protopopul Sofronie Ivaşcovici semna o circulară în măsură să ofere un răspuns asupra modului în care biserica, încă dominată de ierarhia sârbă, se angajase în promovarea programului naţional din domeniul editorial: „Socotind că bine cucernicii(le) voastre luminarea neamului cu tot modul a-l lăţi doriţi, nu întârziaţi a să împărtăşi aici însămnatul catalog acelor cărţi româneşti care mie din chiline părţi spre vânzare sunt trimisă. Cât din anumirea (lor) aşa şi cuprinderea lor vă puteţi, de desfătarea şi folosul lor a vă încrede şi fiindcă din trânsele multă bună petrecere chemării voastre cei păstoreşti puteţi culege aceia pentru nu vă fie greu câte un exemplar (a) luoa sau cumpăra ce tocmai pentru bibliotecă, mai avutelor bisărici, puteţi face!

Însemnarea cărţilor şi preţii:

Cultura albine(lor) şi a bumbiţilor 1 fl. 54 cr.
Scurte învăţături pentru creştere 1 fl. 18 cr.
Florariu 1 fl. 8 cr.
Anticile Romanilor 2 fl. 30 cr.
Teofron 2. fl. 12 cr.
A treia şi a patra parte (a Bibliotecii Româneşti) 2. fl.

Toate aceste cărţi în sama capelanului Zaharia Batoş predate sunt, deci cel ce vrea de la dânsul poate căpăta întru celelalte recomendân-

https://biblioteca-digitala.ro

du-mă dragostei cei frăţeşti sunt în Oraviţa, în 31 August 1833 al binecuceriniilor voastre mai voitori de bine Sofronie Ivaşcovici protoprezviter"[115]. Remarcabilă terminologia librară care indică o evidentă evoluţie a statului cărţii în conştiinţa locală: *catalog, exemplar, bibliotecă* în numai două rânduri! Pe de altă parte catalogul reunea producţii pe ultimii zece ani toate însă scrise şi editate de bănăţeni. Lista preţurilor este un alt indiciu foarte important. Evident, ele sunt destul de scăzute, în comparaţie cu cele cerute pentru cărţile bisericeşti dar mult mai aproape de al manualelor. O listă de preţuri publicată în 1829 în *Biblioteca Românească* permite comparaţie utilă mai ales că se referă la produse de primă necesitate, alimentare:

„Cafea fainâ	100 funţi	47 fl.
Zahăr fain	100 funţi	55 fl. 54, 52
Piper bun	100 funţi	44 fl.
Ceară galbină	100 funţi	60 fl.
Mierea albă	100 funţi	18 fl.
Untura	100 funţi	14 fl.
Răchiu de prune	acovu	6 fl.
Grâu frumos merţa de 52 de oca		4 fl. ordiner, 3 fl.
Cucuruzul merţa de 52 de oca		1 fl. 30 cr.
Orzu		1 fl. 12 cr
Ovăzul		1 fl."[116].

Şcoala s-a implicat şi ea în difuzarea cărţilor editate în cadrul programului românesc de luminare. La locul potrivit am arătat acest lucru citând mai multe circulare emise de autorităţi în domeniu. Mulţi dintre autori sau editori erau cadre didactice ceea ce influenţa în sens pozitiv starea de lucruri. *Gramatica* lui Diaconovici Loga era prenumerată pe unităţi şcolare, pe directorate. Un scurt text tipărit la sfârşitul listei de prenumerare nu mai lasă nici un fel de dubiu cu privire la implicarea şcolii, a canalelor şcolare: „După milostiva orânduială a înalt şi de bun născutului Domn Urosie Nestorovici crăescului consilier trimiţând porunca la Domnii Directori Districtualnici şi la Luminatul Consens al Şcoalelor Preparande din Arad pentru prenumeraţie la *Gramatica Românească* s-au prenumerat d.d. trimiţând numele sale şi banii cu care s-au ajutorat tipărirea cărţii"[117].

Difuzarea cărţilor nu era aşadar o chestiune lăsată la întâmplare. Se ajungea la organizarea unor reţele susţinute de biserică şi de şcoală deopotrivă. *Antropologhia* lui Paul Vasici cuprindea în final o înştiinţare de ordin practic având menirea să lumineze mai bine lucrurile: „Se află de vândut în Vârşeţi la d. Prof. Petrovici. La Timişoara, la D. Balan compactoru, şi în Poşta la mine. Preţul este, afară de prenumeranţi, 2 fl. bancă"[118].

Sistemul propriu, românesc, s-a perfecţionat ajungând la performanţe remarcabile. Satele sunt sistematic aprovizionate cu cărţi, ele constituind baza unui sistem piramidal care susţinea programul editorial naţional. Prenumeranţii, cei care făceau de fapt posibilă apariţia unei cărţi, sunt în marea lor majoritate săteni. Preoţii şi învăţătorii predomină, dar spre sfârşitul perioadei ce şi-a fixat-o demersul nostru sunt atestaţi, fără dubiu, ţăranii. De pildă, *Epistolariul Românesc*, Buda, 1841 a fost achiziţionaţi în satul Gârlişte în 17 exemplare: 1 elev la semina-

https://biblioteca-digitala.ro

rul teologic, 1 student, 2 preoți, 1 învățător, 6 țărani, 2 meseriași, 1 slujbaș la care se adaugă și biblioteca parohială. Pentru a exemplifica însă vom reproduce lista prenumeranților pentru satele din părțile Oraviței: Nicolae Velia diacon Cecașului. *Clerici de cursul al III-lea:* Damaschin Bojincă din Gârliște, Ioachim Cârciu din Comorâște, Gheorghe Miclea din Cacova, Constantin Pasculovici din Răcășdia, Ștefan Popovici din Secaș, Gheorghe Nedici din Ciclova Veche, Rusmir Buzdugan din Răcăjdia, Vasile Argane din Cârnecea, Pavel Botoș din Comorâște. *Clerici de cursul al II-lea:* Petru Bordanovici din Cacova. *Protopresviteratul Oraviții:* Protopopul Sofronie Ivacicovici din Oravița (2), Trifon Popovici din Mârcina, Ioan Iancovici din Broșteni, Petru Iagodici din Cârnecea (nobil), Ion Mihailovici din Vărădia, Vasilie Mihailovici negustător din Vărădia, Ioan Creguia învățător din Giurgiova, Mihai Velician din Docnecia, Filip Meruța din Secaș. *Gârliște:* Pentru biblioteca bisericii, Matei Iancovici preot, Petru Bojinca preot, Ioachim Ioanovici altmintrelea Bojincă, Vasilie Bojinca învățători, Vidu Susa jude sau chinez, Pau Duda cumăt, Iovan Stângu cumăt, Pau Begul epitropul bisericii, Mihai Stângu ritariu, Iancu Gușca lemnariu și econom, Pau Gușca econom, Petru Stoica econom, Teodor Stoica din Secăș, codrean în Gârliște, Ioan Stoianovici negustător în Carașova. *Oravița Camerală a districtului literalicesc central:* Simeon Nedici central învățător în Oravița Camerală (2), Avram Nedici decretal petrecătoriu de sare în Oravița Camerală, Alexie Nedici învățătoriu în Oravița Montană, Dimitrie Turcul Pictor adecă zugrav, Gheorghe Nedici învățător în Ciclova Montană, Toma Popovici Servian învățători în Ciclova Montană, Toma Madincia paroh în Ilidia, Iacov Murgu învățător în Ilidia, Gheorghe Păunovici paroh în Ciuchici, Iosif Lințovici capelan și învățător în Ciuchici, Ioan Groma învățători în Broșteni.[119]

NOTE

1 N. Bocșan, *Contribuții la istoria Iluminismului românesc*, Timișoara, 1986, p. 153—154.

2 P. Iorgovici, *Observații de limba rumânească*, Buda, 1799, p. XI.

3 D. Cioloca, *Biblioteca protopopului Mehadiei, Nicolae Stoica de Hațeg la 1821*, în „Altarul Banatului", III, 1945, p. 351.

4 Însemnare pe cartea lui Paul Iorgovici, *Observații...*, Buda, 1799, exemplarul de la Direcția Generală a Arhivelor Statului, București, cota II, 2938. Apud, *Cartea veche românească în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului*, București, 1985, p. 165.

5 Însemnare pe exemplarul de la Biblioteca Județeană Caraș-Severin din Reșița, C.V.R., III, 787.

6 *Ibidem.*

7 *Ibidem.*

8 *Ibidem.*

9 Însemnare pe *Triod*, București, 1798, exemplarul de la Rugi, D.J.C.V. Caraș-Severin, nr. 776.

10 Al. Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII* (1700—1821), București, 1968, p. 323.

11 C. Diaconovici Loga, *Gramatica românească pentru îndreptarea tinerilor*, Buda, 1822, f. 8.

https://biblioteca-digitala.ro

12 Ea fusese terminată cu mult înainte. În prefață la *Ortografie*, Buda, 1818 se afirmă că în acel moment s-ar fi putut imprima amândouă cărțile dar nu erau destui bani.

13 I. D. Suciu, *Șase scrisori inedite ale lui Damaschin Bojincă către George Barit*, în „Luceafărul", 4, 1940, nr. 2—3.

14 B.R.V., IV, (1266), p. 482—484.

15 C. Diaconovici Loga, *Orthografia sau dreapta scrisoare*, Buda, 1818, p. 4.

16 *Ibidem*, p. 3.

17 *Ibidem*.

18 Însemnare pe un exemplar de la Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca, inv. 6898/1970.

19 Însemnare pe un exemplar din Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca, inv. 2839/1955.

20 *Ibidem*.

21 Însemnare pe un exemplar din Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca, inv.1/1926.

22 *Ibidem*.

23 Exemplar aflat acum în Biblioteca „V. A. Urechia" din Galați, C.V.R. III 23.

24 Se află expus în Muzeul Teatrului din Oravița.

25 Identificarea a fost făcută de D. Mioc în studiul introductiv la N. Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, Timișoara, 1981, p. 36.

26 I. Crăciun, A. Ilieș, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne*, București, 1963, p. 169.

27 Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, Mss. rom. 484. Ample referiri la N. Bocșan, *Contribuții la istoria Iluminismului Românesc*, Timișoara, 1986, p. 274.

28 Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca, Mss. rom. 4608.

29 Gh. Brancovici, *Cronica Românească*, ediție critică de D. Mioc și Marieta Adam-Chiper, studiu introductiv de D. Mioc, București, 1987, p. 26.

30 N. Stoica de Hațeg, *Op. cit.*, p. 199.

31 N. Iorga, *Un călător bănățean în Rusia*, în „Tribuna Poporului", Arad, 1901, nr. 102—128.

32 N. Bocșan, *Contribuții...*, p. 276.

33 N. Stoica de Hațeg, *Op. cit.*, p. 93—95.

34 *Ibidem*, p. 55.

35 *Ibidem*.

36 *Ibidem*.

37 *Ibidem*.

38 *Scurtă istorie a Banatului*, 1815. *Sârbii în Banat*, 1816, *Scurtă cronică a războiului din 1788—1791* probabil în 1811, *Cronica Mehadiei și a Băilor Herculane*, 1829.

39 N. Stoica de Hațeg, *Op. cit.*, p. 61.

40 *Ibidem*.

41 Exemplarul de la Biblioteca Universitară din Cluj, 4/1922.

42 D. Bojincă, *Răspundere dezgurzătoare...*, Buda, 1828, p. 13.

43 *Ibidem*, p. 106.

44 B.R.V., III (911), p. 151—152.

45 *Ibidem*, (1210), p. 436—438.

46 Exemplarul de la Biblioteca Universitară Cluj-Napoca, 23/1923.

47 Exemplarul de la Biblioteca Universitară Cluj-Napoca, 19/1929.

48 G. Hâncu, *Cartea românească veche*, Galați, 1965, p. 114.

49 N. Stoica de Hațeg, *Op. cit.*, p. 304—305.

50 A. Dolga, E. Wetzler, *Aspecte din repercusiunile revoluției franceze și ale războaielor napoleoniene în Banat după documente inedite*, în „Historia", II, 1971.

51 B.R.V., III (852), p. 102—105.

52 *Ibidem*, (860), p. 110.

53 *Ibidem*, (881), p. 123.

54 *Ibidem*, (885), p. 125.

55 C. Velculescu, *Cărți populare și cultură românească*, București, 1984, p. 117—163.

56 N. Bocșan, *Iluminismul românesc din Banat și idealul luminării*, în „Studii de limbă, literatură și folclor", 4, 1978, p. 165.

https://biblioteca-digitala.ro

57 *Manuductor pentru învățătorii sholasticești*, p. 20. Apud N. Bocșan, *Iluminismul românesc din Banat...*, p. 165.
58 B.R.V., II (720), p. 500—502.
59 Al. Duțu, *Coordonate ale culturii românești...*, p. 307.
60 B.R.V., III (834), p. 82—83.
61 *Ibidem*, (835), p. 83—84.
62 D. Ioanovici, *Confiscarea „Fabulelor" lui Țichindeal*, în „Telegraful Român", 64, 1916, nr. 83, p. 336.
63 Al. Duțu, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, 1972, p. 38.
64 *Ibidem*.
65 *Idem, Coordonate...*, p. 318—323.
66 N. Bocșan, *Confiscarea Fabulelor lui Țichindeal*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca", 19, 1976, p. 127—147.
67 Informație amabilă primită de la Dl. Liviu Groza din Caransebeș.
68 G. Hâncu, *Op. cit.*, p. 86.
69 B.R.V., III (889), p. 129.
70 *Albinile și ursul, Privighetoarea și vulturul*, în „Foaie pentru minte, inimă și literatură", I, (1835), nr. 5, *Greierul și furnicile*, IV (1838), nr. 7, *Leul, lupul și vulpoiul* IV (1838), nr. 8.
71 Protocolul de circulare al parohici Bănia. Pastorala de Crăciun, 1815.
72 *Ibidem*.
73 B.R.V., II (713), p. 393—497.
74 Gr. Obradovici, *Carte de mână către bine orânduita economie*, Buda, 1807.
75 Exemplarul de la Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca, Inv. 2/1936 respectiv 11/1926.
76 Protocolul de circulare al parohiei Bănia, circulara 8/1822.
77 *Ibidem*, circulara nr. 8/1826.
78 G. Hâncu, *Op. cit.*, p. 111.
79 Exemplar în Biblioteca Episcopiei Ortodoxe Române din Arad, Inv. 289.
80 P. Ollde, *Despre coordonatele bănățene ale Școlii Ardelene*, în „Studii de limbă, literatură și folclor", 3, 1976, p. 97—108.
81 *Apud*, D. Mioc, *O lucrare inedită a cronicarului bănățean Nicolae Stoica de Hațeg: „Povești moșăști școlarilor românești"*, în „Mitropolia Banatului", 30, 1980, nr. 7—9, p. 563.
82 P. Oallde, *Interesul bănățenilor pentru opera lui Petru Maior*, în „Studii de limbă, literatură și folclor", 3, 1976, p. 249—272.
83 V. Morariu, *Din bibliotecile Caransebeșului*, în „Foaia Diecezană", 49, 1944, nr. 32.
84 Gh. Cotoșman, *Inscripții și insemnări din bisericile Mitropoliei Banatului*, în „Mitropolia Banatului", 14, 1964, nr. 9—10., p. 597.
85 În Biblioteca Seminarului Teologic din Caransebeș, inv. 9944.
86 V. Moraru, *Op. cit.*
87 Inventar 212.
88 D. Cioloca, *Din cele trecute veacuri*, în „Foaia Diecezană, 50, 1945, nr. 8.
89 Inventarul bunurilor bisericești din parohia Dubova, 23 ianuarie 1863, inventarul bunurilor parohiei Ogradena Veche din 21 decembrie 1863. Ambele documente în arhiva parohiei Mehadia.
90 N. Corneanu, *Monografia Eparhiei Caransebeșului*, Caransebeș, 1940, p. 442.
91 Gh. Cotoșman, *Inscripții...*, p. 600.
92 Inventarul 5038/5726.
93 Exemplar aflat în D.J.C.V. Caraș-Severin, inv. 406.
94 Exemplar aflat în D.J.C.V. Caraș-Severin, inv. 1103.
95 Exemplar aflat în D.J.C.V. Caraș-Severin, inv. 828, 829. Un alt exemplar a fost găsit recent la Var.
96 Protocolul de circulare al parohiei Bănia.
97 B.R.V., III (809), p. 57—61.
98 D. Cioloca, *Biblioteca protopopului Mehadiei...*, p. 353.
99 Exemplar în D.J.C.V. Caraș-Severin, inv. 1606.
100 Gh. Cotoșman, *Inscripții...*, p. 601.
101 N. Stoica de Hațeg, *Op. cit.*, p. 308—309.
102 P. Oallde, *Interesul bănățenilor...*, p. 98.
103 *Ibidem*.
104 Inv. 5067, 5755.
105 Exemplar la Muzeul Teatrului din Oravița. Vine de la Pătaș.
106 Inv. 5067/5745.

https://biblioteca-digitala.ro

107 N. Iorga, *Istoria presei*, Bucureşti, 1922, p. 30.
108 I. Vulcan, *Dimitrie Cichindeal. Date noue despre viaţa şi activitatea lui*, în „Analele Academiei Române", Memoriile secţiunii literare, seria II, t. 14, 1891—1892, p. 35.
109 N. Bocşan, *Contribuţii la istoria iluminismului* ..., p. 493.
110 Vezi corespondenţa lui A. Şandor cu Bariţ în *„George Bariţ şi contemporanii săi*, vol. II, Bucureşti, 1975, p. 282—366.
111 *Ibidem*.
112 *Ibidem*.
113 *Ibidem*.
114 I. D. Suciu, *Nicolae Tincu Velia*, Bucureşti, 1945, p. 239—285.
115 Protocolul de circulare al parohiei Gârlişte. Circulara nr. 9/1833.
116 *Biblioteca Românească*, I, Buda, 1829, p² (1).
117 C. Diaconovici Loga, *Gramatica* ..., Buda, 1822, f² (3).
118 P. Vasici, *Antropologhia*, Buda, 1830, p² (1).
119 C. Diaconovici Loga, *Epistolariul Românesc*, Buda, 1841, f² (1—5).

https://biblioteca-digitala.ro

V.

Cărţile populare în Banat

1. Cartea populară — carte manuscrisă

Pentru Banat nu dispunem de un studiu care să aducă la zi întreaga informaţie disponibilă, acumulată pe verticala unui secol şi jumătate, cu privire la cărţile populare. Destinul lor în cultura română a preocupat însă o serie de cercetători între care Nicolae Cartojan rămâne punctul de referinţă, model pe care l-am urmat[1]. Subiectul este, desigur, departe de a fi epuizat fie şi dacă ar fi vorba numai de inventarierea, de repertorierea exemplarelor manuscrise sau tipărite[2], a indicelui de copişti şi de lectori[3]. La aceste dificultăţi se mai adaugă şi neglijarea vreme îndelungată a studiului legendelor religioase, stufoasa literatură eshatologică cu semnificaţiile pe care i le acorda o lume dispusă să-şi plaseze sfârşitul la fiecare generaţie. Rămân de acoperit suprafeţe vaste şi multe întrebări la care răspunsul n-a fost formulat încă. Sunt toate acestea, motive de îngrijorare pentru un demers, fie el şi zonal. Dificultăţile pândesc la fiecare pas printre textele vechi care au traversat frontiere etnice şi lingvistice. Cuprinzându-se în genuri felurite, de la maximă la roman, ele au suportat, în timp şi spaţiu, modificări semnificative dar au rămas peste tot „cărţi populare". Ele alcătuiesc o literatură în mare măsură manuscrisă, o literatură solicitată dar care a reuşit târziu să forţeze uşa tipografiilor. Publicul nu i-a lipsit însă cu toate că adeseori era vorba de unul analfabet. Este limpede, din această perspectivă, că abordarea subiectului nu poate ocoli problema modului de lectură propriu cărţilor populare. Nu trebuie scăpat din vedere nici faptul că aceste texte nu s-au bucurat de difuzare oficială dar nici nu trebuie ignorată toleranţa bisericii,[4], ortodoxă, în cazul nostru[5]. Au o vitalitate extraordinară, pătrund peste tot, întregul spaţiu bănăţean, întreaga societate românească, toate straturile ei. Se poate vorbi de o „predestinare", de un teritoriu „convenabil" lor, ceea ce Blaga intuia: „Ne putem foarte bine închipui că până mai acum vreo sută şi ceva de ani, psihologia, structura sufletească „adoptivă" a săteanului nostru de orice vârstă, să fi fost de natură „copilărească"[6]. Explicaţiile sale, valabile, sunt totuşi incomplete dar capătă un spor de valoare la constatarea preponderenţei rurale nu doar pentru epoca la care se referea ci şi pentru cea în care scria. Banatul, cu toată specificitatea sa, nu face excepţie. Masiva operă de şcolarizare a Luminilor continuată cu perseverenţă şi cu rezultate

https://biblioteca-digitala.ro

remarcabile nu a determinat modificări substanţiale de atitudine faţă de cărţile populare. Fiecare manuscris se constituie într-o mică bibliotecă „la purtător" aşezată pe acelaşi raft cu cea venită pe canale oficiale destinată prin conţinut sătenilor. Nu se exclud ci se completează. Cărţile populare asigură chiar o legătură, în sus şi în jos, cu folclorul şi producţia cultă, sugerând teme şi oferind modele. Caracterul profund moral îi facilitează asocierea cu acea producţie livrescă, masivă, destinată ţărănimii, „moralnică" şi ea, vehiculată de Lumini. Banatul, cel mai mare „consumator" de literatură „moralnică"[7] vădeşte acum, un interes mai mare pentru cărţile populare. Lucrul poate fi constatat printr-o febrilă activitate de copiere, prin diversificarea titlurilor, prin creşterea producţiei manuscrise. Provincia putea să ofere cărţilor populare — scoase, prin specificul lor, înafara jocului pieţii, a comerţului propriuzis, a relaţiei de marfă — un număr mare de şcolarizaţi deprinşi să caute sensul moral al operei. Aşadar un public pregătit nu numai pentru lectură ci şi pentru interpretare.

Se impune revenirea la constatarea pe care am formulat-o deja dar care trebuie şi explicată: cărţile populare, în Banat, au avut o circulaţie manuscrisă. Inaccesibilitatea tiparului nu poate fi o explicaţie suficientă deşi are importanţa ei. Au fost şi cărţi de acest fel imprimate tocmai în perioada la care ne referim. Şi totuşi cercetările nu au reuşit să descopere exemplare. Nu înseamnă că Banatul nu a solicitat şi el astfel de titluri dar lipsite de o protecţie instituţională, cele mai multe s-au pierdut. Şi totuşi cărţile manuscrise (cele aparţinând acestui gen) s-au păstrat deşi argumentul lipsei de protecţie era valabil şi pentru ele. Asupra lor însă se veghea cu mult mai multă atenţie. Ideea că era un lucru rar şi preţios acţiona chiar şi la nivelul cărturarului de sat. Era un document şi deci — ideea este limpede formulată încă de pe atunci — trebuia protejat ca dovadă convingătoare a unei spiritualităţi. Pe filele unui miscelaneu copiat undeva în Ardeal prin 1699, un protopop bănăţean nota, un veac mai târziu, conştientizând importanţa vechilor înscrisuri: „Scrisă în anul 1699. Leopold împărat. În anul 1836 am scris dă am însămnat, căci că puţine cărţi să află astăzi rumăneşte de cele vechi. Şi rog, deaca va ajunge această carte, fiind dă 135 dă ani, mai poate încă mai atâta, încă şi mai mult, numai să o păstreze acela intru a cui mână va veni, nu pentru alta, ci numai ca să avem din vechime ceva. Al tuturor fierbinte rugători, Ioann Morgulovici a sat(ului) Parţii paroh şi namestnic protopoppal Temişorii". Pe o altă filă a notat, atât cât ştia, povestea manuscrisului: „Această carte scrisă cu mâna s-au păzit până astăzi dă mine, cel din jos iscălit, pentru că-i bătrână, cum să vede înlăuntru, că-i scrisă la anu(l) 1699. Şi mai mult ca să ţină minte cum or scris bătrâni(i) noştri(i)! Dară eu am găsât-o în podul besericii Berecsăului, la anul 1800 şi de atuncea la mine (a rămas) până astăzi, în anu(l) 1836. Scris-am eu, Ioan Morgulovici . . ."[8]. Cartea trebuia ocrotită pentru că era veche dar şi pentru că era „scrisă cu mâna", deci rară. Cam în acelaşi timp sesizăm utilizarea unui cuvânt anume pentru a desemna această categorie de carte, „mânăscrisul"[9]. Aşadar s-a acceptat neologismul (pe atunci) pentru a detaşa de producţia curentă tipărită o specie de carte care chiar dacă mai era în uz era ceva rar, cel mai adesea vechi, neobişnuit. Acesta a fost statutul manuscrisului în societatea bănăţeană din deceniile trei şi patru ale veacului trecut. Şi totuşi o întreagă categorie literară, un important fragment al vieţii noastre cultu-

https://biblioteca-digitala.ro

rale, rămâne în mare măsură sub semnul manuscrierii. Rezistența aceasta nu poate fi pusă doar pe seama insuficienței tipografice, tehnic vorbind, sau a unei neglijențe a planurilor editoriale românești (din care cărțile populare lipsesc totuși). Se poate spune că în prima jumătate a secolului al XIX-lea titlurile din această categorie sunt tot mai frecvent regăsite pe lista noutăților librare[10]. Cărțile populare își află în manuscris un suport mult mai potrivit decât în tipar pentru că el concentrează o mare doză de oralitate pe care cartea modernă, uniformă și monotonă o pierde în bună măsură. El corespundea unui tip de lectură propriu veacurilor mai vechi, mediilor cu puțini cunoscători de carte, cel al lecturii publice. Se anulau, în acest fel două mari neajunsuri, neștiința de carte și raritatea cărților. Tradiția oralității era foarte puternică și în Banat, ca peste tot, cum, de altfel, am arătat în primul capitol.

Manuscrisul, ca tip, ca formă de carte, se preta mai bine la organizarea textului potrivit unor principii impuse de oralitate[11]. Cuvintele erau scrise pentru a fi rostite după normele unei retorici populare. Textul se declama, se recita, nu se pronunța pur și simplu. El era doar o bază, o platformă pe care rostirea se „reconstruia". Asemănarea cu o partitură ne pare cea mai potrivită[12]! Prin rostirea textului, faptele cuprinse acolo, primesc o anumită cantitate *de prezent* sunt receptate ca și cum ar fi contemporane. Cuvintele se rostesc *acum*, în acest moment! Influența lecturii „in prezentia" era foarte puternică de unde „cramponarea" de manuscris. Lucrul era cu atât mai acut în cazul unor texte, chiar și biblice, pe care poporul le „adăuga" și le „continua" pentru a le pune de acord cu propria sensibilitate. Acestea sunt de fapt textele hagiografice și atâtea alte legende religioase.

În cazul manuscriselor mai vechi, până către finele secolului al XVIII-lea, codul normelor ortografice fie că lipsește fie că este foarte sărac și nesigur. În schimb există un cod mult mai ferm, acela al unității de rostire, de intonație. Pe baza lui textul scris se „refăcea" prin rostire, se reconstruia. Exemple de acest fel nu lipsesc nici în Banatul supus de timpuriu și masiv unei „uniformizări" prin școală. Nu întâmplător Banatul va da *Gramatici* limbii române[13]. La 1780, Dimitrie Trailovici dintr-o localitate de pe Clisura Dunării, termina de copiat o *Alexandrie*[14]. Manuscrisul cu pricina, se vede de la prima privire, aparține unui copist exersat, unui specialist. Nici un efort nu este prea mare pentru a-l utila, a-l face apt pentru lectură de tipul „in prezentia". Folosește două feluri de cerneală, neagră și roșie, ultima doar pentru inițiale și numele lui Alexandru asupra căruia trebuia atrasă atenția în rostire. El trebuia reperat dintr-o privire pe oglinda paginii. Grija era însă mult mai mare în cazul unui text rimat care impunea recitarea, teatralul. În sbornicul la care ne referim, aceeași mână, a realizat și un astfel de text. Scrierea conține un fel de „cod" al lecturii menit să atenționeze lectorul. Punerea în pagină este monotonă, versurile nu sunt așezate unul sub altul, continuă pe același șir. Și totuși în această monotonie este „închis" un text versificat care, cu ajutorul unor semne și culori putea fi „deschis" prin rostire, prin recitare. Exista sistemul de semnalizare pentru ritmuri și rime în vorbire. Iată-l:

„**C** fieșce (care) păgân, măcar că e păgân liagia îș(i) face:
Iară noi ne numărăm: creștini și suntem tocmai păgâni:

https://biblioteca-digitala.ro

Că noi: bună liage avem şi aici într-o doară nu o ţinem;
Ci pentru ale noastre răle fapte D(u)mnezeu cu rău ne va bate:
Rogu-vă dară creştini să ascultaţi: că voi sunteţi aicea adunaţi:
Să ascultaţi, o(a)meni, să înţălegeţi:
Că voi la rău veţi să mergeţi:
Şi toate să le primiţi, nimica să nu vă scârbiţi: /
O fraţilor mulţi lupi sunt în lume de cești cu chip, cu nume:
Iară sunt mai răi şi de ocară aicia într-această ţară: /
Precum filosoful Iustin scrie la cartia sa, la istorie: /
Care iaste mai mare se cheamă cap de lege şi nici un lucru rău
Din el nu poţi alege: / § Şi care sunt mai la cinstă îşi
Trec toţi prestă minte: Şi care cum poate să cuprindă toate: Săracii cer de la dânşii judecată: Iară ei aşteaptă de la dânşii plată: / § Iară de dreptate să fie toţi într-o parte. Şi de cele poruncite: nu le estă lor amintite Iară ceia ce iau multă mită aceia vor porni cumplită: Cu care: din viaţă îi scoate şi le rămân toate: § Şi cu a lor priistină dulce în iad să vor duce: § Să zacă în viermi şi închisoare, în viermi şi în putoare.

După a lor becesnicie: în munca de vecie: Iar oamenii cești la alţi sânt răi şi blăstămaţi: Măcar diacon, măcar popă măcar mirian: § Iară care are câteva bani, acela este prestă toţi duşmani: § Şi cine are câte ceva potrivele aceluia îi estă tot gândul la ele: Şi cine are câte munceşte tot să grămădească: necum să miluiască: Şi acuma: nu estă nime să facă bine: Şi sudue oarecare lege iară în ea nu crede: căci ca păcat acum nu o vede: Nu vezi oame că păcatul îţ(i) face, pohta trupului: Iară păcatuk estă munca sufletului: Ci precum v-am spus şi colia din sus: § Ca pentru ale noastre răle fapte, Dumnezău cu rău ne va bate; § Iară cei bogaţi: pohtesc cu lupii:...".

Din păcate textul reprodus nu s-a păstrat în întregime dar pentru motivul invocat chiar şi fragmentar el este edificator. Deşi copistul n-a respectat decât în mică măsură normele gramaticale şi a procedat la punerea în pagină aparent fără noimă călăuzit doar de dorinţa „economiei" de hârtie prin „umplerea" fiecărei pagini, potrivită, poate, cu proza, există indicii că lectura era totuşi orientată. Dar lectura aceasta era de tipul „in prezentia". Iniţialele de altă culoare (roşie) indicau începutul unui vers sau al unei idei iar cele două puncte, sfârşitul unui vers. Semnul § probabil că sesiza sfârşitul unei idei, al unei sentenţii dar şi existenţa unei rime, a unui final ce trebuia accentuat. El sugera momentul în care, sentenţia fiind exprimată, urma momentul de reflexie dar asupra lui trebuia atrasă atenţia. Textul dispunea aşadar de un anume instrumentar retoric, de o recuzită care îl transforma în discurs. Aceasta era situaţia textelor care „închideau" cărţi populare deşi pe măsură ce scrisul devine o chestiune cotidiană, tot mai personalizat, tot mai „strâns" în legile gramaticii se produce şi renunţarea la vechiul instrumentar al oralităţii. De fapt lectura însăşi se schimbă, de la tipul „in prezentia" la cel modern, „in absentia". Partea cea mai conservatoare, care va rezista până în veacul nostru pe vechea formă de lectură, este cea a cărţilor populare chiar şi în cazul celor care (aşa ca *Halima*) au fost introduse în cultura noastră direct prin tipar.

Comparativ cu alte regiuni, Banatul nu a fost productiv în domeniul manuscrisului. Nu se poate vorbi aici de centre sau şcoli cum s-a

https://biblioteca-digitala.ro

întâmplat de pildă în Bihor[15]. Opera de şcolarizare a determinat mai rapid accesul la tipar determinând, în acelaşi timp, deteriorarea vădită a meşteşugului de copiere. Aşadar manuscrisul îşi pierduse deja motivaţia. Totuşi nu era vorba de o „abolire". Erau idei şi texte care nu puteau trece pragul tipografiilor. Cu puţine excepţii, manuscrisele bănăţene, sunt sbornice care adună o mulţime de texte populare. În orice caz peste două treimi din producţia manuscrisă în epoca la care ne referim, o constituie miscelaneele. Era singura categorie, sau aproape singura, în cazul căreia copierea îşi mai păstra argumentele.

În ceea ce priveşte momentele în care s-a produs maximum de randament în privinţa multiplicării textelor populare, ele pot fi sesizate cu uşurinţă după numărul de copii şi după diversitatea titlurilor. Prolific a fost sfârşitul secolului al XVIII-lea dar mai ales primele decenii ale celui următor. Cel mai vechi manuscris bănăţean care conţine cărţi populare datează din anul 1773 şi este o copie a faimosului *Calendar* braşovean din 1733[16]. Era o comandă specială a unui preot din Câlnic către un dascăl-copist venit „de pe apa Jiului Rumânesc", cel care, probabil, dispunea şi de model. Este greu de admis dincolo de această dată, a fenomenului cultural în discuţie într-o provincie care, cu secole mai înainte, a avut iniţiativa primei traduceri a unor cărţi populare[17]. Nu poate fi vorba de o absenţă ci, mai degrabă, de pierderea manuscriselor. Se poate invoca aici circulaţia, fără „pauze" a vieţilor sfinţilor, texte incluse cărţilor populare. Ele erau accesibile şi prin tipar. *Antologhionul* era nelipsit din biserici ca şi *Mineiul*. Râmnicul şi apoi Buda, dar după Buzău, vor imprima seria celor 12 volume româneşti[18]. O analiză a circulaţiei lor, a interesului stârnit, L-am făcut la locul potrivit. Trebuie să precizăm totuşi că momentul la care ne referim, acela de până la 1773, este singurul în care, în genul popular, a dominat tiparul şi nu manuscrisul. Situaţia va reveni pe la mijlocul veacului al XIX-lea după care manuscrisul va pierde definitiv terenul. Faptul că ni s-au păstrat din acea vreme destule cărţi se explică prin protecţia instituţionalizată (biserica) de care se bucurau. Nu trebuie scăpat din vedere că, pentru Banat, prima jumătate a secolului al XVIII-lea nu a fost o perioadă favorabilă culturii. Au avut loc războaie, răscoale, frământări care nu erau de natură să favorizeze atitudini culturale. Dincolo de jumătatea veacului lucrurile se vor schimba în sensul că s-a creat o mai mare stabilitate dar tocmai acum va începe să se manifeste, tot mai sistematic, opera de reformism, de dislocare a tradiţionalului în toate planurile inclusiv în cel cultural ceea ce s-a reflectat şi în spaţiul cultural ocupat de cărţile populare.

Faptul că în segmentul literar la care ne referim dominant este manuscrisul nu trebuie înţeles ca o restrângere a circulaţiei sale, a unei reduse audienţe la public, sau a blocării (fie şi parţiale) accesului la cititori (prin puţinătatea exemplarelor, firește!). Ele erau destinate unui tip de lectură care nu ducea lipsă de public ci chiar îl implica, o lectură colectivă, cu voce tare. Unele erau titluri mai stăruitor căutate şi au fost găsite în copii numeroase ceea ce indică un prestigiu mai pronunţat. O trecere în revistă a tuturor celor care au fost cunoscute Banatului — păstrând în linii generale structura propusă de Nicolae Cartojan — poate semnala situaţii deosebite, specifice, diferenţieri, comunicări şi împrumuturi care la o privire grăbită nu ar putea fi deslușite.

https://biblioteca-digitala.ro

2. Literatura apocaliptică

Într-un spațiu frământat și expus, într-un timp de transformări substanțiale, adeseori brutale, interesul pentru astfel de lecturi nu surprinde. Tema — călătoria în infern — este veche, arhicunoscută la noi și aiurea, sensul — unul moralizator — nu se opune ci completează creația modernă, acea literatură „moralnică" care s-a revărsat peste Banat în tiraje cuprinzătoare în vremea Luminilor. Probabil că și acesta a fost un motiv al marii răspândiri a genului apocaliptic. Biserica ortodoxă nu s-a opus deși textele cu pricina erau departe de a fi pure din punct de vedere dogmatic. Între copiști pot fi întâlniți clerici. Din cele patru texte cunoscute în literatura noastră — *Apocalipsul lui Pavel, Apocalipsul Maicii Domnului, Moartea lui Avraam, Apocalipsul lui Ioan.* — ultimele trei au fost descoperite și în manuscrise bănățene. De altfel ultimul se află cuprins în *Apostol* și în *Noul Testament.*

A. Apocalipsul Maicii Domnului

Este cea mai răspândită scriere nu doar în Banat ci pe întregul cuprins al țării. Cunoscută și sub titlul de *Călătoria Maicii Domnului la Iad,* introdusă în literatura universală și în cea ortodoxă odată cu momentul cristalizării cultului Fecioarei, ea a fost multă vreme bănuită de origini bogomile[19]. Nicolae Cartojan este cel care a făcut demonstrația netemeiniciei acestei păreri evidențiind faptul că cele cuprinse în *Apocalipsul Maicii Domnului* contravin ideologiei bogomile[20]. În Banat s-au păstrat mai multe copii cu unele distanțări între ele lipsite de importanță. Nu se poate vorbi despre o variantă bănățean propriu-zisă deși pot fi constatate rezumări, absența unor episoade, inversări. De pildă în manuscrisele Banatului, după ce vede chinurile celor ce-au necinstit Sfânta Troiță, Fecioara, întreabă pe Arhanghelul Mihai „Aceștia ce să muncesc aicea?" și zisă să se rădice întunerecul acesta să vază munca și cine să muncesc"[21]. În alte variante, rugămintea de a ridica negura este făcută de la început. În unele variante locale, dintre cei „munciți" lipsesc cei care nu s-au sculat înaintea preoților, preotesele care s-au recăsătorit, evreii care l-au răstignit pe Isus, preoții care au învățat pe alții dar ei n-au ținut legea. În schimb este drastic pedepsită o altă categorie: „Arhanghelul Mihail zisă: ... „Cela ce mănâncă munca altuia și sudoarea, mănâncă om, și va pârî pre altul fără de vină și va fi nevinovat și (la) judecători îl vor preda și vor lua munca și bucatele lui pre gura celuia, acela mâncă carne de om. Pentru aceasta să muncesc și munca care nu are sfârșit". Păcătoși care merită iadul sunt și cei care dau cu camătă încălcând preceptele biblice, altă categorie ce apare în variantele locale: „Într-acel loc văzu Precesta oameni spânzurați de pietre și viermii îi mânca pre dânșii. Și întrebă pre arhanghelul Mihail ce sunt aceștia și ce le iaste greșeala lor. Arhanghelul Mihail zisă: „Aceștia au luat camătă pre banii lor".

Imaginile Infernului în viziunea textului popular și-au găsit adesea expresia plastică în frescele bisericilor românești. Pot fi citate destule

https://biblioteca-digitala.ro

cazuri nu însă şi în Banat. Aici construcţiile lipsesc, pentru a putea oferi suprafeţele necesare. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, ca şi în veacul precedent, erau de lemn, de nuiele şi de chirpici[22], mai toate bisericile ţinutului. Credinciosul trebuia să se mulţumească cu imaginile oferite de icoane şi de xilogravuri. Fresca era o raritate. Ea poate fi întâlnită doar în câteva mânăstiri ca Hodoş-Bodrog sau în centre economice şi culturale importante ca Lipova unde însă au rămas doar câteva fragmente puţin relevante. Nici la Caransebeş, la Sf. Ioan, fresca originală nu s-a păstrat în întregime ci doar atât cât a fost cruţată de focul turcesc din 1788. Nici într-un caz, nici în celălalt nu apare vreo scenă care să poată fi pusă în relaţie cu literatura apocaliptică. Nici nu excludem însă, mai ales în cazul Caransebeşului, unde a pictat Ioan fiul lui Ioan[23], ca în ceea ce s-a pierdut să fi fost incluse şi imagini de infern.

Că relaţia text-imagine a existat sau nu în Banat este doar o ipoteză nesusţinută de dovezi concrete. Sigur este însă faptul că *Apocalipsul Maicii Domnului* s-a bucurat de multă atenţie. Manuscrisul cel mai vechi cunoscut până în prezent a fost achiziţionat de către Biblioteca Academiei Române de la Vasile Dămian din Caransebeş, un adevărat negustor de cărţi vechi, în anul 1907[24]. Unde anume s-a copiat nu ştim. Singurul lucru pe care-l precizează o foarte scurtă însemnare este data de 17 februarie 1783. Se însemna pe fila 75, prima după textul ce ne interesează aici ceea ce sugerează că el este anterior (cu cât?) datei respective. Era al 4-lea din miscelaneu şi aveau titlul complet, *Când au umblat preacurata Maica Domnului nostru Isus Hristos de au văzut muncile unde să muncesc păcătoşii.* Un alt manuscris care a circulat la Moldova Nouă şi a fost achiziţionat la Oraviţa conţine acelaşi text ca un titlu uşor modificat: *Când preacurata Maica Domnului nostru Is(us) H(risto)s să umble ca să vadă toate muncile câte să muncesc pre pământ păcătoşii.* De astă dată singura dată certă se referă la momentul încheierii primului text, o *Alexandrie,* 1780, *Apocalipsul* ... fiind ulterior. Desigur, el aparţine începutului veacului al XIX-lea şi unei alte mâini mai obişnuită cu scrisul. Lectori se pare că a avut destui de vreme ce semnează acolo oameni din întreaga zonă montanistică, de la Oraviţa la Ciclova Montană. A fost un manuscris care a aparţinut unui mediu miner.

La 1799—1800 textul era copiat şi la Timişoara. Din păcate manuscrisul acela s-a rătăcit şi nu mai poate fi recuperat. A ajuns în colecţia lui Dimitrie Cioloca din Caransebeş care l-a căpătat de la membrii „vechii familii macedo-române Stinghe, astăzi Vasilievici, din Caransebeş"[25]. Număra pe atunci 141 file protejate de scoarţe învelite în piele şi era „scris cu cea mai mare grijă, precum şi abundă în ilustraţii primitive, în culori". E limpede că am pierdut un exemplar valoros nu doar prin conţinut. Al doilea din cele zece era textul apocaliptic: *Căndu s-au rugat Precesta în muntele Eleonului ca să-i arate H(risto)s muncile păcătoşilor.* Copistul era un oştean din Timişoara. Mândru de realizarea sa ţine să noteze de patru ori contribuţia. Cea mai veche era din ianuarie 1799: „La anul 1799 în luna a lui Ienoari, zile 9, s-au isprăvit această sfântă carte şi s-au scris dă mine, smeritul, şă mul păcătosul robul lui Du(mn)ezău Gheorghie Cicoşu, cătană la cinstitul Maghistratu al Cetăţi(i) Timişoari(i) şi ore ce greşală sau sminteală, va fi întrânsa, eu, fraţilor cetitori, mă rog dă dumniavoastră să mă ertaţ(i) dă greşalele mele şi îndreptaţ(i)

https://biblioteca-digitala.ro

cu cuvântul. Amin". Nu terminase de copiat decât peste un an. Însemnarea finală o face în mai 1800. Într-o vreme în care scrisul nu mai era o îndeletnicire a celor instruiți ci devenise un lucru destul de comun, nu ne putem explica durata mare de copiere decât prin greutatea procurării modelelor. Sbornicul de la Timișoara era unul dintre cele mai complexe! Luxurianța decorațiilor, care l-au uimit și pe D. Cioloca, au putut fi încă o cauză a duratei neașteptat de mari. Lucra încet, cu multă grijă, pentru că împlinea o comandă. Ține să sublinieze în repetate rânduri acest lucru: „Să să știe a lu cui iastă această sf(ântă) Carte. Iastă a robului lui Dumnezău, Alexandru Adamovici, ales lecuitori și de oameni cinstitoriu, și cu a dumnealui cheltuială s-au alcătuit și s-au isprăvit (și) cine să va cerca să o înstrineză sau să o fure, să-l bată acei 318 Sf(inți) părinț(i) și să fie proclet anatimat și să i se versă mațile ca ale lui Arie necredinciosul. Amin". În afară de însemnările copistului mai există doar una singură, în germană: „Kosta Fürstehiger anno 1812".

În Banat, și nu în ținutul Sucevei[26] a fost copiat un alt manuscris aflat în prezent în biblioteca academică[27]. Penultimul din cele 7 texte ale sbornicului este *Molitva Precesti, a Născătoarei de Dumnezeu, când vrea să umble Precesta, Maica Domnului nostru Isus Hristos să vază toate muncile câte sunt pre pământ unde să muncesc păcătoșii.* Copistul a fost preot. Pe fila 38 nota că a terminat lucrul „in luna lui iunie 19 zile, anu(l) 1802 Ioan Petrovici din Gavojdia". Deși nu mărturisește, Ioan Petrovici, era preot în satul acela de lângă Lugoj cum aflăm dintr-o însemnare făcută pe o tipăritură veche: „Această prin mine cel din jos scriat s-au însămnat spre îndelungată pomenire. Gavojdia în 4-lea aprilie 1818. Smeritul Ioann Radici fiind paroh(i) Munteanu Gheorghe și Petrovici Ioann, în anul mai sus pus"[28]. Modelul se pare că a venit dintr-un sat vecin, Vișag, și aparține unui popă Gligore (Gliganur?) aflat atunci, în momentul copierii, la Remetea Pogonici (... acela au fost mânăscrisul lui de când au fost paroh în Vișag ...")[29]. Dacă ar fi fost vorba de manuscrisul lui Ioan Petrovici ar fi fost „acesta" și nu „acela".

Ceva mai recentă este copia făcută pentru „Gheorghe Țăranu grănicer din Caransebeș"[30] care, la 1836, însemna un eveniment trist, moartea soției sale. Când a fost copiat manuscrisul nu se spune dar textul apocaliptic este totuși anterior anului citat. Știm sigur că a avut o anume circulație pentru că apar și alte semnături: „Această carte este a me, a lui Gheorghe Țăranu (din) Caransebeș. Andrei Badea (din) Poiana"[31].

Ultimul caz cunoscut este cel de la Răcăjdia. Acolo, între altele, s-a copiat și *Milostiva Născătoare de Dumnezeu când au umblat Precesta de au văzut muncile păcătoșilor,* autor fiind un anume Trailă Pența: „Anu(l) 1842. Această Epistolie au scris-o Trăilă Pența cu mână de țărână. Trupul și mâna să va răsâpi iară scrisoarea va dura și cine aicea va ceti, la Dumnezău va gândi și de păcate să va păzi și numele meu va pomeni. Annu(l) 1842[32]". Tot el transmite și o scurtă informație despre mersul vremii în 1843 („au fost floare în luna lui ianuarie, între posturi și iarna au fost ca toamna, totă cald(ă), și poame au fost")[33], dar nimic altceva! Este ultimul manuscris din serie. Trebuie să precizăm faptul că exceptând copia de la Timișoara, toate celelalte fac parte din sbornice în care fie alături, fie la oarecare distanță figurează un alt text cu tematică înrudită: *Epistolia Domnului nostru Isus Hristos.*

https://biblioteca-digitala.ro

B. **Moartea lui Avraam**

Mai este cunoscută sub titlul de *Testamentul lui Avraam* și face parte din aceeași categorie de texte apocaliptice. Are origini orientale care trebuie căutate în Palestina secolului I e.n.[34] și exprimă aspirația de a descoperi tainele de dincolo, ale celeilalte lumi, valabilă oricând și oriunde. Deși pătrunde de timpuriu în cultura noastră, Banatul cunoaște acest text relativ târziu, în veacul al XIX-lea. De altfel după prima traducere cunoscută din *Codex Sturdzanus* deci în secolul al XVI-lea următorul caz cunoscut apare abia în anul 1750[35]. La Biblioteca Academiei se păstrează 7 copii dintre care două din secolul al XVIII-lea și cinci din secolul următor. Două, din cele mai noi, provin din Banat. Primul[36] nu are nici o însemnare care să dea relații despre copist, model sau circulație. Singura certitudine este că a fost cumpărat în 1903 de la Emilian Micu preot la Ghecea, alt faimos „colecționar". Nu știm însă de unde a luat acest manuscris. Poartă titlul *Pentru Patriarhul Avraam* și este ultimul text al miscelaneului. Face parte însă dintr-o serie care dă unitate tematică acestui manuscris care mai cuprinde și alte scrieri circumscrise aceluiași gen: *Trimiterile și înfricoșerile și marile vedenii, Vedeniia pe care o au văzut sfântul Ioan Bogoslovul în muntele Tavorului pentru sfârșitul veacului și pentru Antihrist.* Un element care fixează data peste care, înapoi, nu se poate trece, îl oferă anul 1825 imprimat în filigranul hârtiei pe care s-a scris.

Al doilea manuscris bănățean, păstrat în aceeași bibliotecă[37] oferă date mai sigure. Chiar la sfârșitul textului — *Cuvântul la moartea patriarhului Avraam* — pe fila 28, s-a însemnat: „Săvârșitu-s-au această sfântă și dumnezeiască poveste a patriarhului Avraam în luna lui Martie, în 6 zile, în anul 1832, prin mine, Petru Popovici din Mercina, cleric în Vârșeți, auzitoriu a(-l) anului II-lea".

C. **Apocalipsul lui Ioan**

Are, în raport cu celelalte texte de acest fel, o temă oarecum deosebită căci aici nu se descriu chinurile păcătoșilor și nici fericirea raiului ci sfârșitul lumii, un infern coborât pe pământ, tragedia finală și judecata de apoi. Rând pe rând, cu ajutorul lui Isus, sfântul Ioan Bogoslovul, află toate tainele și toate simbolurile. Se anunță domnia lui Antihrist dar Domnul își trimite ceata de îngeri. Pământului i se dă foc și morții învie iar Răul este alungat în fundul iadului. Ca și în alte cazuri și acum s-a crezut că textul are origini bogomile dar, la o analiză atentă, opinia nu rezistă[38]. Nu este o povestire prea des întâlnită în manuscrisele Banatului. Se cunosc în total 6 manuscrise dintre care două sunt din aceste cărți. Între ele unul din cele mai vechi, al lui Antonie Alesiovici care „copia la Mehadia, începând din 1766, un miscelaneu voluminos, eterogen ca tematică, mărturisind un gust literar baroc, cu o savantă și complicată scriere, cu numeroase înfloriturі, alternând negru cu roșul"[39]. Manuscrisul va rămâne în familie căci însemnările sunt continuate de Ioan Alesiovici în perioada 1798—1814. Modelul ar fi putut fi adus din Oltenia de unde venea Antonie cunoscut ca unul ce „cărți rumânești de vânzare din țară adusă"[40].

https://biblioteca-digitala.ro

Celălalt manuscris este datat de Nicolae Cartojan în secolul al XVIII-lea deşi tot el precizează că hârtia are filigranul din 1825[41]. Se află la Biblioteca Academică[42].

O scurtă recapitulaţie permite constatarea că în Banat au fost receptate textele cele mai importante, că provincia era perfect integrată circuitului unor teme a căror semnificaţie nu a fost încă pe deplin lămurită şi care oferă un bogat material celor interesaţi de istoria mentalităţilor. Din repertoriul bănăţean lipseşte un singur mare text apocaliptic, *Apocalipsul apostolului Pavel.* În total se pot număra 11—12 copii datând din secolele XVIII şi XIX provenind din Banat. Aproape toate se află în colecţiile Bibliotecii Academiei Române şi reprezintă cam 25% din totalul celor care interesează aici.

3. Epistolele apocrife. Legenda duminicii

Constatarea lui Nicolae Cartojan că *Epistolia Domnului Nostru Isus Hristos* „a fost, în lumea naivă a clerului şi poporului nostru, apocriful cel mai răspândit"[43] se confirmă, în bună măsură şi pentru Banat. Până acum sunt cunoscute nouă manuscrise care cuprind *Epistolia.* Cel mai vechi a fost copiat în 1773, la cererea unui preot de pe Bârzava[44]. Copistul a fost un profesionist. O confirmă nu numai calitatea grafică a scrii-turii dar şi notele rămase care respectă canoanele breslei între care rugăciunea pentru iertarea greşelilor şi o anume modestie ostentativă, o falsă modestie de fapt, proprie celui care se ştia om cu carte, om ales: „. . . la toţi mă rog (. . .) ca orice greşeală veţi afla, ori în slove, ori în cuvinte, nu grăbiţi pre noi ca să ne blestemaţi, ci cu duhul blândeţelor îndreptaţi şi pre noi (ne) ertaţi, că şi noaptea, la luminare m-am nevoit, până lucru(l) am săvârşit. Şi să nu ne puneţi în ponosu, că măcar că n-oi fi scris prea frumos, că precum nu-i cu putinţă ceriului fără de noori a se ivi aşa şi condeiului a nu greşi, şi precum nu-i cu putinţă omului pre pământ a vieţui şi a nu greşi, aşa şi condeiul a nu zminti (. . .) Puţin ajutori va luoa un puternic de la un neputincios, puţină cinste va luao un bogat de la un serac şi puţină cinste va luao un înţălept de la un neînvăţat. Aşijderea şi eu, văzându-mi sărăcia bunătăţilor şi prostimia învăţăturii mele, m-am nevoit şi eu, cel păcătos şi mai neînvăţat decât toţi, din cât mi-au fost ticăloşia şi prostimia învăţăturii, de am scris această Epistolie, precum într-însa scrie". Modelul a venit, de bunăseamă, odată cu copistul din Oltenia în cadrul unei „migraţii culturale" sesizabilă pe la mijlocul veacului al XVIII-lea. Cu toată filiera olteană, modelul era totuşi unul ardelean, Calendarul lui Petcu Soanul imprimat artizanal la Braşov în 1733. O însemnare finală rezumă cele petrecute în legătură cu acest manuscris clarificând cine a fost copistul şi în folosul cui a lucrat: „Această carte ce să cheamă Epistolie, iaste a părintelui Mihai din Câlnic şi iaste sf(ânta) Epistolie şi cele 12 Vineri mari şi mai altele. Şi s-au scris în zilele înălţaţilor împăraţi Iosif şi maică-sa Mariia Therezia, în anul ce-au răposat Ioan arhiepiscopul Carloveţiului şi a toată Ungro valhiia, Ţării Banatului şi altor părţi exarh. Şi s-au scris de cel mai mic şi mai

https://biblioteca-digitala.ro

plecat, întru toate al tuturora care mai jos mă voi iscăli, fiind dascăl sau învățător de copii în satul Brebului, în protășulu Pogăniciului, fecior al preotului, erei Alexie de la sudu Gorju de Sus, de pre apa Jiului rumânesc. Și s-au scris în luna lui iulie 7 și era cursul anilor de la zidirea lumii, leat 7281 iar de la nașterea ... leat 1773. De Marco Romanescul dascălul Popovici, s-au scris această Epistolie. Amin!" Așadar e limpede că deși era un singur comanditar, copistul știa că cititorii vor fi mulți și diverși sub toate aspectele („Mari și mici, învățați și neînvățați înțelepți și neiscusiți, bătrâni și tineri, preoți și mireni"). Știind că din munca lui se vor împărtăși chiar și unii care nu cunoșteau literele, el se adresa „tuturor celor ce veți întâmpla a ceti, a asculta cetind alții". Acesta era publicul pe care se conta copiindu-se *Epistoliia*. Ea se va bucura de interes și peste multă vreme. Copia următoare s-a făcut în zona mineră și se află în manuscrisul Alexandriei din 1780 făcut prin Dimitrie Trailovici. Este însă ulterioară acestei date, probabil de la începutul veacului al XIX-lea și se datorează aceluiași care a copiat *Călătoria Maicii Domnului la Iad*[45]. Altele sunt și mai noi, între ele o copie din părțile de nord ale Banatului[46]. În acest caz textul străvechi al *Epistolici* ... exprimând un punct de vedere tradițional este pus în relație directă cu un alt text, iluminist, exprimând, evident, punctul de vedere modern. Este momentul în care semnalăm ruperea unui clișeu, și sfârșitul unei serii, deosebit de important pentru istoricul mentalităților, dar este și un moment de continuitate căci un text nu-l neagă, nu-l respinge total pe celălalt dar îl amendează, îl completează și asta în virtutea unui nou mod de a înțelege lucrurile. Deși însemnările ne pun la dispoziție trei nume nu sunt totuși suficient de clare pentru a putea distinge între copist și proprietari. Cea mai veche dintre ele aparține unui Ioan Berar: „Scrisă în 30 mai 1823, eu, Ioan Berar". Certifică, după părerea noastră, că el a fost copistul celui de-al doilea text (primul fiind *Epistoliia*) care conține fabul nr. 124 din cunoscuta culegere a lui Dimitrie Tichindeal tipărită la Buda în 1814[47]. Primul text pare însă să aparțină unei alte inițiative: „Această Epistolie s-au scris de mine, Scelogie Ioann cu pană de cioară, în luna lui ianuarie 19 miercuri dimineață la 10 ceasuri". Nota lui n-a fost însă făcută la finalul *Epistoliei*, adică pe verso filei 13 ci pe verso filei 18, albe, care desparte fabula 124 de ultimul text și care nu este altul decât *Epitomul* lui Țichindeal[48]. Deci primul copist și-a notat participarea nu imediat sub scrierea sa ci la 5 file albe distanță! Lucrul poate fi plauzibil doar în condiția în care Scelegie a notat ulterior, după terminarea de copiat a fabulei, poate chiar a *Epitomului*, atunci când plasarea textelor în manuscris era clară, finalizată sau cel puțin planificată cu precizie. Atunci se putea ști care anume spațiu va rămâne gol. De altfel nu-i rămânea decât să urmeze exemplul aflat mai sus, pe aceeași pagină, unde Berar afirma răspicat că este copistul *Epitomului:* „Acesta Epitom estă scris de mine cu mare trudă și năcaz, prin mine, Ioann Berar, 1827". Așadar la patru ani după ce copiase fabula! Este deci exclus ca peste atâta vreme să mai fi copiat la comandă. Între cei doi a fost o relație apropiată fiindcă în același an Scelegie afirmă proprietatea asupra manuscrisului care-i aparținea: „Această carte este a lui Ioann Scelegie, 1827, din Lipova lăcuitor". Și pentru a complica și mai mult lucrurile, pe fila 2, la începutul *Epistoliei* s-a mai însemnat cineva: „Această Epistolie este a lui Ioan Băran", probabil un proprietar ulterior. Indiferent de relațiile de proprietate este clar că

https://biblioteca-digitala.ro

primul şi al doilea text sunt legate între ele, prezenţa primului determinând-o, ca o reacţie, pe a doua. Aceasta este o reacţie care dă un răspuns de pe poziţiile Luminilor unei teme regăsite şi în *Epistolie*. Textul popular susţine sacralitatea zilei de duminecă în care „cine nu va lăsa lucrul său sâmbăta, dintr-al nouălea ceas, până luni la răsăritul soarelui"[49] va fi blestemat. Muncile cele mai grele îi aşteaptă pe neascultători. Năvălirea unor monştrii nemaivăzuţi, ploi de foc, secarea apelor, stingerea soarelui vor fi pedepse meritate! Faptul că din cele 154 fabule adunate în volumul lui Tichindeal, alături de *Epistolie* a fost aşezată tocmai cea de-a 124-a, nu este deloc întâmplător. Dacă dumineca trebuia păzită nu era cazul căderii în cealaltă extremă justificându-se lenea printr-un nesfârşit şir de sărbători care trebuiau şi ele respectate: „În *Sfaturile înţelegerii sănătoase* s-au făcut aducere aminte de o cărticică mică, scrisă de Ioan Muşcatirovici, senatorul din Peşta, pentru sărbători, însă de vreme ce nu se află, care ar plăti să se tipărească, rămâne trupul gol fără pene zburătoare. Întru acea cărticică poate vedea fieştecarele ce sunt sărbătorile, cum s-au introdus şi cum trăbue înţelepţeşte să se sărbeze şi ce pagubă dintr-însele răsare, dacă neînţelepţăşte în lenevire se petrece şi se întrebuinţează. Lenea iaste mare şi comun vătămătoriu păcat, şi care nu ştie că păcatul nu trăbue a-l face în zi de sărbătoare? Iar mai vârtos când se întâmplă câte doao, trei sau patru sărbători într-o săptămână una după alta, că sunt unlele zile hotărâte a merge la beserică şi a se ruga lui Dumnezeu, acesta e obiceiu frumos, însă nu trăbue dintr-însul a face rea întrebuinţare . . ."[50]. Cele două texte adunate într-o singură carte exprimă o anume dualitate, un moment ce pare tranzitoriu dar în realitate de o mare trăinicie. Se pun în evidenţă categoriile literare interesante pentru o destul de vastă colectivitate intelectuală alcătuită din teologi, preparanzi, învăţători dar şi popularitatea deosebită în satele mureşene a lui Dimitrie Tichindeal. Ca şi în cazul cărţilor populare, opera sa a pătruns doar cu greu la tipar pentru ca, uneori — cazul Fabulelor — să fie retrase. Nu atât de repede încât să nu mai fi putut fi achiziţionate câteva exemplare care au fost, iată, reproduse apoi, parţial, prin copiere. Lui Berar ca şi lui Scelegie îi erau cunoscute două cărţi ale lui Tichindeal — *Fabulele* şi *Epitomul* — dar prin comentariile fabulei 124 au aflat şi de o a treia, *Sfaturile înţelegerei cei sănătoase*, Buda, 1802[51]. Despre gustul literar al lui Ioan Berar ne putem forma cât de cât o părere asociind cele de mai sus cu informaţia că, între altele, deţinea în bibliotecă un exemplar din *Floarea Darurilor*, Braşov, 1807[52] cu un scurt exlibris: „Din cărţile lui Ioan Berariu smerit teolog (1)830, şi diacon"[53]. Trebuie să mai spunem că un Ioan Berar din Comloş era preot la Simand în eparhia Aradului pe la 1767. Aşadar cel interesat de opera lui Tichiendeal şi de punctul de vedere iluminist venea pe firul unei vechi familii preoţeşti. Despre celălalt Ioan, Scelegie, nu am izbutit să aflăm nimic. Nici despre Gheorghe Ţăranu din Caransebeş nu ştim decât că era grănicer, că poseda un miscelaneu mult citat aici dar şi că era un om de o sensibilitate aparte judecând după unica lui însemnare: „Această carte este a lui Gheorghi Ţăranu, grănicer (din) Caransebeş. Căsătoria lui iaste în anul 1825 în luna lui ianuarie 18. Şi cu fămeia me am trăit 11 (ani) şi 4 luni şi 2 săptămâni, cu Măria. Şi eu cu ea bine am (trăit) . . . şi mie şi azi îmi pare rău . . ."[54]. Când şi unde s-au făcut copiile e greu de spus dar unitatea manuscrisului descinde dintr-o selecţie operată de gustul unui ţăran grănicer. Un caz simi-

https://biblioteca-digitala.ro

lar este semnalat la Feneș unde *Epistoliia*, caşi alte povestiri din genul popular, au fost copiate la comanda unui grănicer: „Iliia Ponoranu, grăniceru din satu(l) Feneș... la cumpania Teregovii"[55]. Copist a fost învățătorul Ioan Grigorievici la anul 1822. Aproximativ în aceeași perioadă s-a realizat și copia de la Govăjdia, prin munca preotului Ioan Petrovici după un model adus, se pare de la Vișag, în anul 1825[56]. Ceva mai timpuriu, în jurul lui 1806, este manuscrisul de la Sasca Montană[57]: „Mihai Ghiga scris-am cu mâna de țărână în ionarie, în 14 zile, anul 1806". Cel mai recent provine de la Răcăjdia și este, cu certitudine, datat în 1842[58].

Asocierea acestui text cu *Călătoria Maicii Domnului la Iad* este o chestiune pe care am semnalat-o deja!

4. Legende hagiografice

Fac parte integrantă din cultul ortodox dar nu pot fi excluse nici din colecția cărților populare. Se numără printre cele dintâi texte traduse în limba română. Încă din veacul al XVI-lea, și s-au bucurat de cea mai largă audiență la public. A fost o categorie populară difuzată nu numai cu mijloacele manuscrisului ci și cu ale tiparului ceea ce i-a asigurat o forță de pătrundere neegalată. Practic în fiecare sat, începând cu veacul al XVIII-lea, când se formează fondurile de carte, nu lipseau acele titluri ce cuprindeau texte hagiografice. Accesul l-a tipar a făcut ca, în formă manuscrisă, ele să apară mai rar. Nu este însă nicidecum vorba de o absență! Sunt povestite, și oferite ca modele morale, vieți de sfinți și asceți dar care în trecerea prin atâtea generații au suportat modificări în sensul accentuării laturii miraculoase. Nici până astăzi nu posedăm o sistematizare a imensului material hagiografic de care dispune cultura noastră. Cercetarea sa trebuie reluată în ciuda inerentelor capcane: „Nici un domeniu al literaturii bizantine nu este atât de obscur și de încurcat înaintea ochilor cercetătorului decât cel hagiografic. Se aseamănă cu o pădure virgină care se întinde la nesfârșit, fără vreo lumină, și în interiorul căreia nu duce nici o cărare. La fiecare pas există pericolul să te rătăcești în hățiș în timp ce umbra nopții se ridică la orizont..."[59].

Cazania lui Varlaam cuprinde și texte hagiografice — Sf. Ioan cel Nou, Sf. Paraschiva, Sf. Gheorghe etc. Despre circulația sa în Banat, s-a scris un substanțial capitol[60] ce poate fi încă adăugit. În anexe reproducem lista localităților interesate de acest text fundamental al culturii române. În schimb din primul corpus hagiografic român, *Viețile Sfintilor*, Iași, 1682[61], alcătuit de Dosoftei, nu s-a păstrat nici măcar un singur exemplar. Ținutul dintre Mureș și Dunăre posedă o serie a *Mineiului* de la Buzău[62] considerată că ar reprezenta o nouă variantă a corpusului hagiografic. Venea după un drum prin Ardeal, de la mânăstirea Toplița. Ajunsă în mâna mitropolitului Ioanichie Vladislavlevici a fost donată bisericii Sf. Gheorghe din Timișoara[63]. Era în anul 1724 dar interesul cititorilor a fost documentat de însemnări manuscrise până prin 1840—1850. *Antologhioanele* au răspândit și ele texte hagiografice în mai toate satele bănățene. Până astăzi s-au mai păstrat 172 exemplare venite în proporție de 80% de la Râmnic. Toate sunt din veacurile XVII și XVIII. O mare

https://biblioteca-digitala.ro

răspândire au cunoscut-o ediţiile *Mineelor*. Cea de la Râmnic, imprimată în 1776—1780[64] a fost identificată în 29 de serii pe cuprinsul Banatului numărând sute de volume. Sutele de însemnări certifică un mare interes pentru ele[65]. Prin anii 1804—1805 din iniţiativa lui Ioan Piuariu Molnar, *Mineele* s-au retipărit la Buda[66]. Banatul achiziţionează o parte însemnată a tirajului ceea ce poate argumenta popularitatea extraordinară a genului. Materialul hagigorafic complex şi inegal oferă episoade de incontestabilă valoare literară care n-au fost citite doar cu respect şi pietate ci şi cu încântare. Vom prezenta câteva dintre cele mai semnificative.

A. **Legenda Sfântului Sisinie**

Ca şi altele a fost considerată de Haşdeu[67] că ar avea origine bogomilă ceea ce însă nu se verifică. Legenda nu contravine cu nimic canoanelor ortodoxe elogiind faptele unui sfânt „din grupa sfinţilor (călăreţilor) militari şi se numeşte Sisinie"[68]. Cea mai veche variantă românească datează din 1760 deşi legenda a fost cunoscută pe cuprinsul Banatului de Severin mult mai timpuriu[69]. În Banat singura copie cunoscută datează din 1783 fără să aibă un titlu propriu-zis (cuprinzând însă şi rugăciunea deci era o variantă completă) şi fără însemnări care să lămurească locul copierii sau persoana copistului[70].

B. **Legenda Sfintei Vineri**

Face parte din ciclul martirilor. Prima traducere poate fi găsită în *Codex Sturdzanus*. Ca şi în cazul *Apocalipselor* că ar fi cel puţin doar „contaminată" de doctrina bogomilă dar acum este demonstrat că stă mai presus de orice bănuieli. N. Cartojan consideră că nici măcar nu este o apocrifă[71]. Sărbătoarea se plasează, în calendarul ortodox, la 26 iulie sub numele Sfintei Paraschiva. Atunci preotul o citeşte în biserică asigurând difuzarea ei inclusiv în rândul neştiutorilor de carte. Este explicată astfel raritatea textului în formă manuscrisă. El poate fi totuşi găsit în miscelaneul grănicerului Gheorghe Ţăranu dar nici acolo integral. Probabil că uşurinţa procurării în formă tipărită l-a făcut să renunţe la jumătatea textului. Caransebeşul avea Mineele râmnicene încă prin 1788[72].

C. **Viaţa Sfântului Alexie**

Deşi a intrat în literatura română prin *Codicele de la Cohalm*, la începutul veacului al XVII-lea, forma definitivă în care este citit în *Minee*, a fost stabilită de Dosoftei în *Vieţile Sfinţilor*. La 17 martie se bucură de acelaşi privilegiu al lecturii publice, în biserică. În afară de textele tipărite aflate în toate colecţiile *Mineelor*, fie de la Râmnic, fie de la Buda, Banatul conservă şi câteva manuscrise. Cel mai vechi datează din 1806 când se afla la Sasca[73]. În orice caz manuscrisul cu pricina a circulat prin împrumut în satele din jur. La 1822 i se mulţumea

https://biblioteca-digitala.ro

pentru asta unui maistor, Miha, care-l dăduse la Petrilova. Textul se află și în copia lui Ioan Petrovici din Govăjdia, Viața Sf. Alexie, sub titlul *Întru această lună 17 zile a lui ianuarie, Viața preacuviosului părintelui nostru Alecsie Omul lui Dumnezău*[74]. După toate probabilitățile a fost terminat în 1825 când Ioan Petrovici „sfârși povestea" până la pagina 34 (deci după Viața lui Alexie). Ultimul dintr-o serie de trei a fost cel copiat la seminarul teologic din Vârșeț. Lucrurile, în acest caz, sunt cum nu se poate mai clare: „Săvârșitu-s-au această poveste a lui Alecsie, prin mine, smeritul Petru Popovici în luna lui ianuarie în 30, în Verșeți, fiind în școala clericală"[75].

D. **Avgar și Mântuitorul**

Își are originea în vremea creștinării Siriei, a domniei regelui Avgar al IX-lea (176—213) iar în literatura română forma consacrată a fost stabilită de Dosoftei de unde a pătruns în *Mineiul* buzoian și în *Mineiul pe luna octombrie,* Râmnic, 1780 atât de răspândit în Banat. Probabil că în aceste părți a avut și rol de amuletă, ca și în sudul Ardealului, fiindcă aici talismanele se mai numesc și „avgare". Unica copie manuscrisă se află în zbornicul „maistorului Miha" din 1806[76]: *„Aicea scriem puțintel pentru sfânta icoană cea nefăcută de mână de om".*

E. **Eustatie Plachida**

Un episod de martiriu tipărit în *Viețile Sfinților,* în *Minee* (toate trei seriile) și în *Antologhioane* (în cel din 1737). Se sărbătorește în 20 septembrie. Spre deosebire de legenda precedentă, a fost copiată dar într-un singur caz într-un miscelaneu nedatat și nelocalizat dar fără îndoială bănățean de vreme ce a fost achiziționat de la Emilian Micu[77]. Potrivit grafiei aparține primei jumătăți a secolului al XIX-lea. O altă mână decât cea a copistului i-a dat titlul: *Fabula lui Eustatie.* Exemplar incomplet.

F. **Sfântul Gheorghe și Balaurul**

Imaginea cea mai des întâlnită pe frescele și icoanele ortodoxe, un adevărat simbol al credinței în forma sa răsăriteană este acest episod legat de o legendă hagiografică. Legenda Sfântului Gheorghe a fost citită peste tot acolo unde a ajuns *Cazania* lui Varlaam. Lipsește însă din această variantă tocmai momentul luptei cu balaurul deși xilogravura reproduce imaginea. *Mineele* conțin toate acest text, la fel *Antologhionul* din 1737. Manuscrisului „maistorului Miha" îl conține de asemenea sub titlul *Minunea sfântului și marelui mucenic Gheorghe pentru o fată ce o au izbăvit de la un balaur*[78]. Folcloriștii au stabilit o relație între această legendă și balada lui Iovan Iorgovan[79] ceea ce subliniază încă o dată prestigiul enorm de care motivul s-a bucurat în Banat.

https://biblioteca-digitala.ro

G. Viaţa Sfântului Vasilie cel Nou

Deşi este considerată una dintre cele mai populare legende la ortodocşi în general şi la români în special, în Banat nu a putut fi depistat un text integral. Ceea ce s-a păstrat este de fapt o a doua parte care a avut propria circulaţie autonomizându-se la un moment dat. Tema o apropie foarte mult de literatura apocaliptică în care chiar poate fi inclusă (confundându-se uneori cu *Vămile Văzduhului*). S-a constituit din „texte biblice", patristice şi liturgice impunând credinţa de neclintit a ţăranului român că după moarte trebuie trecute mai multe vămi. În manuscrisul oferit în 1903 de E. Micu, Academiei Române[80], datat în prima jumătate a veacului al XIX-lea, se află şi această a doua parte a legendei având titlul: *Trimiterile şi înfricoşerile şi marile vedenii.* Nu întâmplător era urmat de un text eshatologic, *Vedeniia care o au văzut sfântul Ioan Bogoslovul în muntele Thavorului,* şi de unul apocaliptic, *Pentru patriarhul Avraam.*

5. Literatura astrologică şi de prevestire

Acest gen s-a dezvoltat paralel cu literatura apocrifă lăsând urme adânci în conştiinţa populară. Dorinţa de a cunoaşte ceea ce rezervă viitorul nu poate fi niciodată înăbuşită cu toate că ea contravine ideologiei creştine, nu ca principiu, ci ca metode. Prin Bizanţ ne-au venit scrieri de prevestire care au ocupat un loc important în ansamblul literaturii populare, a culturii scrise în general. Este un text de Calendar menit să străbată în jos spre cei interesaţi întotdeauna şi în chipul cel mai direct de starea vremii şi de tot ce i-ar fi putut înarma în faţa unui viitor mereu incert. Trei sunt textele reprezentative: *Rojdanicul, Gromovnicul* şi *Trepetnicul.*

A. Rojdanicul

Se pare că Banatul — potrivit părerii lui N. Cartojan[81] — a fost ţinutul primei sale traduceri româneşti. Sunt cunoscute trei tipuri. Unul dintre ele a fost atribuit Banatului în baza unei analize filologice şi este cel mai vechi, conservat în manuscrisul popii Ioan Românul din Sâmpetru (1620) care ar fi avut la dispoziţie un model venit dinspre aceste părţi. Trebuie însă să precizăm că el nu mai este reluat în nici o copie ulterioară. Ultimul a fost vehiculat prin *Calendarul* braşovean din 1733 copiat şi el în Banat în condiţii la care deja ne-am referit. Ţăranii erau, firesc, cei mai interesaţi în mersul vremii. Recolta şi deci viaţa depindeau direct de aceasta. În toate condiţiile un text care să poată dezvălui cum va fi timpul este normal să fi avut un puternic ecou. Sunt multe însemnări manuscrise care exprimă această dorinţă în cuvinte ce par a fi luate chiar din *Rojdanic.* Pe copia bănăţeană

https://biblioteca-digitala.ro

a Calendarului citat mai sus s-au făcut astfel de însemnări ce ea nu poate fi o întâmplare: „În anul 1843, în 5 martie, la 8 ceasuri, seara s-au arătat cearcăn în capul curcubeului pe ceri, sănin fiind și limpede de către apus (...) deci au urmat vara omidă multă, multă"[82]. Însemnarea poate fi oricând citată într-o lucrare de istoria mentalităților. Putem cita multe alte exemple dar o vom face mai pe larg în capitolul rezervat însemnărilor pe cărți. Vom invoca totuși încă o situație de acest fel: „Până la 4 zile frigu; la 8, mai caldu, la 16 amestecatu; de la 21 până la 23 iarnă, apoi mestecată; 28, mai caldu, la sfârșit nu prea bine". Am reprodus din *Rojdanicul* cuprins în *Calendarul* brașovean. Acum vom reproduce parțial, o însemnare dintr-un sat almăjean: „Întâia zi a lui martie: soare bun, fără noor; a doa zi a lui martie: soare bun, noor numa fără ploaie, puțină ploe"[83]. La Vrani, lângă Oravița, cineva se dovedește bun cunoscător al *Rojdanicului* din care parcă citează: „Numai când ploe în mărțișor ca și când e planeta luni(i) iară nu e clima bună că așa au fost în 1853 și numai că au fost ploios ci și săcetos. Și n-au fost grâu bun, nici cucuruz!"[84]. Calendarul acesta stârnea și peste un veac suficient interes pentru a fi copiat, e drept nu în întregime ci doar *Rojdanicul*. Titlul este ușor modificat din dorința de a muta accentul pe o anume parte „care arată stăpânirea planetei, adecă aceia arată anul prescurt, cum să va întâmpla creșterea și vremile și cu ce fel de beteșuguri va fi, apoi lunele pre rând..."[85]. Cu munca copistului se îndeletnicea, pentru a alcătui un astfel de text, chiar și un ofițer de grăniceri aflat la pensie: „Priascris acest Calendariu, anu(l) 1835, 1/13 avgust, prin mine, Alexie Eremia oberloitnant în pensie"[86].

B. **Gromovnicul**

A fost, se pare, tradus odată cu *Rojdanicul* dar nu l-am găsit decât în copii târzii. La Alba Iulia, prima carte care s-a tipărit, includea și acest text. Era în anul 1640!. În Banat însă nu s-a conservat nici un exemplar. „*Gromovnicul* (...) este o carte de astrologie care dezvăluie prefacerile ce se vor săvârși pe pământ și în soarta omenirii, după zodia în care cade tunetul"[87]. Singura copie a *Calendarului* din 1733 cunoscută în Banat și atât de des citată aici, cuprinde și *Gromovnicul* între filele 29—50, sub titlul, *Gromovnic al lui Araclie împăratul, carele au fost cetitoriu de stele și filosof mare*. Atitudini comportamentale care duc cu gândul la astfel de lecturi pot fi sesizate în însemnările manuscrise. Iată un caz: „Iată, să să știe că au tunat în ceri sâmbătă sara, la vecernie în 17 dichemvrie. Dă trei ori au tunat, cu străluci, la anu(l) 1804! Și noi aceștia am fost și ne-am mirat: ce să fie? au bine, au rău? fi-va an bun, au rău? Noi aceștia am fost și ne-am mirat: eu, preotul Mihail Miuțovici paroh (în) Părcosova, vin de la Gherlește, Pătru Bârțu, trăilă Novac, Au tunat către Panciova apoi către Bechirez, a treia la răsărit!". Însemnarea s-a făcut pe un *Liturghier*, râmnican de la 1787 de la Percosova aflat acum în Depozitul Județean de Carte Veche al Județului Timiș, inv. 19.921.

https://biblioteca-digitala.ro

6. Fiziologul

Cu rădăcini ce sunt căutate în antichitate, pătruns la noi de timpuriu, acest manual de simbolistică înțeles uneori și la modul simplist de carte de biologie, a cunoscut un mare prestigiu în cultura românească a Evului de Mijloc și până în Epoca Modernă. S-au identificat 2 grupe, două versiuni. Un moment intermediar, de comunicare, îl constituie un manuscris provenind din Banat în jurul anului 1806[88]. A fost copiat și a circulat prin împrumut prin satele din părțile Oraviței unde probabil s-au întâlnit cele două tipuri pomenite. Hibridul care poartă pecetea amândorura amplifică tâlcuirile ceea ce corespunde gustului bănățean pe care Oțălea și Tichindeal l-au respectat plasându-și după fiecare fabulă, tâlcuirea. Textul apare și în alte manuscrise chiar dacă nu în întregime. Prin 1799—1800 „Gheorghe Cicoșu cătană de la cinstitul Maghistratu al Cetăți(i) Timișori(i)"[89] copia și o *Pildă di gadini* adică a treia parte a *Fiziologului*. Lecutri din arhicunoscutul text popular pot fi identificate cu ușurință din însemnările manuscrise. Lumea tăcută vorbește prin ele. La Zorlențul Mic, pe volumul III din *Predicile* lui Petru Maior, la 11 iunie 1822 un Ioan Ionășel își nota durerea: „Însemnare de ținere aminte. Această carte iaste a celui din jos însemnat și am scris când am udit eu sărac de maica mea, și de fratele meu Athanasie au îndrăznit a se duce de pre lumea aceasta și pre mine a mă lăsa ca pre un al său mai mic frate de amar pre lumea aceasta și pre mine a mă lăsa ca pre un al său mai mic frate de amar pre lumea aceasta, și pre unul al său fiu; că eu am udit între surorile meale ca un pui de turturea, când îi moare soțul, el nu să lasă pre lemne verzi, și apă limpede nu bea, până nu dă cu piciorul de o tulbură, apoi o bea"[90]. Motivul face parte din *Fiziolog* dar a coborât până la folclor. El ar fiputut fi cunoscut din *Învățăturile lui Neagoe Basarab*, din *Evanghelia învățătoare* de la Dealu (1644) și chiar de la Enăchiță Văcărescu dar în raport cu *Fiziologul*, cu locul și momentul în care s-a făcut însemnare, toate trei erau rarisme.

7. Floarea darurilor

Este cunoscută și sub titlul de *Albinușa* și se situează între povestirea apocrifă și romanul popular. În esență este o carte moralnică, de „înțelepciune" cum îi spune Al. Duțu[91]. Corespunde aceleiași aplecări spre tâlcuire, spre exemplificare și maximă ceea ce o face deosebit de accesibilă gustului popular. A circulat și prin tipar dar prima ediție, imprimată de Antim Ivireanu la Snagov în 1700, nu a lăsat exemplare în Banat. Nici edițiile brașovene din 1807—1808, sau Sibiu (1834) n-au fost de găsit. Probabil că n-a fost o absență ci doar o pierdere irecuperabilă datorită unei lipse de protecție a cărților. Este greu de acceptat ca tocmai în Banat să lipsească o carte evident moralnică (gen căutat) și care conține și elemente de bestiar (când fabulele se afirmau ca gen tocmai acolo) *Floarea Darurilor* venea pe o veche tradiție dinspre *Eso-*

https://biblioteca-digitala.ro

pia și *Fiziolog* spre Fabulele lui Oțălea și Tichindeal. Există totuși o dovadă că ediția iviriană a fost cunoscută bănățenilor. În Biblioteca Vaticanului se află un manuscris al acestei cărți care conservă și câteva file tipărite (f. 118—119, 122—145, 147—176, 178, 181)[92]. O însemnare de pe fila 191 lasă lista arhiereilor aflați în București la un moment dat (1781). Lista cu pricina este precedată de notarea, tot în acel an, a etapelor unei călătorii dintr-o localitate bănățeană de pe Mureș, la București[93]. Călătoria era o bună ocazie de a achiziționa cartea sau poate chiar manuscrisul așa cum se află el. În orice caz la 1798 era în Banat fiindcă una din însemnări se referă clar la întâmplări petrecute în protopopiatul Timișorii. Cartea s-a bucurat de interes de vreme ce era socotită o lectură bună la drum. Cineva notează: „(1)834 pă 7 mai, adecă joi după amiazăzi la jumătatea lui doao ceasuri am plecat în vandră și am rămas în Arad la Jupânu(l) Bencei". Trebuie să precizăm că fila de titlu s-a copiat întocmai după cea de la ediția iviriană cu toate datele referitoare la locul și data tipăririi cu totul improprii în cazul unui manuscris: *Florea Darurilor* carte foarte frumoasă și de folos feștecăruia creștin, carele va vra săsă împodobească pre sine cu bunătăți — de pe grecie scoasă pre rumânie în zilele prea luminatului Domn Ioan Constandin Basarab Voivod cu blagoslovenia Preaosfințitului Mitropolitului kir Teodosie, cu îndemnarea și cu cheltuiala dumnealui Constandin Păh(arnic) Sarain sin Gheorghe Dohterul; și s-au tipărit în sfânta Mănăstire Snagov, văleat 7208, luna iulie, de smeritul ieromonah Antim Ivireanu". Copiile care au urmat sunt fragmentare. Una se află în „manuscrisul maistorului Miha"[94] iar celălalt în manuscrisul învățătorului Pavel Trailovici din Grădinari realizat prin anii 1801—1819[95]. În acest ultim caz fragmentul se rezumă la un singur capitol din totalul celor 34. În toate cazurile citate *Floarea Darurilor* a fost însoțită de textul integral sau parțial al *Pildelor Filozofești*[96]. Amândouă răspundeau aceleiași nevoi căci „pe un plan mai larg, unele maxime din *Pildele Filosofești* se întâlnesc cu unele sfaturi din *Floarea Darurilor:* chibzuința și precauția sunt recomandări firesc în două opereri ce caută să deschidă cititorilor un făgaș prin pădurea întunecoasă unde pândesc fiare, întruchipând nu numai păcate, dar și forțe politice care-și dispută prada strivind bunul cel mai de preț care este omul"[97]. Le unește substanța care l-a făcut pe N. Iorga să le includă pe amândouă în categoria „cărților de înțelepciune"[98]. Faptul că au fost asociate în manuscrise create în condiții atât de diferite confirmă intuiția. Remarcabil este și faptul că ele au rezistat valului de cărți din primele decenii ale veacului al XIX-lea „scrise de pe poziții mult avansate față de cele deținute de umaniști"[99] și aste pentru contau doar pe un public țărănesc și rural ci și pe unul orășănesc, de negustori, maistori și calfe, învățători și elevi, militari.

8. Romanul popular

Apariția sa a fost pregătită de legendele biblice, de povestirile hagiografice care au atât curiozitatea și interesul pentru opere mai complexe, mai întinse. Cu greu se pot identifica, la acest nivel sintetic, autorii și momentul creației. Comunicarea cu folclorul, în ambele sensuri, a fost o permanență. La tipar, dominat de biserică, ajung târziu sau deloc deși

https://biblioteca-digitala.ro

ortodoxismul a fost tolerant şi nu le-a respins. Trecându-şi copiile de la unul la altul, prin generaţii, scribii din diverse medii sociale şi culturale au determinat modificări substanţiale. În raport cu alte provincii româneşti, Banatul nu face excepţie în privinţa interesului pentru acest gen.

A. Alexandria

Venită spre noi din antichitate prin Bizanţ, *Alexandria* şi-a găsit, se pare, tocmai în Banat-Hunedoara, primul traducător[100]. Avea un mare prestigiu în aceste părţi aşa încât atunci când Nicolae Stoica de Haţeg traduce după Curtius *Viaţa* lui Alexandru Macedon, trebuie să facă precizarea că nu e vorba de textul arhicunoscut atrăgând atenţia că Alexandru „n-au fost nezdrăvan, ci om muritoriu, ca noi"[101]. Această frază îl pune pe Stoica într-o ipostază iluministă de om care rupe un mit, un clişeu. Nu a fost nici singurul şi nici cel dintâi în astfel de îndrăzneli. Miron Costin poate fi citat în acest sens.[102] Fragmentul citat din *Cronica Banatului* argumentează şi faptul că deşi n-am găsit exemplare tipărite din acest roman popular, Banatul le-a cunoscut totuşi. Subiectul era atrăgător şi pentru copişti. Cel mai vechi manuscris păstrat în Banat din *Alexandrie* provine de la Moldova Nouă[103] dar a circulat în întregul ţinut miner din sud. Îl datorăm, cum am arătat, lui Dămian Trailovici care l-a terminat în 1780. Scris îngrijit în două culori, ornat cu frontispicii în peniţă şi iniţiale frumoase, el cuprinde întregul roman. La 17 1799—1800, *Alexandria* se copia şi la Timişoara dar din păcate nu dispunem decât de o informaţie sumară. Nici măcar nu ştim dacă era vorba de o copie integrală. Aflăm doar titlurile a trei părţi: *Începutul lui Alixandru Machedonu, Când au mers alixandru cu oştile la Troada cetate,* Să ascultăm tânguire Maici(i) *lui Alixandru, a Olimbiadei şi a Ruxandri(i) împărăteşti(i)*[104]. Titlul celei de-a treia părţi sugerează clar tipul de lectură „in prezentia" pentru care erau pregătite manuscrisele. Îndemnul sugerează clar acest lucri. Este folosită expresia „să ascultăm", nu „să citim"! O scurtă însemnare dă câteva informaţii despre cel care a făcut comanda: — „Alixandru Adamoviciu din Fabricul nemţăsc", din Timişoara. Copistul era o cătană de la Casa oraşului, Gheorghe Cicoş, despre care am mai vorbit.

În primele decenii ale veacului al XIX-lea s-a copiat în Banat şi un al treilea manuscris al *Alexandriei*[105]. Ca element de datare dispunem, în acelaşi sbornisc, de traducerea lui Vasile Aaron, *Vorbirea în versuri de glume între Leonat beţivul, om din Longabardia şi Dorofata, muerea sa,* tipărită la Sibiu în 1815. Nu cunoaştem însă nici localitatea nici numele celui care a copiat:

B. Varlaam şi Ioasaf

Nu dispunem încă de o dovadă certă că acest roman a fost cunoscut Banatului. Faimosul *Cântec al Pustiei,* versificaţie inclusă *romanului* dar care a avut şi o circulaţie proprie, este des întâlnit prin sbornicele ţinutului. Poate fi un indiciu că: întregul roman a circulat dar nu este şi o certitudine. Cea mai veche menţiune a *Cântecului* . . . se află într-un

https://biblioteca-digitala.ro

manuscris de la Biblioteca Centrală din Bratislava[106]. Există acolo o însemnare care dă relații importante despre gustul literar al unei populații școlare: „Această cântare este a mea, a elevului diaconului Nicolae Stoicovici din Fabric învățând de la maghistrul Chiril din Comloș (...) învățător Popov(ici) în Temișvara, noiembrie 28, anul (1)766". O variantă oarecum deosebită a lăsat Nicolae Stoica de Hațeg într-un manuscris din anii 1778—1794[107].

„cel fecior de împărat
Bun gând Dumnezeu i-au dat,
O, preafrumoasă pustie!
La pustie au plecat
Și de lume s-au lăsat.
În pustie lăcuia,
Vrăjmașul mi-l ispitea
O, preafrumoasă pustie!
Pi la mezi de meazănoapte,
Nu mă-nfricoșa cu moarte,
Nici mă-nfricoșa cu frică
Că nu mă tem de nimică,
Nici cu a ta îngrozire
Să nu mă fac prăfuire.
O, preafrumoasă pustie!
Ramurile tale-ți pleacă,
Ca ruga să mi se treacă,
Și le pleacă cât mai multe,
Ca ruga să mi-s-asculte,
Și le pleacă cât de jos,
Ca să dobândesc folos".

Cam în aceeași vreme, la Răchitova, un popă sau poate dascăl, Pavel Păunovici copia o variantă destul de mult diferită:[108]

O, preafrumoasă pustie,
Primește-mă întru a ta desime
O, preafrumoasă pustie!
Ca pre pruncul la așa maică
Când la țâță, mic, a plâns
O, preafrumoasă pustie!
Pre la mnează noapte
Nu mă-nfricoșa cu moarte,
Nu mă-nfricoșa cu frică,
Să nu mă tem de nemică,
Nici cu a ta îngrozire
Să nu mă josci spră furie,
O, te-am iubit ca pre o vistirie,
Ce e plină de avuție.
Te-am iubit ca pre o polată,
Ce-i cu aur suflată.
Merge-voi prin dumbrăvi odrăslite,
Ca pre niște vii rodite;
Ramurile tale îți pleacă,
Ca ruga să mi să treacă,
Și le pleacă cât de jos,

https://biblioteca-digitala.ro

Ca să dobândesc folos.
Și supt a ta rădăcină,
Ca să scap fără pricină.
Fi-voi sălbatic ca o hiară,
Lăsând lumea cea amară.
Când doream de ai mei părinți
Ardeam cu lacrămi ferbinți.
Cine pre mine m-au îndemnat,
De lumea am lăsat!
Că lumea am părăsit
Și la tine am venit
Ca să urmez lui Hristos,
Să dobândesc mare folos.
De acum până-n vecie,
Slavă Domnului să fie!
O, preafrumoasă pustie!

La Clopodia, o altă variantă, păstrează puțin din semnificația inițială:

„Și luai albă hârtie
Și-ncepui ceva a scrie
O, preafrumoasă pustie!
Scriai două și trei rânduri
Mă cuprinsă nuște gânduri
O, preafrumoasă pustie!"[109]

În acest caz se copia nu pentru o comandă ci în beneficiul propriu: „Această carte cu lunile și cu cazanii multe, și cântări dumnezeești iastă a lui Iosif Popovici învățătoriul satului Clopotiei și au scris întrn-sa în luna lui noiembrie în două zile, sâmbăta după amiază". Era în anul 1802 așa cum s-a precizat în mai multe locuri: filele, 45, 137, 152.

C. **Archirie și Anadan**

Nu dispunem de nici o copie integrală. De fapt sunt cunoscute doar două provenind din Banat. Una este a preotului Ioan Petrovici din Găvojdia[110] la care știm precis cum au stat lucrurile. Textul este cuprins într-un sbornie sub titlul *Începerea acestii poveşti a lui Archirie filosoful cu nepotu-seu Anadan, în zilele lui Asnagrip împăratul adecă, titlu* urmat de o însemnare: „Și se sfârși povestea lui Archirie cu nepotul seu Anadan în luna lui iunie 19 zile, anu(l) 1825. Ioan Petrovici din Gavojdie". Cealaltă copie, intitulată *Povestea înțeleptului Archirie cînd au învățat pre nepotul său Anadan toată înțelepciunea și filosofia și mândria* este mai târzie căci textul care urmează s-a finalizat în 1832 printr-un elev al școlii clericale din Vârșeț[111].

D. **Esopia**

În manuscrisele românești este semnalată, pentru prima oară, în 1703[112] dar în Banat copiile sunt mai târzii. Prima atestare datează din 1783[113]. Este ultimul text din sbornicul voluminos aflat acum în Biblio-

https://biblioteca-digitala.ro

teca Academiei şi se numeşte *Istoria cu minunate pilde a minunatului Isop* dar a rămas neterminată. Însemnările nu spun nici unde şi nici de cine s-a copiat. Alte tentative bănăţene, până acum, nu se mai cunosc.

E. Sindipa

Deşi nu am reuşit să depistăm nici un exemplar bănăţean, nici tipărit şi nici manuscris, avem argumente serioase pentru a susţine că a fost cunoscută şi în aceste părţi. Se ştie că prima ediţie din *Sindipa* a fost tipărită la Sibiu în 1802 pe cheltuiala lui Simion Pantea din Ardeal, care a colportat în Banat cărţile Blajului şi Sibiului[114]. Zona preferată a fost colţul nord-estic, unde însemnările îl pomenesc vreme de două decenii. Tocmai în această perioadă s-a decis el să facă şi pasul spre editare şi este normal să fi încercat difuzarea cărţii care a rezultat şi în satele Banatului acolo unde era foarte cunoscut şi respectat.

F. Halima

Nici în acest caz nu se cunosc copii manuscrise dar ea a fost în mod cert citită. În manuscrisul lui Pavel Trailovici „normalnic tinerimei învăţătoriu" din Grădinari, cercetătoarea D. Grecu identifica şi „*Două, scurte, ciudate poveşti,* în verusri. Una era o variantă a temei „blăstămului de mamă" iar cealaltă, a „ulciorului cu lapte", ambele de facutră răsăriteană, cărora *Halima* şi *Nassredi Hodja* le-au dat o largă circulaţie. Chiar şi la noi în ţară s-au notat pentru prima temă, de exemplu, nu mai puţin de 26 variante dintre care una în *Calendarul de la Arad* (1858—1883) foarte apropiată de cea a manuscrisului de faţă"[115]. Să fie doar o simplă întâmplare faptul că tocmai la Grădinari am găsit volumele ediţiei lui Ioan Barac, *O mie şi una de nopţi, istorii arăbiceşti sau Halima, întâiaşi dată tradusă din nemţeşte,* I—VIII, Braşov, 1836—1840?

G. Erotocritul

L-am găsit în Banat doar în forma în care, româneşte, i-a dat-o Anton Pann, *Noul Erotocrit compus în verusri,* Sibiu, 1837. Din cele cinci volume câte număra ediţia, primele două le-am descoperit într-o bibliotecă din satul almăjean Prilipeţi[116].

H. Ninus şi Semiramida

Este cunoscut într-un singur manuscris care aparţinea lui Anthonie Alesiovici şi a fost copiat la Mehadia începând cu anul 1766. De fapt este vorba de „un rezumat concentrat al romanului istoric *Ninus şi Semiramida,* cel mai vechi roman din categoria celor greceşti, pe care Nicolae Cartojan nu-l cunoştea în literatura noastră veche"[117].

https://biblioteca-digitala.ro

9. Folclor biblic

A. Hronografele

În general această categorie istoriografică cuprinde mult folclor biblic mai ales în partea care se referă la antichitate, cea evreiască în mod special. Nu cunoaştem încă un manuscris care să fi fost copiat în Banat dar există destule informaţii despre utilizarea hronografelor la redactarea unor lucrări. De pildă, Nicolae Stoica de Haţeg a folosit în scrierea *Cronicii Banatului* de „unele cărţi populare, folclorul, cronografele, cronologii, synopsisuri de istorie universală"[118], opinie la care subscrie şi N. Bocşan după care lucrarea lui Stoica respectă structura unui cronograf: „După „hronologia sfinţită", autorul dă informaţii despre istoria Egiptului, Babilonului, Asiriei, Mediei, Greciei, Romei şi Bizanţului până în sec. al IX-lea, în maniera unui cronograf, împletind istoria cu legenda . . . "[119].

B. Întrebări şi răspunsuri

Sunt un amalgam de elemente eretice şi ortodoxe, cosmologice, de autentic şi apocrif, cu origine bizantină de unde răspândirea în răsărit şi chiar în apusul catolic. Concepute ca un chestionar, cu ghicitori, ele au determinat, fără îndoială, un joc imaginativ cu consecinţe în planul creaţiei, un joc enigmistic. Poate nu este întâmplător că toate cele trei copii bănăţene provin din medii şcolare. Una aparţine lui Iosif Popovici învăţător la Clopodia[120], *Întrebări şi răspunsuri dăscăleşti şi filosofeşti* datând din anul 1802. Alta, fragmentară ca şi precedenta, era a lui Petru Popovici din Mercina de pe vremea când era elev la şcoala clericală din Vârşeţ, prin 1832[121]. Cea mai veche este copia de la Măidan[122] realizată, probabil, prin 1779 deşi nu lipsesc opinii care susţin că este mai nouă („Aceasta e scrisoarea moşului meu Ioachim Popovici recte Lungu, din 1808—1829")[123]. Amestecul de elemente eretice şi ortodoxe l-a făcut pe Vichentie Babeş să creadă că era „Un fel de Catehism creştinesc saturat de bogomilism, care să intitulează Întrebări şi răspunsuri din sfânta scriptură şi se zice a fi opera preotului Const(antin) Popovici, după familie Lungu, răposat la 1779 în Măidan, Banat"[124].

C. Erminiile

Sunt manuale de folos zugravilor de icoane şi biserici. Născute în mediul athonit ele s-au răspândit în întregul Răsărit şi n-au rămas la adăpost de incluziuni apocrife. Conţineau descrieri de scene şi personaje dar şi sfaturi tehnice. Un zugrav nu se putea lipsi de acest text. Unde există pictură bisericească veche a fost şi o *Erminie* cu atât mai mult nu puteau lipsi la o şcoală de pictură cu cea a lui Vasilie Diaconovici de la Sredişte[125]. Dimitrie Cioloca dispunea, acum câteva zeci de ani, de o astfel de carte manuscrisă: „Într-un mănunchi de foi de hârtie netipărită,

https://biblioteca-digitala.ro

format folio, ce a servit pentru desemne unui pictor bisericesc — probabil din familia Achimeştilor din Caransebeş — am aflat următoarele date referitoare la stările economice din Banat către finele secolului al XVIII-lea!"[126].

10. Legende apocrife privitoare la Vechiul Testament

A. Lupta Arhanghelului Mihail cu Satanail

La Răcăjdia, într-un manuscris relativ târziu (1840—1842) apare şi textul respectiv sub titlul *Povestea lui Satanail, cum au trufit împotriva ziditoriului şi cum au căzut din ceri*...[127]. Se cunosc însă şi altele mai vechi cum ar fi cel copiat la Timişoara de Gheorghe Cicoşu în anii 1799—1800, *Povestirea lui Satanail cu gândul când s-au cercatu împotriva ziditoriului Dumnezău şi cum de a căzut din ceriu şi s-au făcut din înger luminat drac întunecat*[128]. Chiar Nicolae Cartojan remarca un manuscris bănăţean[129] (pe care-l credea din veacul al XVIII-lea dar care este mult mai recent) în care descoperea fapte de limbă foarte vechi iar în conţinut o certă prezenţă a ereziei bogomile: „În legătură cu legenda căderii îngerilor stă o altă legendă apocrifă, cu trăsături bogomilice, necunoscută până acum la noi, pe care am găsit-o într-un miscelaneu păstrat în Biblioteca Academiei Române (nr. 1282, f. 164—177). În manuscript, legenda poartă titlul *Povestea lui Satanail*... (urmează titlul citat mai sus — V.L.). Deşi textul a fost copiat la începutul secolului al XVIII-lea, totuşi unele particularităţi morfologice şi lexicale (*despre* cu înţelesul: deasupra, lat. *de+super*=peste : întunericile=mulţime (de îngeri) ne îndreptăţesc a crede că derivă dintr-un prototip anterior — poate din secolul al XVII-lea"[130]. După grafie şi după însemnări manuscrisul a fost realizat în primii ani ai veacului al XIX-lea şi aparţinuse unui „maistor Miha" mult citat până acum. Totuşi trebuie să remarcăm frecvenţa textelor într-un ţinut cu puternice amintiri bogomile cum este Banatul[131].

B. Solomon

Un personaj simbolizând înţelepciunea dar şi magia, pătruns, cu această ultimă semnificaţie, şi în folclor. Într-un manuscris de la Forotic realizat în ultimul deceniu al veacului al XVIII-lea se află şi un text cu titlul, *Roata lui Solomon*[132]. Există chiar şi o simbolistică descinzând din această legendă, o roată a lui Solomon care se desena asemenea unui zodiac. Un astfel de desen, din păcate, foarte şters, se află pe a doua copertă a caietului de *Cântece* (1778—1800) al lui Stoica de Haţeg aflat acum la Muzeul Transilvaniei din Cluj-Napoca[133]. Cam tot pe atunci, în orice caz după 1773, se copia *Roata lui Solomon* într-un manuscris bănăţean aflat acum la Biblioteca Academiei Române sub nr. 5885 care a fost achiziţionat la Caransebeş.

https://biblioteca-digitala.ro

11. Evanghelii şi legende apocrife privitoare la Noul Testament

În general din dorinţa de a da autoritate unor apocrife acestea au fost puse în seama părinţilor bisericii dar mai ales a Apostolilor. Originile se pot găsi în primele veacuri creştine. La noi cele dintâi traduceri se află în manuscrise din secolul al XVII-lea. Prin ediţia ieşeană din 1817, multe văd pentru prima oară lumina tiparului dar astfel de exemplare nu au ajuns până în Banat. Câteva sbornice conţin totuşi şi astfel de texte. Forate puţine însă!

A. Disputa lui Isus cu Satana

Îşi află originea în textul biblic. Referiri, neclare, se află şi în *Cazanii* şi *Întrebări şi Răspunsuri* şi chiar în scenele pictate după *Erminii* dar numai în lucrări monumentale. Se pare că şi în acest caz sunt cuprinse eresuri bogomile[134]. În Banat am găsit-o doar într-un manuscris, târziu, de la Răcăjdia, sub titlul, *Povestea pentru prinderea lui Antihrist cu Isus Hristos,* (1840—1842)[135].

B. Protoevanghelia lui Iacob fratele Domnului

În manuscris nu s-a păstrat dar a fost vehiculată şi în Banat ca peste tot de *Mineele* de la Râmnic şi Buda.

12. Amulete

Erau, oficial, respinse de biserică dar au cunoscut totuşi o mare răspândire. Texte cu putere magică şi de a păzi de rău erau socotite chiar şi *Călătoria Maicii Domnului la Iad, Legenda Dumineci* sau *Legenda lui Sisinie.* Erau însă şi texte cu destinaţile specială. În Banat am găsit doar unul singur, *Cele 72 de nume ale lui Hristos* care a avut o mare trecere în lumea satului. S-a descoperit chiar o xilogravură folosită la multiplicare[136].

13. Minunile Maicii Domnului

Nu dispunem de textul propriu-zis dar pe ultimile două file ale *Istoriei bisericeşti pre semestrul de iarnă, cursul I-iu, propusă prin Domnul profesor Gheorghe Peştian scrisă prin mine Nicolae Gonţa teolog*[137], acest elev al şcolii clericale din Vârşeţ şi-a adunat material omilectic din *Minunile Maicii Domnului* Când şi unde s-a întâmplat asta, aflăm dintr-o

https://biblioteca-digitala.ro

scurtă însemnare făcută pe fila 18: „Werschetz am 3-tag November 1856. Nicolaus Gonza teolog".

14. Legende liturgice

Erau apocrife care intenţionau să explice credincioşilor simboluri ce ţin de serviciul liturgic precum şi aspecte ale cultului ortodox.

A. Descoperirea celor 12 Vineri

O legendă frecvent întâlnită în manuscrisele bănăţene. Cea mai veche aparţine lui Marco Romanescu din Brebu, după *Calendarul* braşovean din 1773[138]. Peste zece ani, la Forotic, se realiza încă o copie cu titlul, *Cazania lui Levterie şi lui Tarasie, pentru cele 12 Vineri mari care sunt preste an, cu tâlcuiala lor*[139]. În manuscrisul lui Pavel Trailovici din Grădinari se află o altă copie ceva mai nouă (1801—1819), *Cazania lui Leyterie şi a lui Tarasie pentru cele 12 Vineri mari carele sunt presată an înainte 12 praznice, cu tâlcuiala lor*[140]. Cea mai recentă vine de la Răcăjdia (1840—1842)[141].

15. Drama religioasă

A. Vicleimul

Considerat multă vreme ca avându-şi originea în primele veacuri ale creştinismului în Dacia, *Vicleimul* se dovedeşte mult mai recent, „numai" de la sfârşitul veacului al XVIII-lea[142]. În Banat este viu şi astăzi. Varianta locală aparţine aşa numitului tip ardelenesc. Una din cele mai vechi se află în manuscrisul de la Forotic, din 1783[143]. În jurul anului 1825 a fost copiat în sbornicul grănicerului Tăranu din Caransebeş[144] şi, mai târziu (1840—1842), la Răcăjdia, în caietul lui Trăilă Penţa[145]. O variantă bănăţeană a văzut chiar şi lumina tiparului prin grija protopopului de Caransebeş, Ioan Tomici, *Scurte învăţături pentru creşterea şi buna purtare a tinerimei române*, Buda, 1827.

B. Cântece de Stea

Prima colecţie publicată la noi poate fi găsită în *Catavasierul* râmnican din 1747, care însă în Banat n-a fost găsit. În schimb de aici a pornit iniţiativa colecţiei secunde, prin Ioan Tincovici, *Carte de cântări dumnezeeşti*, Buda, 1815. Următoarea, tot bănăţeană, i-a aparţinut lui Ioan Tomici, citată mai sus. Şi manuscrisele cuprind cântece de stea.

https://biblioteca-digitala.ro

Enumerăm câteva în ordinea cronologică: Forotic (1783)[146], Feneș (1822)[147], Caransebeș (1825)[148], Răcăjdia (1840—1842)[149].

C. Oraţiile de nuntă

Punctează cele mai importante faze ale ceremonialului potrivit obiceiului românesc. Momente de oratorie sunt cunoscute în Banat la asemenea prilejuri. Într-un manuscris aflat acum la Academie (5850), realizat prin 1758—1788, la Răchitova, semnalat prima oară de D. Cioloca, se află reprodus un astfel de discurs: „Dumitale nune mare, socri mari şi boieri dumneavoastră, şi toţi care v-aţi aflat la această cinstită masă, ascultaţi cuvântul marelui şi puternicului Dumnezeu, că întâi au făcut Dumnezeu ceriul cu stălele şi pământul cu florile, al doilea au făcut văzutele şi nevăzutele, al treilea au făcut pre om din pământ, adecă pre strămoşul nostru Adam, pră el, el luvă, ni-l adormi ca dintru ei, şi-i tăe o coastă din coastălele lui, şi carne din carnea lui şi sânge din sângele lui, şi zidi şi pre strămoaşa noastră Eva şi să deşteptă strămoşul nostru Adam şi iată zise: „O, Doamne, că văzui oasă din oasăle mele şi sânge din sângele meu, acesta e să va numi mie Muere, socotind Dumnezeu că nu poate să fie omul singur pre pământ, şi blagoslovi, şi zisă: „Creşteţi şi vă înmulţiţi!“ Crescură şi se înmulţiră până veni vremea la aceşti doi coconi a Dumneavoastră. Şi să roagă să-i ertaţi şi să-i blagosloviţi, precum au blagoslovit Avraam pre Isac, Isac pre Iacob, Iacob pre aceşti doi coconi, cu blagoslovenia părintelui, întăreşte casa feciorului, iară blăstămul lipseşte şi roagă să ertaţi şi să blagosloviţi, Amin!“[150]

Era şi obiceiul ca pre lângă oraţii să fie cântate cântece potrivite momentului cum era *Nunta de la Caana Galileii*. În *Scurte învăţături*, Tomici, precizează momentul, respectiv: când preotul rosteşte: „cela ce ai strălucit pre noroade în pustie, şi apă din piatră le-ai izvorât şi la Cana Galileii apa în vin o ai prefăcut . . .“[151].

16. Folclorul medical

Într-o lume permanent expusă epidemiilor care se repetau, pustiitoare, la intervale scurte, interesul pentru leacuri era firesc. Se însemnau cu mare grijă. Ele nu ţineau doar de medicină ci şi de magie. Aplicarea leacului era însoţită de descântece. Chiar şi după insistentele campanii iluministe care aduc unele mijloace antiepidemice, vechile reţete nu pierd teren. Sunt prezente în sbornice copiate de oameni şcoliţi, care vehiculau o ideologie iluministă ceea ce atestă limpede ataşamentul populaţiei pentru reţetele moştenite din vechime. În manuscrisul de la Moldova Nouă[152] există şi câteva astfel de reţete copiate după anul 1780:

„*Liacuri cum va arăta înainte*

Pentru junghi să pisază hrian şi piperi şi să presari la junghiuri şi să te legi.

De te va durea gura, iarbă roşie şi popilnică şi cu ţeperig să le ferbi şi să le ţii în gură.

https://biblioteca-digitala.ro

Pentru gălbinare, sămzăiene galbine şi cu paie de ovăz şi cu lumânare de la multe zile mari şi să bei şofran.

De cătărige: să bei unt din candelă mestecat (cu) răşină, şi să mănânci".

Prin 1802, învăţătorul din Clopodia face o *Arătare pentru vreo câteva leacuri*[153]: „pentru lapte, pentru durere de cap, de muşcătură de câne, putreziciune, beţie, de boala cea rea, de durere de inimă, de boala vacilor, când muşcă şarpele pre om etc.".

Trecerea în revistă a textelor populare permite afirmaţia că Banatul s-a inclus, şi din acest punct de vedere, spaţiului cultural românesc în întregul său. Raportat la alte provincii istorice, Banatul vădeşte o frecvenţă mai mică dar în schimb o mare varietate. Practic toate genurile subscrise categoriei în discuţie pot fi repertoriate în Banat. Cu o singură excepţie, situarea în cronologic, începe în ultimul pătrar al veacului al XVIII-lea, crescând accelerat în deceniile următoare (atât în privinţa numărului de exemplare cât şi a titlurilor). Mişcării acestor texte pe verticala unor generaţii îi corespunde, în plan orizontal un circuit ce acoperă întreaga provincie. Pot fi întrevăzute totuşi anumite nuanţări, participări mai operative, răspunsuri mai articulate decât altele. În general sudul muntos, fie că e vorba de Provincial fie că e vorba de Graniţă, vădeşte un mare interes. Zonele cele mai active sunt centrate pe aşezări semnificative, Oraviţa şi Caransebeş mai ales. O articulaţie uşor sesizabilă o constituie însă şi ramificaţia nordică Timişoara-Lipova. Sudul extrem, dunărean, greu accesibil şi astăzi, nu a rămas totuşi izolat. Moldova Nouă devine astfel un corespondent sudic al Lipovei. Deşi din punct de vedere administrativ Provincialul, Graniţa şi Zona Montanistică ofereau condiţii diferite, rostul cărţilor populare a fost înţeles peste tot. Copiştii sunt în cea mai mare parte învăţători şi preoţi, adică acea elită de contact între popor şi cercurile mai instruite. Prezenţa clericală este deosebită mai ales dacă se are în vedere că promovau texte care se aflau adeseori departe de dogma ortodoxă. Mediul şcolar era şi el favorabil. Aglomerările de elevi care se produceau la şcoli importante unde veneau la studiu copii şi tineri din toate părţile, erau un bun mijloc de a schimba şi a copia texte populare. Caracterul moral al acestei literaturi, pe de altă parte nu contravenea celei „moralnice" susţinută de Lumini. Expresia tensiunii dintre tradiţie şi inovaţie poate fi depistată totuşi şi în acest segment de viaţă culturală. Rămâne exemplar cazul lui Pavel Trailovici, om supus regulamentului, legilor şi principiilor unei şcolarizări iluministe[154]. Nu găseşte însă nici o contradicţie între „normă" şi alcătuirea, într-un sbornic, a unei colecţii de texte populare. O găsea utilă statutului său de educator şi de cetăţean. În schimb prezenţa reţetelor medicale tradiţionale erau în vădit dezacord cu perceptele medicale ale Luminilor vehiculate prin toate mijloacele în satele Banatului şi nu în ultimul rând prin şcoală. Învăţătorii şcoliţi în Preparandii, hrăniţi cu o literatură atent controlată de oficialitate, vădit însă inspirată de Lumini, rămân totuşi interesaţi de cărţile puse la dispoziţie de o altă forţă majoră, tradiţia. Prin ei se asociază cărţile populare literaturii „moralnice", pedagogice, manualului chiar. Este veşnica pendulare spre direcţii diferite, opuse chiar, la care era supusă intelectualitatea de „contact", sensibilă la ambele, acomodându-le în cele din urmă, asigurându-şi astfel, între ancestral şi modern, un spaţiu de manevră. Preoţilor şi învăţătorilor li se adaugă şi alte cercuri, militari, maistori, cei din

https://biblioteca-digitala.ro

zona montanistică. Se poate afirma că aceste cărți circulau nestingherite pe verticala societății românești, la sat și la oraș deopotrivă.

Se copia atât în beneficiul propriu cât și la comandă dar pe măsura trecerii timpului copierea devenea o problemă strict personală. Prețul era neînsemnat de acum. La Feneș, de pildă, se copia o carte populară, pe o pereche de iepuri domestici[155], în anul 1822.

Domină, în manuscrisele bănățene, legendele religioase. Romanele în schimb, din cauza numărului mare de pagini, s-au copiat rar și fragmentar. Foarte apreciate rămân maximele, fabula, parabola, sfatul înțelept. Toate acestea erau pe gustul unui popor de țărani.

Despre încercări de prohibire a lor nu poate fi vorba. Nu cunoaștem nici un astfel de caz. Despre atitudini de negare a lor de pe poziții iluministe, în schimb, se poate vorbi. Cazul lui Nicolae Stoica de Hațeg, citat mai înainte, este în acest sens, relevant.

Subiectul rămâne deschis în multe direcții, cu deosebire în cea textologică, a încrengăturilor ce alcătuiesc vigurosul coronament. Efortul nostru, aici, s-a îndreptat mai ales spre adunarea laolaltă a manuscriselor, copiștilor și cititorilor pentru a putea scruta orizontul unui spațiu cultural limitat dar foarte personalizat, Banatul, și din acest punct de vedere.

NOTE

1 N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I—II, București, 1974.

2 Încercări în această direcție nu lipsesc totuși. Vezi: M. Moraru, C. Velculescu, *Bibliografia analitică a cărților populare laice*, vol. I—II, București, 1970, 1978. Din păcate multe manuscrise se aflau în colecții particulare și muzeale și nu au fost repertoriate. Trebuie menționată impresionanta elaborare a lui G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I—IV, București, 1978—1992. Sunt cuprinse însă numai manuscrisele aflate în Biblioteca Academiei Române.

3 Începutul l-a făcut G. Ștrempel în lucrarea citată mai sus.

4 B.A.R., Mss. rom. 1570, f. 34, *Cărțile ceale mincinoase pre care nu se cade a le ținea și a le ceti direptu credincioșii hristiani, iară sântu acestea.* Urmează o listă destul de lungă cuprinzând mai ales cărți populare dar nu știm un caz în care să se fi aplicat. Apud, N. Cartojan, *Op. cit.*, vol. I, p. 331—336.

5 Printre cei mai activi copiști de cărți populare se numără mulți clerici.

6 L. Blaga, *Opere, Trilogia culturii*, vol. IX, București, 1985, p. 34.

7 C. Velculescu, *Cărți populare și cultura română*, București, 1984, p. 129, 153—154.

8 B.A.R., Mss. rom., 2524, p. 328.

9 B.A.R., Mss. rom. 3181, 38.

10 Vom exemplifica doar cu un singur caz: *Sindipa a* fost tipărită la Sibiu în 1795, 1807, 1816, 1813, 1843, 1848, 1856; la Buda — 1812; la București, 1852, 1858.

11 I. Istrate, *Barocul literar românesc*, București, 1982, p. 142.

12 *Ibidem.*

13 Cea mai apreciată în epocă a fost *Gramatica* lui C. Diaconovici Loga, tipărită la Buda în 1822.

14 Muzeul Județean din Reșița, Mss. rom. 398/9000.

15 Fl. Dudaș, *Manuscrisele românești medievale din Crișana*, Timișoara, 1986.

16 B.A.R., Mss. rom., 3561.

https://biblioteca-digitala.ro

17 Potrivit unor opinii chiar *Floarea Darurilor* ar fi fost tradusă în Banat—Hunedoara. Vezi, I. Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985, p. 385—390.

18 Seria râmniceană a ieșit în anii 1776—1780. Cea de la Buda a fost editată într-un timp mai scurt, 1804—1805. Ambele numărau câte 12 volume.

19 B. P. Hașdeu, *Cuvente den bătrîni*, II, 1679, p. 301—311.

20 N. Cartojan, *Op. cit.*, p. 95—98.

21 Muzeul Județean Caraș-Severin, Mss. rom. 398/9000.

22 I. D. Suciu, R. Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1980, p. 204—284.

23 A. Ghidiu, I. Bălan, *Monografia orașului Caransebeș*, C-beș, 1909, p. 39.

24 B.A.R., Mss. rom. 3195.

25 D. Cioloca, *Din cele trecute veacuri*, în „Foaia Diecezană", 8/1945.

26 G. Ștrempel, *Op. cit.*, vol. III, p. 41. Localitatea Remetea—Pogonici este în județul Caraș și nu în Suceava.

27 B.A.R., Mss. rom. 3181.

28 Însemnare pe *Triod*, Râmnic, 1761, D.J.C.V. Timiș, inv. 468.

29 B.A.R., Mss. rom, 3181, f. 38.

30 B.A.R., Mss. rom., 4232.

31 *Ibidem*, f. 1.

32 B.A.R., Mss. rom. 2071., f. 52.

33 *Ibidem*, f. 61.

34 N. Cartojan, *Op. cit.*, p. 105.

35 *Ibidem*, p. 107.

36 B.A.R., Mss, rom. 2629.

37 B.A.R., Mss, rom., 4252.

38 N. Cartojan, *Op. cit.*, vol. I, p. 121—122.

39 N. Bocșan, *Contribuții la istoria Iluminismului românesc*. Timișoara, 1986, p. 174.

40 N. Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, studiu introductiv, ediție, glosar și indice de Damaschin Mioc, Timișoara, 1981, p. 191.

41 N. Cartojan, *Op. cit.*, p. 115.

42 B.A.R., Mss. rom. 2629.

43 N. Cartojan, *Op. cit.*, vol. I, p. 115.

44 B.A.R., Mss. rom., 3561.

45 Muzeul Județean Caraș, Mss. rom. 398/9000.

46 B.A.R., Mss. rom. 2527.

47 D. Țichindeal, *Op. cit.*, p. 167.

48 Idem, *Epitomul*, Buda, 1808.

49 Muzeul Județean Caraș, 398/9000.

50 D. Țichindeal, *Fabule și moralnice învățături*, ediție îngrijită și prefațată de Virgil Vintilescu, 1975, p. 160.

51 *Idem*, *Sfaturile înțelegerii cei sănătoase*, Buda, 1802.

52 B.R.V., II, (781), p. 498—499.

53 *Apud*, G. Hâncu, *Cartea veche românească*, Galați, 1965, p. 76.

54 B.A.R., Mss. rom. 4232, f. 1.

55 B.A.R., Mss. rom., 2247, f. 34.

56 B.A.R., Mss. rom. 3181.

57 B.A.R., Mss. rom., 1282.

58 B.A.R., Mss. rom., 2071.

59 G. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, 1897, Apud, N. Cartojan, *Op. cit.*, p. 183.

60 Fl. Dudaș, *Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei*, Timișoara, 1979, p. 209—223.

61 B.R.V., I, (73).

62 *Ibidem*, I, (111).

63 *Minei pe luna septembrie*, Buzău, 1698, Colecția Mitropoliei Banatului, inv. 9967, f. 2—4: „Sia kniga gliemaia Minei natri n-sti prilojiu prostennii g. iu mitropolit trkvia Temișvarskoi hramu Mucenica Gheorghia podpisa; leata g-nia 1724, Avg. 4".

64 În Banat se află 29 de colecții nu toate însă complete.

65 V. Leu, *Circulația Mineelor de la Rîmnic în sudul Banatului*, în „Valori bibliofile din Patrimoniul Cultural Național", I, Râmnicu-Vâlcea, 1980, p. 71—75.

66 Se reproduce de fapt ediția râmniceană. Banatul are 84 de serii.

67 B. P. Hașdeu, *Op. cit.*, p. 284—291.

https://biblioteca-digitala.ro

68 N. Cartojan, *Op. cit.*, I, p. 188.
69 L. I. Ciomu, *Un vechi monument epigrafic slav la Turnu-Severin*, în „Revista istorică română", 8, 1938, p. 210—236.
70 B.A.R., Mss. rom., 3195, f. 64—66.
71 N. Cartojan, *Op. cit.*, I, p. 197.
72 A. Ghidiu, I. Bălan, *Op. cit.*, p. 107.
73 B.A.R., Mss. rom., 1282, f. 70—101.
74 B.A.R., Mss. rom., 3181, f. 2—13.
75 B.A.R., Mss. rom., 4252, f. 2—10.
76 B.A.R., Mss. rom., 1282, f. 186—188.
77 B.A.R., Mss. rom., 2629, f. 1613.
78 B.A.R., Mss. rom., 1282, f. 22—34.
79 N. Cartojan, *Op. cit.*, II, p. 196.
80 B.A.R., Mss. rom., 2629, f. 42—76.
81 N. Cartojan, *Op. cit.*, I, p. 221.
82 B.R.V., Mss. rom., 3561, f. 65.
83 P. Maior, *Istoria pentru începutul romanilor în Dachia*, Buda, 1812, exemplarul de la Gârbovăț, D.J.C.V. Caraș, inv. 1606.
84 Însemnare pe *Mineiul pe luna mai*, Buda, 1805, exemplarul de la Vrani, D.J.C.V. Caraș, inv. 401.
85 B.A.R., Mss. rom., 3742. A fost copiat în 1835.
86 *Ibidem*, f. 9.
87 N. Cartojan, *Op. cit.*, I, p. 225.
88 B.A.R., Mss. rom., 1282.
89 *Apud*, D. Cioloca, *Op. cit.*
90 *Ibidem.*
91 Al. Duțu, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, 1972.
92 I. Dumitrescu-Snagov, *Catalogul manuscriselor românești din „Biblioteca Apostolica Vaticana"*, în „Revista de Istorie", 5, 1981, p. 971.
93 Biblioteca Apostolica Vaticana, Mss. rom., 9, f. 191. Apud, I. Dumitrescu-Snogov, *Op. cit.*, p. 970.
94 B.A.R., Mss. rom., 1282, f. 57—58.
95 D. Grecu, *Un manuscris din Banat de la începutul secolului al XIX-lea*, în „Banatica", II, 1973, p. 329.
96 Din acest punct de vedere Banatul se include unei reguli generale.
97 Al. Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, București, 1968, p. 58.
98 N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, vol. III, București, 1928, p. 85—87.
99 Al. Duțu, *Cărțile de înțelepciune* ..., p. 37.
100 N. Cartojan, *Op. cit.*, I, p. 273—276.
101 N. Stoica de Hațeg, *Op. cit.*, p. 61.
102 Miron Costin, *Opere*. Ediție critică îngrijită de P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 144.
103 Muzeul Județean Caraș, Mss. rom., 398/9000.
104 *Apud*, D. Cioloca, *Op. cit.*
105 Muzeul din Caransebeș, Mss. rom., 102.
106 C. Mălinaș, *Primele consemnări de folclor în Banat*, în „Orizont", Timișoara, nr. 27/1987.
107 N. Stoica de Hațeg. *Aici sînt cintece adunate* ..., Manuscris aflat în Colecția de Istorie Modernă a „Muzeului Transilvaniei" din Cluj-Napoca.
108 B.A.R., Mss. rom., 5850, f. 17.
109 *Apud*, I. Iliescu, *Producții populare și creații individuale în două manuscrise bănățene din 1801—1802*, în „Folclor literar", III, Timișoara, 1972, p. 256.
110 B.A.R. Mss. rom., 3181, f. 28—34.
111 B.A.R., Mss. rom. 4252, f. 14—18.
112 B.A.R., Mss. rom., 1436, f. 122—145.
113 B.A.R., Mss. rom., 3195, f. 75—121.
114 Vezi partea referitoare la activitatea sa în Banat în capitolul II al prezentei lucrări.
115 D. Grecu, *Op. cit.*, p. 328.
116 Exemplare expuse în Muzeul Teatrului din Oravița.
117 N. Bocșan, *Op. cit.*, p. 175.
118 D. Mioc, Studiu introductiv la cartea N. Stoica de Hațeg, *Op. cit.*, p. 36.
119 N. Bocșan, *Op. cit.*, p. 277.
120 I. Iliescu, *Op. cit.*, p. 249—260.

https://biblioteca-digitala.ro

121 B.A.R., Mss. rom., nr. 4252, f. 31.
122 B.A.R., Mss. rom., 470
123 *Ibidem*, f. 5.
124 *Ibidem*, f. 1.
125 A. Cosma, *Prin Timişoara de altădată*, Timişoara, 1977, p. 21.
126 D. Cioloca, *Op. cit.*
127 B.A.R., Mss. rom., 2071, f. 1—7.
128 *Apud*, D. Cioloca, *Op. cit.*
129 N. Cartojan, *Op. cit. II*, p. 49.
130 *Ibidem.*
131 I. D. Suciu, R. Constantinescu, *Op. cit.*, p. 56—62.
132 B.A.R., Mss. rom., 4261, f. 40.
133 N. Stoica de Haţeg, *Aici sînt cîntece adunate...*, cop. II.
134 N. Cartojan, *Op. cit., II*, p. 107.
135 B.A.R., Mss. rom., 2071, f. 7—10.
136 I. Popovici, *Tabla de la Lugoj*, în „Luceafărul", Budapesta, nr. 24/1903, p. 401.
137 B.A.R., Mss. rom., 3744.
138 B.A.R., Mss. rom. 3561.
139 B.A.R., Mss. rom., 4261.
140 Apud D. Grecu, *Op. cit.*, p. 339.
141 B.A.R., Mss. rom. 4261.
142 N. Cartojan, *Op. cit.*, p. 230—231.
143 B.A.R., Mss. rom., 4261, f. 34.
144 B.A.R., Mss. rom. 4232, f. 35—36.
145 B.A.R., Mss. rom., 2071, f. 55—60.
146 B.A.R., Mss. rom., 4261, f. 17—33.
147 B.A.R., Mss. rom., 2247, f. 1—13.
148 B.A.R., Mss. rom., 4232, f. 35—36.
149 B.A.R., Mss. rom. 2071, f. 14—15.
150 *Apud*, D. Cioloca, *Op. cit.*
151 I. Tomici, *Scurte învăţături...*, Buda, 1827, p. 39.
152 Muzeul Judeţean Caraş. Mss. rom. 398/9000.
153. I. Iliescu, *Op. cit.*, p. 257.
154 Însemnare pe *Octoih*, Râmnic, 1706. Exemplarul de la Grădinari.
155 B.A.R., Mss. rom. 2247.

https://biblioteca-digitala.ro

În loc de concluzii

Abordarea problematicii legate de locul ocupat de carte în complexul cultural rural într-un moment istoric decisiv pentru fizionomia ulterioară a Banatului, pe baza fondului de tipărituri vechi păstrat, a însemnărilor manuscrise și a documentelor de arhivă, relevă integrarea sa organică în fluxul spiritual românesc dar și particularități, nuanțe care-l individualizează.

Principalul raport, acela între tradiție și inovație, sau, într-o expresie mai concretă, între oralitate și scris, cunoaște, în această epocă și în aceste părți, evoluții remarcabile, puternic marcate de condițiile locale.

Tensiunea firească stârnită de penetrarea culturii scrise într-o zonă atașată oralității ca formă culturală dar și ca fel de comunicare, cum era zona rurală, a fost mult amplificată în Banat. Ruralul era dominat de neștiința de carte, de un spirit conservator a cărui reacții, în contact cu prezențele scrise, nu va întârzia să se producă. Ceea ce individualizează provincia în acest context este amplitudinea mișcărilor, de o parte și de cealaltă. Aici „agresivitatea" scrisului a fost sporită prin dimensiunile pe care le-a cunoscut opera de școlarizare desfășurată fără opreliști. Voința monarhiei luminate nu a fost stăvilită, pe acest domeniu personal, de nici un fel de autonomii locale, ca în alte părți. Școala este instituția prin care satul își creează rapid un important fond de cărți. Cartea însă era, în concepția autorităților un instrument de acțiune politică și de aceea a fost introdusă în spațiul tradițional într-o ipostază specifică, aceea de manual. Prin aceasta rolul ei dizlocant, dizolvant, în raport cu fondul ancestral al satului, a fost mult mai mare. De aici sporul de tensiune remarcat. Desigur, prezențele culturale scrise nu erau în sine o noutate. Banatul dispunea deja de un anume fond de cărți dar acestea nu contraveneau canoanelor stabilite de tradiție. Erau cărți bisericești structurate astfel încât să corespundă modului de lectură cunoscut, posibil, la sat, așa numit „in prezența", de fapt lectură publică, în care preotul citește și „poporul" ascultă. Școlarizarea, declanșată în deceniul opt al veacului al XVIII-lea, introduce un nou tip de carte, structurat potrivit principiilor lecturii moderne, „in absentia", introduce norme și reguli proprii dar mai ales tiraje mari. Unul singur cuprindea mai mult decât întregul fond acumulat până atunci în Banat. Creșterea numărului de cititori a fost fără precedent. Mii de copii erau școlarizați într-o singură serie, erau formați potrivit cerințelor lecturii moderne. Democratizându-se, scrisul se desacraliza. Acest fenomen nu a fost propriu doar acestei provincii românești dar prin dimensiunile și ritmurile pe care le-a cunoscut aici, se creează o notă specifică.

Lipsa unei tipografii proprii este o altă problemă care, dacă nu singularizează, dă o notă aparte. Inițiativele, inclusiv românești, nu au lip-

https://biblioteca-digitala.ro

sit, dar autoritățile au preferat să dispună de o tiparniță unică, sever controlată, la Viena și apoi la Buda. Practic în toată această perioadă de un secol și jumătate, Banatul nu a izbutit să aducă teascuri. Cu toate acestea cartea nu a lipsit. Comparativ cu alte provincii care au avut tipografii, situația nu este inferioară, dimpotrivă! Implicarea promptă în organizarea fluxurilor librare, suplețea unor atitudini, o numeroasă populație școlarizată și o evidentă forță economică au determinat constituirea unei foarte active și căutate piețe a cărții românești. Achiziția se făcea selectiv potrivit, în principal, cu două criterii: puritatea ortodoxă și limba română. Este vorba, desigur, de relații liber stabilite și nu impuse. Solidaritatea ortodoxă și privilegiile ilire au facilitat raporturile cu tipărnițele românești, mai ales cu Râmnicul și Bucureștiul, exact în vremea în care Contrareforma cunoștea în Ardeal desfășurări semnificative. Blajul, de pildă, suspicionat confesional, va fi acceptat pe piața bănățeană abia în ultimul deceniu al veacului al XVIII-lea, când vechiul bloc ortodox se destrăma lăsând locul noii solidarități, naționale. Fluxul important de carte românească, carte în limba română, organizat la începutul perioadei investigate a determinat impunerea ei în cult. În Banat această inițiativă nu se putea sprijini decât pe sate, acolo unde controlul ierarhiei sârbe nu putea fi eficient. Centrele mănăstirești importante lipseau iar în orașe rezidau episcopi străini atașați slavonismului. Așadar, Banatul, în ciuda condițiilor specifice, în parte defavorizante, a reușit să rămână în ritmul schimbărilor esențiale cunoscute de cultura românească în acel veac.

Ceea ce acordă o altă notă specifică a fost lipsa unor interdicții la importul de cărți care în Ardealul vecin operau de multă vreme. A fost, evident, o condiție favorizantă, cu serioase consecințe în constituirea fondului local de tipărituri. Problema legislației prohibitive debutează abia prin 1768—1770 și este pusă în legătură cu privilegiile, cu protecția acordată tiparniței „ilire" de la Viena. Lucrurile nu erau deci de natură exclusiv confesională ci și economică. Este greu de stabilit primatul, dacă există unul. Așadar, lipsit de teascuri proprii, Banatul a reușit să evite o reală penurie de carte devenind totodată una din cele mai căutate piețe. Pentru introducerea în acest circuit se recurgea la atitudini ce țin de concurența nelioală. Acest lucru singur spune destul despre prestigiul provinciei în centrele tipo-editoriale ale vremii.

Marea cantitate de carte acumulată în satele Banatului a determinat o acuizare a raportului cu fondul tradițional. Reacțiile s-au produs și de ele a trebuit să se țină seamă. Au fost, desigur, multiple și nuanțate și au constituit doar un segment al angrenajului pe care lumea rurală l-a pus în mișcare în fața asaltului dizolvant al inoirilor reformiste. Prestigiul tipului de lectură „in prezența" a contribuit la instituirea sistemului de circulare (mai întâi în biserică și apoi în școală), care erau citite în public și apoi „tâlcuite" pe înțelesul obștii. Virtuțile acestui mod de lectură, tradițional, erau astfel folosite la maximum. De altfel autoritățile au înțeles destul de repede că noile idei, pentru a fi înțelese, pentru a putea fi receptate, trebuiau să vină pe canale vechi. Era un lucru de care au ținut cont și reprezentanții autohtoni ai Luminilor, cei care organizau un program propriu, național, de luminare. Grigore Obradovici, pentru a populariza puncte de vedere ale noii doctrine economice, sfătuiește să fie parcurse prin lectură publică. Aceleiași categorii de argumente îi aparține cultivarea unor genuri literare apreciate în

https://biblioteca-digitala.ro

lumea rurală, care veneau pe firul unei vechi tradiții: maxima, proverbul, pilda. Fabula corespundea perfect gustului popular și nu întâmplător Banatul a dat primele două culegeri românești prin Nicolae Oțălea și Dimitrie Țichindeal. Ambele vehiculau însă ideologia Luminilor.

Având o explicație mult mai complexă, „explozia" cărților populare care se suprapune în timp ofensivei culturii scrise în forma impusă oficial, prin manual mai ales, prin catehisme și „duceri de mână", prin „îndreptări", este totuși și o reacție a fondului ancestral. Nevoia de lectură al unei altfel de literaturi decât cea rațională, criticistă, a Luminilor, poate explica, măcar parțial, această coincidență. În Banat cărțile populare au rămas aproape în exclusivitate manuscrise. Nu lipsește însă niciunul din genuri, niciuna din marile teme, ba chiar unele titluri se regăsesc doar în repertoriul local, cum ar fi romanul *Ninus și Semiramida*. Circulația lor s-a produs și pe verticala socială. Toate categoriile de cititori le găsesc interesante, este deci o literatură unanim acceptată, la sat și oraș deopotrivă, o reacție unitară a publicului bănățean.

În general se poate vorbi, în cazul Banatului, de reacții specifice determinate de factori locali dar extrem de vitali. Așa s-au întâmplat lucrurile și în privința planului editorial inclus programului național de luminare. Provincia s-a implicat în formularea dar mai ales în concretizarea lui. Cartea, ca instrument de acțiune politică, element formativ, modelator, își expusese deja potențele în ipostaza impusă de planul oficial. Acum se schimbă doar perspectiva. Nu este desigur întâmplător că proclamarea acestui lucru s-a produs în Banat prin *Chemare la tipărirea cărților românești* ... a lui Constantin Diaconovici Loga. Provincia își exprimă astfel opinia după care temeiul propășirii unei națiuni îl constituie carte, cultura scrisă. La acest punct de vedere sunt chemate să participe satele. Ele, prin oameni de rând și prin elite, vor achiziționa, și în felul acesta vor susține, producția librară românească. Listele de prenumerare înșiră numele a sute de sate reflectând astfel forța formidabilă de pătrundere a cuvântului tipărit, specifică locului și momentului istoric. Niciunde, chiar și în provincii istorice românești depășind de câteva ori ca număr de localități și populație Banatul, nu s-a întâmplat acest lucru. *Epistolariul* din 1841, era cumpărat la Gârliște, un mic sat montan, în 13 exemplare din care 6 erau solicitate de țărani! Și în acest caz, al cărților incluse programului național achiziția era totuși selectivă. În cererea pentru cărțile de filozofie și morală, reflectată în participarea la listele de prenumerare, face ca provincia să ocupe primul loc pe euprinsul românesc. Aceleași argumente pot fi invocate în cazul unor domenii ca pedagogia sau științele naturale. Interesul pentru limbă, pentru *Gramatici* și *Ortografii* era imens. Singur Banatul, de pildă a fost suficient pentru a epuiza practic întregul tiraj al unei astfel de cărți, *Gramatica* lui Constantin Diaconovici Loga.

Se constată însă și o atentă observare a mișcărilor culturale românești de anvergură. Producțiile importante erau prompt achiziționate. Cea mai bună dovadă o constituie faptul că scrierile semnificative ale ardelenilor s-au găsit până astăzi în satele Banatului. De cel mai mare interes s-a bucurat Petru Maior și mai ales faimoasa sa *Istorie*. Se demonstrează astfel participarea provinciei în diverse ipostaze la circuitul spiritual românesc singularizându-se însă printr-o excepțională participare rurală. Această lume atașată tradiției are resursele care-i permit o promptă conectare la nou, fără a mai avea însă rețineri și inhibiții.

https://biblioteca-digitala.ro

CĂRȚILE DIN VEACUL AL XVII-LEA AFLATE ÎN, SAU PROVENIND DIN BANAT

1. **Pravila,** Govora, 1640.
   Reșița (1817). Localitate bănățeană necunoscută, acum se află la Galați în Biblioteca „V. A. Urechia".
2. **Evanghelia învățătoare,** Govora, 1642.
   Butin (1757).
3. **Învățături peste toate zilele,** Câmpulung, 1642.
   Localitate bănățeană necunoscută. Acum se află la Galați în Biblioteca „V. A. Urechia".
4. **Antologhion,** Câmpulung, 1643.
   Localitate bănățeană necunoscută. Acum se află la Cluj-Napoca în Biblioteca Universitară. Inv. 18/1929.
5. **Carte românească de învățătură,** Iași, 1643.
   Marginea (1734), Beba Veche (înainte de 1745 se afla la Clopodia), Toager (1774), Topolovăț (1784), Foieni (în 1787 se afla la Satchinez), Teș (1792), Groși (1838), Râtișor, Bara, Sârbova, Domașnea, Măidan, Traian Vuia, Felnac, Lugoj, Caransebeș.
6. **Evanghelie învățătoare,** Dealu, 1644.
   Caransebeș, Timișoara.
7. **Liturghier,** Dealu, 1646.
   Butin.
8. **Noul Testament,** Bălgrad, 1648.
   Căpâlnaș (începutul sec. al XVIII-lea), Mehadia (1758), Gladna (1758), Măru (mijlocul sec. al XVIII-lea), Măgura, Ghilad, Bârzava, Caransebeș (2 ex.), Lugoj, Lipova.
9. **Triod,** Târgoviște, 1649.
   Cornuțel.
10. **Psaltire,** Bălgrad, 1651.
    Caransebeș (1750), Petrilova, Iaz, Mehadica, Localitate bănățeană necunoscută. Acum se află la București în Biblioteca Universitară. A fost achiziționată la Caransebeș.
11. **Îndreptarea Legii,** Târgoviște, 1652.
    Comloșul Mare (1717), Lugoj (prima jumătate a sec. al XVIII-lea), Mehadia (1776), Moldova Nouă (în 1792 se afla la Pojejena), Făget (1736), Ghilad (1750), Muroni (1809), Lipova (1878), Hodoș-Bodrog, Caransebeș, Ghertenis (1815), Obreja, Ferendia, Timișoara, Sânicolaul Mare, Căpâlnaș.
12. **Psaltire,** Uniev, 1673.
    Lugoj.
13. **Psaltire,** Iași, 1680.
    Lugoj.

https://biblioteca-digitala.ro

14. **Liturghie,** București, 1680.
Caransebeș, Jebel.
15. **Evanghelie,** București, 1682.
Luncavița (1783), Goruia, Zăgujeni, Remetea Mare, Timișoara, Lipova.
16. **Apostol,** București, 1683.
Ogradena (1732), Gătaia (1775).
17. **Sicriul de Aur,** Sas-Sebeș, 1683.
Localitate bănățeană necunoscută. Acum se află în Biblioteca Mitropoliei Banatului din Timișoara.
18. **Biblia,** București, 1688.
Potoc (1723), Prigor (prima jumătate a sec. al XVII-lea), Parța, Caransebeș, Lugoj, Timișoara.
19. **Molitvelnic,** Bolgrad, 1689.
Marginea, Localitate bănățeană necunoscută. Acum se află la Muzeul din Alba-Iulia.
20. **Mărgăritarul,** București, 1691.
Comloșul Mare (în 1757 se găsea la Sânicolau), Localitate bănățeană necunoscută. Acum se află la Galați în Biblioteca „V. A. Urechia".
21. **Evanghelia greco-română,** București, 1693.
Lugoj (1798).
22. **Psaltire,** București, 1694.
Lugoj (începutul sec. al XVIII-lea).
23. **Evanghelie,** Snagov, 1697.
Bocșa Vasiova (sfârșitul sec. al XVIII-lea), Peștere (1792), Orșova (1816).
24. **Minee,** Buzău, 1699.
Timișoara (1724).
25. **Chiriacodromion,** Bălgrad, 1699.
Agadici (1748), Grădinari (1756), Jurești (sec. al XVIII-lea), Măru, Borlova, Vârciorova, Crâșma, Lipova, Bulza, Sârbova, Căprioara, Valea Mare, Sărăzani, Alioș, Buchin, Mehadica (2 ex.), Localitate bănățeană necunoscută de unde 2 exemplare ajung la Cluj-Napoca în Biblioteca Universitară.

https://biblioteca-digitala.ro

BUCUREȘTI

Nr. crt.	Titlul cărții	An de apariție	Prima atestare bănățeană	Număr ex.	Din care păstrate	Din care la sat	La câte se știe prețul
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Noul Testament	1703	1799	1	1	1	
2.	Octoih	1709		1	1	1	
3.	Octoih	1720	1721	7	3	7	
4.	Molitvelnic	1722	1737	2	1	1	2
5.	Evanghelie	1723	1735	17	9	17	2
6.	Triod	1726	1735	18	16	16	2
7.	Octoih	1726		3	2	3	
8.	S. Marelui Canon	1726		2	2	2	
9.	Liturghie	1728	1767	10	8	10	
10.	Molitvelnic	1729		2	1	2	
11.	Octoih	1730		3	3	3	
12.	Octoih	1731	1756	6	6	6	
13.	Chiriacodromion	1732	1734	30	21	29	4
14.	Antologhion	1736	s. 18	5	4	5	1
15.	Liturghie	1741	s. 18	8	4	8	1
16.	Molitvelnic	1741	1831	2	1	2	
17.	Cazanie	1742	1790	2	2	1	
18.	Evanghelie	1742	1745	29	23	27	1
19.	Apostol	1743	1783	2	2	2	1
20.	Penticostar	1743	1743	8	7	6	1
21.	Prav. Mărturisire	1745		1	1	1	
22.	Liturghie	1746	1760	6	5	6	1
23.	Mărgăritare	1746	1769	3	3	3	1
24.	Octoih	1746	s. 18	10	7	10	1
25.	Triod	1746	1756	20	20	19	4
26.	Liturghier	1747	1812	4		4	
27.	Triod	1747	1747	8	8	8	2
28.	Ceaslov	1748	1748	5	5	5	
29.	Evanghelie	1750	1756	19	16	19	4
30.	Psaltire	1756		1		1	
31.	Evanghelie	1760	1762	38	32	36	4
32.	Molitvelnic	1764	1766	2	22	2	1
33.	Simeon Tesaloniceanul	1765		1	1		
34.	Antologhion	1766	1770	6	6	5	2
35.	Ceaslov	1767	1836	5	4	5	
36.	Cazanii	1768	1775	20	18	20	2
37.	Penticostar	1768		2	1	2	
38.	Apostol	1774	1844	4	4	4	
39.	Octoih	1774	1787	6	4	6	

https://biblioteca-digitala.ro

1	2	3	4	5	6	7	8
40.	Evanghelie	1775	1784	28	21	26	4
41.	Omilii	1775		1	1	1	
42.	Antologhion	1777	1782	4	4	4	
43.	Ceaslov	1777	s. 18	5	2	5	
44.	Liturghier	1780	s. 19	1	1	1	
45.	Psaltire	1780	s. 19	1	1	1	
46.	Prăvălioară	1781	1784	2	1	1	
47.	Penticostar	1782	1784	20	17	20	
48.	Apostol	1784	1786	35	30	35	2
49.	Ceaslov	1785	1812	10	10	10	
50.	Antologhion	1786	1786	2	2	2	
51.	Psaltire	1796	1847	1	1	1	

BUZĂU

1.	Octoih	1700	1791	4	44	2	
2.	Molitvelnic	1701	1811	1			
3.	Psaltire	1703		1		1	
4.	Apostol	1704		1	1	1	
5.	Apostol	1743	s. 18	2	2	2	
6.	Catavasier	1743		1	1		
7.	Catavasier	1743	1804	1	1	1	

RÂMNIC

1.	Antologhion	1705	1713	17	14	16	3
2.	Molitvelnic	1706	s. 18	3	2	2	
3.	Octoih	1706	1713	8	7	7	3
4.	Catavasier	1724	1790	2	2	2	
5.	Molitvelnic	1730	1746	1	1	1	
6.	Ceaslov	1731		1		1	
7.	Triod	1731	1745	28	25	27	5
8.	Liturghier	1733	1834	4	2	4	
9.	Antologhion	1737	1745	17	12	15	4
10.	Octoih	1742	1798	14	4	14	
11.	Penticostar	1743	1751	61	40	59	2
12.	Psaltire	1743	1801	3	2	3	
13.	Antologhion	1745	1794	26	17	26	
14.	Ceaslov	1745	1821	2		2	1
15.	Inv. Bisericească	1746		1	1	1	
16.	Evanghelie	1746	1746	59	40	58	6
17.	Apostol	1747	1818	7	3	7	
18.	Catavasier	1747		1	1	1	
19.	Liturghier	1747	1782	13	6	13	2
20.	Molitvelnic	1747	1840	8	5	8	1

https://biblioteca-digitala.ro

1	2	3	4	5	6	7	8
21.	Cazanii	1748	1758	69	46	68	4
22.	Preoția	1749	1781	2	2	2	
23.	Octoih	1750	1750	37	34	35	8
24.	Psaltire	1751	1753	5	4	4	
25.	Antologhion	1752	1753	35	28	35	5
26.	Catavasier	1753	1791	3	3	3	
27.	Ceaslov	1753	1770	13	8	13	
28.	Gramatica Slavonă	1755	1821	1		1	
29.	Molitvelnic	1758	1768	7	6	6	
30.	Liturghier	1759	1771	16	9	14	1
31.	Carte sau Lumină	1760		1	1	1	
32.	Pravila pt. sf. sârbi	1761	1765	1	1	1	
33.	Triod	1761	1768	44	37	41	1
34.	Octoih	1763	1768	16	10	16	
35.	Psaltire	1764	1788	9	8	8	
36.	Antologhion	1766	1768	42	29	41	1
37.	Ceaslov	1767		2		2	
38.	Liturghie	1767	1778	16	8	16	2
39.	Penticostar	1767	1774	43	25	39	
40.	Molitvelnic	1768	1775	8	6	7	1
41.	Apostol	1774	1844	4	4	4	
42.	Minei pe luna oct.	1776	1783	29	20	17	1
43.	Octoih	1776	1779	7	5	7	
44.	Triod	1777	1791	11	8	11	
45.	Minei/noiembrie	1778	1783	29	19	17	1
46.	Minei/ianuarie	1779	1783	29	23	19	1
47.	Minei/februarie	1779	1783	29	22	19	2
48.	Minei/martie	1779	1783	29	23	20	1
49.	Minei/decembrie	1779	1783	29	20	17	2
50.	Psaltire	1779	1825	5	3	5	
51.	Minei/apilie	1780	1783	29	24	20	1
52.	Minei/mai	1780	1783	29	24	20	1
53.	Minei/iunie	1780	1785	29	22	18	1
54.	Minei/iulie	1780	1783	29	23	19	1
55.	Minei/august	1780	1783	29	21	17	1
56.	Minei/septembrie	1780	1783	29	20	17	1
57.	Cazanie	1781	1787	13	6	4	
58.	Molitvelnic	[illegible]82		7	3	6	
59.	Triod	1782	1783	32	22	31	3
60.	Sinopsis	1783	1790	3	3	2	
61.	Acatist	1784	1785	1	1	1	1
62.	Ceaslov	1784	s. 18	7	5	7	1
63.	Cuvântul cuv. Dorotei	1784	1825	4	1	3	1
64.	Cuvintele lui Teodor Studistul	1784	1844	4	2		
65.	Evanghelie	1784	1784	33	21	32	5
66.	Psaltire	1784		1		1	
67.	Penticostar	1785	1785	27	22	24	5
68.	Antologhion	1786	1790	16	11	6	1

https://biblioteca-digitala.ro

1	2	3	4	5	6	7	8
69.	Liturghie	1787	1794	15	11	15	2
70.	Cazanie	1792		5		5	
71.	Molitvelnic	1793		2	2	2	
72.	Evanghelie	1794	1795	4	3	2	1
73.	Triod	1798	1801	4	4	4	

TÂRGOVIŞTE

1.	Octoih	1712	s. 18	8	4	7	
2.	Liturghie	1713	1813	7	6	6	
3.	Catavasier	1714	1846	1	1	1	
4.	Ceaslov	1715	1815	3	1	1	

IAŞI

1.	Antologhion	1726	1844	1	1	1	
2.	Psaltire	1743	1747	1	1	1	1
3.	Liturghie	1747	1945	1	1	1	
4.	Triod	-1747		1	1	1	
5.	Octoih	1749	1876	1	1	1	
6.	Molitvelnic	1749	1788	1	1	1	
7.	Liturghie	1759		1	1	1	
8.	Gramatica Theologească	1795		2	2	2	
9	Ceaslov	1797		1		1	

BLAJ

1.	Strastnic	1753	1774	6	6	6	1
2.	Liturghie	1756	1832	1	1		
3.	Molitvelnic	1757	1817	1	1	1	1
4.	Octoih	1760	1830	2	2	2	
5.	Evanghelie	1765	1774	2	2	2	
6.	Penticostar	1768	1790	21	19	21	3
7.	Apostol	1767	1778	4	4	3	1
8.	Catavasier	1769		1	1		
9.	Octoih	1770	1796	7	6	7	
10.	Triod	1771	1790	20	20	20	5
11.	Strastnic	1773	1792	40	33	35	7
12.	Liturghie	1775		5	4	5	
13.	Evanghelie	1776	1777	26	21	24	2
14.	Catavasier	1777	1803	1	1	1	1
15.	Minologhion	1780	1782	2	2	2	1

https://biblioteca-digitala.ro

1	2	3	4	5	6	7	8
16.	Minologhion	1781	1798	20	18	18	2
17.	Octoih	1783	1823	3	3	3	
18.	Apostol	1784	1858	5	5	5	
19.	Molitvelnic	1784	1804	13	12	11	
20.	Propovedanie	1784		1	1		
21.	Ceaslov	1786		1	1	1	
22.	Psaltire	1786		1	1		
23.	Octoih	1788	1807	1	1	1	
24.	Acatist	1791	1804	1	1	1	1
25.	Octoih	1792	1803	17	14	15	
26.	Catavasier	1793		4	1	4	
27.	Biblia	1795		31	23	28	6
28.	Theologia Moralnică	1796	1799	3	1	2	
29.	Triod	1800		33	33	33	8
30.	Theologia Dogmatică	1801	1802	1	1		
31.	Apostol	1802	1803	20	18	20	12
32.	Strastnic	1804	1809	13	12	13	1
33.	Theologia Dogmatică	1804	1855	1	1	1	
34.	Carte...	1805	1855	1	1	1	
35.	Liturghie	1807	1810	8	8	8	
36.	Penticostar	1808	1808	17	16	16	3
37.	Psaltire	1809		1	38	1	
38.	Theologie Dogmatică	1811	1855	1	1	1	
39.	Cuvântări...	1813		1	1		
40.	Triod	1813	1819	20	18	20	6
41.	Apostol	1814	1820	12	11	10	1
42.	Molitvelnic	1815	1848	18	18	18	1
43.	Strastnic	1817	s. 19	22	22	21	2
44.	Octoih	1825		8	8	8	

SIBIU

1.	Psaltire	1781	1792	1	1	1	
2.	Preoția	1789	1826	1	1	1	
3.	Ceaslov	1790	1818	3	3	3	1
4.	Evanghelie	1790	s. 19	1	1		
5.	Psaltire	1791	1835	3	2	3	
6.	Acatist	1792	1828	1	1		
7.	Gramatica	1795		1	1		
8.	Liturghie	1798	1802	42		40	4
9.	Octoih	1800		1	1	1	
10.	Alfavita	1803	1860	1	1	1	
11.	Catavasier	1803		1	1	1	
12.	Penticostar	1805	1806	38	36	36	7
13.	Evanghelie	1806	1808	9		9	1
14.	Acatist	1807	1824	1	1	1	1

https://biblioteca-digitala.ro

1	2	3	4	5	6	7	8
15.	Octoih	1808	1811	8		7	2
16.	Patima ...	1808	1881	1	1		
17.	Sinopsis	1808		1	1	1	
18.	Ceaslov	1809		1	1	1	
19.	Liturghie	1811	1811	4		3	1
20.	Psaltire	1811		2	2	2	
21.	Catavasier	1812		5	5	5	
22.	Liturghie	1814		9		8	1
23.	Acatist	1829		1	1		

BRAŞOV

1.	Octoih	1805		1	1	1	
2.	Ceaslov	1806		2	2	2	
3.	Molitvelnic	1811		3	2	3	

VIENA

1.	Catehism	1774		1	1	1	
2.	Catehism	1776		1	1		
3.	Preascurtă arătare	1784	s. 19	1	1		
4.	Învăţături creştineşti	1785	s. 19	3	3		
5.	Poslanie	1787		1	1		
6.	Pravila	1788		1	1		
7.	Adunarea Cazaniilor	1793	1795	128	108	125	
8.	Ceaslov	1793		2	2	2	
9.	Psaltire	1793	1823	3	3	3	

BUDA

1.	Minei / ianuarie	1804	1805	84	74	81	
2.	Minei / martie	1804	1805	84	75	81	
3.	Minei / aprilie	1804	1805	84	76	81	
4.	Minei / iunie	1804	1805	84	72	81	
5.	Minei / august	1804	1805	84	73	81	
6.	Minei / septembrie	1804	1805	84	74	81	
7.	Minei / octombrie	1804	1805	84	77	81	
8.	Minei / noiembrie	1804	1805	84	75	81	
9.	Minei / februarie	1805	1805	84	74	81	
10.	Minei / mai	1805	1805	84	72	81	
11.	Minei / iulie	1805	1805	84	72	81	
12.	Minei / decembrie	1805	1805	84	79	81	
13.	Acatist	1807		3	2	2	1

https://biblioteca-digitala.ro

1	2	3	4	5	6	7	8
14.	Polustav	1807		4	4	4	
15.	Epitomul	1808	1816	2	2	2	
16.	Psaltire	1808	1817	2	2	2	
17.	Didahii	1809	1839	4	4	3	1
18.	Propovedanii	1809	1839	4	2		2
19.	Predici	1810	1813	2	9	19	3
20.	Ceaslov	1811					1
21.	Octoih	1811	1813	63	57	58	
22.	Evanghelie	1812	1813	43	38	40	
23.	Psaltire	1813		5	5	3	1
24.	Polieleu	1814	1816	21	16	20	1
25.	Cântări dumnezeiești	1815	1815	1	1	1	
26.	Acatist	1816		1	1		1
27.	Rânuiala sfințirii apei	1816	1836	4	4	2	2
28.	Triod	1816	1817	27	26	26	
29.	Strastnic	1816	1817	21	20	20	
30.	Datoriințele presviteri.	1817		6	3	3	3
31.	Psaltire	1817	1839	12	10	9	2
32.	Catavasier	1818		2	2		2
33.	Psaltire	1818		1	1	1	
34.	Acatist	1819		2	2	1	
35.	Ceaslov	1823	1826	1	1	1	
36.	Catehism	1825	1828	1	1	1	
37.	Octoih	1826	1827	201	162	197	
38.	Cuvântare despre posturi	1828	1828	4	3	1	3

https://biblioteca-digitala.ro

Dinamica participării centrelor tipografice cu cea mai mare pondere la constituirea fondului de carte bănățean

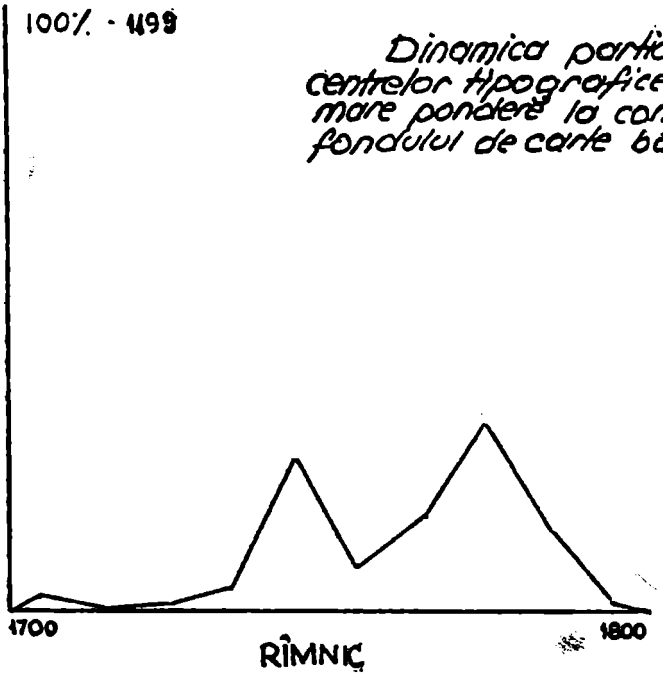

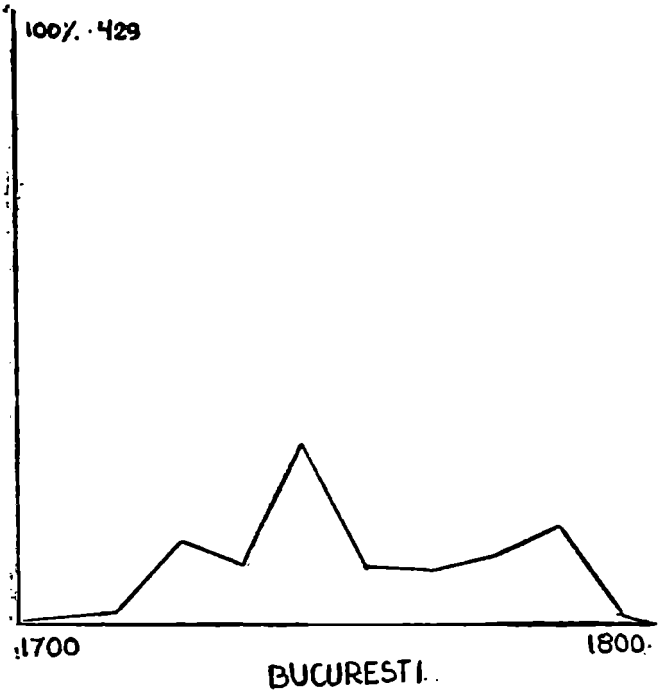

https://biblioteca-digitala.ro

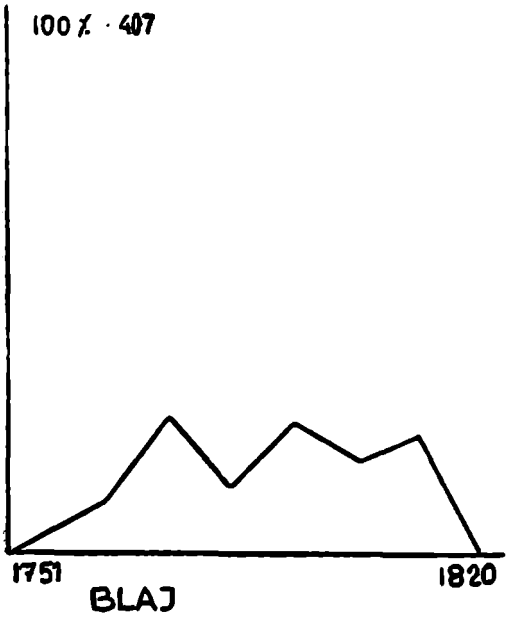

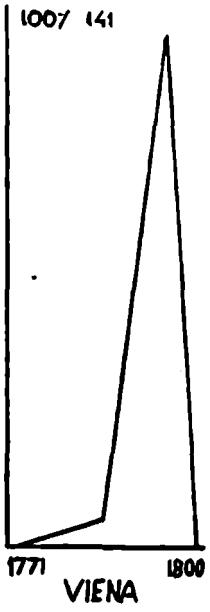

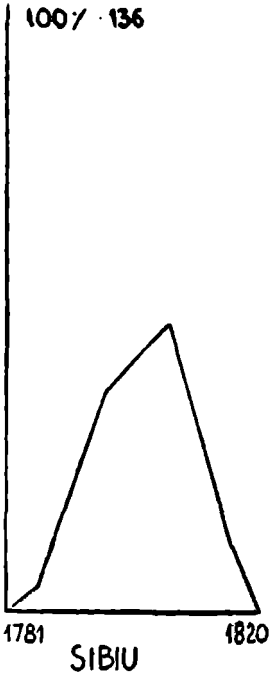

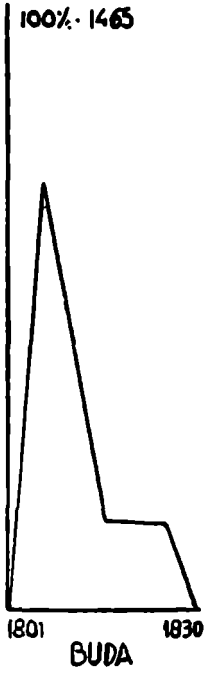

https://biblioteca-digitala.ro

CĂRȚILE LUMINILOR PĂSTRATE ÎN, SAU PROVENIND DIN BANAT

1. **Ducere de mână către cinste,** Viena, 1777.
   a) Biblioteca Universitară Cluj-Napoca. În 1825 se afla la Sânicolaul Mare.
   b) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. A fost achiziționat la Caransebeș.
2. **Carte trebuincioasă pentru dascăli,** Viena, 1785.
   a) Exemplar care în anul 1910 se afla în biblioteca lui E. Micu din Chișoda.
3. **Economia stupilor,** Viena, 1785, de Ioan Piuariu Molnar.
   a) La începutul secolului exemplarul se afla în biblioteca episcopiei unite din Lugoj.
4. I. Molnar, **Deutsch-Valachischer Sprachlehre,** Viena, 1788.
   a) Biblioteca „V. A. Urechia" din Galați. În 1852 era în posesia lui Titu Hațeg din Banat.
   b) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. A fost achiziționat la Caransebeș.
5. **Calendar,** Viena, 1794.
   a) Biblioteca protopopului Nicolae Stoica de Hațeg din Mehadia, în 1821. Avea 10 exemplare.
6. **Ducere de mână către cinste,** Buda, 1798.
   a) Biblioteca „V. A. Urechia" din Galați. Provine din biblioteca lui Ion Hațeg din Belinți.
   b) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. A fost achiziționat la Caransebeș.
7. P. Iorgovici, **Observații de limbă rumânească,** Buda, 1799.
   a) Biblioteca lui Nicolae Stoica de Hațeg, Mehadia, 1821. Mai deținea 5 exemplare.
   b) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Exemplar achiziționat la Caransebeș.
   c) Biblioteca Direcției Generale a Arhivelor Statului, București. În 1799 era cumpărat de un învățător la Caransebeș.
   d) Exemplar semnalat de Atanasie Sandor în 1862 la Bocșa Vasiova.
8. D. Obradovici, **Carte românească de învățătură,** Buda, 1800.
   a) Biblioteca lui Nicolae Stoica de Hațeg, Mehadia, 1821.
9. C. Millot, **Istorie Universală,** tom. I, Buda, 1800.
   a) Mâtnicul Mare, semnalat în 1965.
   b) Izvin, D.J.C.V. Timiș, Inv. 214.
   c) Biblioteca lui D. Cioloca din Caransebeș.
   d) Biblioteca „V. A. Urechia". Provine de la Timișoara.
   e) Seceani. D.J.C.V. Timiș. Neinventariat.
10. Baumeister, **Loghica,** Buda, 1799. Traducerea lui Samuil Micu.
    a) Mâtnicul Mare. Semnalat în 1965.
11. **Calendar,** Buda, 1806.
    a) Biblioteca „V. A. Urechia".
12. **Datoriințele supușilor,** Buda, 1806.
    a) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. A fost achiziționată la Caransebeș unde a ajuns de la Comloșul Mare.

https://biblioteca-digitala.ro

13. **Regulele scolasticești,** Buda, 1806.
    a) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Exemplar achiziționat la Caransebeș.
14. Gr. Obradovici, **Carte de mână pentru bine orânduita economie,** Buda, 1807.
    a) Biblioteca lui Nicolae Stoica, Mehadia, 1821.
    b) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Aparținuse preotului Nicolae Popovici din Cliciova.
    c) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca a fost achiziționat la Lugoj.
15. Samuil Clain, **Istoria Românilor,** Buda, 1807. Parte din **Calendarul** citat mai sus.
    a) Biblioteca „V. A. Urechia". Provine de la Lugoj.
16. N. Horga Popovici, **Oglinda arătată omului înțelept,** Buda, 1807.
    a) Biblioteca „V. A. Urechia". În secolul al XIX-lea aparținea lui A. Jurma din Bata.
17. D. Obradovici, **Adunare de lucruri moralicești,** Buda, 1808. Traducere D. Țichindeal.
    a) Biblioteca „V. A. Urechia". Provine de la Belinți.
    b) Seminarul Teologic Ortodox din Caransebeș.
    c) Biblioteca Universității din Cluj-Napoca. Achiziționat la Caransebeș. Aici a venit de la Semlacul Mic.
    d) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. În 1839 era la Buziaș.
1818. Gh. Roja, **Cercetări asupra românilor de dincolo de Dunăre,** Buda, 1808.
    a) Biblioteca „V. A. Urechia". Aparținuse lui Ion Hațeg din Belinț.
19. **Legi pentru Granița Militară,** Buda, 1808.
    a) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Achiziționat la Caransebeș.
20. **Doftorie împotriva gălbezii oilor,** Buda, 1811.
    a) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Achiziționat la Caransebeș.
21. **Ducere de mână cătră frumoasa scrisoare românească,** Buda, 1811.
    a) Biblioteca „V. A. Urechia"". În sec. al XIX-lea era la Răchita.
22. Gr. Obradovici, **Îndemnare cătră învățătura tinerimei,** Buda, 1811.
    a) Biblioteca lui Nicolae Stoica, Mehadia, 1821.
23. P. Maior, **Istoria pentru începutul romanilor în Dachia,** Buda, 1812.
    a) Gârbovăț. Biblioteca Parohiei.
    b) Reșița. Colecția lui P. Oallde.
    c) Biblioteca lui E. Micu, care deși o oferise spre cumpărare lui V. A. Urechia, până la urmă o păstrează.
    d) Biblioteca Universității din Cluj-Napoca. Donație de la Bocșa.
    e) Biblioteca lui D. Cioloca din Caransebeș.
    f) Biblioteca lui Nicolae Stoica, Mehadia, 1821.
    g) Seminarul Ortodox din Caransebeș.
24. D. Țichindeal, **Arătare despre starea acestor noue-întroduse sholasticești instituturi,** Buda, 1813.
    a) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Achiziționat la Caransebeș.
    b) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Achiziție de la E. Micu.
    c) Biblioteca Episcopiei Ortodoxe din Arad. A aparținut parohiei Coșava.
25. I. Theodorovici-Nica, **Cîntare despre începutul și starea de astăzi a Românilor,** Buda, 1813.
    a) Biblioteca lui Nicolae Stoica, Mehadia, 1821.
26. D. Vaida, **Cuvântări în cinstea excelenței sale Ioan Bobb,** (Blaj), 1813.
    a) Biblioteca „V. A. Urechia".
27. P. Maior, **Istoria Bisericii,** Buda, 1813.

https://biblioteca-digitala.ro

a) Biblioteca lui E. Micu, care a oferit-o lui V. A. Urechia, dar nu a fost cumpărată.
b) Seminarul Ortodox din Caransebeș.

28. **Îndreptări moralicești,** Buda, 1813.
a) Biblioteca lui Nicolae Stoica, Mehadia, 1821.
b) Biblioteca Episcopiei din Arad. Provine de la Coșava.
c) Seminarul Ortodox din Caransebeș.
d) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Achiziționată la Caransebeș.

29. **Moralnice sentențiii,** Buda, 1813. de I. Theodorovici-Nica.
a) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. În 1822 era la Secusigiu.
b) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. În 1820 era la Măru.
c) Biblioteca parohială din Măguri.

30. **Bucvariu,** Buda, 1814.
a) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. În 1824 se cumpăra la Arad.

31. **Calendar,** Buda, 1814.
a) Biblioteca lui Nicolae Stoica, Mehadia, 1821.

32. C. Fleury, **Catechismul cel mic istoricesc,** Buda, 1814.
a) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Achiziționat la Caransebeș.
b) Biblioteca „V. A. Urechia". Provine din „comitatul Timișoara".

33. D. Țichindeal, **Fabule,** Buda, 1814. Traducere după D. Obradovici.
a) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. În 1816 era la Fibiș.
b) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Provine din biblioteca preotului lugojean D. Teodori.
c) Biblioteca lui D. Cioloca din Caransebeș.
d) Biblioteca Muzeului Județean din Reșița.
e) Biblioteca „V. A. Urechia", provine de la Bata.

34. **Geografie,** Buda, 1814.
a) Biblioteca „V. A. Urechia". Provine de la Românești.

35. I. D. Rumpf, **Alexandru I,** Buda, 1815.
a) Biblioteca „V. A. Urechia". În 1838 era la Comloș.

36. **Instrucție pentru școlile românești din Banat,** Buda, 1815.
a) Biblioteca „V. A. Urechia". În 1849 era la Obad.

37. I. Tincovici, **Înțălepte învățături sau regule pentru îndreptarea năravurilor,** Buda, 1815.
a) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Achiziționată la Caransebeș.
b) Biblioteca lui Nicolae Stoica, Mehadia, 1821.

38. **Napoleon Bonaparte,** Buda, 1815.
a) Biblioteca lui Nicolae Stoica, Mehadia, 1821.

39. Naum Petrovici, **Versuri... lui Uroș St. Nestorovici,** Buda, 1815.
a) Biblioteca lui Nicolae Stoica, Mehadia, 1821.

40. J. H. Kampe, **Descoperirea Americii,** Buda, 1816.
a) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Achiziționată la Caransebeș.
b) Biblioteca „V. A. Urechia". Provine de la Bata.

41. **Regulile scolastice,** Buda, 1818.
a) Biblioteca „V. A. Urechia". În 1842 era la Bata.

42. **Articuluși oștenești pentru chesaro-crăiasca armadie,** Buda, 1818.
a) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Achiziționat la Caransebeș.

43. **Calendar,** Buda, 1818.
a) Biblioteca parohială Răcăjdia.
b) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Achiziționat la Caransebeș.

44. **Manuductor pentru învățătorii scolasticești,** Buda, 1818.
a) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Provine de la Cliciova.

https://biblioteca-digitala.ro

b) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Achiziționată la Caransebeș.
c) Biblioteca „V. A. Urechia". Provine de la Bata.
d) Biblioteca Parohială din Jamul Mic.

45. Villaume, **Pedagoghia și Metodica,** Buda, 1818.
a) Biblioteca „V. A. Urechia". Provine de la Bata.
b) Biblioteca lui Nicolae Stoica, Mehadia, 1821. Avea 9 ex.
c) Muzeul din Oravița. Provine de la Plugova.
d) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Achiziționată la Caransebeș.
e) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Provine de la Teregova.

46. C. Diaconovici-Loga, **Orthografia,** Buda, 1818.
a) Biblioteca „V. A. Urechia". În 1825 era la Chișoda.
b) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. În 1829 era la Giroc.
c) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. În 1829 era la Cuvejdia.

47. P. Maior, **Orthografia romano-sive latino-valahica,** Buda, 1819.
a) Biblioteca „V. A. Urechia".

48. P. Mumuleanu, **Rost de Poezie,** București, 1820.
a) Biblioteca lui Nicolae Stoica, Mehadia, 1821.

49. **Biblioteca Românească,** Buda, 1821.
a) Biblioteca lui Nicolae Stoica, Mehadia, 1821.

50. **Istoria lui Sofroniu și a Mariței cei frumoase,** Sibiu, 1821.
a) Biblioteca lui D. Cioloca din Caransebeș.

51. T. Tasso, **Risipirea Ierusalimului,** București, 1821.
a) Biblioteca lui D. Cioloca din Caransebeș.

52. **Povățuire către aritmetică,** Buda, 1822.
a) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Achiziționat la Caransebeș.

53. I. Thomici, **Cultura Albinelor,** Buda, 1823.
a) Biblioteca „V. A. Urechia". Provine de la Bata.
b) Muzeul Județean din Reșița. Provine de la Pătaș.
c) Biblioteca Episcopiei Aradului.
d) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. În 1838 era la Ramna.

54. I. Thomici, **Cultura Bumbițelor,** Buda, 1823.
a) Biblioteca „V. A. Urechia". Provine de la Bata.
b) Biblioteca Episcopiei Aradului.
c) Muzeul din Reșița. Provine de la Pătaș.
d) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Provine de la Caransebeș.

55. L. Mitterpacher, **Învățătură despre cultura sau creșterea frăgarilor,** Buda, 1823.
a) Cumpărat la Lugoj în 1840. Acum, la B.C.U. Cluj.

56. M. Costachi, **Istoria Scripturii Vechiului Testament,** Iași, 1824.
a) Biblioteca lui D. Cioloca din Caransebeș.

57. P. Kenghelaț, **Istoria Universală,** I, Buda, 1824.
a) Biblioteca „V. A. Urechia". Provine de la Bata.
b) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Provine de la Zorlențul Mare.
c) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. În 1848 era la Cliciova.
d) Biblioteca lui D. Cioloca din C-beș. În 1824 era la Harmandia.

58. **Lexicon românesc-lătinesc-unguresc-nemțesc,** Buda, 1825.
a) Muzeul din Reșița. Provine de la Pătaș.
b) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. În 1829 era la Belinț.

59. **Carte folositoare de suflet,** București, 1827.
a) Biblioteca „V. A. Urechia". Provine de la E. Micu.

60. I. Thomici, **Scurte învățături,** Buda, 1827.
a) Biblioteca parohială Caransebeș.
b) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Achiziționată la Caransebeș.

https://biblioteca-digitala.ro

61. D. Bojincă, **Răspundere dezgurzătoare,** Buda, 1828.
a) Seminarul Ortodox din Caransebeș.
62. Th. Aaron, **Scurt apendice la Istoria lui Petru Maior,** Buda, 1828.
a) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Provine de la Belinț.
63. B. Moysi, **Dedicație la instalația mult strălucitului domn Nestor Ioanovics,** Arad, **1829.**
a) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Achiziționat la Caransebeș.
64. J. Meinecius, **Elemente de filosofie, logică și etică,** Buda, 1829.
a) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Achiziționat la Caransebeș. La 1862 se afla la Tinca în Bihor.
b) Biblioteca „V. A. Urechia". Provine de la Bata.
65. **Biblioteca Românească,** Buda, 1830.
a) Biblioteca parohială de la Răcăjdia.
b) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca, nr. I—IV. Provine de la Birchiș.
c) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca, nr. I—IV. Provine de la Lipova.
66. **Calendar,** Buda, 1830.
a) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Provine de la Caransebeș.
67. D. Bojincă, **Diregătoriul bunei creștere,** Buda, 1830.
a) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Provine de la Lipova.
68. L. Simani, **Pruncii cei părăsiți,** Buda, 1830.
a) Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Achiziționată la Caransebeș.
b) Biblioteca „V. A. Urechia". Provine de la Ohaba.

https://biblioteca-digitala.ro

Cuprins

INTRODUCERE 7

I. SATUL BĂNĂȚEAN ÎNTRE ORALITATE ȘI SCRIS 15

1. Sacralitatea scrisului. Scrisul în conștiința rurală 15
2. Vitalitatea oralității 19
3. Triumful scrisului 27

NOTE 33

II. CARTEA BISERICEASCĂ 36

1. Tentative de înființare a unei tipografii la Timișoara 36
2. Criteriile achiziției de carte bisericească 39
   A. Puritatea ortodoxă 40
   B. Cărți în limba română 44
3. Prețul cărților bisericești 48
4. Legătura cărților bisericești 50
5. Surse de cărți bisericești pentru Banat 55
   A. Manuscrierea 56
   B. Solicitarea cărților românești din veacul al XVII-lea 57
   C. Cărți din Țara Românească 63
   D. Cărți din Transilvania 75
   E. Cărțile bisericești de la Viena și Buda 92
   F. Alte tipografii 105

NOTE 106

III. CĂRȚILE ȘCOLII 121

1. Cărțile școlare în epoca preiluministă 121
2. Reformismul 126
3. Obiectele de studiu și manualele 139
   A. Citirea 139
   B. Scrierea 145
   C. Socoata 148
   D. Religia 150
   E. Economia 153
   F. Educația cetățenească 155
   G. Educația morală 155
   H. Manuale pentru învățători 156
4. Difuzare. Preț. Grija pentru buna păstrare a cărților 161

NOTE 169

IV. CĂRȚILE PROGRAMULUI NAȚIONAL DE LUMINARE 175

1. Cultivarea limbii române 177
2. Cunoașterea istoriei neamului 179
3. Știință, filozofie, pedagogie, morală 184

https://biblioteca-digitala.ro

5. Cărțile ardelenilor în Banat 189
6. Receptarea primelor periodice românești 191
7. Preț și difuzare 193
NOTE 195

V. CĂRȚILE POPULARE ÎN BANAT 199
1. Cartea populară — carte manuscrisă 199
2. Literatura apocaliptică 204
A. Apocalipsul Maicii Domnului 204
B. Moartea lui Avraam 207
C. Apocalipsul lui Ioan 207
3. Epistolele apocrife. Legenda Duminicii 208
4. Legende hagiografice 211
A. Legenda Sfântului Sisinie 212
B. Legenda Sfintei Vineri 212
C. Viața Sfântului Alexie 212
D. Avgar și Mântuitorul 213
E. Eustatie Plachida 213
F. Sfântul Gheorghe și Balaurul 213
G. Viața Sfântului Vasilie cel Nou 214
5. Literatura astrologică și de prevestire 214
A. Rojdanicul 214
B. Gromovnicul 215
6. Fiziologul 216
7. Floarea Darurilor 216
8. Romanul Popular 217
A. Alexandria 218
B. Varlaam și Ioasaf 218
C. Archirie și Anadan 220
D. Esopia 220
E. Sindipa 221
F. Halima 221
G. Erotocritul 221
H. Ninus și Semiramida 221
9. Folclor Biblic 222
A. Hronografele 222
B. Întrebări și răspunsuri 222
C. Erminiile 222
10. Legende apocrife privitoare la Vechiul Testament 223
A. Lupta Arhanghelului cu Satanail 223
B. Solomon 223
11. Evanghelii și Legende apocrife privitoare la Noul Testament 224
A. Disputa lui Isus cu Satana 224
B. Protoevanghelia lui Iacob fratele Domnului 224
12. Amulete 224

https://biblioteca-digitala.ro

13. Minunile Maicii Domnului 224
14. Legende Liturgice 225
A. Descoperirea celor 12 Vineri 225
15. Drama religioasă 225
A. Vicleimul 225
B. Cântece de Stea 225
C. Oraţiile de nuntă 226
16. Folclorul Medical 226
NOTE 228
ÎN LOC DE CONCLUZII 232
ANEXE 235

https://biblioteca-digitala.ro

Tehnoredactor: ERIKA DIOSZEGHY

Bun de tipar: 8 aug. 1996. Coli de tipar: 16.
Tiraj: 800 ex. broşat.
Apărut: 1996.

Tiparul executat sub cda 11/1996,
la Imprimeria de Vest R.A., ORADEA

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

ISBN 973-97757-2-1

https://biblioteca-digitala.ro